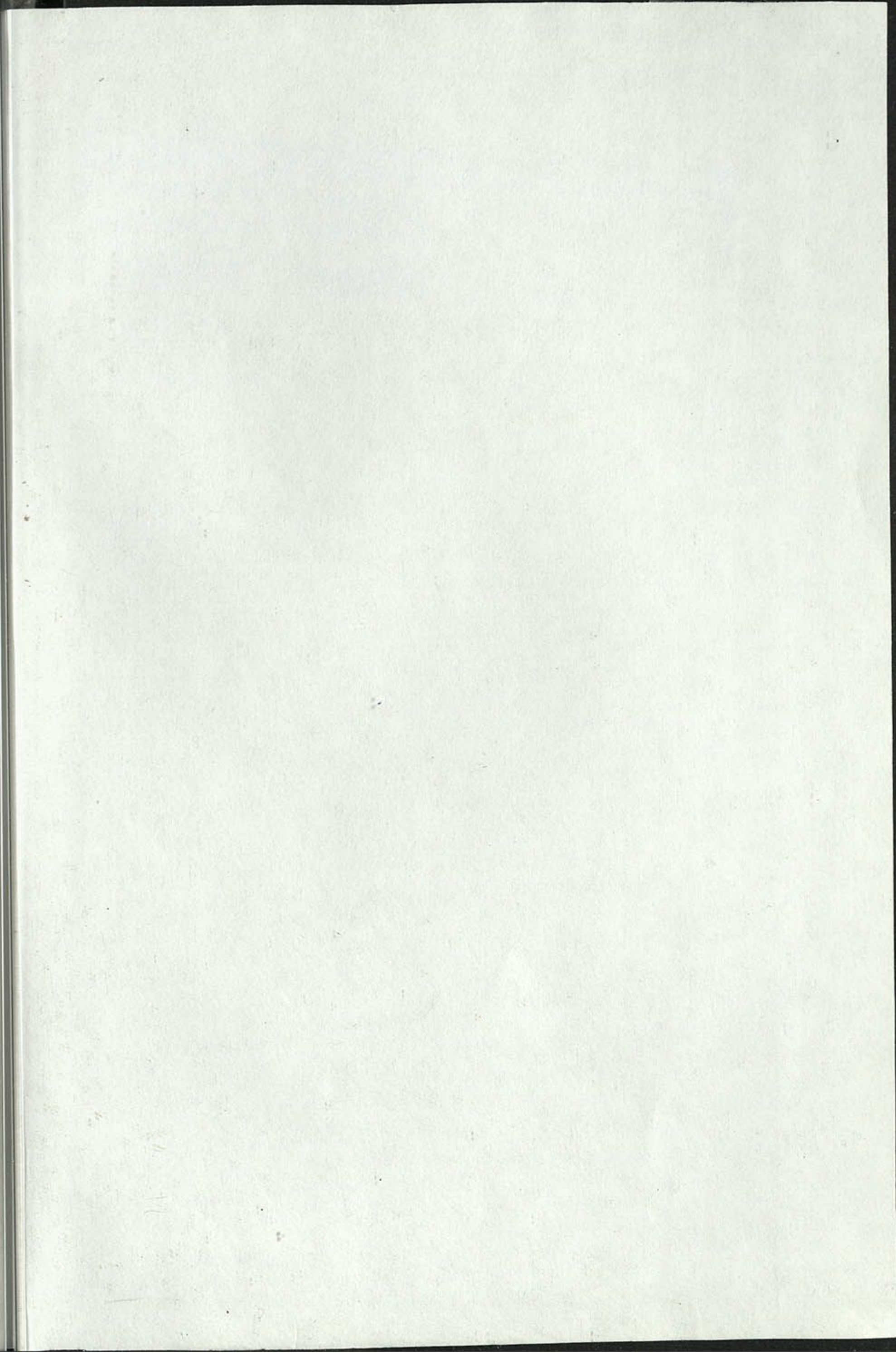
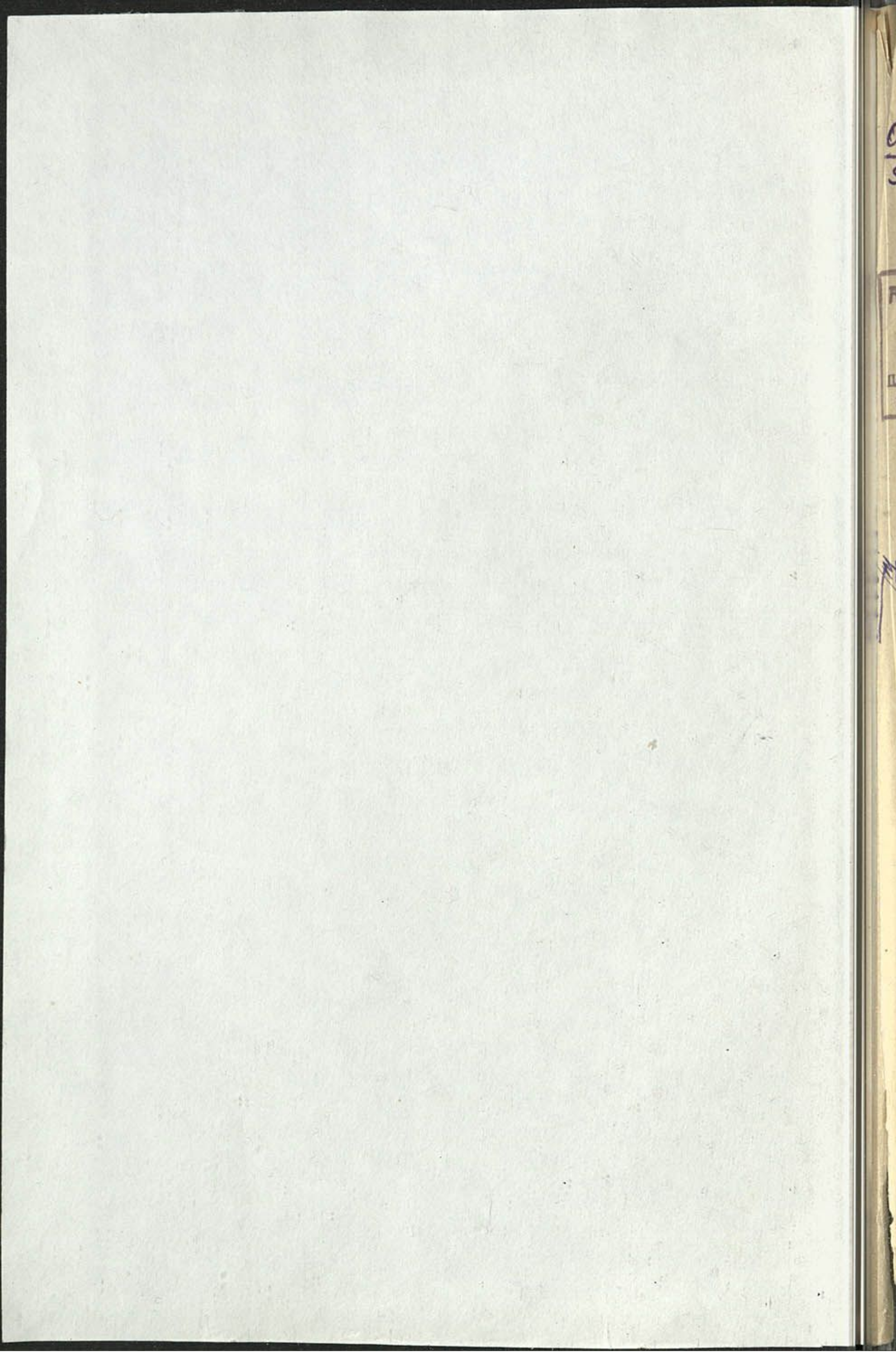

Ба 233115

14.02
00

ас 4122

ас
5435

Проф. У. ІГНАТОЎСКІ

~~Адрес № 5 № 407
4100.
Бібліотека
Менскай Пратэстанцка-
Паказальнай Школы імя Ігнацкага,
Менск.~~

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

ў XIX і ў пачатку XX сталяцця

ВЫДАЊНЕ ДРУГОЕ,
СТЭРЭОТЫПНАЕ

1964 г.

ЛЕКЦЫІ, ЧЫТАНЫЯ СТУДЭНТАМ БЕЛАРУСКАГА
ДЗЯРЖАЎНАГА УНІВЭРСЫТЭТУ

Дзяржаўнае Выдавецтва Беларусі
Менск—1926

БДВ^а № 65.

Галоўлітбел № 16429.

1-я Дзяржаўная друкарня. Заказ № 308. У ліку 5.000 экз.

10.03.2010

Прадмова.

Курс гісторыі Беларусі ў XIX і пачатку XX сталецьця дагэтуль ніколі ні ў водным з унівэрсытэтаў ня чытаўся. Як і агульны курс гісторыі Беларусі, апрацованы і выданы раней, ён першы раз чытаўся ў нашым Беларускаім Дзяржаўным Унівэрсытэце. У васнову курсу паложаны запісы студэнтаў, што слухалі лекцыі новае гісторыі Беларусі ў 1922-23 акадэмічным годзе. Само сабою зразумела, што пры выкладаньні зусім новага курсу вельмі часта прыходзілася спатыкацца з вялікімі труднасьцямі, перад каторымі ня было часу доўга і дакладна спыняцца. Трэба было ісьці далей і далей.

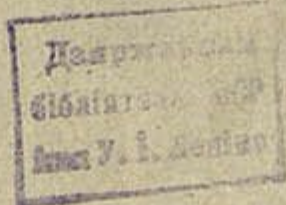
Ня было таксама магчымасьці падзяліць курс на пэрыоды, бо яшчэ не настаў для гэтага час. Трэба раней больш грунтоўна апрацаваць старыя матар'ялы, набраць і сыстэматызаваць матар'ялы новыя, каб зрабіць правільна гэты падзел.

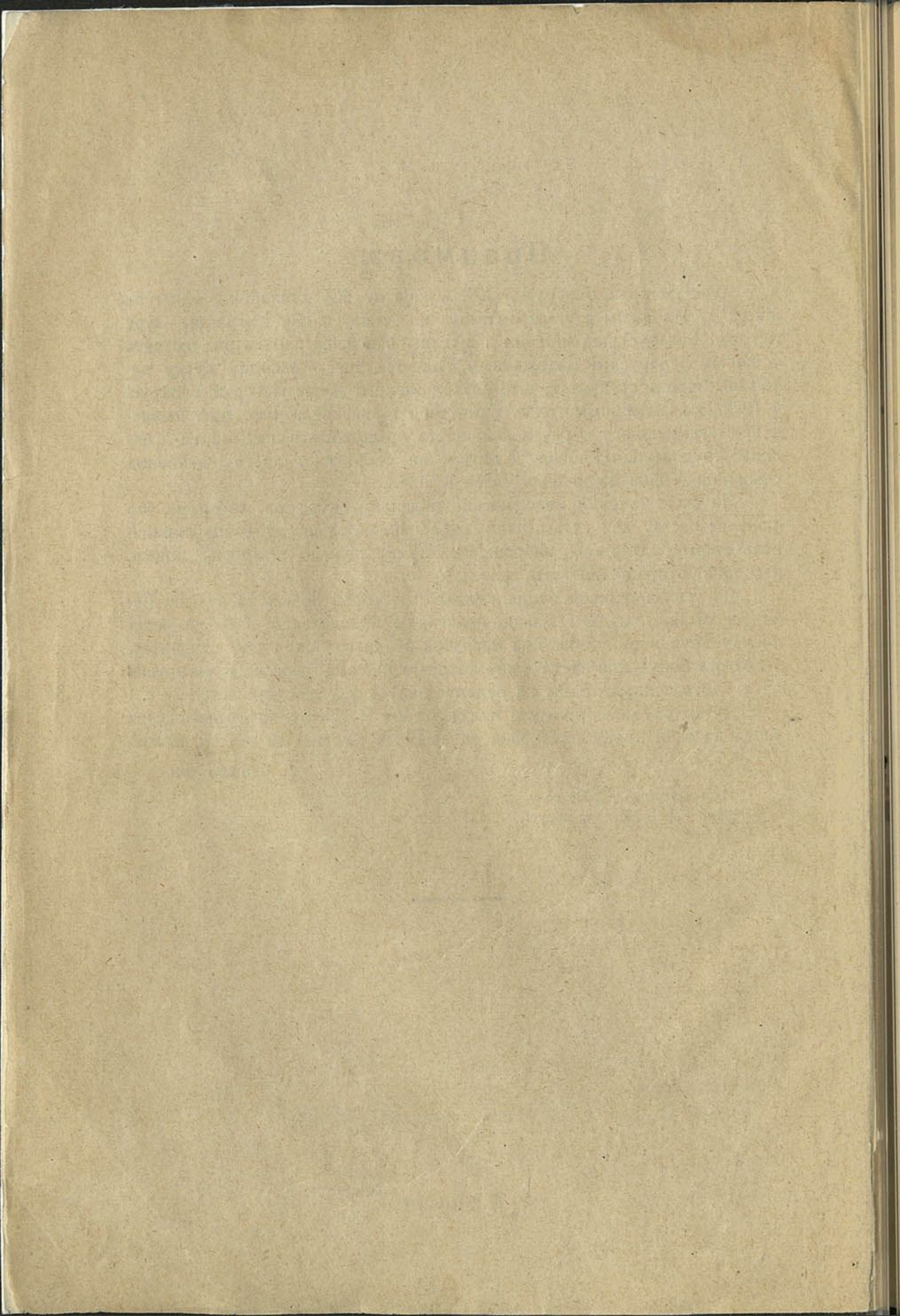
Як усякая першая праца, лекцыі з гісторыі новых часоў на Беларусі павінны мець і маюць недагляды й недахватны. Тым ня менш кніжку друкаваць трэба. Яна патрэбна з аднаго боку для студэнтаў, з другога боку—для настаўнікаў, каторым таксама трэба мець матар'ялы для іх штодзённай працы па беларусазнаўству ў масавай школе.

Аўтар выражае шчырую падзяку т-шу Я. Лёсіку, каторы згадзіўся ўзяць на сябе працу падабраць адпаведныя рысункі да тэксту кніжкі.

У. Ігнатоўскі.

11-га кастрычніка 1924 году.
Маёнт. Горкі, Менскай акругі.

Інкорпорацыя Беларусі ў Расійскую імперыю.

У XVII і асабліва ў XVIII стагоддзях хуткімі крокамі ішоў распад Рэчы Паспалітай польскай, у склад каторай з часу Люблінскай уніі (1569) уваходзілі Беларусь і Літва. Рэзка вызначаны сацыяльны антагонізм, політычная анархія, нацыянальныя і рэлігійныя спрэчкі бязлітасна руйнавалі гэтую, на свой манер „клясавую“, панскую рэспубліку. Зразумела, што пры такіх умовах гаспадарства жыць далей не магло, і было-бы дзіўным, каб яно не развалілася. Так званыя падзелы Польшчы былі нічым іншым, як простым вынікам разлажэння Рэчы Паспалітай, што было зьяўленьнем не надворнага, а ўнутранага характару. Ужо на гатовы баль прышлі, ужо за прыгатаваны стол селі нязваныя і незапрошаныя госьці.

Першы падзел адбыўся ў 1773-4 гадох. На аснове акту гэтага падзелу Расійская імперыя атрымала ваяводзтвы—Магілёўскае, Мсьціслаўскае і часць Полацкага. Гэтыя ваяводзтвы зляжылі Магілёўскую губэрню з провінцыямі—Магілёўскай, Аршанскай, Мсьціслаўскай, Рагачоўскай і тры провінцыі Пскоўскай губэрні—Дзвінскую, Полацкую, і Віцебскую. Увесь гэты абшар ў далейшыя часы зляжыў Магілёўскую і Віцебскую губэрні. Да Расіі далучылася: скарбовых сялян—199.575, прыватнаўласніцкіх сялян—316.322, шляхецтва—5.521, мяшчан—127.841; усяго да імперыі было прылучана 649.259 чалавек.

Пасля першага падзелу камандны стан Рэчы Паспалітай нічога старога не забыўся і нічому новаму не навучыўся. Развал гаспадарства не супыніўся. Хатняя барацьба й спрэчкі цягнуліся яшчэ дваццаць год, што зусім аслабіла Польшчу. Зразумела, што суседнія дзяржавы—Прусія, Аўстрыя й Расія, ужо раз пажывіўшыся, пасьпяшылі скарыстаць першы зручны момант. У 1793 годзе адбыўся другі падзел Рэчы Паспалітай. Расія атрымала Менскую вобласць, з каторай зляжылася потым Менская губэрня. Да імперыі адышло: скарбовых сялян—81.599, царкоўных і манастырскіх—111.921, прыватнаўласніцкіх—599.741, усяго сялян—793.261.

Праз два гады (1795), ня гледзячы на гэроізм рэфарміцкіх шляхецкіх кол, каторыя хацелі рэформамі і дысцыплінаю выратаваць

Алегорычны малюнак падзелу Польшчы.

Польшчу і на чале якіх стаў добра вядомы Тадэуш Касцюшка, адбыўся трэці і апошні падзел Рэчы Паспалітай. Выратаваць гнілое гаспадарства ўжо ня было ніякай магчымасці. Па гэтым падзеле імперыя дастала Заходнюю Беларусь і Літву, з каторых злажыліся губерні—

Віленская, Слоні́мская (Гора́дзенская) і Ковенская. Да Расіі па трэцім падзеле адышло насяленьня бяз шляхты 796.333 мужчыны і 771.560 жанчын.

Такім чынам, у канцы XVIII стагоддзя ўся Беларусь увашла ў склад Расійскай імперыі. Вышла так, што з адной ужо раскіданай дзяржавы яна ўвашла ў другую, якая таксама не магла пахваліцца сваім здароўем. Мы добра ведаем, што ў канцы XVIII стагоддзя Расія з сацыяльнага боку перажывала ўсе хваробы феўдалізму. Аснову эканомікі імперыі складала вясковая гаспадарка. Яна цалком трымалася і грунтавалася на паднявольнай цяжкай працы прыгоннага, прыкутага да панскай зямлі, селяніна, каторы ў тыя часы носіць назву „раба“, што кропка ў кропку адпавядае сярэднявечнай феўдальнай назве „сэрва“ (servus—раб). Расійскае землеўласніцкае дваранства, ня гледзячы на самую інтэнсіўную эксплёатацыю сваіх „рабоў“, не дастае даходаў з гаспадаркі, бо ня можа наладзіць яе, як належыць, на капіталістычны манер. Гарады існуюць толькі як адміністрацыйныя цэнтры, а як гандлёвыя пункты яны знаходзяцца ў заняпадзе. Пры панаванні прыгоннай натуральнай гаспадаркі прамысловасць і гандаль ня могуць развінуцца. Самаўладства расійскага імператара таксама носіць больш феўдальны, чым бюрократычны, характар. Цар зьяўляецца першым дваранінам-феўдалам у сваёй імперыі, і царызм ставіць сабе за мэту выключна абарону дваранскіх праў і інтарэсаў. Вялікае тэрыторыяльна і багатае прыроднымі багаццямі гаспадарства задыхаецца эканомічна, а разам з тым і політычна. Вось у гэтую затхлую атмасфэру гнілага вялікага арганізму пападае і Беларусь.

„Апека“ над новапрылучанымі землямі новага ўраду пачалася адразу. Пачалі выдавацца ўсялякія прыказы й адозвы. Мы зьвернем увагу на выданы пасля першага падзелу (1774 г.) агульнага характару прыказ губарнатара Магілёўскай і Пскоўскай губэрняў, у склад якіх увашлі прылучаныя часткі Беларусі. Па сутнасці гэтага прыказу губарнатары гэтых губэрняў павінны былі абвясціць усім насельнікам беларускага краю, што яны цяпер маюць усе тыя правы і вольнасці, каторымі карыстаюцца старыя падданыя Расійскай імперыі. У прыказе было сказана паміж іншым так: „Кожны стан з насельнікаў прылучаных зямель уступае з самага гэтага дня ўва ўсе да яго належныя карысці (выгады) па ўсім абшары імперыі Расійскай“. Гэты ўрачысты прыказ гучэў горкаю кпінаю ў адносінах да ўсіх працоўных мас Беларусі. Сялянства, каторае ў Рэчы Паспалітай карысталася ўсімі „выгадамі“ „быдла“, дастала ў новым гаспадарстве „выгады“ рабочага „скота“. Прыблізна тыя самыя „выгады“ дасталі дробныя рамеснікі і рабочы люд па гарадох. Буржуазія беларускіх гарадоў ад новых „выгад“ таксама прайграла. Яна ў Рэчы Паспалітай мела такі-сякі самаўрад на аснове

вельмі пашыранага Майдэборскага права. Цяпер яна самаўрад страціла, бо мяшчане гарадоў імперыі Майдэборскім правам не карысталіся.

Сярод мяшчан, як мы ведаем, па гарадох Беларусі з даўных часоў жыло шмат еўрэйства. Яно ў новым гаспадарстве дастала такую „выгаду“, як добра вядомая ўсім нам „черта еврейской оседлости“. Фэўдальная імперыя добра выявіла свае адносіны да еўрэйства вуснамі „просвещенной“ Катарыны II, каторая пераказала словы сваёй зусім не „просвещенной“ прадмесьніцы Лізаветы Пятроўны: „От врагов Христовых не желаю интересной прибыли“. Цікава тое, што „интересная прибыль“ усё-ж такі потым з еўрэйства ўрадам выціскалася. Што гэта так, паказвае выдадзены ў 1794 годзе закон, на падставе якога з тых еўрэяў, каторыя залічваліся ў мяшчане ці ў гандляры, бралі ўдвая больш падаткаў, чым належала браць з мяшчан і гандляроў хрысьціянскага вызнаньня. З гэтага закону пачалося добра вядомае нам паступовае абмежаваньне праў еўрэйства ў Расіі.

Праўда, у 70-ыя годы XVIII сталецця ў царскім загадзе на імя гэнэрала Крэчэтнікава адносна гарадоў Беларусі, занятых рускімі войскамі, было сказана так: „Гарады заставіць на іх правах і прывілеях на першы выпадак і кожнаму з іх не прашкаджаць прасіць нас (Катарыну II) аб зацьвярджэньні іх (праў і прывілеяў)“. Паводле гэтага загаду можна думаць, што гарады з Майдэборскім правам засталіся як „на першы выпадак“, так і потым. Але рэч у тым, што „права прасіць“ аб зацьвярджэньні прывілеяў засталася толькі правам. На дзеле просьбы не здавольваліся. Гарадзкае жыцьцё на Беларусі замірае. Колькасьць гарадзкага жыхарства вельмі нязначная; яна з нацяжкаю даходзіць да 5-6 процантаў.

Знаходзячыся ў складзе Рэчы Паспалітай, Беларусь выносіла на сваім карку немалыя падаткі. У вапошнія часы існаваньня Польшчы за паўгода яна ўклала ў польскі скарб 172.835 рублёў. Беларусі ня стала лягчэй і потым. Калі яна ўвашла ў склад Расійскай імперыі, то падаткі ў скарб ня толькі ня зьменшыліся, але яшчэ больш узраслі. Вядома, што за палавіну 1774 году Беларусь павінна была ўлажыць у імперскую казну 587.019 рублёў, што ў год складае больш за міліён рублёў. Такім спосабам, пасля прылучэньня да Расіі, велічыня падаткаў на Беларусі ўзрасла блізка што ў 6 раз. Калі мы зробім прыпушчэньне, што Беларусь, аслабленая ранейшымі пэртурбацыямі, і ня выканала ўсіх тых падаткаў, якія былі на яе наложаны, то ўсё-ж такі павінны прызнаць, што фінансавая эксплёатацыя, каторай падлегла Беларусь у новым палажэньні, была куды большая, чым у складзе Рэчы Паспалітай. Гэтая эксплёатацыя ўсім сваім цяжарам лягла не на шляхту, а на іншыя групы насяленьня, асабліва на працоўныя нізы.

Што датычыць да беларускага магнацтва й шляхецтва, то ім скардзіцца на сваю долю ня прыходзілася, бо яны наагул добра сябе пачувалі ў Расійскай імперыі. Праўда, яны згубілі тую „залатую вольнасьць“, каторай карысталіся ў Польскай Кароне, але гэтая страта была

добра акуплена соцыяльна-экономічнымі прыбыткамі Кароны Расійскай. Шляхціц і магнат, як і раней, засталіся панамі, у руках каторых знаходзіліся ўсе выгады ад эксплёатацыі запрыгоненага сялянства. У новай дзяржаве вельмі хутка яны пачалі адчуваць сябе, як дома. Ураду Катарыны II ад шляхты прылучаных беларускіх зямель быў пададзен адрас. Там, паміж іншым, сказана: „Жывучы ня ў Польшчы, мы адчуваем сябе, як-бы ў Польшчы і нават лепш, як у Польшчы“. І трэба сказаць, што панства не памылялася. Справа ў тым, што ў Рэчы Паспалітай, пад уплывам французскай рэволюцыі ў канцы XVIII стагоддзя, ужо з'явіліся рэфармістыя буржуазна-дэмакратычнага кірунку. Яны падымалі пытаньне аб соцыяльных і політычных рэформах, у тым ліку і аб сялянскай рэформе. Што датычыць да Расійскай імперыі, то сюды ўплывы французскай рэволюцыі папалі куды пазней, і Расія гэтага часу была далёка ад якога-б то ні было рэфармізму. Галасы Новікава і Радзівічава былі зусім няпрыметныя. Шляхту на Беларусі ў новым гаспадарстве ня пужала страшная здань вызвалення сялян. Шляхта магла быць спакойна.

Толькі невялікая частка шляхты, якая засталася вернаю старому польскаму патрыятызму, не скарыстала „сваіх выгад“ і не магла адчуваць сябе ў Расіі, як дома.

Гэта былі найчасьцей шляхціцы-рэформістыя, а часамі і магнаты. Яны не паслухалі загаду прыняць на працягу трох месяцаў прысягу на вернасць рускаму ураду. Пасьля таго, як назначаны тэрмін скончыўся, яны павінны былі пакінуць межы Расіі, і на іх маёнткі была назначана сэквэстрацыя, г. зн. яны былі ўзяты ў скарб. З шляхецкіх фамілій, што пакінулі Расію ды выехалі ў эміграцыю, нам вядомы, напрыклад, Радзівілы, Агінскія, Чартарыскія, Сапегі, Салагубы і іншыя. Пасьля іх выхаду, у скарб імперыі адышло 51 маёнтка, з 110.357 сялянскімі „душамі“. Такім спосабам, больш за сто тысяч сялян з прыватнаўласьніцкіх зрабіліся скарбовымі. Калі-б так засталася й надалей, то можна было-б сказаць, што палажэньне гэтых сялян палепшылася, бо, наагул, палажэньне скарбовых сялян было лепшае ад палажэньня сялян прыватнаўласьніцкіх. Але урад вельмі хутка „паправіўся“. Атрыманья ад ранейшых паноў у скарб землі з сялянамі ён сьпешна пачаў раздаваць новым, рускім паном за розныя іх „заслугі“ перад тронам. Дзякуючы гэтаму, побач з старым польскім земляўласьніцтвам, на Беларусі пачало расьці новае рускае земляўласьніцтва, каторае зноў узяло ў свае рукі толькі што забраных у скарб беларускіх сялян. Асабліва вялікія падарункі дасталі ад ураду фаворыты Катарыны, каторых, як мы ведаем, было шмат, бо яны часта мяняліся. Князь Пацёмкін Таўрыдзкі дастаў 14.227 душ, граф Румянцаў—13.326 душ, гр. Чарнышоў—5.071, генэрал Завадоўскі—4.734, гр. Мікіта Панін—3.090, Елагін—3.712,

кн. А. Галіцын—3.152 душы і г. д. За невялікі тэрмін, у якія-небудзь пятнаццаць год на Беларусі было ўтворана для катарынінскіх вяльмож 107 маёнткаў, у якіх налічвалася 94.160 сялян. Праз нейкі час новыя шчодрія раздачы ня толькі поўнасьцю пакрылі, але нават значна пераважылі лік атрыманых ад сэквэстру ў скарб сялянскіх душ.

Палажэньне баларускага сялянства пры інкорпорацыі Беларусі ў Расійскую імперыю нічым не зьмянілася, а потым, з цягам часу, паступова пачало яшчэ больш пагаршацца. Вольнае сялянства старажытных часоў Літоўска-Баларускага гаспадарства к канцу XVIII сталецьця зьнікла. Сяляне гэтага часу дзяліліся на дзьве няроўныя групы: большую групу складалі прыватнаўласьніцкія сяляне, меншую групу—скарбовыя (казённыя) сяляне. Палажэньне апошняй групы было крыху лепшае, чым палажэньне групы прыватнаўласьніцкіх сялян. У скарбовых сялян зямельныя надзелы былі большыя, а павіннасьці і абавязкі меншыя. Апрача таго, над імі ня было такога панскага зьдзеку і гвалту, каторы з дня ў дзень цярпелі сяляне прыватнаўласьніцкія. Паншчына адбывалася абедзьвюма групамі. У скарбовых дварох паншчына займала 3-4 дні на тыдзень, у панскіх маёнтках яна даходзіла з 3 дзён да 7 дзён на тыдзень. У некаторых панскіх дварох, такім чынам, сяляне ўлетку зусім ня мелі сьвяточнага адпачынку. Што датычыць да павіннасьцяў сялян, то яны былі падвойныя: павіннасьць працаю і павіннасьць натураю. Да працоўных павіннасьцяў належалі: фурманачная (падача пану патрэбнага яму ліку фурманак), вартаўнічая (варта панскага добра), мастовая і падарожная (папраўка шляхаў і мастоў), аблаўная, невадная, вымалатачная і памольная (абавязак вымалаціць і змалоць панскае збожжа) і г. д. Павіннасьці натураю складаліся з чыншавых падаткаў пану хлебам, дамоваю жывёлаю і птаствам, маслам, салам, яйкамі і г. д. Кожны крок селяніна, кожная падзея з яго гаротнага жыцьця злучаліся з якім-небудзь абавязкам на пана.

Апроч эканамічнага боку, беларускі селянін быў у поўнай юрыдычнай залежнасьці ад пана, кім-бы апошні ня быў—ці польскім шляхціцам, ці рускім вяльможам. Юрыдычна гаспадарства ня знала прыватнаўласьніцкага селяніна, і ён ня меў беспасрэдных адносін да дзяржавы. Пан быў для свайго селяніна ўсім—і судзьдзёю і адміністратарам. У 1773 годзе урадам Катарыны II быў выдадзены закон, на падставе каторага ўсякі пан атрымліваў права караць селяніна ўва ўсіх здарэньнях паводле свайго погляду. Паны тлумачылі гэты закон у свой бок і прыдавалі яму такі сэнс, што яны маюць поўнае права караць сялян нават караю на сьмерць. На гэтай глебе вырасталі такія пышныя кветкі панскага ўціску і самадурства, як добра вядомая ўсім Салтычыха ў Расіі. Селянін, апроч таго, ня меў ніякага права нават паскардзіцца прадстаўніком улады на свайго пана, бо урадам тэй самай Ка-

тарыны II былі забаронены скаргі на сваіх паноў, якія-б гэтыя скаргі ня былі—праўдзівыя ці непраўдзівыя. За ўсякую скаргу на пана, замест яе разгляду, селяніна няшчадна білі бізуном і высылалі ў далёкую Сібір. Зразумела, што пры такіх умовах селянін ня мог адважыцца паскардзіцца на пана, якую-б незаконнасьць ён ні рабіў. Адным словам беларускі запрыгонены селянін, як мы вышэй казалі, з „быдла“ Рэчы Паспалітай польскай зрабіўся „скотиной“ імперыі Расійскай.

Урад Катарыны II у сваіх дэкрэтах і абвяшчэньнях заўсёды любіў зазначаць, што вельмі клапаціцца аб падтрыманьні „святай“ праваслаўнай веры і аб абароне праваслаўнага жыхарства на Беларусі. Трэба, аднак, сказаць, што гэтае падтрыманьне праваслаўнага жыхарства заўсёды было залежным ад таго соцыяльнага стану, да якога належаў той ці іншы праваслаўны. Ясна, што праваслаўны, калі ён быў запрыгонены, бяспраўны селянін, ня меў урадавага падтрыманьня, калі змагаўся з каталіком шляхецкага стану. Інтэрэсы соцыяльна-шляхецкія былі для расійскага ураду выключнымі інтарэсамі, каторым падлягалі ўсе іншыя інтарэсы. Вельмі трывалымі ў гэтых адносінах зьяўляюцца наступныя словы з указу Катарыны II, выдадзенага 17 траўня 1793 году: „Ураднікі, каторыя ў местах і на вёсках маюць нагляд над поліцыяй, павінны пільнаваць, каб, прылучаючы да (праваслаўнай) царквы нашай тых, хто таго хоча (з каталікоў і вуніятаў), не ўзялі гэтыя апошнія за прадлог ухіліцца ад паслушэнства паном сваім ці да іншых сваявольстваў“. Рэлігія застаецца рэлігіяй, а ўся сутнасьць жыцьця ў „паслушэнстве“ селяніна свайму пану.

Апошнія годы XVIII стагоддзя.

Вызваліўшыся з пут клерыкальна-шляхецкай рэспублікі, Беларусь апынулася ў ланцугох панска-дваранскага, царскага абсалютызму. Абсалютызм гэтага часу прадстаўлен у Расіі вельмі яскраваю асобаю, сынам Катарыны II, Паўлам I. Яго нядоўгае і сумбурнае кіраўніцтва (1796—1801) дае нам добры і тыповы малюнак таго, да чаго магло даходзіць самадурства і сваяволя расійскага царызму. Нават такі шчыры прыхільнік і абаронца рускага самаўладства, як гісторык таго часу Карамзін, называе гэтае кіраўніцтва „царствованием ужаса“. Ё гэта зусім зразумела. Царскі пасада імперыі займае нэрвова-хворы, інтэлектуальна-ненормальны чалавек, катораму трэба было хутчэй лячыцца ў больніцы, чым займаць царскі пасада. Сын алькоголіка, замораны з дзяцінства бязглуздым выхаваньнем мамак і нянек, потым трыццаць год рызыкаваўшы паміж царскім пасадам і Шлісэльбургскімі мурамі, Павал I і ня мог быць здаровым, нормальным чалавекам. Каб пераканацца ў гэтым, мы маем шмат фактаў, на якіх спыняцца ня будзем. Даволі зрабіць вынятак з аднаго, выданага ім для Масквы прыказу

Там, паміж іншым, ёсьць такое цікавае месца: „Абвясьціць усім гаспадаром будынкаў з падпіскаю аб тым, каб яны загадзя, а ўласна, за тры дні давалі знаць у поліцыю, у каго мае быць у доме пажар“. (Русская Старина, 1887 год, кн. I, стар. 100). Далей гэтага прыказу ўжо няма куды ісьці. Гэты шалёны чалавек меў вельмі высокі погляд на сябе і на сваё самаўладства. „У Расіі“, казаў ён ня раз, „вялікі той, кім я гутару і пакуль я з ім гутару“.

На чале ураду, такім спосабам, стаіць чалавек, чыннасьцю якога кіруюць не разумныя мотывы, а нэрвовыя эмоцыі і хворае пачуцьцё. Найперш ад усяго ён абхоплен шалёнаю ненавісьцю да свае мацеры, Катарыны II. Гэта з яе волі афіцэры ў Ропшы забілі яе мужа, а яго айца Пятра III; гэта яна праз забойства незаконна захапіла царскі пасада, каторы павінен быў заняць ён, Павал I. Гэта яна здзеквалася доўгія годы над ім, насьледнікам пасаду, і пагражала яму перадачай улады яго сыну Аляксандру і заключэньнем яго, Паўла, у Шлісэльбургскую крэпасць. Усё, што зроблена ненавісным яму ранейшым урадам яго мацеры, ён лічыць блгім, шка лівым для сябе і падлеглым перамене ці адмене.

Ня меншай ненавісьцю абхоплен Павал I і да французскай рэвалюцыі. Яго хворым мазгом вялікі гістарычны акт рэвалюцыі прадстаўляецца падзей, пакіраванаю спэцыяльна й асабіста проціў яго і яго неабмяжованай нічым улады. Гэтае прадстаўленьне аб рэвалюцыі ўзмацняецца яшчэ тым, што яна неміласэрна гільётынавала яго асабістых прыяцеляў, пачынаючы з Людвіга XVI і канчаючы яго прыдворнымі, з каторымі ён устанавіў добрыя адносіны ў часы сваёй падарожы заганіцу ў 70-ыя годы XVIII сталяцця. Ненавісьць да мацеры злучылася ў яго хворых мазгох з ненавісьцю да французскай рэвалюцыі, бо і Катарыну II ён лічыў рэвалюцыянэркаю.

І вось пачалася бязупынная барацьба з круглымі капялюшамі, гарсэткамі, фракамі, катарынінымі фаворытамі і г. д. Ува ўсім цар бачыў прыметы невавіснай яму рэвалюцыі і „рэвалюцыянэркі“ мацеры. Жыцьцё падданных, асабліва арміі, зрабілася непарарыўным катаваньнем. Дварцовы заговор і забойства Паўла ў ноч на 11 сакавіка 1801 г. былі зусім зразумелым і канечным вынікам з гэтага бязглуздага „царствования ужаса“. І ня было ніводнага чалавека, каторы-бы пашкадаваў пазьверску забітага цара. „Як падучы мэтэор, прамільгануў гэты цар“, казаў Карамзін, „усе глядзелі на яго, лічачы мінуты, і радаліся апошняй мінуце“.

Адносіны паўлаўскага ураду да польскага, а разам з тым і да беларускага пытаньня непадобны на адносіны да гэтага пытаньня ураду Катарыны II. Урад Катарыны з вялікаю ахвотаю і пасьпехам карыстаўся з развалу суседкі і разам з урадамі Прусіі і Аўстрыі рабіў

падзелу Рэчы Паспалітай. Расійская імперыя мотывавала свой удзел у разборах Польшчы гістарычнымі правамі на „рускія“ землі ў Польшчы, што выразіла ў добра вядомым лёзунгу— „отторженная возвратих“ (я вярнула адабранае калісь). Урад Паўла I як-бы спачувае польскай справе і лічыць, што Расія не павінна была ў свой час прымаць удзел

Мядаля на памяць прылучэння Беларусі да Расіі.

у гэтай несправядлівай і недзяржаўнай справе. Яшчэ будучы насьледнікам царскага пасаду, у размове з вядомым польскім песьняром і патрыотам Нямцэвічам, Павал I сказаў так: „Я заўсёды быў проціў падзелу Польшчы; гэтая справа зьяўляецца столькі-ж несправядліваю, колькі і недзяржаўнаю“. Некалькі раз насьледнік расійскага трону, не баючыся нават гневу ўсемагутнай мацеры, выяўляе сваё спачуваньне польскаму дыктатару - рэфармістаму Тадэушу Касьцюшку. Зрабіўшыся ўрэшце ра-

сійскім імператарам, праз дзесяць дзён пасля ўступленьня на трон (16/XI—1796), Павал I асабіста вызваліў з няволі Т. Касьцюшку, каторы сядзеў заарыштаваны ў ніжнім паверху Мрамарнага палацу ў Петраградзе. Не здаволіўшыся гэтым, новы імператар, як-бы ў піку ранейшаму ураду, праз два тыдні выдаў Т. Касьцюшку з дзяржаўнага скарбу падарунак у 60.000 рублёў, што на той час складала вельмі значную суму грошай. Урад ня спыніўся на вызваленьні толькі дыктара. Указам ад 29 лістапада 1796 году былі выпушчаны на волю ўсе „попавшие в заточение и ссылку по случаю бывших в Польше замешательств“. Лічачы падзелу Рэчы Паспалітай гістарычна-несправядлівым і недзяржаўным актам, урад Паўла I аднак-жа зусім ня думаў ліквідаваць іх і аднаўляць Польскую рэспубліку. У размове з польскім „патрыотам“ графам Патоцкім Павал I сказаў, паміж іншым, так: „Падзел Польшчы ёсьць факт, які ўжо адбыўся, і з гэтым фактам палякам грэба згадзіцца“.

Тым ня менш, апіраючыся на перамену настрою рускага ураду, польскае шляхецтва як у Польшчы, так і на Беларусі, стала пакладаць надзеі адбудаваць Польшчу пры дапамозе рускага ураду. Паўлу I падаюцца такога характару адрасы й пэтыцыі. Цікавы ў гэтых адносінах політычныя пытаньні менскай шляхецкай дэлегацыі, якая, разам з другімі дэлегацыямі, зьявілася ў Маскву на ўрачыстасьць каранацыі Паўла I. Вітаючы цара ад імя новых яго падданных, дэлегацыя зьвяртаецца да рускага ураду з праектам некаторых перамен рускай політыкі на Беларусі. Дэлегацыя праектуе: „Каб у кіраваньні частка кіраўнікоў складалася з прадстаўнікоў польскай нацыі; каб судовыя ўстановы ў краі заставаліся, як і раней, на правах нашых польскіх, на ўласнай мове і на старых парадках; каб памешчыкі, што добра ведаюць законы, у судовыя ўстановы пасаджаны былі“. Адным словам, шляхецкая дэлегацыя патрабуе, каб мясцовае полёнізаванае панства было дапушчана ў мясцовае кіраваньне грамадзянскімі справамі на Беларусі, бо толькі гэтае панства ведае старыя „польскія“ законы. Трэба зазначыць, што некаторыя пункты гэтых пажаданьняў шляхты былі здзейсьнены, і політыка катарынінскага ураду была зьменена.

Вышэй гаварылася, што дэлегацыя прапанавала расійскаму ураду, каб судовыя ўстановы на Беларусі заставаліся, як і раней „на правах польскіх“. Пад гэтымі „польскімі“ правамі разумелася зусім ня польскае законадаўства, а стары „Статут Вялікага Княства Літоўскага“, каторы станаў і сабою плод беларускай законадаўчай творчасці. Зьявіўшыся ў пачатку XVI стагодзьця ў беларускай мове, вытрымаўшы ў ёй тры рэдакцыі, к канцу XVIII стагодзьця Статут ужо быў перакладзены з беларускай мовы ў польскую і выдаваўся цяпер польскаю шляхтаю за продукт польскай юрыдычнай творчасці. Так глядзела на Статут і расійская улада.

Калі Беларусь была далучана да імперыі, урад Катарыны II забараніў ужываць у судовых установах Беларусі Літоўскі Статут, каторы ён лічыў зборнікам польскіх законаў, і на яго месцы паставіў стары юрыдычны зборнік, утвораны яшчэ Маскоўскім гаспадарствам у 1649 годзе, вядомы пад назваю „Соборного Уложения царя Алексея Михайловича“. Гэты зборнік у пачатку XIX стагодзьця ўжываўся ўва ўсёй імперыі; зразумела, што і Беларусь павінна была прыняць яго ў карыстаньне. „Уложение“, напісанае ў 1649 годзе, к пачатку XIX стагодзьця зрабілася ўжо зусім неадпаведным судовай практыцы і для Расійскай імперыі наагул, як зборнік вельмі застарэлы. З цягам часу да яго было дададзена шмат усялякіх пазьнейшых указаў як у мэтах адмены, так і ў мэтах тлумачэньня і зьмены старых указаў. Усё гэта ўносіла ў зборнік, які меў практычныя мэты, вялікую блутаніну і неразьярэннасьць, што давала бязьмежны прастор для судовага злоўжываньня

і самавольства і для таго суцяжніцтва, каторым так славілася стара-сьвецкая Расія. Не дарма злажылася аб гэтым рускім законе пагаворка, што ён „як дышла: куды павярнуў, туды й вышла“. Ведаючы аб недахватах „Уложения“, яшчэ Пётра I ў свой час думаў злажыць новы юрыдычны зборнік, але ў яго часы не ўдалося здзейсніць гэтую думку. Пасьля яго сьмерці ў 1767 годзе думала злажыць „Новое Уложение“ Катарына II, але з яе шырокіх і громкіх спроб таксама нічога ня вышла. Так і застаўся існаваць у імперыі гэты стары зборнік XVII стагоддзя, які зусім ня мог здавальняць патрэб новага жыцця. Што датычыць да Беларусі, то тут „Уложение царя Алексея Михайловича“ не падходзіла яшчэ і з тае прычыны, што яно злажылася на чужым грунце ў зусім неадпаведных для Беларусі абставінах—як эканомічных, так і політычных. Для Беларусі „Соборное Уложение“ было ня толькі застарэлым, але й чужым, нязвыклым прававым зборнікам. Дзеля гэтага недахваты яго былі тут асабліва глыбокімі й балючымі.

Павал I пашоў на спатканьне пажаданьням польскай шляхты на Беларусі, якія яна выказала ў сваім проэктэ, і згадзіўся на тое, каб „судовыя ўстановы засталіся ў краі на правах польскіх“. Такім спосабам, замест „Соборного Уложения“, дзейным правам на Беларусі зноў зрабіліся нормы „Статуту Вялікага Княства Літоўскага“, каторы ў часы Катарыны быў забаронен на Беларусі. Хоць нормы Статуту за доўгі час яго існаваньня шляхта і прыстасавала да сваіх прыгонных інтарэсаў, але ўсё-ж такі яны карысна розьніліся ад „Соборного Уложения“ як сваім зьместам, так і сыстэматызацыяй. Апроч таго, карная частка „Статуту“ была больш культурная, чым адпаведная частка „Соборного Уложения“. Да карыстаньня Статутам беларускія масы звыклі, і ім лягчэй было разьбірацца ў яго артыкулах. Разам з гэтым урад Паўла I дазволіў аднавіць некаторыя з судовых устаноў, каторыя існавалі на Беларусі да інкорпорацыі яе ў склад імперыі.

Што датычыць політыкі ў адносінах да рэлігійных вызнаньняў, то і тут мы бачым, што урад Паўла I адмовіўся ад сыстэмы ранейшага ураду. Раней панавала тэндэнцыя пашырыць сярод насяленьня Беларусі праваслаўе за кошт нялюбага каталіцтва і вуніяцтва. Наадварот, урад Паўла I зусім выразна выяўляе свае сымпатыі да каталіцтва. Трэба значыць, што з самага канца XVIII стагоддзя ня толькі Павал, але і вярхі рускай арыстократыі апынуліся пад моцным уплывам каталіцтва.

Яшчэ будучы маладым, у часы сваёй падарожы па Заходняй Эўропе (70-ыя годы XVIII стагоддзя), Павал I быў, паміж іншым, і ў Рыме. Там ён асабіста пазнаёміўся з рымскім папаю Піем VI. Папа, хоць і ня быў добрым політыкам свайго часу, але зразумеў, што трэба зрабіць усе крокі, каб утварыць з расійскага цэсарэвіча прыхільніка каталіцкай веры і папскага пасаду. Гэта папе і ўдалося зрабіць. Ужо ў

гэты самы час Павал зацікавіўся Мальтыйскім духоўна-рыцарскім ордэнам, каторы дажываў свой век. Праз нейкі час будучы расійскі цар запісаўся ў ордэн і атрымаў званьне рыцара. Калі Павал зрабіўся імператарам, то ён не здаволіўся званьнем звычайнага радавога рыцара, а атрымаў тытул гросмэйстра ордэну і да самае сьмерці лічыў сябе абаронцам гэтага каталіцкага ордэну.

Шалёная ненавісьць паўлаўскага ураду да французскай рэволюцыі таксама павінна была выклікаць асаблівую увагу да каталіцтва. Справа ў тым, што урад добра ведаў, што каталіцтва было больш прыстасавана да барацьбы з рэволюцыйнымі ідэямі і рухам, чымся другія рэлігіі, у тым ліку, напрыклад, і праваслаўе. Каталіцтва, як сыстэма, мела старую, добра пабудованую організацыю і паслухмяную, цэнтралізаваную і дысцыплінованую іерархію. Каталіцкае духавенства, як нежанатае, больш было рухавым і незалежным ад абкружаючых яго абставін жыцця. Выхаваньне і адукацыя каталіцкіх сьвяшчэньнікаў ставілі іх кваліфікацыю куды вышэй ад кваліфікацыі сьвяшчэньнікаў праваслаўнай і вуніяцкай веры. Нездарма каталіцкая царква насіла назву ваяўніцкай царквы. Организацию яе ўзмацнялі розныя духоўныя ордэны, на чале каторых стаяў такі дысцыплінованы і багаты сіламі ордэн, як ордэн езуітаў. Ня глядзячы на рэпрэсіі, каторыя пасыпаліся на яго з апошняй чвэрці XVIII стагоддзя, ён існаваў і амаль што не па ўсёй зямлі раскінуў сетку сваіх устаноў. Дзякуючы ўсяму гэтаму, каталіцтва, як сыстэму, урад Паўла I лічыў, што яго трэба не аслабляць, а ўзмацняць.

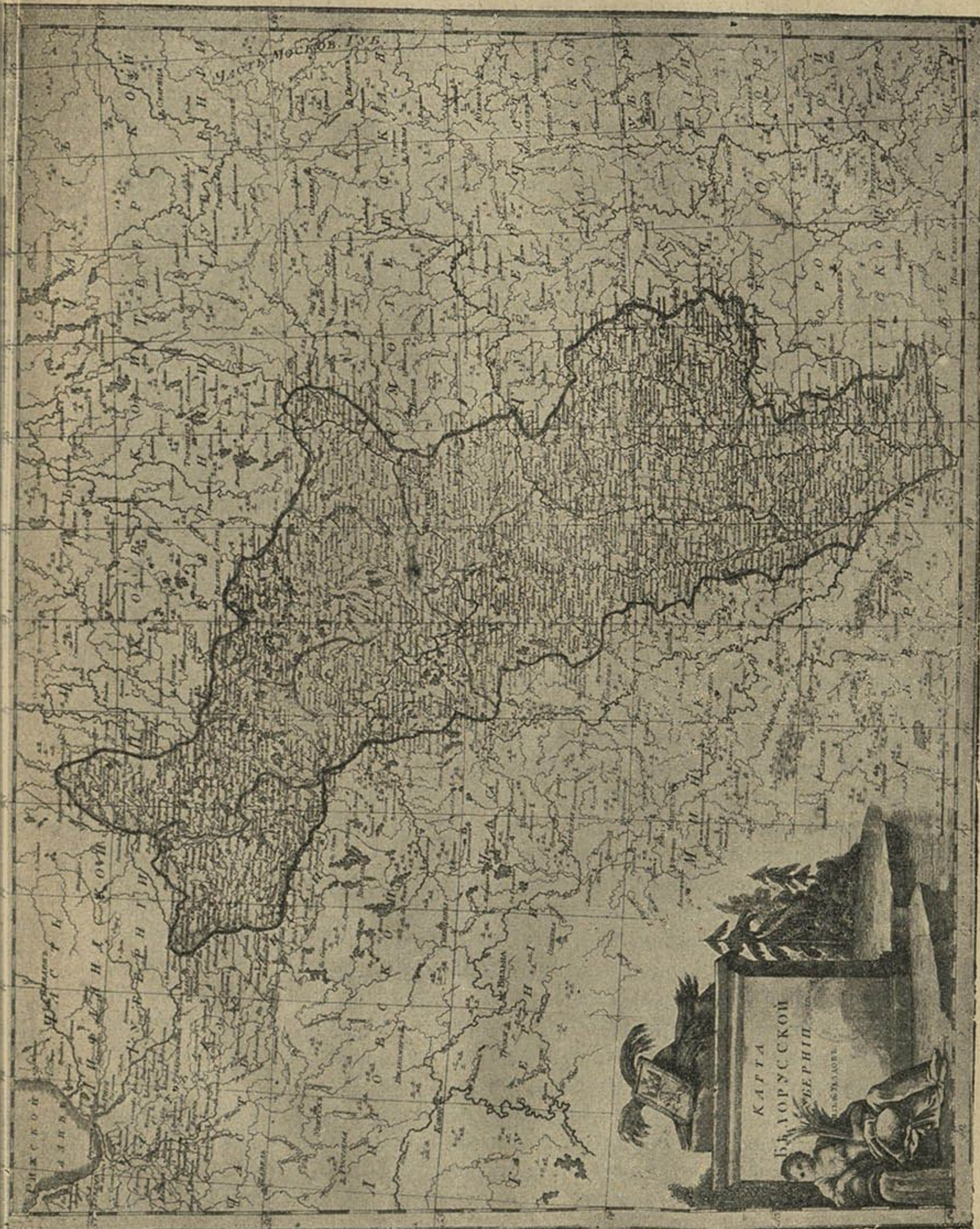
Адразу былі прыпынены тыя „добравольныя“ прылучэньні каталікоў і вуніятаў да праваслаўнай царквы, каторыя часта практыкаваліся мясцоваю адміністрацыяй і вельмі падтрымоўваліся цэнтральным урадам Катарыны II. Гэтыя прылучэньні „отторженных“ у часы ранейшага кіраваньня павялічвалі лік праваслаўных на Беларусі і лікам аслаблялі каталіцтва й вунію. У часы Паўла пачаліся адваротныя адходы прылучаных да праваслаўя ў свае ранейшыя веры.

Не бяз уплыву ураду, якраз у гэтыя часы беларускі вуніяцкі епіскап Анастас Братаноўскі падаў уладзе дакладную запіску, у каторай ён даводзіў, што вуніяцкая царква сваёю навукаю знаходзіцца ў сьціслай сувязі з каталіцкай царквою. Адсюль ён рабіў вывад, што вуніяты павінны ў іерархічных адносінах быць падлеглымі каталіцкай царкве ў Расіі. Згодна з асноўнаю думкаю А. Братаноўскага, урад Паўла выдаў адпаведны загад, на падставе каторага вуніяцкая царква падлягала кіраўніцтву рымска-каталіцкай колегіі ў Расіі. Такім спосабам, беларусы-вуніяты ў Расіі, як раней і ў Рэчы Паспалітай, ізноў падпалі пад уладу каталіцкай іерархіі. Пачаліся масавыя як добравольныя, так і недобравольныя пераходы з вуніі ў каталіцкую веру. Рэлігійнае пытаньне і рэлігійная барацьба на Беларусі зноў абвастрылася.

У часы Паўла I Беларусь атрымала новы адміністрацыйны падзел. У часы Катарыны II лік губерняў у імперыі быў значна павялічан параўнальна з пяtroўскім губерніяльным падзелам. У пачатку XVIII стагоддзя Расія складалася з 11 губерняў, пры Катарыне II імперыя была падзелена на 50 губерняў. Такім спосабам, вынікла 39 новых губерніяльных гарадоў. Разам з тым лік павятовых гарадоў павялічыўся на 200. Новыя гарады, як вытвараныя не на эаанамічным грунце, былі не прамысловымі і гандлёвымі пунктамі, а проста адміністрацыйнымі цэнтрамі губерняў і павеатаў. Новая адміністрацыя патрабавала шмат выдаткаў на сваё ўтрыманьне. Маючы на мэце скарачэньне выдаткаў, урад пастанавіў зьменшыць лік губерняў і павеатаў у імперыі, у сувязі з чым і быў выдадзены адпаведны указ 12 сьнежня 1796 году. Што датычыцца да Беларусі, то тут гэты указ рэалізаваўся ніжэйпаданым спосабам. Быўшая Магілёўская губерня і тры правінцыі губерні Пскоўскай (Дзьвінская, Полацкая і Віцебская) злажылі адну Беларускаю губерню, галоўным горадам якой быў назначан Віцебск. У пазьнейшыя часы Беларуская губерня была разьбіта на Магілёўскую і Віцебскую губерні. Менская губерня засталася бяз усякіх перамен; галоўным горадам яе быў Менск. Быўшыя губерні—Віленская, Слоні́мская (Горадзенская) і Ковенская злажылі адну Літоўскую губерню, галоўным горадам якой была назначана Вільня. У пазьнейшыя часы Літоўская губерня ізноў разьбілася на тры—Віленскую, Горадзенскую і Ковенскую губерні.

Палажэньне сялянства на Беларусі ў канцы XVIII стагоддзя нісколькі не палепшылася. Урад раздае казённыя землі панам за іх „заслугі“ перад тронам направа й налева. Дзякуючы гэтаму, скарбовыя сяляне пераходзяць на палажэньне сялян прыватнаўласьніцкіх, ад чаго палажэньне пагаршаецца. Раздачы зямель у часы Паўла робяцца яшчэ шчадрэйшай рукою, чым у часы царыцы Катарыны. Для прыкладу даволі прывесьці лік сялянскіх душ, разданых тым і другім: Катарына II за 34 гады свайго доўгага панаваньня раздала сваім вяльможам і фаворытам 800.000 сялян, а Павал I за 4 гады свайго вельмі кароткага панаваньня пасьпеў раздаць 600.000 сялянскіх душ. Урад Паўла I раздае шчодрую рукою дзяржаўныя землі і на Беларусі. Землі раздаюцца панам бяз розьніцы іх нацыянальнасьці: і рускім, і паляком. Хто атрымаў больш зямель—трудна сказаць, але для палажэньня разданых з землямі беларускіх сялян гэта было ўсё роўна. Найперш ад усяго урад у парадку амністыі зварочвае сэквэстраваныя маёнкі тым польскім панам, каторыя згубілі свае двары ў часы Катарыны II. Такім парадкам, атрымалі назад свае землі ці ўзялі іншыя ўзамен сваіх такія „патрыоты“, як Патоцкія, Чацкія, Вяшкевічы і інш. Апроч таго, урад, не зважаючы на політычную небясьпеку для імперыі ад

233115

Державная
Библиотека
Императорской Академии
Историко-математический институт

павялічэння ў краі польскага земляўласніцтва, раздае і нанова землі польскім шляхецкім фаміліям, напрыклад, Ажароўскім, Забелам, Парчэўскім і інш. Паўлаўскі урад не забываецца і аб сваіх уласных рускіх дваранах. Атрымалі на Беларусі зямлю—Мезенцава, поэта Дзяржавін, Мельнікаў, Убра і г. д. Як вынік гэтых раздач, на Беларусі зьяўляецца павялічэнне ліку прыватнаўласніцкіх прыгонных сялян і змяншэнне ліку скарбовых, дзяржаўных сялян. Адным словам, ідзе павялічэнне, лічбены ўзрост прыгоннага права.

Эканомічны стан беларускага сялянства ў апошнія годы XVIII сталецця нявымоўна цяжкі. Усе тагочасныя крыніцы, асабліва запіскі сучаснікаў даюць нам у гэтым кірунку шмат яскравых матар'ялаў. Вельмі тыповым апавядацелем сялянскага быту таго часу на Беларусі зьяўляецца добра вядомы пісьменьнік катарынінскай эпохі, „певец богоподобных царевны Фелицы“ Г. Р. Дзяржавін. У паўлаўскія часы ён меў поўную магчымасць добра пазнаёміцца з палажэннем сялянства на Беларусі. У 1800 годзе ён дастаў ад ураду даручэнне прасачыць на месцы за прычынамі страшнага голаду, што быў тады на Беларусі. Каб выканаць гэтае даручэнне, ён аб'яжджаў цэлы рад мясцовасцяў. Апроч таго, „певец Фелицы“ быў памешчыкам на Беларусі. Яшчэ ў 1777 годзе за сваю поэзію ён атрымаў маёнтак у 274 душы ў Невельскім павеце. Дзяржавін, добра знаёмы з беларускім селянінам, так піша аб яго палажэнні ў сваёй справаздачы ураду. „Хотя жители ее (Белоруссии) и употребляют пушной или пополам с мякиной хлеб, покупая оный или брав взаймы, но сие и в самые лучшие хлебородные годы обыкновенно в том краю бывает, особенно весной до новой жатвы. Другіе пятую долю ржи с четыремя частями мякины мешают, а иные едят вареный щавель или из отрубей и выжимок вареную кислицу; при чем они по привычке и нужде в довольноном равнодушии обретаются“. З гэтых слоў мы бачым, што селянін на Беларусі ня толькі ў часы неўраджаю, але і ў звычайныя часы ня можа пахваліцца сваёю сытасцю. Хлеб з мякіны, вотрубі, шчаёе і іншыя сурогаты замяняюць для яго аржаны хлеб. Дзяржавін, хочучы пацешыць урад, даносіць яму, што, ня гледзячы на пастаянны голад беларускі селянін так звык да нужды, што зусім не абураецца, а „обретается в довольноном равнодушии“, падобна грэцкаму філёзофу стоіцкае школы. Факты таго часу нам ясна гавораць, што ў заусёды галоднага беларускага сялянства якраз ня было філёзофскага, стоіцкага „равнодушия“. Селянін і на Беларусі, як і ўва ўсёй Расіі, быў бліжэй філёзофам: ён не здавальняўся сваім палажэннем і шукаў лепшай долі, шукаў, як мог. Форма арганізаванага паўстання яшчэ была для яго недаступна, і ён пачаў пратэставаць у форме бунтоў. У канцы 1796 і пачатку 1797 году па ўсёй Беларусі йдуць сялянскія бунты

проціў паноў. Асабліва абвострываюцца і ўзмацняюцца шырокія бунты ў Полацкай правінцыі. Ня гледзячы на неарганізаванасьць бунтоў, мы бачым, што сялянства ўжо добра ведае, што яно галадуе, дзякуючы эксплёатацыі паноў: бунты непасрэдна пакіраваны проціў панскай эксплёатацыі. Бунты адбываюцца ў маёнтках як рускіх, так і польскіх паноў, бяз розьніцы ў нацыянальнасьці. Большасьць бунтоў адбываецца ў польскіх маёнтках толькі таму, што паноў-палякаў на Беларусі было куды болей, чым паноў-рускіх. Ня гледзячы на раздачу урадам зямель рускім вяльможам і дваранам, рускае земляўласьніцтва яшчэ нязначна пашырылася на Беларусі. Сялянскія бунты часта не маглі быць спынены аднэй поліцэйскаю сілаю і шмат дзе падаўляліся войскам. Толькі к сярэдзіне 1797 году бунты былі ліквідаваны з вялікаю жорсткасьцю.

У гэты-ж самы час, 5-га траўня 1797 году, у дзень урачыстасьці царскай каранацыі, урадам быў выдан маніфэст, каторы загадваў: „Дабы нікто и ни под каким видом не дерзал в воскресные дни принуждать крестьян к работам“. Апроч таго, у далейшых словах маніфэст вызначаў, што „для сельских изделий остающиеся в неделе шесть дней, по равному числу оных вообще разделяемые, как для крестьян собственно, так и для работ их, в пользу помещиков следующих, при добром распоряжении достаточны будут для удовлетворения всяким хозяйственным надобностям“.

Калі мы ўглядаемся ў гэты „сэрдабольны“ для сялянства маніфэст, то бачым, што ён у першай частцы, прыведзенай намі вышэй, зьмяшчае загад аб абавязковым сьвяткаваньні нядзелі. Што датычыць да другой часткі, аб ня больш як трохдзенай паншчыне, то тут ніякага загаду няма. Паном маніфэст дае проста бацькаўскую параду, што ім „при добром распоряжении“ выстарчыць і трохдзенай у тыдзень сялянскай працы. Гаварыць аб якім-небудзь значэньні гэтага царскага маніфэсту ня прыходзіцца. Ён ня мог палепшыць і не палепшыў сялянскага палажэньня. Селянін у хрысьціянскай „благоверной“ дзяржаве Расійскай атрымаў права сьвяткаваць нядзелю, на што ён меў права і бяз гэтага маніфэсту. Як раней, так і цяпер законнае права на сьвяткаваньне нядзелі засталася пустым гукам. А парада адносна трохдзенай у тыдзень паншчыны цьвёрда выконвалася панамі толькі тады, калі селянін дагэтуль працаваў на пана менш, як тры дні ў тыдзень.

Школьная справа на Беларусі ў апошнія годы XVIII стагодзьдзя мае па асобных губэрнях такі выгляд. Руская школа прасякае на Беларусь з усходу на захад. Найбольш рускіх школ было ў беларускай губэрні (Магілёўшчына і Віцебшчына). Чатырохклясавыя школы былі толькі дзьве, у галоўных гарадзкіх пунктах: Магілёве і Віцебску. Больш было двухклясавых школ, каторых у губэрні налічвалася сем. Яны

знаходзіліся ў меншых гарадох, каторыя потым сталі на чале павеатаў (Полацк, Невель, Вяліж, Мсьціслаў, Ворша, Чэрыкаў і Чавусы). Былі дзьве школы, каторыя насілі спэцыяльны характар, гэта—Шклоўскі кадэцкі корпус і Магілеўская праваслаўная духоўная сэмінарыя. Што датычыць да польскіх школ, то сетка іх была куды гусьцейшая і кваліфікацыя іх была вышэйшая. Адных толькі езуіцкіх колегіумаў было сем—шэсьць поўных і адзін няпоўны. Поўныя колегіумы былі ў Полацку, Віцебску, Дзьвінску, Магілеве, Мсьціславе і Воршы, пяпоўны—у Чачэрску. У Талочыне была пяцёхклясавая базыліянская школа. Апроч таго, у губэрні існавалі школы і другіх манахацкіх ордэнаў, напр., домінікан, піараў (Валынцы, Ушачы, Віцебск). Існавала шмат пачатковых, так званых парафіяльных (прыходзкіх) школ пры каталіцкіх і вуніяцкіх манастырох і царквах. Па Менскай губэрні мы ведаем голькі адну рускую школу ў Рэчыцы; польскіх зарэгістраваных школ налічваецца восем (Менск, Мазыр, Бабруйск, Слуцк, Пінск, Несьвіж, Халапенічы, Паставы). У Менскай губэрні, як у Беларускай, школы вельмі часта ўтрымліваліся манахацкімі ордэнамі (базыліяне, піары). У Слуцку існавала адна кальвінская школа. У Літоўскай губэрні (Віленшчына, Горадзеншчына і Ковеншчына) рускіх школ зусім ня было. Там існавалі выключна польскія школы. На чале іх стаяла віленская езуіцкая акадэмія, што абярнулася ў пачатку XIX стагодзьця ў унівэрсытэт. У акадэміі налічвалася каля 250 студэнтаў. Выкладаньне навук у акадэміі адбывалася ў лацінскай мове; польская мова толькі што ішчэ ўводзілася, як выкладовая мова ў школах. Як і ў першых дзьвюх губэрнях, шмат школ знаходзіліся на ўтрыманьні манахацкіх ордэнаў (20 школ). Вядомы школы базыліянскія (4), піарскія (5), домініканскія (3), бэрнардынскія (3) і г. д.

Усе школы на Беларусі працуюць паводле навуковага пляну і статуту Адукацыйнай Камісіі, якая засталася яшчэ ад часу Рэчы Паспалітай. Былі школы, дзе ўжывалася і беларуская мова, напр., у школах базыліянскіх і парафіяльных. Наогул, беларускаю моваю карыстаюцца часта ў вуніяцкіх школах.

Урад і яго адносіны да Беларусі ў першай чвэрці XIX стагодзьця.

У ноч на 11 сакавіка 1801 году забойствам „божьего помазанника“ закончылася панаваньне „ужаса“. На царскі пасад праз труп бацькі ўваходзіць сын Паўла, Аляксандар I. Вярхі грамадзянства і прыдворныя колы сустрэлі яго цараваньне з надзеямі і радасьцю. Выхаваны на прынцыпах сантымэнтальнага лібэралізму, ён быў тыповым прадстаўніком дваранскай інтэлігенцыі свайго часу. Многа гаварылася, многа пралівалася сьлёз радасьці й смутку, а суровае жыцьцё

йшло сваёю чаргою, зусім не паддаючыся ўплыву гэтых бязгрунтоўных аранжарэйных гістарычных тыпаў. Пачыналі гэтыя людзі з галосных бліскучых слоў, а канчалі ці нікчэмнымі, ці бруднымі справамі. Яны напамінаюць нам тыя тыпы інстытутаў, каторых выхоўвалі жаночкія закрытыя школы дарэволюцыйнай Расіі. Раней ахі і охі, наіўны сантымэнтальны ідэалізм, погляд на сьвет праз ружовыя акуляры, а потым угрбае мяшчанства.

Панскія жаночыя ўборы ў пачатку XIX ст.

Вельмі яскрава намаляваў гэты тып людзей у пачатку XIX ста-
лецьця Пушкін у сваім романе „Евгений Онегин“ у вясобе старой
Ларынай. Як птушка з гнязда, выпархнула яна з „благороднаго“ інсты-
туту, дзе яе вучылі „чэму нібудзь і как нібудзь“. Яна мела далікатна-
шляхецкія манеры, ведала французскую мову ляпей за рускую, была
закахана ў вычитанага з сантымэнтальных романаў гэра, пісала сьлязь-
лівыя вершы ў альбомы сваім таварышкам, простую Параску называла
„Полиною“ і г. д. А потым, зрабіўшыся па волі сваіх бацькоў жонкаю
вясковага памешчыка, яна хутка і бязбольна забылася аб сваіх інсты-
туцкіх прычудах. Яна кінула вершы і романы, занялася дамоваю
гаспадаркаю ў умовах паншчыны і прыгону, саліла на зіму грыбы,
варыла канфітуры, апранула халат і чапец, біла сваяручна пакаеўку.
Яе ў мінулым сантымэнтальныя мазгі дадумаліся прымусіць сенных
дзяўчат, калі тыя зьбіралі ў садзе ягады, сьпяваць песьні, каб іх
„лукавые уста“ часам не пажывіліся панскімі ягадамі.

Зусім такім тыпам быў новы расійскі цар і яго прыдворныя. Пачалося з таго, што ўсяўладны монарх задаўся мэтай „ограничить произвол нашего правительства“, г. зн. абмежаваць самага сябе, „установиць на ўсім сьвеце рэспублікі“ і г. д., а скончылася вялікаю рэакцыяю. Пачалося рэволюцыянэрам, рэспубліканцам Лягарпам, а кончылася рэакцыянэрам дэгэнэратам Аракчэевым.

Адам Чартарыскі.

загартаваньнем, як і ён сам. Гэта былі чатыры чалавекі: Качубей, Нова-сільцаў, Строганаў і вядомы польскі „патрыот“ Адам Чартарыскі. Вельмі часта ў Комітэт наведваўся стары настаўнік Аляксандра—Лягарп. У сваіх поглядах на Беларусь Комітэт знаходзіўся пад уплывам Чартарыскага. Само сабою зразумела, што на Беларусь усе сябры Комітэту, ня выключаючы й цара, глядзелі вачыма Чартарыскага. Беларусь ёсьць частка Рэчы Паспалітай, прылучаная пасля падзелаў да Расійскай імперыі. Такім спосабам, беларускае пытаньне злучаецца неразрыўна з польскім пытаньнем і будзе выяўляцца разам з ім ня толькі ў першую чвэрць XIX стагоддзя, але і ў далейшыя часы. На думку сяброў Інтымнага Комітэту Беларусь павінна ўвайсьці ў склад адноўленай, будучай Польшчы, як яе неразрыўная частка. Лібэралізм першых год аляксандраўскай эпохі будзе стаяць на гэтым поглядзе, пакуль не спаткнецца з суровай міжнароднай політыкай і з сваім хатнім кансэрватызмам і рэакцыяй.

Гэты кансэрватызм існаваў ужо ў частцы ўраду і быў прадстаўлен даволі популярнымі і моцнымі кансэрватарамі таго часу, на чале каторых стаялі—чалавек старой, катарынінскай эпохі, poeta Дзяржавін

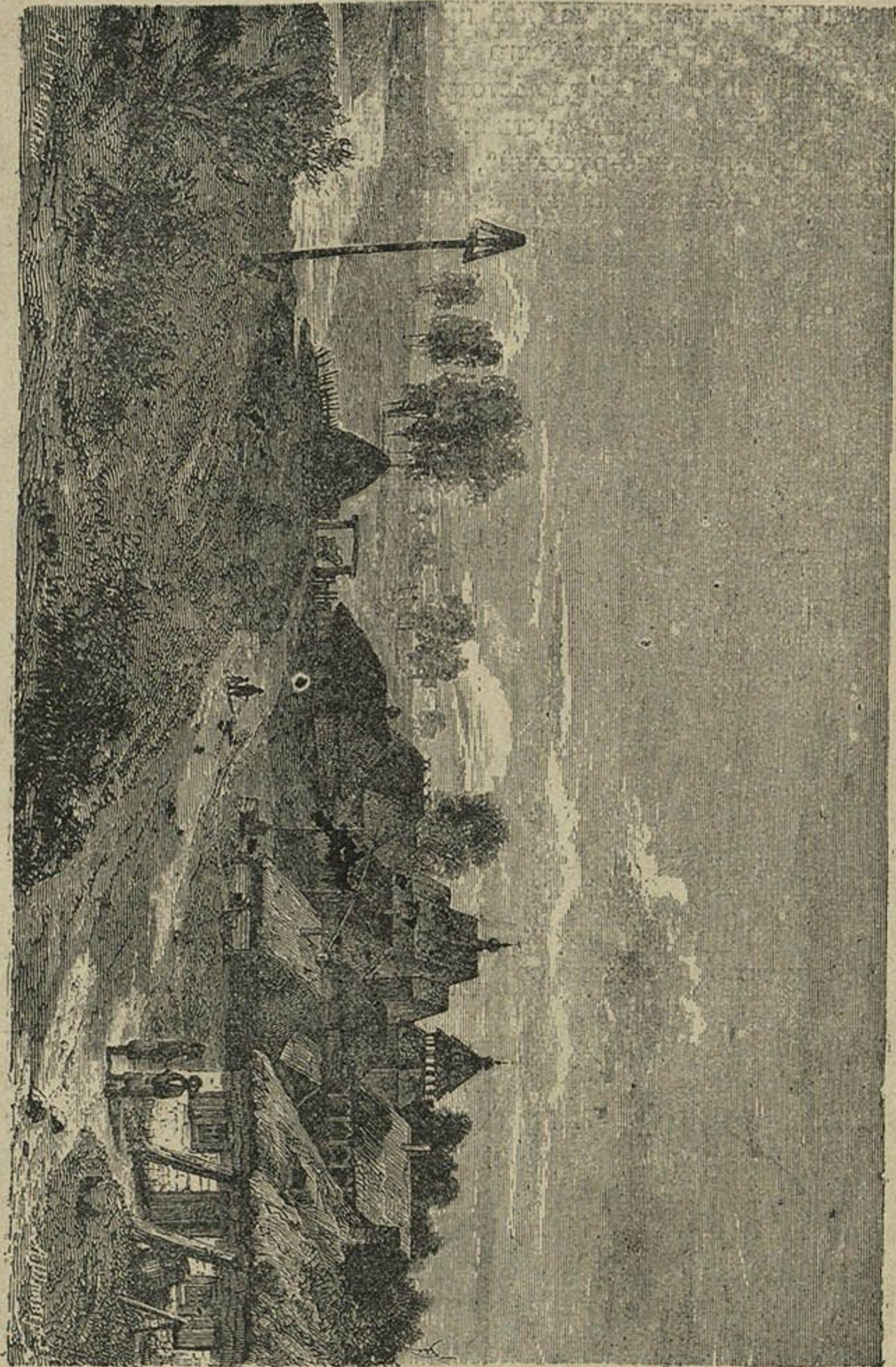
Заняўшы царскі пасада, Аляксандар I ўтварыў каля сябе асобны, што ня ўходзіць у склад агульных дзяржаўных устаноў, так званы Інтымны Комітэт. Найчасьцей Аляксандар, патураючы тады французскім рэволюцыянэрам, называў яго „Comité de salut republicain“. Гэта была асабістая дарадчая установа пры асобе цара, дзе разглядаліся і абгаварваліся за шклянкаю гарбаты прынцыповыя пытаньні і фантастычныя праекты будучай Расіі, каторую ўтварыць урад Аляксандра I. У склад Інтымнага Комітэту ўваходзілі асабістыя прыцелі маладога самаўладцы, з такім самым сьветапаглядам і настроем, з такім самым

і „гісторыограф“ імперыі Карамзін. На іх погляд, Беларусь ёсьць „искони русский край“, вотчына яшчэ маскоўскіх князёў, каторая павінна заўсёды заставацца за Расіяй. Такім спосабам, у самым пачатку XIX стагоддзя вытвараюцца два процілеглыя погляды на Беларусь, каторыя потым на працягу ўсяго стагоддзя будуць змагацца паміж сабою і зацямяць праўдзівую істоту беларускага пытання. З аднаго боку будзе громка крычаць „істинно-поляк“ разам з рускімі лібэраламі, з другога боку „істинно-русский“, і за імі ня будзе чутно слабога голасу беларуса, каторы ня можа крычаць з прычын рэальнага характару.

Погляд консерватыўных кругоў на беларускае пытаньне ў пачатку царавання Аляксандра I не бярэцца пад увагу ў агульнай політыцы. Ён выплывае політычна крыху пазьней, калі скончыцца лібэралізм ураду. Пакуль што ў вышэйшых урадавых колах пануе погляд на Беларусь, які вытварыўся ў Інтымным Комітэце пад уплывам А. Чартарыскага.

Трэба сказаць, што ня толькі рускае грамадзянства, але і рускія вучоныя хоць і цікавіліся, але яшчэ зусім мала ведалі, што такое Беларусь і беларусы ў сваім мінулым і цяперашнім. Перад намі падарожныя запісы вучонага чалавека, акадэміка Расійскай Акадэміі Навук В. М. Севергіна, каторы ў 1803 годзе зрабіў навуковую падарожу па Беларусі, цікавячыся толькі што прылучаным краем. Запісы акадэміка зьявіліся ў друку ў дзвюх кніжках, пад назвамі: 1) „Записки путешествия по западным провинциям российского государства“ (1803 г.) і 2) „Продолжение записок путешествия“ і г. д. (1804 г.). Севергін—выдатны вучоны свайго часу ў галіне мінералёгіі і хіміі, апроч таго, ён наагул ставіў сваім заданьнем пазнаньне Расіі і пашырэнне вед сярод грамадзянства. Зразумела, што ў часы сваёй падарожы ён мог добра разабрацца ў пытаньнях, блізкіх да сваёй спэцыяльнасьці. Што датычыць другіх галін жыцця Беларусі, то тут, ня гледзячы на сваю вучонасьць, ён зусім ня можа ў іх разабрацца. Ён даволі наіўна вызначае, што на Беларусі ёсьць нават праваслаўныя цэрквы. Яго, незнаёмага з гісторыяй Беларусі, гэты факт вельмі дзівіць; таксама дзівіць і тое, што набажэнства ў гэтых цэрквах надта падобна на набажэнства, якое адпраўляецца ў цэрквах цэнтральнай Расіі; што рызы тутэйшых папоў падобны на рызы папоў у Расіі; што чытаюць і сьпяваюць на Беларусі па такіх самых славянскіх кнігах, як і ў Расіі. Тым ня менш, акадэмік зусім неспадзявана для нас называе ўсіх насельнікаў Беларусі схызматыкамі. Відаць, што аўтар зусім не зразумеў быту Беларусі, які вырас на рэальных умовах мінулага жыцця.

Як зазначалася раней, адносіны новага аляксандраўскага ураду да Рэчы Паспалітай, а ў тым ліку і да Беларусі, ёсьць па настрою

Беларуская вёска ў пачатку XIX ст.

такія самыя, як і ранейшага паўлаўскага ураду. Аляксандар I і Інтымны Комітэт спачувае падзеленай Польшчы і польскім патрыотам. Такія адносіны да Польшчы і яе падзелаў Аляксандр I выявіў яшчэ ў часы царавання Катарыны II, выяўляў і пазьней.

Яшчэ ў канцы 1795 году ў Пецябург прыехалі прадстаўнікі польскай фаміліі Чартарыскіх, каторая ў астатнія часы існавання Польшчы грала вялікую ролю ў яе справах. Гэта былі браты Чартарыскія—Канстантын і Адам, аб каторым мы ўжо гаварылі раней. Вяскою 1796 году паміж Аляксандрам, будучым імператарам, і Адамам Чартарыскім у садзе Таўрыдзкага палацу была цікавая гутарка, каторая адбывалася тры гадзіны. Гутарку з Аляксандрам Чартарыскі потым дакладна апісаў у сваіх мемуарах. (Memoires du prince A. Czartoryski. Paris, 1887 T. I.).

Прывядзем вынятак з названай вышэй гутаркі. „Ён (Аляксандар) сказаў мне, што ён ня згодзен з поглядамі і правіламі двару і габінэту; ён зусім не спагадае політыцы і спосабу дзейнасьці сваёй бабкі (Катарыны). Усе яго жаданьні былі на старане Польшчы і мелі сваёю мэтаю посьпех яе слаўнай барацьбы. Касьцюшка ў яго вачох быў вялікім чалавекам па свайму дабрадзейству і яшчэ затым, што ён бараніў справу люднасьці і справядлівасьці“. Як кажа Чартарыскі, Аляксандар прасіў яго захаваць гэтую гутарку ў глыбокай тайне і нікому нічога не гаварыць аб ёй, апроч брата. Просьба Аляксандра зусім зразумела, калі прыняць пад увагу настрой катарынінскай політыкі ў адносінах да Рэчы Паспалітай. Ясна, што Чартарыскі прыняў пад увагу прыхільныя да Польшчы словы будучага расійскага самаўладцы, каб пачаць далейшую політыку Польшчы ў сувязі з політыкай Расіі, што мела зьмяніцца. З далейшых слоў мемуараў відаць, што Чартарыскаму, як польскаму патрыоту, настрой будучага галавы расійскага ураду быў вельмі прыемны. „Я перадаў брату аб гэтай гутарцы і, падзяліўшыся паміж сабою нашым захапленьем і нашым здзіўленьем, мы разам пачалі марыць аб яскравай будучыне, каторая, здавалася, адчынялася перад намі“. (Memoires).

Пасьля ўступленьня на царскі пасад Аляксандра I, польскі патрыотызм мае падставу для сваіх надзей. Падгатаўляецца плян аднавіць Рэч Паспалітую ў межах 1772 году, утварыўшы дынастычную сувязь яе з Расійскай імперыяй праз асобу Аляксандра I. Адначасна з гэтым, у другой частцы польскіх патрыотычных кругоў вырастае яшчэ адзін плян: зьвязаць долю Польшчы з імем рэволюцыйнай Францыі. Там пачынае ўсходзіць сонца Наполеона, раней, як галоўнакамандуючага эгіпецкай арміяй, потым, як консула і ўрэшце, як імператара французаў. З гэтым сонцам частка польскіх патрыотаў хоча злучыць дзень адноўленае Польшчы. Такім чынам, польская справа зьвязала сябе з прад-

стаўнікамі двух супярэчных імперыялістычных гаспадарстваў, каторыя будуць прагнуцца карыстацца Польшчаю для сваіх інтарэсаў.

У пачатку XIX-га сталецця супярэчнасьць паміж Францыяй і Ёсходам з кожным годам расьце ўсё больш і больш. На чале рэакцыйнага Ёсходу становіцца Расійская імперыя, чаму зусім не прашкаджае наіўны лібэралізм яе ураду. Пачынаецца проціў Францыі кампанія 1805-6 гадоў. Для барацьбы з Францыяй складаецца коаліцыя, у каторую раней уваходзяць Расія, Англія, Аўстрыя. Праз нейкі час у коаліцыю ўцягваецца і Прусія. Польскія патрыотычныя кругі, спадзяючыся на Расію, не здаволены тым, што Расія ўвашла ў коаліцыю. Да гэтага справа адбудаваньня Рэчы Паспалітай вырысоўвалася ў іх вачох такім спосабам: Аляксандар I, імператар расійскі і будучы кароль польскі, зьявіцца з рускай арміяй у Варшаву і тут падпіша акт абвяшчэньня Польскай дзяржавы і карануецца польскаю каронаю. Затым, як кароль Польшчы, ён патрэбуе ад Аўстрыі і Прусіі, каб яны адмовіліся ад тых частак Рэчы Паспалітай, каторыя яны атрымалі на аснове падзелу, і прылучылі іх да рускай часткі Польшчы. Узброеныя рускія сілы ў Варшаве будуць падмацоўваць патрабаваньні новага польскага караля. Апроч таго, адначасна ў польскіх землях Аўстрыі і Прусіі арганізуюцца польскія паўстанчаскія атрады, каторыя будуць пагражаць Аўстрыі і Прусіі з сярэдзіны. У выніку ўсяго гэтага і вырастае з руін польскае гаспадарства ў тым самым складзе, у якім яно існавала да падзелаў. Ясна, што коаліцыя Расіі з Прусіяй і Аўстрыяй руйнавала магчымасьць вышэйпаказанага пляну. Рускі імперыялізм, у васобе Аляксандра, тым ня менш стараецца падтрымаць падупалы настрой польскіх патрыотаў усякімі туманымі абяцанкамі.

У верасьні 1805 году Аляксандар I чатыры тыдні прагасьцяваў у маёнтку Чартарыскіх, Пулавах, недадэка ад Бярэсьця. Гасьцінам быў дадзен політычны характар. Аляксандар саправаджаў рускую армію, якая ішла на злучэньне з аўстрыйскай для барацьбы з Наполеонам, і суняўся ў Пулавах, каторыя знаходзіліся ўжо на аўстрыйскай тэрыторыі. Сюды сабраліся правадыры польскай політыкі. Тут было пушчана ў ход усё, каб утварыць у рускага сентыментальнага цара адпаведны польскі патрыотычны настрой. У васобным будынку, названым храмам Сыбілы, а таксама і ў готычным палацы князёў былі сабраны ўсялякія памяткі славы старажытнай Рэчы Паспалітай. Маёнтак быў як-бы архівам і музэям дзяржаўнасьці Польшчы. Княгіня-маці сама была для гасьця тлумачом гэтых памятак мінулага. Цар з вялікаю увагаю выслухоўваў тлумачэньне шчырай польскай патрыоткі. (Записки Каэтана Кажмяна, Руск. Вестник, 1865 г., № 2). З свайго боку „очаровательный сфинкс“ ня скупіўся на ўрачыстыя, хоць і туманыя абяцанкі, якія адпавядалі романтичнаму настрою Пулаваў. Было сказана

многа громкіх слоў, праліта многа сьлёз захапленьня і выпіта шмат віна на банкетах і пікніках.

А Наполеон у гэтыя часы не сядзеў, злажыўшы рукі. Хуткім крокам яго армія накіравалася ў Аўстрыю. Тут пад Аўстэрліцам ён разьбіў аўстрыйскую і рускую арміі (1805). З-пад Аўстэрліца французская армія сьпешна была рушана на Вену—і сталіца Аўстрыі была ўзята. Пакончыўшы з адным членам коаліцыі, Наполеонаўская армія ўвашла на тэрыторыю Прусіі. У адзін дзень дашчэнтку былі разьбіты дзьве прускія арміі, пры Ёне і Аўэрштэце (1806). Праз некалькі тыдняў сталіца Прусіі, Бэрлін, таксама апынулася ў руках Наполеона. Тады на дапамогу Прусіі зьявілася руская армія. Пасьля некалькіх нерашучых стычак руская армія была разьбіта пад Фрыдландам і адступіла за Нёман.

25 чэрвеня 1807 году адбываецца Тыльзіцкая згода паміж Францыяй і Расіяй. На грунце гэтай згоды ўтвараецца Вялікае Гэрцагства Варшаўскае, у склад якога ўвашлі амаль што ўсе польскія вобласці, каторыя пасьля падзелаў былі ў складзе Прусіі. Новае гаспадарства было аддадзена пад уладу караля саксонскага і складала частку Рэйнскага Саюзу. Поўным гаспадаром у гэрцагстве быў Наполеон. На новае гаспадарства ён глядзеў, як на авангардны пункт для руху на ўсход. Польская армія, колькасьць якой была вызначана ў 30.000 салдат, павінна была служыць мэтам французскага імперыялізму. У 1809 годзе да гэрцагства былі далучаны польскія землі, адабраныя ў Аўстрыі: Заходняя Галіцыя, Кракаў і Вялічка. Усё гаспадарства злажыла каля 2.700 квадр. міль. Экономічны стан гэрцагства быў цяжкі, бо яно павінна было плаціць налогі на ваенныя патрэбы Наполеона. Вызваленае без зямлі сялянства папала ў цяжкую эканамічную залежнасьць ад сваіх паноў.

Утворанае Тыльзіцкаю згодаю польскае гаспадарства ня ўключае ў свае межы Літвы і Беларусі, каторыя засталіся ў межах Расійскай імперыі. Гэты факт прымушае польскіх політыкаў зьвярнуць увагу на магчымасьць пашырэння новай Польшчы на ўсход. У 1811 годзе зноў пачынаюцца перагаворы паміж Чартарыскім і рускім урадам. Вызначаюцца ўсходнія межы будучай Польшчы: яны павінны ісьці па Заходняй Дзвіне, Бярэзіне і Дняпру. Рэч Паспалітая павінна, на аснове ранейшых плянаў, дынастычна зьвязацца з Расіяй. Рускі цар павінен заставіць у Польшчы лібэральную констытуцыю, утвораную Наполеонам. Шляхам перагавораў Польшча прагнецца ўвясці ў свае межы Беларусь, а Расія—зрабіць з Польшчы буфэр у будучай барацьбе з Наполеонам, каторая ўжо прадчуваецца. На гэты раз перагаворы не даюць ніякіх вынікаў. Сымпатыі польскіх патрыотаў ужо накіраваны

на зору Наполеона. Яны ўжо ад яго чакаюць поўнага адбудавання Рэчы Паспалітай.

У самым канцы 1811 і пачатку 1812 году ідзе яшчэ адна проба ўтварыць буфэрнае гаспадарства. Вынікае плян пабудавання самастойнага, пад пратэктаратам Расіі, Вялікага Княства Літоўскага. У гэтай справе вядуцца перагаворы з літоўска-беларускім магнацтвам, на чале якога стаіць Агінскі. Вызначаецца шырокая тэрыторыя для новага гаспадарства, куды ўваходзяць губерні: Горадзенская, Менская, Віленская, вобласць Беларастоцкая, губерні Кіеўская і Падольская. Для новага гаспадарства праектуецца нават канстытуцыя, падобная на Фінляндскую. Гэты, вельмі беспадстаўны па замысле плян так і ня здзейсніўся, бо распачалася вайна 1812 году.

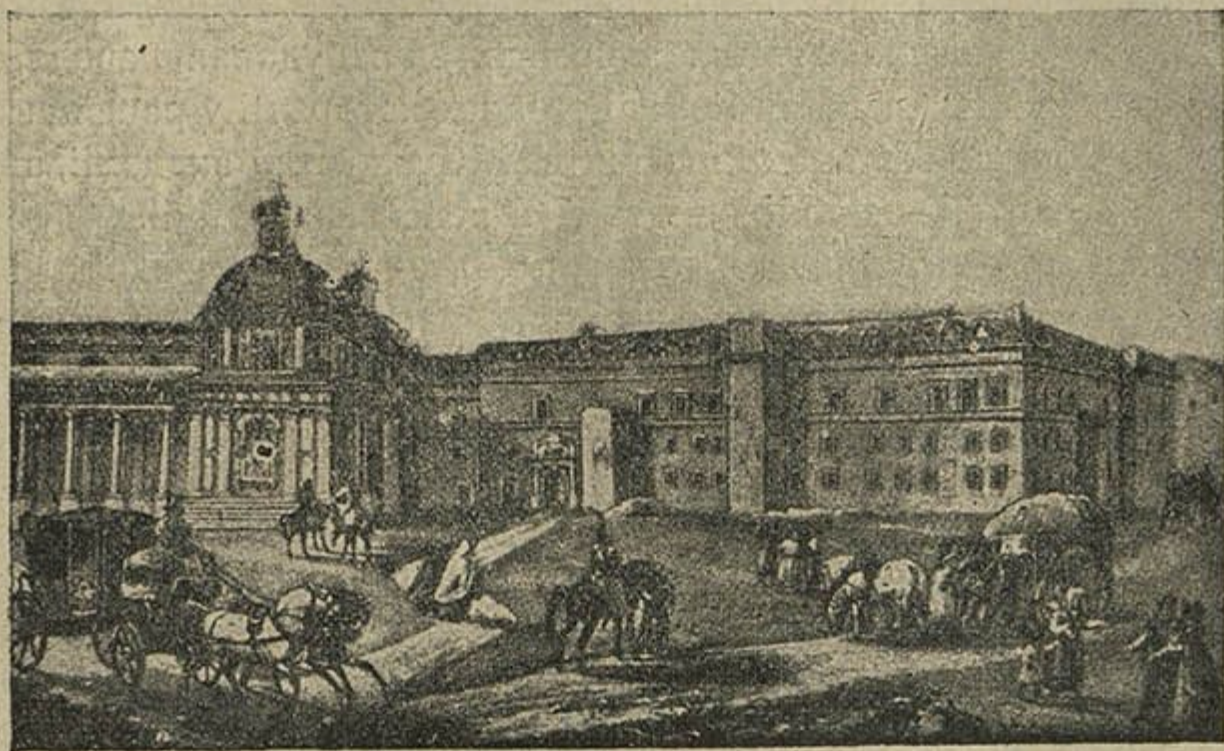
Асвета на Беларусі.

Маніфэстам ад 8-га верасня 1802 году замест старых пятроўскіх колегій былі ўтвораны міністэрствы, лікам—восем. На чале іх (ылі пастаўлены асобныя міністары, асабіста адпаведныя перад царом кожны за сваё міністэрства. Паміж імі было ўтворана міністэрства асветы, каторае паводле маніфэсту павінна было мець сваёю мэтай „выхаваньне моладзі і пашырэнне навук“. На чале тых міністэрстваў, каторыя урад лічыў вельмі адказнымі, былі пастаўлены члены Інтымнага Комітэту. Такімі міністэрствамі былі прызнаны—унутраных спраў, (міністар Качубей, яго таварыш—Строганаў) і чужаземных спраў (таварыш міністра Чартарыскі).

У сувязі з утварэннем міністэрства асветы ўся імперыя была падзелена на вучэбныя акругі, у склад каторых уваходзіла па некалькі губерняў. У 1803 годзе (24 студзеня) была вызначана і Віленская вучэбная акруга. Яна займала вялізарны раён, у склад яе ўваходзіла і Беларусь. Яе складалі такія губерні: Віленская, Ковенская, Горадзенская, Менская, Віцебская, Магілёўская, Валынская, Падольская і Кіеўская. На чале вучэбных акруг у Расіі былі пастаўлены так званыя папачыцелі, на чале Віленскага акругі—куратар, што і значыць у перакладзе з лацінскай мовы—„папачыцель“. Пасаду куратара Віленскага вучэбнага акругі заняў таварыш міністра чужаземных спраў, член Інтымнага Комітэту, польскі патрыот А. Чартарыскі. Такім спосабам, пад польскім уплывам апынуліся дзеве вельмі важныя справы—кіраваньне дыплёматый і выхаваньне моладзі на Беларусі і частцы Украіны. На дапамогу Чартарыскаму, як куратару, прышлі такія самыя польскія патрыоты, як і ён сам,—Тадэуш Чацкі і ксёндз Гуго Калантай.

Калантай, ня глядзячы на свой духоўны стан, быў прыхільнікам ідэй Вялікай французскай рэвалюцыі. Гэты здольны і энэргічны чалавек

у Польшчы быў правадніком ідэй рэволюцыі. У 70-ыя годы Калантай прымае чынны удзел у працы Адукацыйнай Комісіі. З 90-ых гадоў ён робіцца правадыром соймавых „патрыотаў“ — лібэралаў і зьяўляецца праўдзівым тварцом констытуцыі 1791 году. Потым ён прымае удзел у вапошняй барацьбе Польшчы за незалежнасьць. Пасьля ліквідацыі паўстаньня Калантай уцёк у Аўстрыю, дзе яго заарыштавалі і пасадзілі ў турму. Вызвалены з турмы па просьбе рускага ўраду, ён прыехаў на Валынь і быў ідэёвым памочнікам Чартарыскага. Фактычным памочнікам Чартарыскага быў Т. Чацкі, польскі вучоны і грамадзянскі дзеяч. Асноўнай яго думкай было дапасаваньне школы да рэальных патрэб жыцця. У такім кірунку ён, разам з Калантаем, напісаў вучылішчны статут для Віленскае акругі.

Ніжні замак у Вільні ў канцы XVIII в.

Дзякуючы пэдагогічнай працы гэтых дзеячоў, ідзе выхаваньне моладзі на Беларусі ў польскім патрыотычным кірунку. Польскія патрыоты ўскладаюць вялікія надзеі на Віленскую вучэбную акругу. Вельмі цікава прывясьці тут вынятак з ліста польскага дзеяча Францішка Дмахоўскага да Г. Калантая: „Пад рускаю ўладаю нам (паляком) адкрываюцца добрыя для нас умовы. Разам з тым арганізацыя ў выбары здольных палякоў на месцы настаўнікаў зробіць тое, на што толькі можна спадзявацца ў даным выпадку“. І ў самай рэчы, трэба прызнаць, што польскія культурнікі момант скарысталі.

У 1802 годзе Чартарыскі атрымаў ад рускага ўраду даручэньне напісаць статут для Віленскага унівэрсытэту і іншых школ акругі. Да вясны 1803 году статут ужо гатовы, і 18 траўня

зацьвярджаецца Аляксандрам I. На аснове статуту Віленская езуіцкая акадэмія, заложаная яшчэ ў 1570 годзе, абарачваецца ў унівэрсытэт. На ўтрыманьне унівэрсытэту і ўстаноў акругі быў назначан фондуш у 1.580.000 польскіх злотых, што давала моцны грунт для іх існаваньня. Унівэрсытэт складаецца з чатырох факультэтаў: фізыка-матэматычнага, мэдыцынскага, навук моральных і політычных і навук філэлёгічных і мастацтва. Першымі арганізатарамі і рэктарамі унівэрсытэту былі Страйноўскі і Сьнядэцкі. Яны трацілі шмат энэргіі, каб прыцягнуць на унівэрсытэцкія катэдры лепшыя сілы з заграіцы. Унівэрсытэт атрымлівае права раздаваць вучоныя ступені і пасылаць за межы імперыі выдатнейшых профэсараў і студэнтаў. Ён мае пад сваім кіраўніцтвам усе школы акругі; унівэрсытэцкая рада праз кожныя чатыры годы абірае дырэктараў і загадчыкаў вучылішч і падае кандыдатаў на зацьвярджэньне куратара акругі. Адным словам, унівэрсытэт нясе як вучэбна-навуковыя, так і адміністрацыйныя абавязкі. У гэтых адносінах ён пабудаван паводле прыцыпаў польскай Адукацыйнай Камісіі, згодна з каторымі ў ранейшыя часы ўсе школы ў Кароне былі пад кіраўніцтвам Кракаўскай акадэміі, а школы на Літве і Беларусі—пад кіраўніцтвам Віленскай акадэміі.

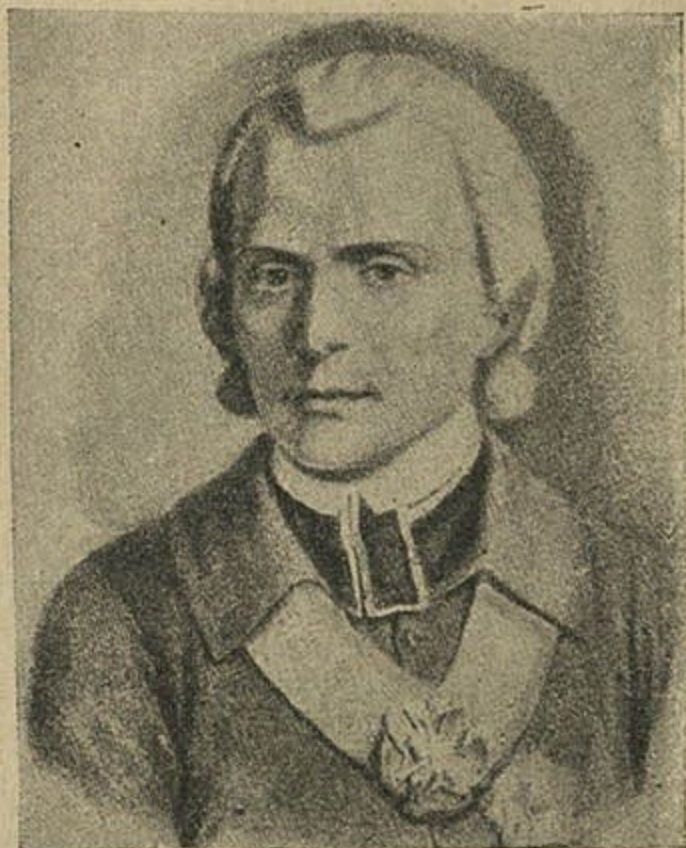
Пасьля прыёму унівэрсытэтам школ акругі, вызначылася, што ўсяго пад яго даглядам маецца зарэгістраваных яшчэ раней 70 школ. Большасьць школ (45) утрымлівалася на кошты каталіцкага духавенства. Некалькі школ жылі на сродкі вуніятаў-базыліян. Унівэрсытэт, атрымаўшы школы, пачаў барацьбу з тым езуіцкім настроем, каторы прышчапляла ім сотні год Віленская акадэмія. З вучэбных гадзін у школах было выкасавана выкладаньне навукі аб рэлігіі. Рэлігія выкладалася толькі ў нядзелю перад набажэнствам на працягу паўгадзіны, дзеля гэтага колькасць веды па рэлігіі была значна зьменшана. Было дадзена месца выкладаньню моралі, асновай не на бібліі, а на прыродзе чалавека. Была зьвернута вялікая увага на фізычнае выхаваньне моладзі. Фізычныя практыкаваньні былі прызнаны абавязковымі для ўсіх вучняў. Асабліва рэкомэндаваліся практыкаваньні ваенныя, каторыя мелі на увазе шляхецкі склад вучняў школ. Школы былі разьдзелены на шасьціклясовыя й трохклясовыя, тым ня менш курс навучаньня ўва ўсіх школах быў шасьцігадовы. Шасьціклясовая школа мела 6 настаўнікаў і рабіла прыём кожны год; трохклясовая—мела 3 настаўнікаў і рабіла прыём праз год. Шасьціклясовыя школы былі ў губэрскіх гарадох, трохклясовыя—у павятовых. У програму школ было ўведзена выкладаньне рускай мовы. Некалькі шасьцігадовых школ было адчынена новых. Народных школ, каторыя-бы абслужвалі сялянства й рабочы люд, зусім ня было. Было некалькі й жаночкіх школ, выключна пры манастырох. Ува ўсіх амаль школах выкладовая мова была польская, толькі ў асобных школах ува ўсходніх губэрнях Беларусі можна было

спаткаць школы з выкладаваю рускаю моваю. Само сабою зразумела што пры такіх умовах адбывалася аканчальная полёнізацыя тагочаснай беларускай інтэлігэнцыі, якая складалася з шляхты. Гаварыць аб полёнізацыі беларускага сялянства ня прыходзіцца затым, што польская школа была недаступнаю для панскага „быдла“, у юрыдычным стане якога быў селянін.

Віленскі унівэрсытэт робіцца культурным і арганізацыйным цэнтрам тагочаснай беларускай полёнізаванай інтэлігэнцыі, каторая, як мы казалі, найчасьцей складаецца з сярэдняй і дробнай шляхты і часам з мяшчанскіх элементаў. Пры унівэрсытэце ўтвараюцца польскія патрыотычныя арганізацыі моладзі, у каторых усё-ж такі трэба адзначыць прысутнасьць мясцовага беларускага колёрыту.

Найраней утвараецца гурток „Шубраўцаў“, што існаваў напоўлегальна. Ён легалізуецца унівэрсытэтам толькі ў 1817 годзе. Гурток выдае часопісь пад назваю „Брукавыя Ведамасьці“.

Як відаць з статуту, гурток ставіць сваёю мэтаю пашырэнне сярод моладзі замілаваньня да асьветы, цьвярозага жыцьця, разьвіцьця працаздольнасьці і другія моральныя заданьні. Шлях, каторым „Шубраўцы“ ідуць да сваёй мэты,—гэта сатыра, каторая павінна рабіць свой уплыў на моладзь і грамадзянства праз друк „Брукавых ведамасьцяў“. Шубраўцы напамінаюць нам адзін рускі тагочасны гурток „Арзамасцаў“, рознячыся ад яго сваёй лепшай арганізацыяй і больш сталымі мэтамі. Гурток „Шубраўцаў“ мае сваю пячатку: вянок з дубовых лісьцяў, у сярэдзіне каторага былі скрыжаваны лапата й мятла. Пячатка, такім спосабам, была эмблемаю працы гуртка, каторы вычышчаў і вымятаў з жыцьця ўсякае сьмецьце. „Брукавыя Ведамасьці“ выходзілі раз на тыдзень у суботу. За пяць год (1817—1822) існаваньня іх вышла 287 нумароў, што складае каля 150 друкаваных аркушаў. Артыкулы ведамасьцяў пісаліся як „Шубраўцамі“, так і членамі другіх студэнцкіх гурткоў, што існавалі пры унівэрсытэце. „Шубраўцы“, апроч пісаных мэт, бя-

Марцін Пачобут, рэктар Віленскага унівэрсытэту (1728—1810 г.)

зуюна ставілі сабе й патрыотычныя мэты, зьвязаныя з адбудаваньнем Рэчы Паспалітай.

Адначасна з гуртком „Шубраўцаў“ нелегальна існуе арганізацыя так званых „Філёматаў“ (аматараў навукі). У ліку яе заснавацеляў былі А. Міцкевіч, Тамаш Зан, Ян Чачот, Ян Яжоўскі, Твардоўскі і інш. Мэта „Філёматаў“ — „шляхам добрай адукацыі палепшыць стан бацькаўшчыны“.

Ян Чачот.

Пад бацькаўшчынай арганізацыя разумела Беларусь, як пагранічную провінцыю Рэчы Паспалітай. Арганізацыя распадаецца на асобныя гурткі. Наймацнейшы быў фізыка-матэматычны гурток, на чале каторага стаялі Т. Зан і Твардоўскі. Побач з ім існаваў гурток моральных навук (права, адміністрацыя, тэолёгія, філэзофія і гісторыя). Да гэтага гуртка належаў вядомы польскі гісторык і барацьбіт за адраджэньне Польшчы, Лелевэль. Апроч таго, яшчэ працаваў гурток вольнага мастацтва (поэзія, мова, малярства, музыка й г. д.). На чале гуртка раней стаяў вядомы польскі паэта Міцкевіч, а пасля таго, як ён выбыў з унівэрсытэту, яго месца заняў вядомы працаўнік беларускага руху, Ян Чачот. Дзякуючы нязгодзе сярод сяброў арганізацыі, гурткі „Філёматаў“ пачынаюць к 1810 году раскідацца.

На руінах гурткоў „Філёматаў“ праз нейкі час вырастае легальная арганізацыя „Праменістых“, ад слова „прамень“. Закладчыкам арганізацыі быў Тамаш Зан, з шасьцьма таварышамі, сярод каторых быў і Адам Міцкевіч. Старшынёю арганізацыі быў Я. Яжоўскі, сакратаром — Петрашкевіч. Арганізацыя мае статут з 15 артыкулаў, напісаны Т. Занам разам з другімі сябрамі й зацьверджаны рэктарам унівэрсытэту Малеўскім. Пры зацьверджэньні арганізацыі рэктар зазначыў, што ён спадзяецца, што яна будзе навучаць студэнтаў шчыра выконваць свае абавязкі. Для далейшага існаваньня „Праменістых“ ён паставіў умову, каб арганізацыя была выключна студэнцкай. Сваёю легальнаю мэтаю „Праменістыя“ ставілі інтэлектуальнае і моральнае разьвіцьцё студэнтаў. На сходах чыталіся рэфэраты на літаратурныя і навуковыя тэмы, абгаварваліся пытаньні аб пашырэньні асьветы сярод моладзі, аб арганізацыі для сяброў разумных і карысных гулянак. Тай-

наю мэтаю „Праменістых“, як і ранейшых гурткоў, было політычнае выхаваньне моладзі ў польскім патрыотычным кірунку. Гэтая мэта была вядома толькі асяродку арганізацыі. Гурткі „Праменістых“ пачалі хутка расьці. Вясьняныя часы выкарыстоўваліся гурткамі для наладжваньня загародных пагулянак, каторыя абхаплялі цэлыя сотні моладзі й давалі ёй магчымасьць ухіляцца ад надзораў унівэрсытэцкага і поліцэйскага начальства.

Будучы па сутнасьці польскай культурна-політычнай арганізацыяй, „Праменістыя“ вельмі цікавіліся й Беларусьсю. Ёх гурткі былі ахварбаваны ў мясцовы колёр. Паміж іншым у 8 артыкуле статуту орга-

Шляхецкі двор у Наваградчыне на Меншчыне, дзе жыў А. Міцкевіч.

нізацыі было вызначана заданьне — „жадаць добра сваім адназемцам кожнага стану і ўсяму народу наагул, захоўваць карысныя звычай сваіх продкаў, кахаць сваю прыродную мову і вучыцца ёй“. А трэба сказаць, што для большасьці „Праменістых“ прыроднай мовай, мовай продкаў была беларуская. Аб мясцовым колёрыце арганізацыі сьведчыць прысутнасьць і дзейны удзел у ёй такога беларускага культурніка-адраджэнца, як Ян Чачот.

Калі праца гурткоў шырака развінулася, то яна захапіла частку й ня студэнцкай моладзі. Сталі хадзіць чуткі аб скрытым політычным кірунку „Праменістых“. Рэктар Малеўскі свой дазвол на існаваньне арганізацыі ўзяў назад пад тым прадлогам, што ў дзейнасьці гурткоў прымаюць удзел ня студэнты. Арганізацыя офіцыяльна зачынілася, а

неофіцыяльна вытварыла грунт і дала жывы матар'ял для новай арганізацыі.

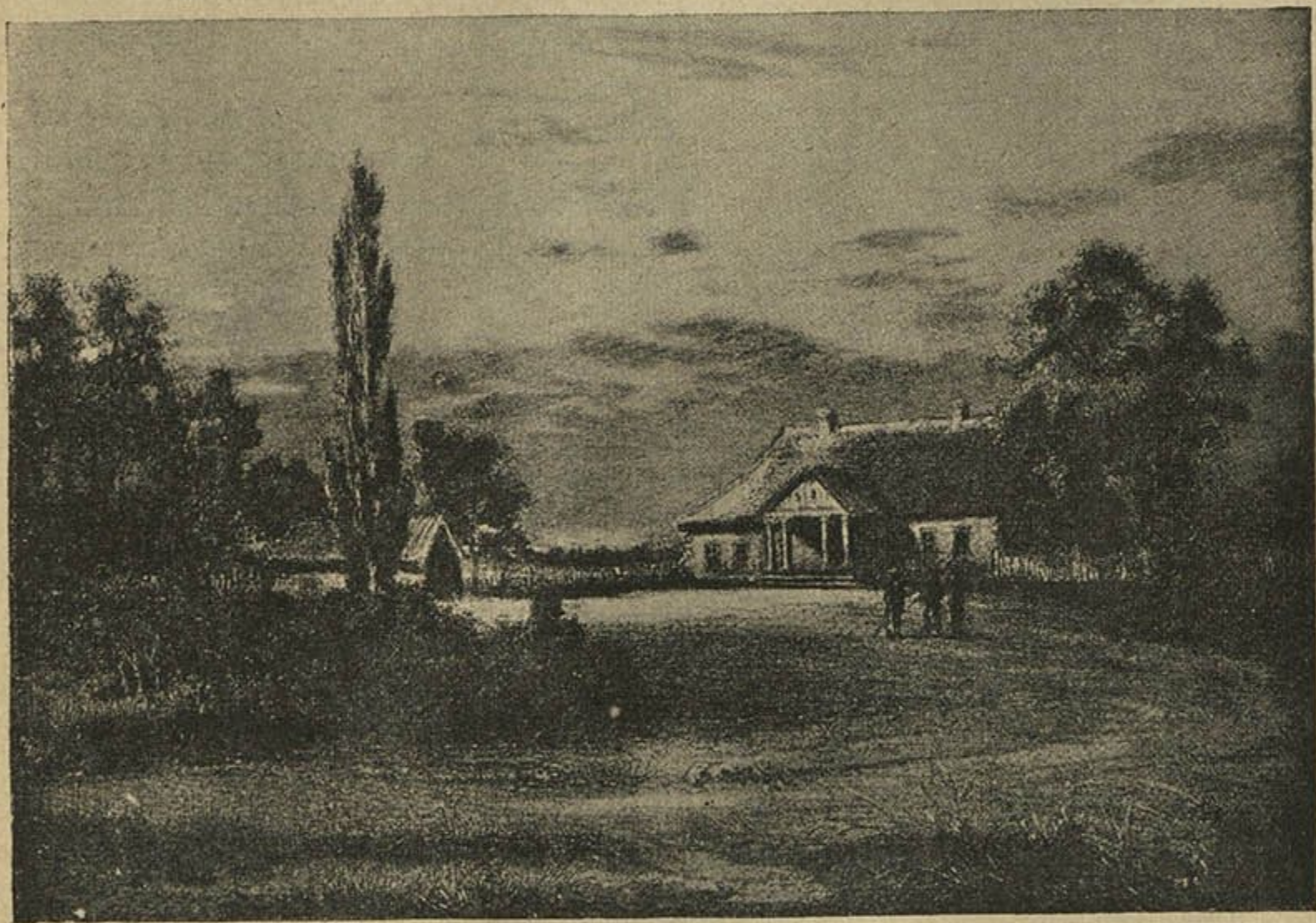
Галоўныя арганізатары „Праменістых“ распусьцілі арганізацыю і ўтварылі тайнае вобчаства „Філарэтаў“ (аматары добрадзеянасці). У 1820 годзе быў складзены статут з 72 артыкулаў, куды ўвашлі і 15 артыкулаў арганізацыі „Праменістых“. Апроч мэта культурна-асветных, вобчаства ставіла сабе і палітычную мэту: падгатаўляць адраджэньне Рэчы Паспалітай, куды павінна ўвайсьці і Беларусь. На чале „Філарэтаў“ стаяў Т. Зан, як старшыня. Яго намесьнікамі былі— Ян Чачот і Франц Малеўскі, сын рэктара унівэрсытэту. Арганізацыя шырока разраслася і мела ў сваім складзе больш 300 дзейных сяброў. Апроч таго, арганізацыя ўкосна мела пад сваім уплывам сотні моладзі. Каб менш рызыкаваць, вобчаства было падзелена на невялічкія сэкцыі, каторыя што-тыдзень зьбіраліся на кватэры аднаго з сваіх сяброў. Кожны член меў за абавязак быць прысутным на сходах акуратна. Свой уплыў „Філарэты“ пашыралі і на школьных дзяўчат, пранікаючы ў зачыненыя дзявочыя пансыёны. Зачынілася арганізацыя ў 1822 годзе, калі паліцыя напала на след гурткоў. Каб зьберагчы членаў вобчаства ад паліцыі, Т. Зан спаліў усе дакуманты гэтае арганізацыі.

Мясцовы колёр у усіх гурткоў пры Віленскім унівэрсытэце ясна кідаецца ў вочы. Паміж іншым, Варшава не здаволена мясцовым, беларускім кірункам гурткоў. У Варшаве лічылі, што такая дзейнасьць гурткоў пры Віленскім унівэрсытэце можа выклікаць сэпаратызм Беларусі і будзе перашкаджаць агульна-польскай справе. У гэтых адносінах вельмі цікава зрабіць вынятакі з артыкулу, зьмешчанага ў № 147 „Брукавых Ведамасьцяў“, пад назваю „Ліст з Варшавы“, падпісанага псэўдонімам „Варшаўскі Прыяцель“. Там мы чытаем: „Ня глядзячы на жартоўнасьць і вульгарнасьць вашай назвы (разумеецца назва „Брукавыя Ведамасьці“), вы ўсё-ж такі тут маеце шмат прыхільнікаў, каторыя цэняць вашу арыгінальнасьць, а асабліва ваш шляхетны намер выкараняць краёвыя хібы. Праўда, іншы раз нават вашы прыхільнікі скардзяцца, што для палякаў вы пішаце пакітайску, што яны ня могуць разумець вас. Вы пішаце для Літвы, а не для Кароны. Вы менш клапаціцеся аб тым, ці зразумее вас Варшава, абы толькі зразумелі вас Вільня і Літва. Іншы раз вы паніжаеце ваш стыль, каб толькі зрабіцца даступнымі для ўсіх“.

Сябры унівэрсытэцкіх гурткоў вельмі цікавіліся краязнаўствам. У „Філарэтаў“ была нават друкаваная інструкцыя наконт таго, як зьбіраць матар'ялы па географіі і этнографіі Беларусі, вельмі дэталёва апрацаваная. Інструкцыя ставіць цэлы шэраг пытанняў, на каторыя зьбіраецца павінен даць адказы. Матар'ялы звычайна зьбіраліся ўлетку, калі студэнты, карыстаючыся канікуламі, разьяжджаліся па самых глу-

хіх куткох Беларусі. Вельмі часта потым гэтыя сабраныя матар'ялы, будучы апрацаванымі, друкаваліся ў „Брукавых Ведамасьцях“.

З студэнцкіх гурткоў цікавасьць да Беларусі пападае і ў навуковыя, профэсарскія колы. Унівэрсытэт ня толькі навукова дасьледвае, але і знаёміць грамадзянства ў польскай мове з архэолёгіяй, гісторыяй, памяткамі старога пісьменства, народнай творчасцю, звычаямі і наагул бытам Беларусі. З Віленскім унівэрсытэтам зьвязаны працы аб Беларусі такіх дасьледчыкаў, як Лукашэвіч, Шыдлоўскі, Голэмбеўскі, Ярашэвіч, Нарбут, Даніловіч і г. д.

Шляхецкі двор пад Наваградкам, дзе жыў А. Міцкевіч.

Калі ўгледзіцца ў дзейнасьць Віленскага унівэрсытэту, то мы бачым, што ён у першую галаву быў цэнтрам полёнізацыі беларускай інтэлігэнцыі; ён канчаткова полёнізаваў дробную і сярэдняю беларускую шляхту. Але разам з тым унівэрсытэт абуджаў сярод гэтай самай шляхты цікавасьць да Беларусі і беларускай культуры. Ён выпускаў піонэраў беларускага руху. Беларускі рух стаў у неабходную сувязь з польскім адраджэнчэскім рухам, бо Беларусь, на думку польскіх патрыотаў, уваходзіла ў склад Рэчы Паспалітай ці проста, як провінцыя на ўсходніх граніцах, ці як аўтономная краіна.

Апроч універсытэту, якраз на пярэдадні вайны 1812 году, у Полацку была адчынена езуіцкая акадэмія замест колегіі, што існавала там раней. Грамата аб перабудове колегіі ў акадэмію была падпісана Аляксандрам 1 сакавіка 1812 году. Праз тры месяцы, 10 чэрвеня, адбылося ўрачыстае адчыненне акадэміі. У процілегласьць універсытэту, гэта быў асяродак чорнай рэакцыі. На адчыненні акадэміі быў прысутным вядомы пісьменьнік рэакцыі, францускі эмігрант, Жозэф дэ-Мэстр. Сваім правам і прывілеем акадэмія была прыраўнаная да Віленскага універсытэту. Праца яе, параўнальна з універсытэтам, асаблівага значэння ня мела і нічога выдатнага не дала.

Часы кампаніі 1812 году.

Кампанія 12 году і падзеі, звязаныя з ёю, моцна адбіліся на жыцці Беларусі. Беларусь, як і заўсёды пры імперыялістычных войнах Захаду і Усходу, зрабілася арэнаю барацьбы. Беларусь і Літва адразу зрабіліся тым месцам, дзе Расійская імперыя сконцэнтравала свае ўзброеныя сілы. 11 чэрвеня армія Наполеона, пераправіўшыся праз Нёман, уступіла на тэрыторыю Расіі. Яе тут чакала руская зброяная сіла.

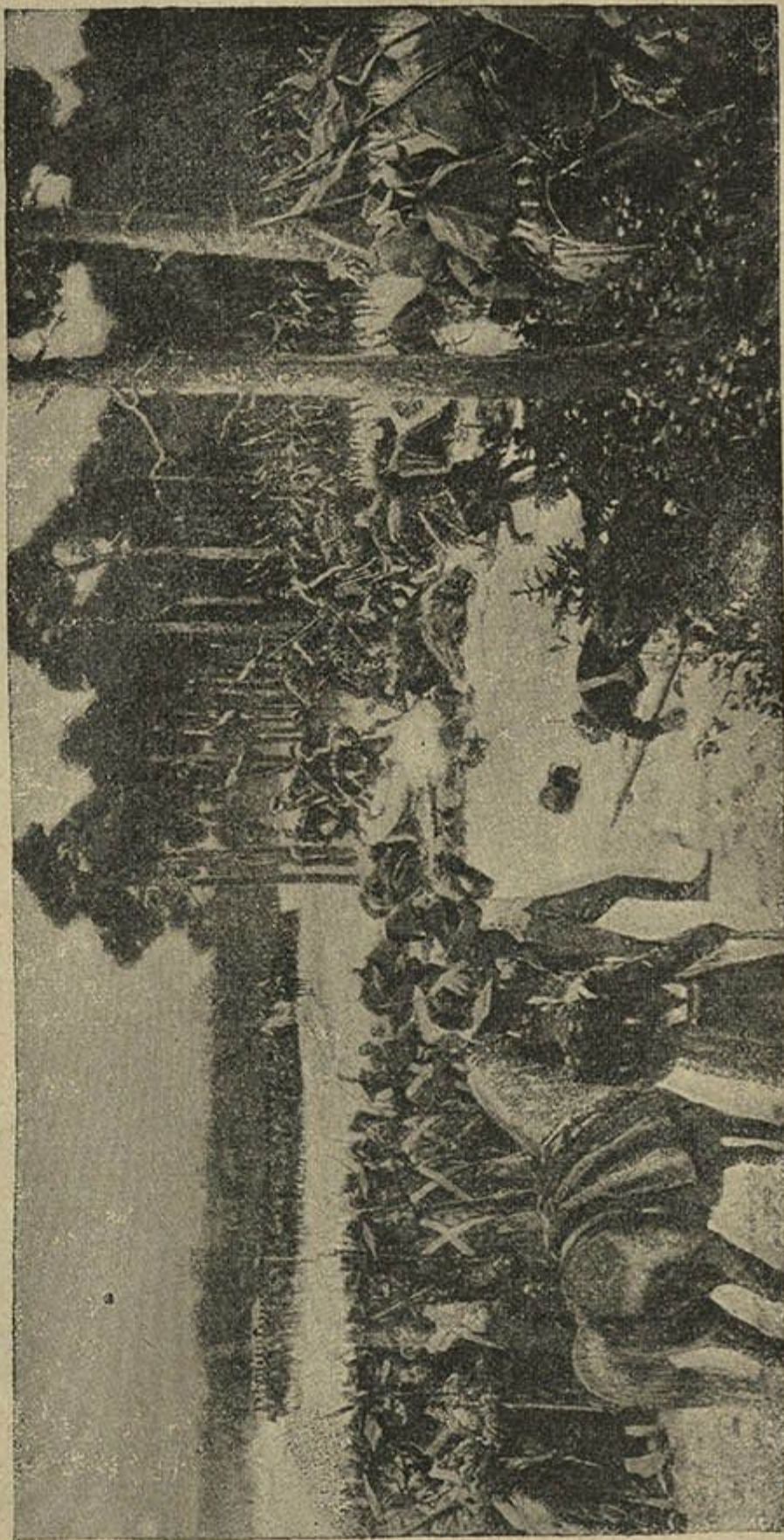
Рускае войска было разьдзелена на чатыры арміі з агульным лікам людзей у 243.000. Дзьве арміі былі за межамі Беларусі: адна на Украіне з галоўнаю кватэраю ў Луцку Валынскім, другая ў Малдавіі, на Дунаі. Дзьве арміі разьмясьціліся на тэрыторыі Беларусі. Першыя арміі складалася з 120.000 чалавек. Яна знаходзілася пад кіраўніцтвам Баркляя-дэ-Толі і была раскватаравана паміж Расіенамі і Лідаю. Галоўная кватэра арміі была ў Вільні. Пры гэтай арміі ў самым пачатку кампаніі знаходзіўся цар з сваім вялікім штабам. Другая армія складалася з 37.000 чалавек. Яна знаходзілася пад кіраўніцтвам Баграціона і была раскватаравана паміж Нёмнам і Заходнім Бугам. Галоўная кватэра арміі была ў Ваўкавыску. Такім спосабам, мы бачым, што большасьць усёй узброенай рускай сілы была разьмешчана на Беларусі. З агульнага ліку рускага войска, каторае даходзіла да 243.000, Беларусь зьмясьціла на сваёй небагатай тэрыторыі 157.000, што складала каля $\frac{2}{3}$ усёй зброянай рускай сілы.

Гэты факт лёг вялікім эканамічным цяжарам на працоўныя масы Беларусі. Рускае інтэнданцтва, як і заўсёды, больш апекавалася аб самым сабе, аб царскім прагавітым штабе і галоўных кватэрах армій. Салдаты галадавалі. Ратуючыся ад голаду, яны павінны былі самі думаць аб сабе—рабаваць мясцовае сялянства. Рабункі не перарываліся на працягу ўсёй кампаніі. Апроч таго, значная частка харчовага ўтрыманьня арміі была ўзвалена на мясцовыя сродкі і законнымі пастановамі. Аб гэтым былі выданы вайсковымі ўладамі загады. На аснове цэ-

лага шэрагу загадаў кожны селянін павінен быў загатаваць вядомую колькасць продуктаў для арміі. Дзякуючы ўсяму гэтаму беларускае сялянства апынулася ў вельмі цяжкім палажэнні. Вядома, напрыклад, што ў паўднёвых паветах Віленшчыны сялянства засталася зусім бяз хлеба і дашло да таго, што кармілася ўсялякімі сурогатамі, што выклікала хваробы і высокую сьмяротнасць сярод жыхарства.

Кампанія, як вядома, адбывалася на Беларусі летам і ўвосень, у самы рабочы час. Апроч таго, што край руйнаваўся, рабочыя сілы адцягваліся ад штодзённай вяскова-гаспадарчай працы, перарывалася работа селяніна, што давала хлеб на цэлы год. На падставе вайсковых прыказаў „усе дарослыя мужчыны, што маюць аселасць каля граніцы, павінны быць узброены пікамі і трымаць грамадзкія варты“. З другіх дакументаў мы бачым, што такія грамадзкія варты былі ўтвораны па ўсёй Беларусі.

Пастаяўшы некалькі месяцаў і значна спустошыўшы край, руская армія пачала адыходзіць на ўсход, адступаючы перад французскай арміяй. З палавіны чэрвеня на Беларусі з'явіліся першыя авангарды

Пераход французскае арміі праз Нёман.

французскай арміі. Да сярэдзіны ліпеня амаль што ўся наполеонаўская армія, у каторай налічвалася каля 500.000 салдат, увайшла на Беларусь. Потым часткамі яна пасунулася на ўсход за рускай арміяй. Да-

Наполеон на беразе Нёмна.

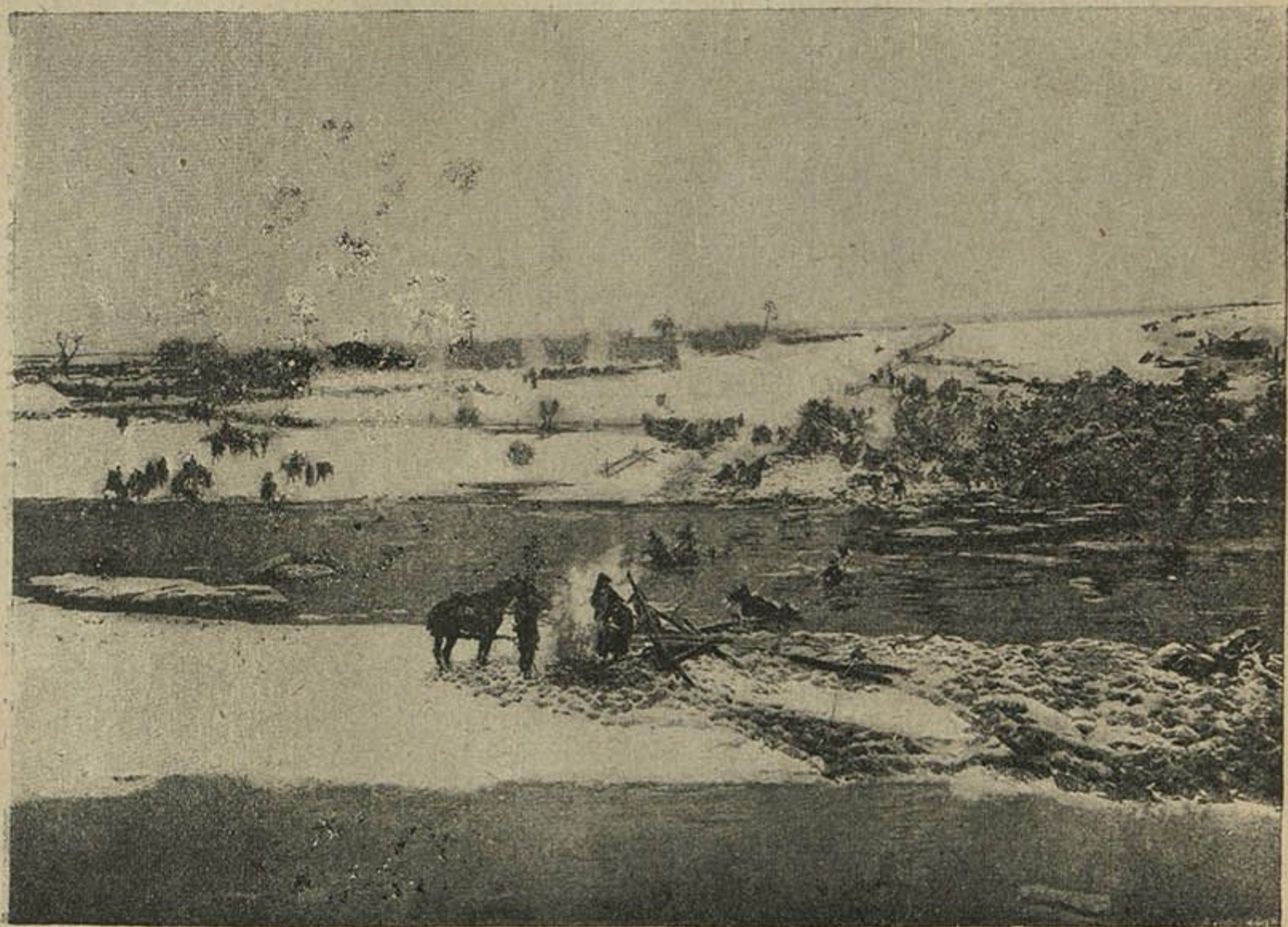
волі вялікі кавалак яе застаўся на абшарах Беларусі, як запасны рэзэрв. Зноў ідзе рабаваньне і спусташэньне тэрыторыі. Прадукцыйная творчая праца зноў перарываецца. Рабункі амаль што ня ўходзяць у сыстэму. Перад намі цэлы рад запісак сучаснікаў. Запіскі запоўнены

дакладнымі апісаньнямі гэтых рабункаў. Мы возьмем тут для прыкладу найбольш тыповыя з апісаньняў. Вось перад намі ліст віленскага памешчыка Эйсмонта. „Войскі (францускія), заняўшы ваколіцы гораду (Вільні), адразу зьнішчылі акалічныя з горадам абыватальскія дачы, а ў ліку іх і маю дачу, што была каля гораду, пад назваю Маркуцьце. Яны забіралі ўсю, што была там, провізыю, быдла, коні, усялякую рухомую маемасьць, разьбівалі дзьверы, вокны і мэблі ў будынках. Каб давяршыць канчаткова руйнаваньне, кавалерыя скасіла ўсё дваровае і сялянскае збожжа на корм коням. Такім спосабам, на працягу адной гадзіны згубіў я ўсё, а сяляне мае, разагнаныя з хат, ратаваліся тым, што ўцякалі ў горад; іх я пры вялікай дарагоўлі і недахватах прымушан быў харчаваць у горадзе. Свае ўбыткі я тады вылічаў на 4.000 р. срэбрам“. (К. Военский. Акты, документы и материалы для истории 1812 года, т. I, стр. 416.). Мы ня верым, што пан Эйсмонт харчаваў мужыкоў у горадзе, але трэба згадзіцца, што страты, каторыя панёс ён і яго сяляне ад рабунку французскай арміі, былі не малыя. А вось яшчэ перад намі: „Записки помещика Виленской губернии“. Там (стар. 21), паміж іншым, апавядаецца такі факт: „Памешчык К. Дзісьненскага павету, каторы схаваў сям'ю ў бясспечным месцы, а сам асабіста спаткаў французаў, хацеў пачаставаць іх, але яны абабралі яго ды пакінулі ў адной бялізне. У такой вопратцы памешчык быў прадстаўлен нэапольскаму каралю, які зьявіўся праз некалькі гадзін пасля гэтага няпрыемнага здарэньня“. Вывад ясны: калі так рабавалі паноў, то аб „мужыкох“ і гаварыць ня прыходзіцца; калі пан мог яшчэ знайсці абарону, то селяніну заставалася толькі цяпець.

Разам з французскаю арміяй зьявіліся на Беларусі і мародзёры. Вельмі трудна падлічыць, колькі іх было. Паводле некаторых французскіх звестках лік мародзёраў на тэрыторыі Літвы і Беларусі даходзіў да 25.000. Гэтая цыфра вельмі і вельмі прыблізная, бо само сабою зразумела, што мародзёр ёсьць тып, каторы не падлягае зусім цьвёрдаму падліку. Сяляне ўцякалі часткаю ў гарады, як гэта відно з вышэйпаданага, найчасцей яны хаваліся з сваёю рухомаю і нярухомаю маемасьцю ў лясы і балоты, куды ня мог дайсьці ні французскі жаўнер, ні мародзёр. Асабліва скардзілася беларускае сялянства на баварцаў і вэстфальцаў, каторых яно называла „паварцамі“ і „беспальцамі“. Успамінак аб іх доўга аставаўся ў беларускай вёсцы. Трэба сказаць, што рабункі не прыпыняліся на ўсім працягу кампаніі 12-га году.

У часы наполеонаўскай кампаніі разьвіваюцца мясцовыя політычныя падзеі, зьвязаныя з адрадженьнем вялікай Польшчы „ад мора да мора“. Шляхта ў Польшчы і на Беларусі, не здавальняючыся Варшаўскім гэрцагствам, чакае, што Наполеон пашырыць тэрыторыю гэрцаг-

ства да „належных“ разьмераў. Расьце вера ў зару Наполеона. „Wszyscy rewni zwycięstwa wołają ze łzami: bóg jest z Napoleonem, Napoleon z nami“. („Пан Тадэуш“, Міцкевіча). Пасьля таго, як францускія войскі занялі Польшчу і Беларусь, кароль саксонскі і гэрцог варшаўскі склікае ў Варшаве конфэдрацыйны сойм, каторы ставіць пытаньні, зьвязаныя з новым палажэньнем Польшчы. Першаю пастановаю скліканага сойму быў „Акт аб аднаўленьні і незалежнасьці старажытнага каралеўства Польскага“, каралеўства ў тых граніцах, у каторых яно існавала да падзелаў.

Пераправа праз Бярэзіну.

Праз нейкі час, 1 ліпеня, зусім неспадзявана для Варшавы, якая марыла аб прылучэньні літоўска-беларускіх зямель да Польскага каралеўства, Наполеон выдаў дэкрэт аб утварэньні Вялікага Княства Літоўскага. На аснове дэкрэту быў утворан часовы урад княства пад назваю—Галоўны Комітэт кіраўніцтва княствам, каторы формальна лічыцца незалежным ад Варшавы, але па настроі сваіх сяброў зусім не зьяўляецца незалежніцкім. Комітэт складаўся з 7 сяброў; на чале асьветы быў пастаўлен рэктар унівэрсытэту Сьнядэцкі. У склад княс-

тва ўваходзілі губэрні—Віленская, Горадзенская, Менская і вобласць Беластоцкая. Урад як Польшчы, так і Літоўскага княства вельмі баіцца лібэральнага, вызваленчаскага настрою Наполеона ў адносінах да сялянскага пытання, бо ён складаецца з магнатства і панства, катораму яшчэ патрэбна прыгонная праца селяніна. Што датычыць да самога сялянства, то яно, карыстаючы з моманту, вельмі часта выяўляе недаваленьне сваім палажэньнем. Сялянскае пытаньне становіцца вастрэйшым.

Адразу-ж пасля дэкрэту аб утварэньні Вялікага Княства Літоўскага, польскія патрыоты на Беларусі пачынаюць падгатаўляць „добравольнае“ прылучэньне княства да Кароны. У розных мясцовасьцях Літвы і Беларусі арганізуюцца і адбываюцца акты прылучэньня да Польшчы, пачынаючы з 14 ліпеня. Урачыстасьці, зьвязаныя з актмі прылучэньня, носяць шляхецка-клерыкальны характар і прыстасоўваюцца да галоўнейшых гарадоў Беларусі, як напрыклад, Вільня, Менск, Горадня, Пінск і г. д. У Менску акт прылучэньня адбываецца 19-га ліпеня, у катадральным касьцэле. Раней адпраўляецца імша, потым—малебен, гавораць ксяндзоўскія прамовы, і падпісваецца акт конфэдэрацыі. Зьмест акту такі: „Мы, абываталі польскага каралеўства і Вялікага Княства Літоўскага, што жывем у яго вобласці, каторая за часы няволі была названа Менскай губэрняй,—шляхта, духавенства, мяшчане, сяляне і ўсякага стану людзі перад богам і ўсім грамадзянствам сьведчым, што, вызваленыя з ярма маскоўскай няволі і вернутыя да нашай бацькаўшчыны, мы, як толькі даведаліся аб утварэньні конфэдэрацыі ўсяго польскага каралеўства, жадаючы як наймацней зьвязацца сэрцам і зброяю з нашымі братамі, злучаемся добрахвотна, аднамысна і неразрыўна праз сягонешні ўрачысты акт з конфэдэрацыяю польскага каралеўства“.

Усе гэтыя ўрачыстасьці для шырокіх працоўных мас былі пустым гукам. Наполеонаўскі імперыялізм, пацешыўшы польскае і беларуска-літоўскае шляхецтва політычнымі бразготкамі, вымагаў ад шырокіх мас новых гаспадарстваў матар’яльнай для сябе карысьці. Усе невялікія сілы новаўтворанага літоўска-беларускага Часовага Ураду пакіраваны не на палепшаньне эканомічнага стану Літвы і Беларусі, а на вышукваньне матар’яльных сродкаў для вялікай арміі Наполеона і на папаўненьне яе ліку. Край павінен быў напружыць свае падарваныя сілы, каб здаволіць ваяўнічыя інтарэсы Наполеона. Увесь час ідуць сыстэматычныя харчовыя паборы з насельніцтва Беларусі. Вядома, напрыклад, што з аднаго толькі Віленскага дэпартаманту было выдана для наполеонаўскай арміі 200.000 пудоў жыта, 200.000 пудоў аўса, 18.000 пудоў сена і 18.000 пудоў саломы. Разам з тым на ўтрыманьне францускай арміі ў сялян бралі шмат быдла: Віленскі дэпартамант, на-

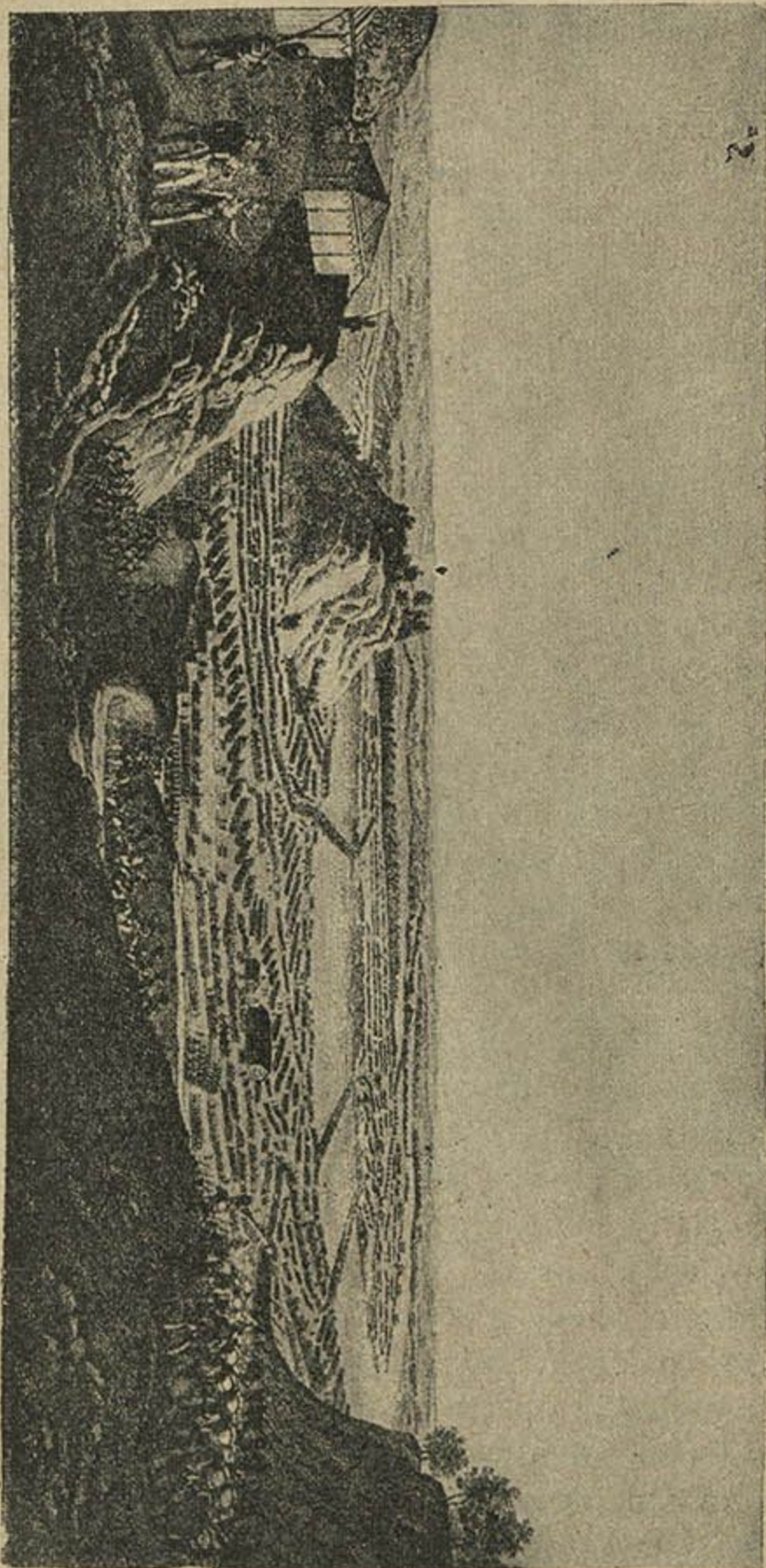
прыклад, павінен быў даставіць у інтэнданства 10.000 валоў. А тут падышла і рэкрутчына: на Віленскі дэпартамент быў вызначаны лік у 3.000 рэкрутаў. Крыху пазней мы бачым, што па затрабаваньню францускага камандваньня, што прышло з Масквы, Літва і Беларусь да верасня павінны былі даставіць 150.000 злотых і 1.000 коняў.

Усе гэтыя паворы ляглі вялікім цяжарам на зруйнованы край. Сярод жыхарства пачынаецца голад, за голадам ідуць яго верныя хаўрусніцы—хваробы. Найраней зьяўляецца крываўка, за ёю йдзе халера. Сьледам за імі пачынае касіць жыхароў тыфус, каторы ў тых часы быў вядом пад назваю гнілой гарачкі. Пазней пачынае хадзіць па вынішчаным зьбяднелым краі цынга. Адным словам, наполеонаўская незалежнасьць і „добрахвотнае“ злучэньне з Варшаўскім гэрцагствам вельмі дорага абышліся для Літвы і Беларусі.

Паміж тым, агульныя падзеі кампаніі 12 году йдуць сваёю чаргою. Наполеонаўская армія, зрабіўшы слаўны паход, уваходзіць у

безабаронную Маскву. Тут яна дэморалізуецца, губіць сувязь з сваёю заходняй базай і вельмі хутка нястройным натаўпам адходзіць назад

Французы пад Варысавам.

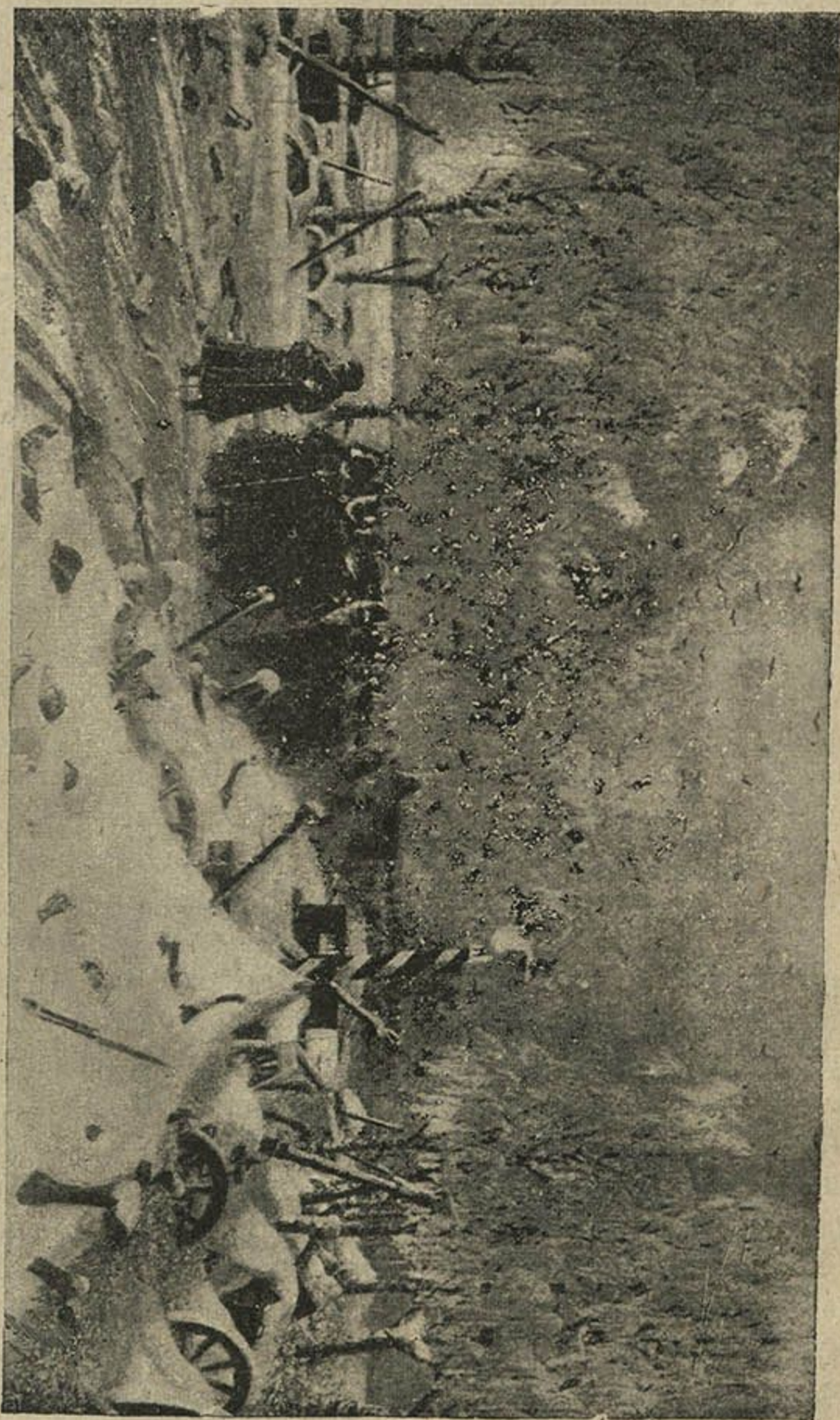

па тым шляху, каторы сама яна спустошыла. У сярэдзіне лістапада адбываецца на Беларусі добра вядомая Бярэзінская катастрофа, якая зруйнавала дашчэнтую французскую армію. Арганізаванай арміі засталася толькі каля 10.000 чалавек, пры 24 гарматах. Рэшта, у некалькі сот тысяч чалавек, неарганізаваным, галодным, разьдзетым і разутым натаўпам, як шаранча, пакрывае Беларусь. Беларусь перажывае ўсе жахі неарганізаванага, масавага адступленьня шматтысячнай арміі. Раней каля Ашмян, потым каля Вільні пачынаюць сваю дзейнасьць партызаны Сеславіна. Лічачы ўсё мясцовае жыхарства хаўруснікамі французаў, яны вядуць сябе на Беларусі, як у забраным краі.

У канцы лістапада і пачатку сьнежня 1812 году на тэрыторыю Беларусі зноў увашла руская армія на чале з Кутузавым. Праўда, армія ўвашла у меншым ліку, чым яна была тут першы раз. Яна налічвала ў сваім складзе каля 28.000 людзей, пры 200 гарматах. Матар'яльны стан рускай арміі быў кепскі, хоць яна і атрымала перамогу над Наполеонам. Што гэта так, відно з пісьма афіцэра таго часу: „Апроч двух-трох салдацкіх кашуль, ужо старых і нягодных, другой бялізны ў мяне амаль што няма. Пэнсія ўжо за цэлы год не атрымана. Дый што можна зрабіць з нашай пэнсіяй, калі за ўсю пэнсію, г. зн. за 280 рублёў, давалі ў Вільні 11 чырвонцаў, каторых ледзьве на два тыдні хапала, каб купіць на іх харчоў. (Бартенев. Бумаги, относящиеся к войне 1812 года, ч. I, стр. 85.). Калі так жылі афіцэры, то аб салдатах і гаварыць ня прыходзіцца—ім жылося куды горш. Ясна, што армія ў такім стане павінна была здабываць дадатковыя сродкі на сваё існаваньне на месцы і лягла вялікім цяжарам на зруйнованы край.

Беларусь узімку 1812-13 году і вясною 1813 году яўляла з сябе смутны малюнак. Яна ўся была пакрыта трупамі, што засталіся ад вялікай імперыялістычнай вайны. Трупамі найчасьцей працоўнай масы ўсялякіх краёў і народаў, ня выключаючы і самых беларусаў, былі ўсыпаны шляхі, лясы і палі краю. „Пачынаючы ад Вязьмы, а найбольш ад Смаленску да Вільні шлях быў пакрыт трупамі. Выпадкова я палічыў трупы на 1 вярсьце: іх было 101“. (Записки о 1812 годе. Н. Муравьев.) „На працягу адной вярсты я налічыў 148 чалавечых трупаў і 76 конскіх“. (Записки о 12 годе. Левенштерн.) Перад вясною 1813 году, баючыся заразы, менскі губарнатар у мясцох бітваў і пераправы праз Бярэзіну спаліў 24.000 трупаў. У гэты-ж самы час у Вільні і яе бліжэйшых ваколіцах было спалена 80.000 трупаў. А вось перад намі малюнак Віленскага базыліянскага траецкага манастыру ў канцы кампаніі 12 году. „Усе дзіркі разьбітых вакон былі заткнуты рукамі, нагамі, тулавамі й галовамі мерцьвякоў, каб уратаваць жывых ад прытоку халоднага паветра. І ў гэтых памяшканьнях, напоўненых

цяжкім духам, ляжалі гаротныя і хворыя раненыя, асуджаныя на гібель“.
(Шильдер. Александр I, т. III, стр. 136.). Так канчала жыцьцё напо-

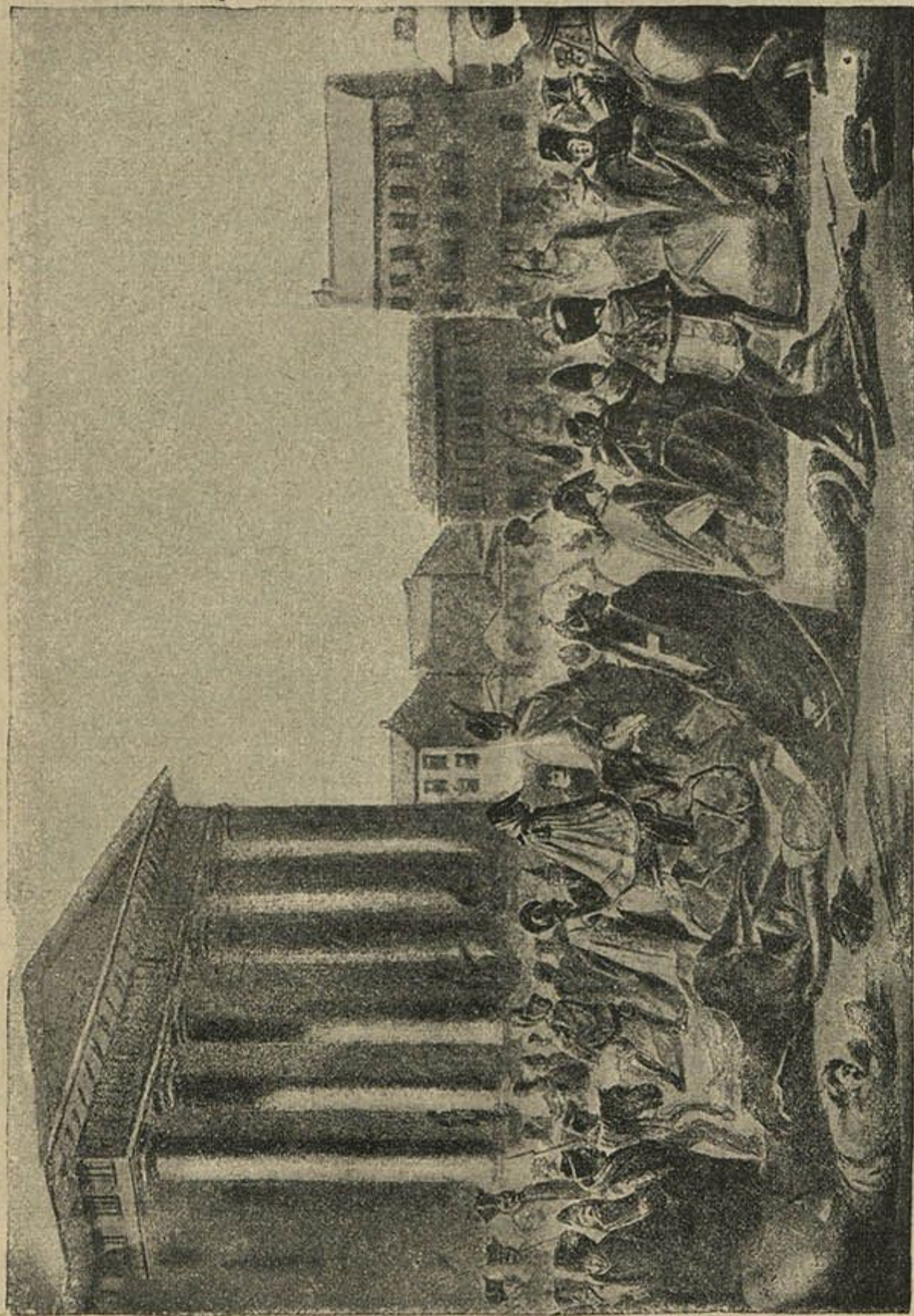

Адступленне французскае арміі.

леонаўскае „гарматнае мяса“ на Беларусі, каторая апынулася ў палажэнні трупярні для аднаго з эпизодаў тагочаснай сусветнай бойні.

На гэтым падзеі, звязаныя з 1812 годам, ня скончыліся. Руская армія супроць волі Кутузава, па загаду імператара, была пакі-

рована ў Заходнюю Эўропу, каб „вызваяць“ яе ад уціску Наполеона. Гэтае „вызваленне“ гучэла горкаю насмешкаю: рускі запрыгонены селянін ішоў „вызваяць“ Эўропу, каторая як-ніяк перажыла Вялікую

Рэшткі французскае арміі ў Вільні каля катэдральнага касцёлу.

французскую рэвалюцыю. Зноў ставіцца на парадак дзенны польскае, а разам з ім і беларускае пытаньне. На гэтую тэму пачынае вясцьціся перапіска паміж Аляксандрам І і А. Чартарьскім. Плян Чартарьскага прапануе ўтварыць польскае каралеўства, уключыўшы ў яго

склад Беларусь і Літву і звязаўшы яго дынастычна з Расіяй праз абраньне польскім каралём наймалодшага брата Аляксандра I, Міхаіла Паўлавіча. Плян Чартарыскага быў адкінут імператарам. Былі вызначаны дзьве прычыны, каторыя перашкаджалі гэтаму. З аднаго боку, проці палякаў утварыўся сярод камандных кругоў імперыі варожы

Сцэна з адступленьня францускае арміі.

настрой: палякі падтрымлівалі Наполеона і разам з ім прыходзілі нават руйнаваць „сэрца Расіі“ Маскву,—у вадносінах да іх трэба прыняць рэпрэсіі, а не памагаць зьберагчы ўласнае гаспадарства. З другога боку, падтрыманьне польскага гаспадарства выклікае непаразуменьне ў чужаземнай політыцы: гэтым будуць незадаволены Аўстрыя і Прусія, якія трымалі ў сваіх руках другія часткі былой Рэчы Паспалітай, а Аўстрыя і Прусія якраз у бягучы момант зьяўляліся хаўрусьнікамі Расіі ў змаганьні з Наполеонам. Тым ня менш рускі ўрад ня хоча выкараняць сярод польскіх політычных дзеячоў думку аб польскай

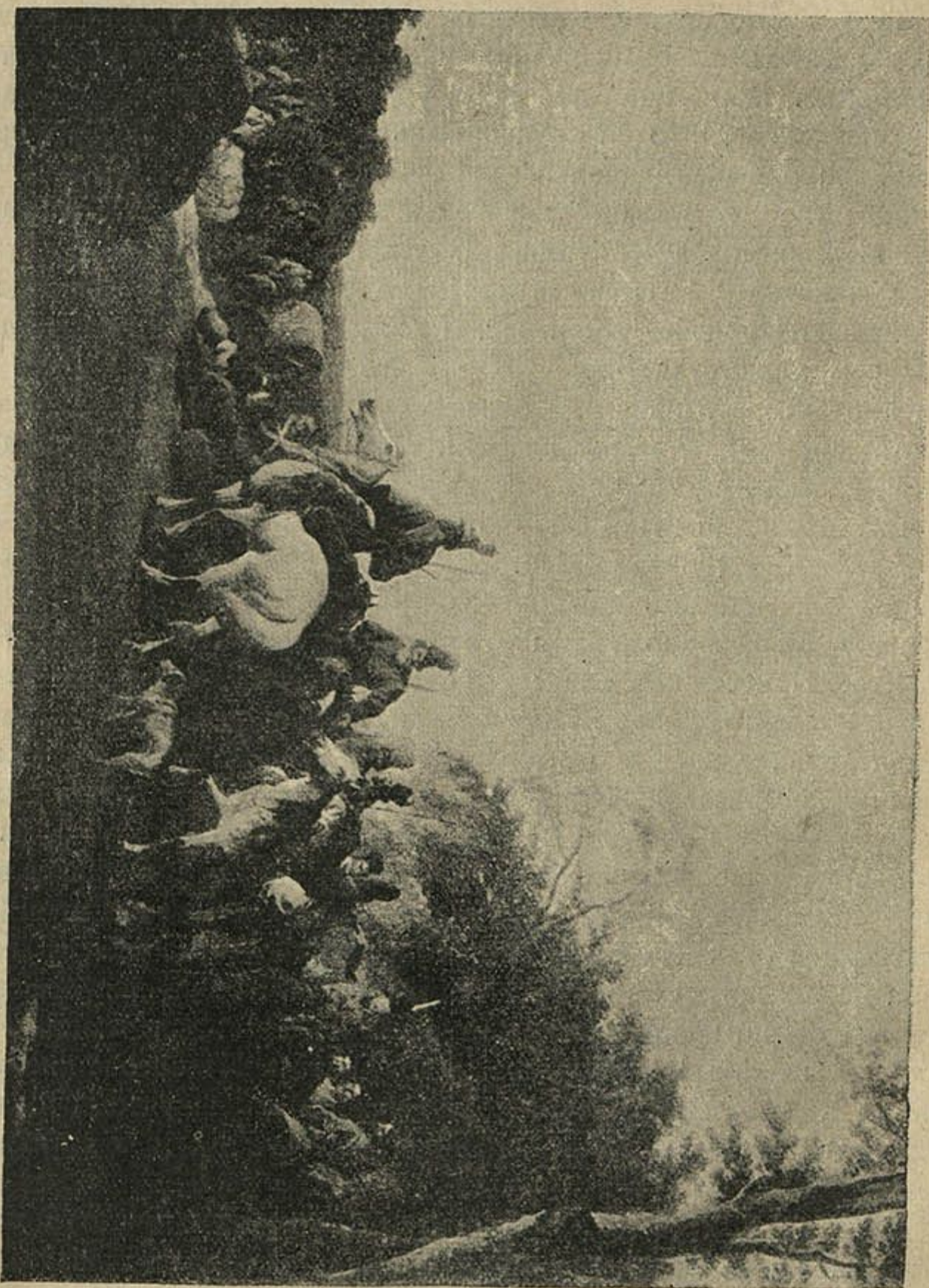
дзяржаўнасьці, бо яму яшчэ Польшча патрэбна, як буфэр, пры магчымай барацьбе з Наполеонам. Аляксандар I дае парадку польскім патрыотам, каб яны пастараліся „заслужыць давер'е рускага грамадзянства і самі мелі давер'е да расійскага ураду ў яго асобе“.

Тую самую думку выказвае Аляксандар I і ў 1814 годзе польскім дэлегатам, каторыя зьявіліся віншаваць цара з перамогаю над Наполеонам. Цар кажа, што рускі урад даруе і забывае здраду польскага шляхецтва, што ён хоча бачыць край, каторы яны тут прадстаўляюць, спакойным, здаволеным і шчасьлівым. „Яшчэ крыху цярплівасьці, і ўсе вы будзеце здаволены мною“, так канчаецца адказная прамова Аляксандра I да польскіх дэлегатаў.

У канцы 1814 і пачатку 1815 году ў Вене адбываецца вядомы агульна-эўропэйскі конгрэс. Руская дыплёматыя дамагалася тут зьберагчы гэрцогства Варшаўскае ў яго старых межах і ўзяць яго пад свой пратэктарат, іначай кажучы, захапіць яго з рук Наполеона ў свае. Дамаганьні Расіі посьпеху ня мелі. Частка гэрцогства была аддадзена Прусіі, частка—Аўстрыі, а частка была выдзелена ў Кракаўскую рэспубліку. З рэштак была сфармавана так званая „конгрэсавая Польшча“ пад пратэктаратам Расіі. У сярэдзіне траўня 1815 году адбываецца ўрачыстасьць абвяшчэньня польскага каралеўства. Каралём абіраецца Аляксандар I, чым утвараецца дынастычная вунія Польшчы з Расіяй. Намесьнікам сваім у Польшчы рускі цар і польскі кароль назначае свайго брата Канстантына Паўлавіча. Новаму каралеўству даецца права мець сваю армію, бясъпечную для Расіі. Спосаб кіраваньня ў конгрэсавай Польшчы—прадстаўнічы, з разьдзелам улады на законадаўчую і выканаўчую. Законадаўчая ўлада належыць да сойму, каторы, як і раней, складаецца з дзев'ю палат. Вышэйшая палата—сэнат, каторы набіраецца з магнацтва і вярхоў духавенства. Ніжэйшая палата—пасольская ізба, каторая набіраецца з шляхты. Выканаўчая ўлада належыць да караля і яго намесьніка, каторы зьяўляецца разам з тым і старшынёю рады міністраў. Міністры назначаюцца і кантралююцца каралём. Літва і Беларусь, абвешчаныя Наполеонам незалежным Вялікім Княствам Літоўскім і „дабрахвотна“ далучаныя шляхтай да Польшчы ў ліпені 1812 году, уключаюцца зноў у лік губэрняў імперыі.

Зразумела, што польскія патрыоты незадаволены новым сваім куртатым гаспадарствам і яго констытуцыяй, каторая аддавала польскае каралеўства ў рукі царскага расійскага самаўладства, якое ўзлажыла на сваю галаву польскую каралеўскую карону. Беларускае шляхецтва, як і раней, цягнецца да Польшчы. У гэтым кірунку выходзіць на Беларусь і шляхецкая моладзь, каторая вучыцца ў Віленскім унівэрсытэце і школах Віленскае Акругі. Вучэбныя ўстановы паранейшаму

знаходзяцца ў руках польскіх патрыотаў. Цікава тое, што і Аляксандар І ня раз выказваўся ў тым сэнсе, што прылучэнне Літвы і Беларусі да Польскага каралеўства—магчымая рэч; што толькі опозыцыя

Казачая стаянка на Беларусі.

рускіх „патрыотычных“, консерватыўных кол, на чале каторых стаяў Карамзін, перашкаджае пакуль што здзейсьненню гэтага акту. Адным словам, рускі урад падтрымоўваў польскі патрыотызм беларускай шляхецкай інтэлігенцыі.

А опозыцыя ў Варшаве ў сойме паміж тым расьце. Апроч таго, пачынаючы з кампаніі 12 году, як у Польшчы і Беларусі, так і ў самой Расіі ідзе хуткі рост патайных арганізацый, варожых да рускага самаўладства. Дзейнасьць іх з 20-х гадоў робіцца вядомай ураду, каторы пачынае непакоіцца. Ідуць рэпрэсіі ў адносінах да патайных гурткоў у Польшчы і Беларусі. Абмяжоўваецца констытуцыя Польшчы, што ўсё разам выклікае эміграцыю польскіх патрыотаў заганіцу. Паступова гатуюцца сілы для паўстаньня 1831 году.

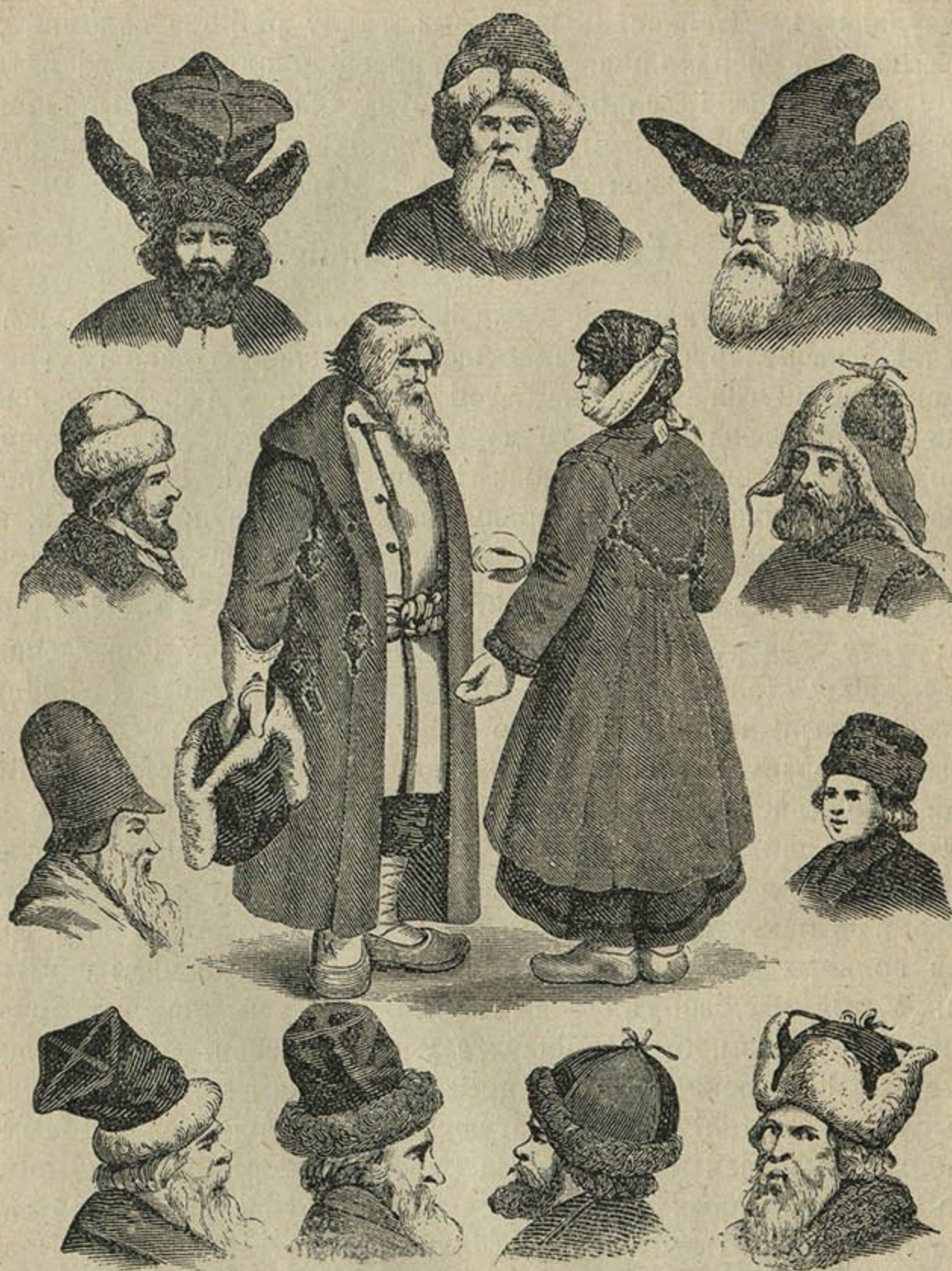
Сялянскае пытаньне.

Яшчэ ў XVIII стагодзьці зарадзіўся прамысловы капіталізм як у Расіі, так і на Беларусі. У вадносінах да Беларусі даволі ўспомніць чыннасьць у другой палавіне XVIII стагодзьця ў Горадні падскарбія Антона Тызэнгаўзэна. Пры яго дапамозе зьявілася ў Горадзеншчыне суконная, палатняная, мэталічная і інш. фабрыкі. Была прыведзена ў парадак друкарня. Былі ўтвораны школы чыста практычных ведаў, напр., па вэтэрынарыі, бухгалтэрыі, ральніцтву і г. д.

Але трэба сказаць, што XVIII стагодзьце яшчэ ня мела адпаведнага грунту для росту новай галіны капіталізму. У Горадзеншчыне, напр., к канцу стагодзьця амаль што ўся вызваная да жыцьця прамысловасьць прыпынілася. З аднаго боку, для маладога прамысловага капіталізму бракуе машын. Прамысловыя прадпрыемствы XVIII стагодзьця найчасьцей зьяўляюцца мануфактурамі, што не дае ім дадатковых карысьцяў у параўнаньні з ранейшаю кустарнаю прамысловасьцю. Нават вельмі часта рабочы мануфактуры даваў менш дадатковай цэннасьці, чым кустар. З другога боку, прамысловаму капіталізму не хапала вольных рабочых рук, каторыя былі ў гэтыя часы скуты прыгонам. У той час, як гандлёвы капітал, жыўшы ня вытворчасцю, а купляй-продажам, быў зацікаўлен у прыгнаценьні дробнага вытворцы-кустара і рамесьніка і быў ярым абаронцам прыгоннага права,— прамысловы капіталізм, эксплёатууючы працу вольных рабочых рук, патрабаваў вызваленьня сялян ад пана і ад зямлі. Гэтая процілежнасьць старых і новых эаномічных адносін будзе рабіць уплыў увесь час на пастаноўку і выяўленьне сялянскага пытаньня як у Расіі, так і на Беларусі.

У пачатку XIX стагодзьця руская фабрычна-заводзкая прамысловасьць пачынае крыху ўзмацняцца, што зьяўляецца адным з рэзультатаў контынэнтавай сыстэмы 1807 году і кампаніі 1812 году. Пачаўшы разьвівацца прамысловы капітал ставіць свае вызваленчакія запатрабаваньні па сялянскім пытаньні. Аднак гэтыя запатрабаваньні ён вымаўляе тонкім, слабым галаском дзіцяці. Што датычыць да ганд-

лёвага капіталу, то гэты стары скупшчык-прыгоншчык яшчэ моцны, і яго голас зычыць куды гучней, чым галасок падростаючага прамысловага капіталу.

Вопраткі сялян і мяшчан на пачатку XIX ст.

Вось у чым хаваецца прычына таго, што урад Аляксандра I ўжо прагнецца паставіць пытаньне аб сялянах, але пастаноўка гэтага пытаньня будзе зроблена зусім нясьмела. Ня глядзячы на мноства сказаных лібэральных слоў, урад Аляксандра I ў справе вызваленьня сялян нічога не зрабіў. Экономічнаму лепету новых запатрабаваньняў

жыцьця як у Расіі, так і на Беларусі адпавядаў і політычны лепет. Пачалося з таго, што Аляксандар I хацеў забараніць продаж сялян без зямлі. Але далей хаценьня справа не пашла, бо прадстаўнікі рэакцыйнага дваранства былі ярмі праціўнікамі такой забароны.

Першым загадам у справе сялянскага пытання быў вельмі цікавы ўказ 1801 году, на аснове каторага было забаронена друкаваць у газэце „С.-Петербургские Ведомости“ абвесткі аб продажы сялян. Прадаваць сялян памешчык можа, але друкаваць абвестку аб гэтым ён ня можа, каб „лібэральнаму“ ураду ня прыходзілася чырванець перад Заходняй Эўропай за такія абвесткі. На аснове загаду сялян прадавалі ці проста без абвестак, ці з абвесткамі „об отдаче в услужение“, што друкаваць дазвалялася. Па абвестках мы бачым, што цэны на сялян былі рознастайныя, ад 685 рублёў да 2½ рублёў, залежна ад кваліфікацыі, полу і ўзросту.

У 1803 годзе адзін з лібэральных дваран таго часу С. П. Румянцаў падае ураду дакладную запіску, дзе ён прапануе даць паном права адпускаяць на волю сялян па ўзаемнай згодзе з імі, надзяляючы іх зямлёю, за каторую сяляне павінны даць выкуп. Разам з тым, Румянцаў просіць урад дазволіць яму вызваліць сваіх уласных сялян на тых асновах, каторыя ён вызначыў у сваёй дакладной запісцы. Праэкт Румянцава найраней быў разгледжан у Ёнтымным Камітэце і тут ніякіх супярэчак не спаткаў. Адсюль ён папаў на разгляд у Дзяржаўны Савет. Тут наўкола лібэральнага праекту ўтварылася вялікая бура і падняліся гарачыя спрэчкі. Зразумела, што ўнесеным праектам былі абураны дваране-прыгоншчыкі, прадстаўнікі старога эаномічнага ўкладу жыцьця, зьвязанага з формамі гандлёвага капіталізму. На чале іх стаў ідэолёг „матушкі Катэрыны“, поэта „богоподобной царевны Фелицы“, Г. Р. Дзяржавін. Ён і ўся консэрватыўная опозыцыя даказвалі, што праэкт Румянцава шкадлівы, бо ён нясе небясьпеку сучаснаму эаномічнаму і політычнаму стану імперыі.

Як вынік усіх гэтых разваг і гарачых спрэчак зьяўляецца ня ўказ, як гэта няправільна вызначаецца ў старых падручніках, а толькі царскі рэскрыпт аб вольных хлебаробах на імя С. П. Румянцава, падпісаны Аляксандрам I 20 лютага 1803 году. На аснове гэтага рэскрыпту, Румянцаву асабіста і тым паном, якія таго пажадаюць, даецца дазваленьне вызваляць сваіх сялян. Пішуцца умовы аб узаемных абавязках, селянін плаціць пану, па згодзе з ім, выкуп за атрыманую зямлю і волю і робіцца пасья гэтага вольным хлебаробам. Самае афармленьне такога вызваленьня зьяўляецца вельмі зацяжлівай працэдурай. Па сваім прававым палажэньні вольныя хлебаробы прыроўніваюцца да скарбовых сялян: разам з імі яны маюць суд і кіраваньне пляцаць у дзяржаўны скарб падушны падатак. Падпісаўшы рэскрыпт,

Аляксандар I не адважваецца яго публікаваць. Раней яго публікуецца і пашыраецца па губэрнях з вялікай пасьпешнасьцю цыркуляр міністра ўнутраных спраў губарнатарам. Цыркуляр зацьверджан імператарам пазьней ад рэскрыпту на цэлы тыдзень (27 лютага), але апублікован, як мы казалі, раней ад рэскрыпту затым, каб паменшыць і без таго малое значэньне рэскрыпту. Сутнасьць цыркуляру, прыблізна, такая. Міністар абвяшчае, што ў хуткім часе будзе апублікован царскі рэскрыпт на ймя С. П. Румянцава аб вольных хлебаробах. У сувязі з гэтым, губарнатарам даецца загад, каб яны не зразумелі вышэйпамянёнага рэскрыпту, як указу, і не націскалі на памешчыкаў у сэнсе вызваленьня імі сялян на аснове рэскрыпту. У цыркуляры даволі ясна вызначана, што рэскрыпт мае на мэце задаволіць ня столькі інтарэсы сялянства, сколькі інтарэсы паноў: яго мэта—утварыць для паноў магчымасьць аддаць мужыком свае землі па выгаднай цане.

Вышэйпаказаны рэскрыпт ня меў ніякага значэньня ні для паноў ні для сялянства. Амаль што за 60 год яго дзейнасьці (з 1803 да да 1861 году) ува ўсёй Расіі было вызвалена каля 100.000 сялян. На Беларусі гэтая цыфра даходзіла да 5-6 тысяч чалавек. „Лібэральны“ урад, такім спосабам, асьмеліўся толькі паставіць сялянскае пытаньне, але ня больш. Панства зьберагло ў цэласьці сваю „свясчэнную“ жывую ўласнасьць.

У часы кампаніі 12 году сялянскае пытаньне на Беларусі вельмі завастрылася. Думкі аб вызваленьні ад панскага прыгону пачынаюць праходзіць у масы. Імпэрыялістычная вайна разбурыла і зруйнавала край, а разам з тым разбурыла звычайныя, штодзённыя эканамічныя і політычныя адносіны паміж панам і прыгонным селянінам. На Беларусі адбывалася частая зьмена ўлад, каторая ўтварала для селяніна магчымасьць астацца воч-на-воч з тым панам, каторы ў звычайныя часы ўкрываўся за моцным каркам сваёй панскай дзяржаўнай улады. Гэты факт у сваю чаргу дае магчымасьць селяніну рабіць тое, што ён сам хоча. Найперш ад усяго, селянін выяўляе сваю волю тым, што ён проста-на-праста кідае пана і ўцякае ад яго апекі ў лясы і балоты. Там ён вольны чалавек, асабліва, калі ў яго завядзецца зброя. Весткі таго часу гавораць нам, што па лясах і балотах Беларусі ўтварыліся даволі значныя ўзброеныя сялянскія атрады, якія не давалі паном спакойна спаць. Калі жыцьцё на нейкі час уцішылася і на чале Літвы і Беларусі стаў так званы Часовы Урад, то беглыя сяляне і ня думалі вяртацца з атрадаў дамоў для выкананьня сваіх „хлопскіх“ абавязкаў. Гэтыя атрады рабілі шмат клопату Часоваму Літоўска-Беларускаму Ураду, учыняючы непарадкі і наводзячы страх на паноў. Вядома, што проціў сялянскіх атрадаў, для падтрыманьня старога соцыяльнага парадку урад павінен быў арганізаваць 6 батальёнаў егэроў з лясных каманд

Адначасна з організацыяй лясных егэроў у ліпені 1812 году Часовы Урад выдае адозву да ўсіх жыхароў Беларусі, каторая ў сутнасьці сваёй мае адносіны выключна да зьбеглага сялянства. Адозва прапануе сялянам, якія пакінулі двары і паноў, каб яны зараз-жа вяр-

Сяляне з-пад Вільні на пачатку XIX ст.

нуліся на месцы сваёй ранейшай аселясьці і прыступілі да выкананьня сваёй звычайнай земляробскай працы і павіннасьцяй. Далей, у вадозьве прапануецца сялянам слухацца паноў, уласьнікаў, арандароў маёнткаў ці асоб, што іх заступалі; нічым не парушаць права ўласнасьці, каторае, відаць, у гэтыя часы сялянамі парушалася, бо йначай аб гэтым ня трэба было-б і пісаць. Панства ня кідае надзеі ўзяць зноў у свае рукі сялян, ня робячы ім ніякай палёгкі, бо разьмеры павіннасьцяй вызначаюцца „па ранейшых загадах і прадпісаньнях“. У канцы адозвы пералічаны тыя „меры воздействия“, каторыя урадам будуць пакіро-

ваны проціў неслухаў. „Тыя, што не выпаўняюць ці выпаўняюць свае абавязкі дрэнна, па дакладзе вясковых улад павінны ўгаварвацца, карацца і прымушацца да выканання сваіх абавязкаў пры дапамозе павятовай адміністрацыі і нават вайсковай сілы, калі гэтага будуць вымагаць абставіны“. Па тых карах, якія вызначаны ў адозьве, відаць, што сялянскае пытаньне стала вострым і часта патрабуе для свайго вырашэньня карных мер.

У запісках сучаснікаў мы спатыкаем скаргі паноў на „необузданности“ сялян. Паны баяцца сваіх мужыкоў. Наполеон падліў яшчэ масла ў агонь. Ён вельмі часта выказваўся, што мае намер вызваліць ад пана рускага мужыка. Сталі хадзіць чуткі, што Наполеон ужо выдаў закон аб скасаваньні прыгону, што паноў слухаць далей ня трэба. Апроч таго, вельмі часта і французскія салдаты падкідалі запалкі ў сухую салому: падымалі сялян на паноў і разам рабавалі панскую маемасьць. Перад намі невялікі твор Я. Баршчэўскага, сучасніка кампаніі 12 году, пад назваю „Рабункі мужыкоў“, у каторым аўтар апісвае факт, які адбыўся ў маёнтку пана Маліноўскага — Шнітаўках, каторы знаходзіўся ў 50 вёрстах ад Полацку. Там, паміж іншым, сказана: „Як пранцуская сіла з-за Дзьвіны наступіла, нам стала карціць, што-б парадак прывраціць. Аднака-ж сядзелі ціха. Аж тут прыносіць ліха пранцузаў у наш двор. І нутка делаць здор. Клеці паразьбівалі, паноў нашых загналі, нас казалі пазьбіраць і гарэлку піць і браць. Пранцузы нас пахвалялі, аб нашым краю упаўнялі (незразумелае слова) і на мігі нас прасілі, каб мы з імі двор лупілі. І мы доўга там гулялі, што хацелі, пілі, бралі. Той браў плацьця на вяроўку, чым абшыць жонцы шнуроўку. Іншы быдла занімаець, другі адзеньне хапаець“. Калі адкінуць насьмешліва-шляхецкі тон апавяданьня, напісанага аўтарам-шляхціцам, то перад намі паўстае яскравы малюнак тагочаснага жыцьця. Мужыком ужо карцела расправіцца з панами, але яны не адважваліся. Прышлі французскія салдаты, у масе сваёй сяляне, і моваю клясы, жэстамі ўцягнулі беларускіх сялян у рабунак панскага маёнтку.

Зразумела, што такія факты, апроч Шнітавак, адбываліся і ў другіх мясцовасьцях Беларусі. Проф. У. І. Пічэта піша аб гэтым так: „Рабункі, збойствы, падпальваньне дамоў—звычайныя формы пратэсту. Побач з гэтым, незадаволеныя сяляне рабавалі хлебныя сьвірны, забіралі сабе маемасьць. Такого роду бунты былі распаўсюджаны ў Менскай губэрні. Падобныя бунты былі і ў другіх губэрнях. Сяляне ў м. Бешанкавічах Віцебскай губ. адмовіліся слухацца пана і ня слухаліся ўгавораў адміністрацыі. У другім маёнтку вынік рух з прычыны рэкруцкага набору. Сяляне зрабавалі панскія палацы, адабралі 500 руб. грошай, разьбілі 2.400 вёдзер віна і пабілі панскую адміністрацыю. І ў другіх паветах Віцебшчыны былі бунты, вынікаўшыя, згодна офі-

цыяльнаму аб'ясненню, „по внушениям необузданной вольности и независимости неприятельского войска“. Гэтыя бунты былі рэзультатам цяжкага стану сялянскай масы, аб чым сьведчыць і маркіз Пастарэ быўшы інтэндантам у Віцебшчыне. Паўстаньні ў Віцебшчыне прынялі такі характар, што памешчыкі-палякі зьвярнуліся да Наполеона з просьбаю аб абароне. Былі нават арганізаваны лятучыя атрады, каб уціхамірыць беспарадкі, у каторых Наполеон бачыў падгаворы рускай адміністрацыі проці яго самога. (В. И. Пичета. История крестьянских волнений в России. Минск, 1923, стар. 76).

Пасьля кампаніі 1812 году мы на Беларусі спатыкаем ужо такіх паноў, каторыя рады былі-б як-небудзь адчапіцца ад сваіх сялян. Гэтыя паны ўжо зразумелі, што рукі прыгоннага селяніна далёка менш выгадны для прогрэсуйнай гаспадаркі, чым рукі вольна-наёмнага рабочага. Прыгонная гаспадарка затрымлівала разьвіцьцё вяскова-гаспадарчай тэхнікі і перашкаджала інтэнсыфікацыі гаспадаркі. Апроч таго, сялянскія бунты ў часы кампаніі 12 году паказалі, што рукі сялян пры адпаведных выпадках могуць наносіць маёнтку руйнаваньне і нават праганяць з маёнтку самога пана. Само сабой зразумела, што беларускія лібэральныя паны хацелі вызваліцца ад селяніна так, каб уся зямля цалком засталася ў іх руках. У такім выпадку яны мелі-б капітал у зямлі, а ў асобе вызваленых сялян яны мелі-б зусім танныя вольна-наёмныя рукі. Але на такое вызваленьне не згаджаўся рускі урад, які добра разумеў, што зьяўленьне на сьвет вяскова-гаспадарскага пролетарыяту для яго небясьпечна. Тады лібэральныя паны на Беларусі дадумаліся да вельмі добрага для іх выйсьця. Яны пачалі аддаваць сваіх сялян у наймы прамысловому капіталу. Дзякуючы гэтаму, яны найперш ад усяго збывалі з рук ужо непатрэбнага ім прыгоннага селяніна і за гэта яшчэ атрымлівалі плату ад наёмніка сялянскіх рабочых рук. Апроч таго, яны вызвалялі сваю

Jan Barščauski

Ян Баршчэўскі

зямлю ад сялян і сялян ад зямлі. Вынікам з усяго гэтага было значнае пагоршаньне палажэньня беларускага сялянства. Адзін з дэкабрыстых (Н. Тургенеў) так апісвае падобныя зьяўленьні: „Адно з самых абурлівых злачынстваў прыкмячаецца ў беларускіх провінцыях (Віцебскай і Магілёўскай), дзе сяляне так абяздолены, што выклікаюць жаласьць нават рускіх прыгонных. У гэтых провінцыях паны аддавалі сваіх сялян сотнямі і тысячамі падрадчыкам, каторыя праводзілі землякопныя работы ўва ўсіх канцох імперыі. Гэтыя гаротныя людзі наймаюцца, галоўным чынам, на будоўлю вялікіх шляхоў і канаў. Пан бярэ абавязак зрабіць пастаўку на вядомы лік людзей па умоўленай цане, а падрадчык бярэ абавязак харчаваць іх у час работы. Урадавыя інжынэры, што наглядалі за работамі, не патрабуюць ад падрадчыкаў нічога больш ад таго, што трэба для падтрыманьня іх жыцьця. А што датыча да грошай, каторыя атрымлівае за іх пан, то урад ня ўмешваецца ў гэта. Такім спосабам былі пракладзены дарогі наўкола Царскага Сяла“ (Ред. Семенова. Россия. т. IX. Верхнее Поднепровье и Белоруссия СПб., стар. 110). Мы нічога ня можам дадаць да гэтага малюнку. Само сабою зразумела, што прыгнечанае беларускае сялянства адказвае паном бунтамі, забойствамі і рабункамі маёнткаў, аб чым ужо гаварылася вышэй. Паўстаньні сялян пакуль што дробныя, неарганізаваныя і ня зьвязаныя адно з другім. Урад з імі лёгка спраўляецца ўсялякімі рэпрэсіямі.

Пачатак мікалаеўскай эпохі.

З 20-ых гадоў XIX сталецьця ідзе ўпартая рэакцыя. Пачаўшыся з аракчэеўшчыны, яна, пасля паўстаньня ў сьнежні, пераходзіць у мікалаеўшчыну. Што датычыць да аракчэеўшчыны, то яна павінна разглядацца, як надворны політычны выказ тых глыбокіх эканомічных процэсаў, каторыя тады перажывала імперыя. З 20-ых гадоў зноў моцна пачынае расьці ў Расіі маладая прамысловасьць. У 1822 годзе урад устанаўлівае высокае мыта на замежныя тавары, каб менш пусьціць іх на рынак і такім спосабам падтрымаць рускую прамысловасьць, забясьпечыўшы ёй вольнае месца на рынку. Стары лад, пабудаваны на грунце эканомічных узаемаадносін гандлёвага капіталу, адчуваючы прыход на зьмену новага капіталу, каторы будзе руйнаваць старую політыку, бязглузда і ўпарта, рукамі дэгенэрата Аракчэева, апошні раз будзе бараніць свае політычныя падставы.

На барацьбу з аракчэеўшчынай, як політычнай сыстэмай, выступаюць дэкабрыстыя. Не астанаўліваючыся на апісаньні падзей дэкабрызму, што ў нашы заданьні ня ўходзіць, мы павінны адзначыць, што дэкабрыстыя былі тыповымі прадстаўнікамі інтарэсаў прамысловага капіталу, катораму з соцыяльнага боку было патрэбна вызвалень-

не з прыгону сялянства, а з політычнага боку—такая констытуцыя, каторая-б абмежавала абсалютную ўладу імператара сабраньнем народных прадстаўнікоў.

Час улады прамысловага капіталу яшчэ ня прышоў. Праўда, ён быў цяпер куды мацнейшы, чым раней; тым ня менш, ён быў яшчэ слабейшым ад гандлёвага капіталу. Дзекабрыстыя праваліліся. Царскі пасад „цаною крыві сваіх падданных“, паводле яго ўласнага выразу, займае Мікалай I. Пачынаецца тыповая мікалаеўская эпоха. Яна прагнецца вясці політыку, якая адпавядала-б інтарэсам ня толькі гандлёвага, але і прамысловага капіталу, каторы ўжо пачынае ставіць свае запатрабаваньні. І таму і другому капіталу патрэбна пашырэнне тэрыторыі; тут іх інтарэсы сходзяцца. Вось дзеля гэтага урад Мікалая ўвесь час вядзе войны на захадзе і на ўсходзе. Але далёка не заўсёды магчыма пагадзіць запатрабаваньні гэтых двух драпежнікаў. У такіх выпадках мікалаеўскі урад прагнецца прайсці пасярэдзіне. Адсюль і выцякае даволі частая падвойчасць політыкі Мікалая I. Наагул, усё-ж такі урад больш будзе падтрымоўваць інтарэсы гандлёвага капіталу. Эпоху яго трэба лічыць рэакцыйнаю. Але трэба сказаць, што мікалаеўская рэакцыя не падобна на аракчэеўскую, каторая зусім ня лічылася з запатрабаваньнямі новых эканомічных умоў.

Мікалай I, як чалавек, не падобен на Аляксандра I шмат з якіх бакоў. Няма ў яго той інстытуцкай сантымэнтальнасці, расплыўчатасці і адсутнасці лініі, якія мы бачым у васобе Аляксандра I. Мікалай I—натура рэальная, цвёрдая і нават упартая. Яму няможна адмовіць у даволі значнай працаздольнасці, каторая, праўда, ня выходзіла з рамак канцэлярскай пісаніны. Ніводзін цар не пакінуў пасля сябе столькі рэзолюцый, паметак на дакладах і інш., як Мікалай. Яго цараваньне мае сваю сыстэму, сваю лінію. Тады, як часы цараванья Аляксандра I назваць аляксандраўшчынай немагчыма, часы Мікалая I—мікалаеўшчынай мы можам.

Эканомічныя рэальныя умовы патрабуюць ад ураду войнаў за пашырэнне тэрыторыі. Асоба Мікалая з гэтага боку падходзіць да запатрабаваньяў моманту. Ён любіць вайсковы, казармены парадак і дысцыпліну, разумеючы іх, праўда, з чыста формальнага боку. Яшчэ з дзяцінства ён любіць вайсковыя цацкі: шаблі, стрэльбы, барабаны, трубы і г. д. Гэта вучань не часоў Лягарпа, а часоў Ламсдорфа, каторы цялесныя кары лічыў найлепшай мерай пэдагогічнага ўплыву, а ваенную муштру—найважнейшай і найпатрэбнейшай наукай. На погляд Мікалая I жыцьцё ўва ўсёй імперыі павінна быць пабудована так, як і ў арміі, пры тым, у мікалаеўскай арміі. Імперыя павінна зрабіцца падобнай на мікалаеўскую казарму. На гэтую тэму ён часта любіў гаварыць: „Тут, у арміі, парадак, строгая бязумоўная дысцыпліна, усё

выходзіць адно з другога, усё пакіроўваецца да адной мэты, усё мае адно заданьне, вось чаму мне так добра сярод ваенных, і я заўсёды буду трымаць пачэсна званьне салдата. Я гляджу на ўсё чалавечае жыцьцё, толькі як на службу, бо кожны служыць“ (Стеблев. Очерки по истории XIX в.).

Адносіны ураду Мікалая I да польскага пытаньня былі вынікам агульнай політыкі мікалаеўскай эпохі. Мы ўжо казалі, што урад павінен будзе здабываць для рускага капіталу новыя землі. Само сабою зразумела, што Польшча павінна будзе згубіць нават уяўную сваю незалежнасьць. Ня можа быць і размовы аб далучэньні да яе Беларусі. Наадварот, яна сама павінна будзе ўвайсьці ў склад звычайных губэрняў Расіі. Урад Мікалая I не згаджаўся з лібэралізмам польскай політыкі часоў Аляксандра I. Ён лічыў такую політыку шкадлівай для інтарэсаў імперыі і нязгоднай з прынцыпамі самаўладства рускага цара.

Асабісты настрой Мікалая I зусім адпавядаў такой політыцы. Яшчэ з дзяцінства ён мае погляд на палякоў, як на „бунтаўшчыкоў“, і як такіх—ненавідзіць. Такі погляд на палякоў ён атрымаў ад сваёй нянькі Лаон, каторая была выпісана для яго выхаваньня з Англіі. У часы польскага паўстаньня 1794 году Лаон якраз ехала праз Польшчу ў Расію па вызаве рускай царскай фаміліі. Па дарозе яна папала ў Варшаву ў самы разгар паўстаньня. Разам з рускімі яна была заарыштована і пасаджана ў турму. У вельмі цяжкіх абставінах яна прасядзела там цэлых 7 месяцаў. Само сабою зразумела, што арыштованыя ў турме павінны былі перажыць усе жахі польскага паўстаньня, часта рызкуючы быць забітымі. Сувораў, пасля штурму Прагі, узяў Варшаву і вызваліў з турмаў усіх рускіх, а разам з імі і Лаон. Толькі пасля гэтага Лаон прыехала ў Пецярбург і зрабілася нянькай малога Мікалая. Вельмі часта потым яна апавядала яму ўсе тыя жахі рэвалюцыі, каторыя яна перажыла ў польскай турме. Мазгі дзіцяці з жывасьцю ўспрымалі гэтыя бабскія ды яшчэ і прыфарбаваныя апавяданьні, яны моцна адбіліся ў яго памяці на ўсё жыцьцё.

Падзеі 1812 году замацавалі ў Мікалая I адмоўны погляд на палякоў. Палякі былі для яго ня толькі ненавіснымі рэвалюцыянэрамі, але й зацятымі ворагамі Расіі, бо яны ў ліку „двадцяти языков“ былі ў Маскве і палілі яе, як тады гаварылі консьэрватыўныя кругі камандных вярхоў. Такі адмоўны погляд на палякоў, ня толькі тых, што жылі ў Польшчы, а і тых, што жылі на Беларусі, Мікалай I захваў на ўсё жыцьцё. У яго журнале, у каторы ён запісваў свае штодзённыя мысьлі, здарэньні і пляны, мы чытаем аб польскім шляхецтве такія словы: „На Беларусі шляхецтва, што складаецца амаль што ўсё з вельмі багатых палякоў, зусім ня выказала вернасьці да Расіі і, апроч нека-

торых вицебских і паўднёва-магілеўскіх шляхтаў, усе іншыя прысягнулі Наполеону“ (Шильдер. Николай I, т. I, стр. 68).

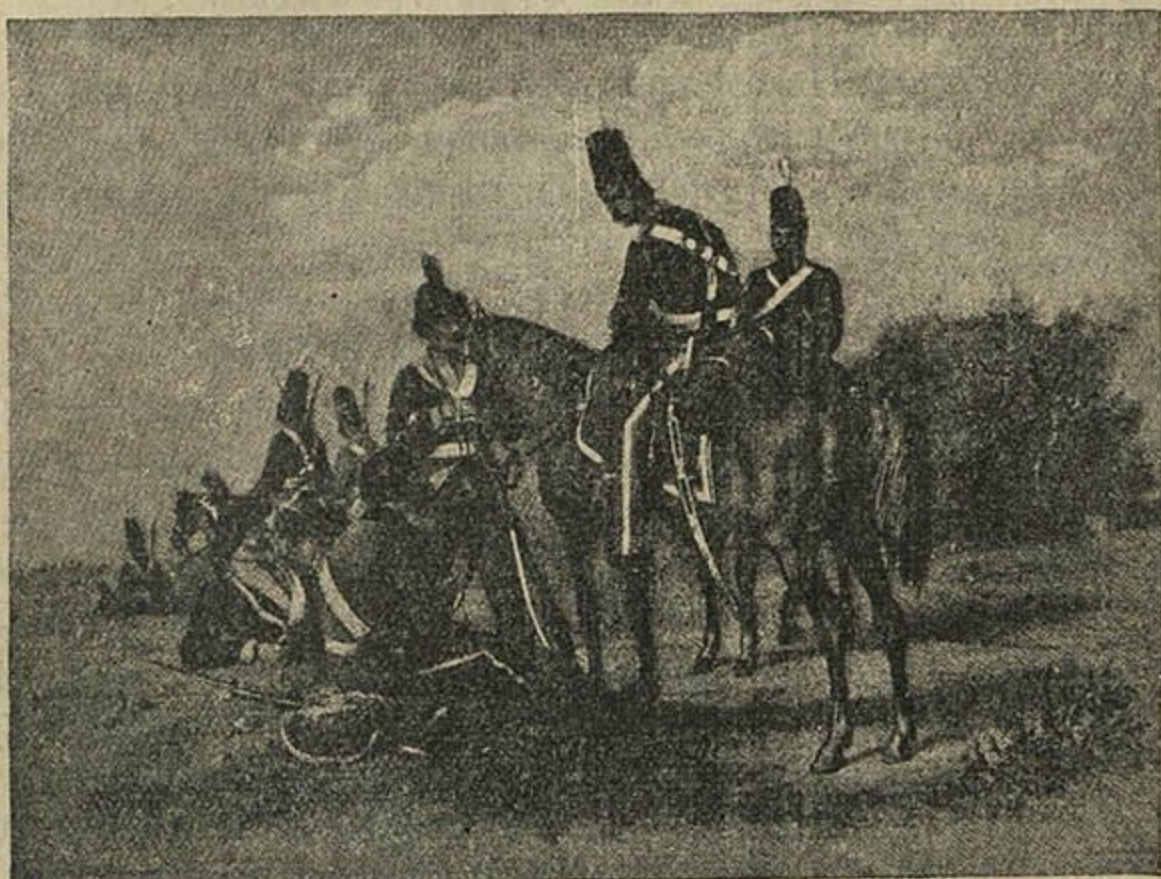
Заняўшы царскі пасады, Мікалай ня раз адкрыта казаў, што ён не згаджаецца з сваім прадмесьнікам наконт польскай політыкі і што яго нават абуряе дараваньне Аляксандрам I констытуцыі польскім землям. Адмоўна адносячыся да ўсякага парлямэнтарызму, ён лічыць вельмі шкадлівым для неабмежаванай імперыі мець яго пад бокам. Абсалютызм новага імператара быў так ярка выражным, што нам зразумелы ўсе гэтыя заявы.

Не прашло і некалькіх месяцаў, як мы ўжо бачым, што паміж царом і яго намесьнікам у Польшчы, Канстантынам Паўлавічам, вынікаюць непаразуменьні. Ня глядзячы на ўсю сваю сумбурнасьць і нетактоўнасьць, Канстантын у польскім пытаньні трымаўся лініі лібэральнай політыкі. Польскую дзяржаўнасьць, на яго погляд, трэба зьберагчы. Для імперыі карысна мець у Польшчы буфэр, настрой камандных кругоў каторага пакіраван у бок Расіі. Што датычыць да меж Польшчы, то іх трэба пашырыць, аддаўшы польскаму куртатаму каралеўству тэрыторыю Літвы і Беларусі. Адным з мотываў такіх поглядаў Канстантына на польскую політыку было жаданьне пашырыць свой асабісты ўплыў на ўсход і ўзмацніць сваю ўладу намесьніка. Само сабою зразумела, што Мікалай I не згаджаецца з поглядам Канстантына. Яго прынцып—гэта прынцып Катарыны II. Расія вярнула сабе свае ўласныя „отторженные“ калісь землі і павінна цяпер моцна трымаць іх у сваіх руках. Калі польская дзяржаўнасьць прызнана Венскім конгрэсам, то з гэтым пакуль што прыходзіцца мірыцца, але ні ў якім выпадку ня можна дапускаць думкі аб тым, што Літва і Беларусь павінны ўвайсьці калі-небудзь у склад польскага гаспадарства. Літва і Беларусь гэта „исконные“ рускія землі.

Супярэчнасьці паміж намесьнікам польскага каралеўства і Мікалаем I вынікаюць з-за дробных здарэньняў, але ў гэтых драбніцах выяўляюцца прынцыповыя погляды таго і другога. Канстантын быў галоўнакамандуючым польскай арміі, разам з тым ён быў і камандзірам так звананага Літоўскага корпусу на Беларусі. Як гэта было звычайна ў мікалаеўскія часы, з Пецярбургу быў дадзен загад перамяніць форму мундзіраў Літоўскага корпусу. Канстантын прапанаваў, каб Літоўскаму корпусу былі дадзены мундзіры з польскімі адзнакамі і афарбоўкай. Мікалай, наадварот, даў загад, каб мундзіры корпусу мелі рускія адзнакі і афарбоўку. Гэта было зроблена, па заяве Мікалая, затым, каб ня даць польскім патрыотам нават намёкаў на магчымасьць якой-небудзь блізкасьці Літвы і Беларусі да Польшчы.

У свой час, калі падняўся рух дэкабрыстых, то ён стаў у сувязь з рухам за адбудаваньне Польшчы. Пасьля разгрому паўстаньня па-

чала працаваць комісія па разглядзе справы дзекабрыстых. Яна жорстка расправілася з загаворшчыкамі. Паказаньні абвінавачаных выявілі, што дзекабрыстыя вялі жывыя зносіны і трымалі пастаянную сувязь з патайнымі гурткамі як у Польшчы, так і на Беларусі. Гэтыя гурткі ставілі сваёю мэтаю падтрымаць пераварот дзекабрыстых у Расіі і скарыстаць яго для адбудаваньня Рэчы Паспалітай, незалежнай ад Расіі, у старых яе межах. Праекты рускіх дзекабрыстых, напрыклад, „Русская Правда“ Пэстэля, таксама прымалі пад увагу пажаданьні польскіх патрыятычных гурткоў. З польскіх гурткоў, зьвязаных з дзекабрыстымі,

Беларускія салдаты ў канцы XVIII веку (Конная артылерыя).

нам вядомы: „Грамада праўдзівых палякоў“, „Грамада вольных палякоў“, „Прыяцелі“ і г. д. Што датычыць гурткоў на Беларусі, то яны былі таксама польскімі па сваіх мэтах і па сваім складзе. Яны былі зьвязаны з студэнцкімі гурткамі Віленскага унівэрсытэту. З гурткоў на Беларусі, зьвязаных з дзекабрыстымі, нам вядомы: „Патрыятычны саюз“, „Чорныя браты“, „Вайсковыя прыяцелі“ і інш. Па некаторых звестках можна думаць, што ў 1823 годзе ўсе патайныя гурткі ў Польшчы і на Беларусі ўстанавілі паміж сабою сувязь і зьліліся ў адзін „Агульны патрыятычны саюз“. Усе гэтыя арганізацыі ня выступілі проціў рускага ураду ў сьнежні 1825 году толькі таму, што рух дзекабрыстых падняўся неспадзявана для іх, і яны не пасьпелі зрабіць адпаведнай падгатоўкі да выступленьня.

Такія матар'ялы, атрыманыя рускім урадам, выклікалі ў Мікалая I яшчэ большае абурэнне проці Польшчы. Члены патайных гурткоў, раскрытых на Беларусі, судзіліся і караліся тым самым Вярхоўным Угалоўным Судом, каторым караліся наагул усе дзекабрысты ў Расіі.

Загаворшчыкі на Беларусі паплаціліся, хто крэпасцю, хто турмою, хто катаргаю, хто выгнаннем „в места не столь отдаленные Сибири“. Што датычыць да членаў польскіх патаемных арганізацый, то, па констытуцыі польскага каралеўства, яны не маглі быць аддадзены пад суд імперыі. Для сьледства і кары над імі, па загаду польскага караля, якім быў Мікалай I, быў арганізаван асобны суд пры польскім сойме. Гэты суд не сьпяшаўся з разборам справы і разбіраў яе больш чым год, наўмысьля зацягваючы процэс. Прыцягнутым да суду членам патайных арганізацый было пастаўлена абвінавачанне ў тым, што яны ведалі аб загавары дзекабрыстых і не данясьлі аб ім ураду і што яны мелі намер зьвергнуць законны парадак у Польшчы і ўвясці констытуцыю 3 мая 1791 году. Ня глядзячы на такое цяжкае абвінавачанне, суд апраўдаў абвінавачаных, чым, зразумела, быў вельмі абуран урад Мікалая I. Паміж іншым, старшыня соймавага суду Бялінскі на запытаньне рускага ураду, чаму суд апраўдаў абвінавачаных, адказаў так: „Маё сэрца перашкаджала мне асудзіць нацыянальнае пачуцьцё“. Даведаўшыся аб такім адказе Бялінскага, Мікалай I, кажучь, кінуў такія словы: „Няшчасныя, яны выратавалі віноўных, але

Беларускія салдаты ў канцы XVIII в. (улан і пачтавік).

загубілі бацькаўшчыну“. З гэтых слоў ясна відаць настрой польскіх грамадзянскіх кругоў і намеры адносна Польшчы рускага ўраду. Соймаваму суду за непажаданы, на погляд Мікалая, разбор справы быў зроблен выгавар, але прыгавор яго ўсё-ж такі быў зацьверджан.

5 траўня 1829 году ў Варшаве адбылася ўрачыстасьць караначыі Мікалая I польскім каралём. Праз год (1830) у траўні адчыніўся чарговы сойм, каторы пачаў сваю бягучую працу. На адчыненне сойму ў Варшаву зноў прыяжджаў Мікалай I і адчыніў яго сваёю прамоваю. Прамова царственага караля насіла сухі, офіцыяльны характар, не дала ніякіх, нават дэкларатыўных, абяцанак і на прысутных зрабіла няпрыемнае ўражаньне. Праца сойму пашла сваёю чаргою, але гэта была толькі знадворнасьць. У глыбіні ўжо гатаваліся сілы для паўстаньня, каторае і пачалося з восені гэтага самага 1830-га году.

Паўстаньне 1830-31 году.

Мы ўжо гаварылі аб працы патайных арганізацый у Польшчы на Беларусі. Яны мелі ў сабе шмат моладзі—як студэнцкай, так і вайскавай. Цэнтрам арганізацый Польшчы была Варшава, Літвы і Беларусі—Вільня. Разгром дэкабрыстых у Расіі і патайных гурткоў на Беларусі ня спыніў вызваленчаскага руху на захадзе,—тым больш, што ў Польшчу рускае самаўладства так і не прабралася, што відаць з процэсу над членамі польскіх патайных гурткоў. Вельмі хутка пад уплывам Варшавы ўзмацняецца рух за аднаўленьне Польскай дзяржавы і на Беларусі. Тут ён атрымоўвае такіх відных ідэёвых кіраўнікоў, як профэсара Віленскага унівэрсытэту Лелевэля і польскіх песьняроў—А. Міцкевіча і Ю. Нямцэвіча.

У 1828 годзе Расія пачала Турэцкую кампанію, каторая патрабавала шмат сродкаў і сіл. Зразумела, што ўся увага рускага ўраду была пакірована на поўдзень, дзе адбывалася кампанія. Надзеі польскіх вызваленцаў падняліся. Агітацыя сярод студэнцкай і вайскавай моладзі павялічылася. Момант для паўстаньня быў зручны, бо Расіі ня было магчымасьці зварацаць увагу на захад.

Улетку 1830 году рэволюцыйны вызваленчаскі настрой у Польшчы яшчэ больш падняўся, дзякуючы падзеям францускай ліпнёўскай рэволюцыі. Рэволюцыянэры спадзяваліся, што рэволюцыя з Францыі перакінецца ў другія гаспадарствы і дакоціцца да Польшчы. Рэволюцыя адразу перакінулася ў Бэльгію. Рэакцыйны ўрад Мікалая I ня мог ня прыняць дзейнага удзелу ў пагашэньні рэволюцыі. У восень 1830 году ў Варшаву з Пецярбургу прышоў загад прывясьці ў баявую гатоўнасьць польскую армію і пакіраваць яе на захад, каб задушыць бэльгійскую рэволюцыю. Зразумела, што гэты загад пагражаў

плянам рэволюцыянэраў. У вадказ на яго і пачалося польскае паўстаньне ў Варшаве.

Вынікла паўстаньне ў ноч з 17 на 18 лістапада (стар. стылю). Маладыя афіцэры і вучні ваенных школ на чале з галоўным агітарам Высоцкім кінуліся на палац намесьніка—Бэльвэдэр. Ём удалося разброіць варту палаца, а праз нейкі час захапіць арсэнал. Намесьнік ледзьве выратаваўся ад сьмерці. Ён наагул выявіў поўную бязьдзеінасьць і даў загад рускай арміі, каторая была ў Варшаве, трымацца ў старане. Пры такіх умовах яму заставалася толькі ўцячы з ахопленай паўстаньнем сталіцы, што ён і зрабіў, выехаўшы сьпешна ў падгародную вёску Вержбу. Туды-ж пачалі зьбірацца часьці рускай арміі і тыя часьці польскай арміі, каторыя засталіся вернымі намесьніку і рускаму ураду. Горад, такім чынам, вельмі лёгка, амаль што бяз бою, дастаўся паўстанцам.

Праз дзень да намесьніка ад паўсталай Варшавы была адпраўлена дэлегацыя з польскіх арыстократаў на чале з Любецкім. Яна паставіла пытаньне аб прызнаньні за Польшчай рэальных праў незалежнага гаспадарства, якім яна толькі лічылася, і аб далучэньні да Польшчы Літвы і Беларусі. Намесьнік адмовіўся даць той ці іншы адказ, ссылаючыся на тое, што ён ня мае поўнамоцтва ў гэтых пытаньнях ад свайго брата Мікалая I. Дэлегацыя вярнулася зноў у Варшаву. Канстантын, адпусьціўшы ад сябе, што былі вернымі яму, польскія войскі, толькі з рускай арміяй, каторая сабралася пры ім, вышаў зусім з тэрыторыі Польскага каралеўства. Гэта разьвязала рукі паўстанцам, і паўстаньне пачало разрастацца. У Варшаве быў утворан Часовы Урад Рэчы Паспалітай, на чале каторага стаў у якасьці дыктатара і галоўнакамандуючага збройнымі сіламі дзяржавы гэнэрал Хлапіцкі.

З самага пачатку стала выяўляцца, што паўстанцы ня маюць адзінай праграмы і рэзка падзяляюцца на дзьве партыі. Адна партыя—белых—складалася з арыстократаў. На чале гэтай партыі стаіць добра вядомы нам польскі патрыот, быўшы прыцель Аляксандра I, Адам Чартарыскі. Магнацкая партыя лічыла, што паўстаньне ня трэба даводзіць да крайняга пункту, што трэба захаваць сувязь з Расійскай імперыяй і вясьці з ёю перагаворы, націскаючы адначасна на расійскую ўладу праз дыплёматыю чужаземных двароў. Польшча, на іх погляд, павінна застацца, як і дагэтуль, абмяжованай монархіяй. Ніякіх соцыяльных рэформ рабіць ня трэба. Сяляне, як і раней, павінны заставацца ў прыгонным стане. Другою групіроўкаю паўстанцаў была партыя чырвоных. На чале яе стаяў вядомы дэмократ свайго часу проф. Лелевэль. Складалася партыя з дробнабуржуазнай інтэлігэнцыі лібэральнага настрою. Партыя лічыла, што трэба канчаткова парваць сувязь з расійскай уладай і не вясьці ніякіх перагавораў з

Мікалаем I, бо яны не дадуць ніякіх вынікаў. Не дыплёматыя, а толькі зброяная барацьба можа і павінна вырашыць долю Рэчы Паспалітай. На думку чырвоных, Польшча ў будучыне павінна быць дэмакратычнай рэспублікай. Прыгон павінен быць скасаван, і вольнае сялянства надзелена зямлёю, для якой мэты трэба ў кожнага з паноў адабраць частку зямлі. Апошні пункт, хоць і ня зусім ясна выражаны ў чырвоных, уносіў вялікую нязгоду паміж дзвюма партыямі паўстанцаў.

У часовым урадзе ахопленай паўстаньнем Польшчы атрымала верх магнацкая партыя белых. Дыктатар Хлапіцкі быў тыповым прадстаўніком яе. Ён зусім не разумее значэння для паўстаньня ў Польшчы і асабліва на Беларусі вырашэння сялянскага пытання. Паглыбленьне рэволюцыі яго палохае. Узяўшы ўладу ў свае рукі, ён не парывае зносін з рускім урадам. Вось перад намі асабісты ліст яго да Мікалая I: „Наймільасцівейшы кароль! Перакананы ў тым, што сойм ня здолее сярод буры ўстанавіць спакой і маючы перад вачыма прошлыя страшныя дні (пачатку рэволюцыі), я пастанавіў узяць выканаўчую ўладу ў свае рукі, каб яна не папала ў рукі агітатараў і бурыцеляў, каторыя хоць і ня маюць адвагі ў мінуты небеспячэнства, але ўсё-ж такі ўмеюць падбураць і злучаць натаўп. Будучы ворагам анархіі і прытым бачачы на працягу некалькіх дзён тры змены ураду, я пастанавіў узяць уладу ў свае рукі“ (В. Limanowski. *Historya demokracji polskiej*. Wyd. II, Cz. I, W. 1922, стр. 208).

Так глядзіць на паўстаньне і ўся партыя белых: лепш з Мікалаем, чым з чырвонымі. Белыя пастанавілі, ня гледзячы на протэсты дэмакратаў, паслаць у Пецярбург двух дэлегатаў: Езерскага і таго самага Любецкага, аб якім ужо гаварылася. Яны, зьявіўшыся ў паўночнай сталіцы, дабіваліся ад рускага ураду, каб Мікалай I прыняў іх, як поўнамоцных дэлегатаў новаўтворанага польскага часовага ураду. На гэта Мікалай не згадзіўся і даў ім аўдыенцыю, як толькі прыватным асобам. Зразумела, што на гэтай аўдыенцыі яны нічога не дабіліся ад рускага ураду. Мікалай згадзіўся толькі на амністыю пры умове, калі паўстанцы адразу зложуць зброю. З такім адказам дэлегаты вярнуліся ў Варшаву. Пасьля такога адказу партыя чырвоных у Варшаве ўзмацнілася.

Быў склікан сойм, каторы, пад уплывам чырвоных, 13 студзеня 1831 году абвясціў дынастыю Раманавых нізложанай з польскага каралеўскага пасаду. У вадказ на паўстаньне і на соймавую пастанову, 25 студзеня быў выпушчаны маніфэст Мікалая I, у каторым было сказана так: „Мы даем загад нашым верным войскам выступіць проціў мяцежнікаў“.

Пачала комплектавацца руская армія. К канцу 1830 году было скомплектавана 45.000, але праз некалькі месяцаў лік рускай арміі да-

ходзіў да 100.000. Пад камандваньнем Дзібіча рускія войскі былі пакіраваны на паўстанцаў. Паўстанцы, з свайго боку, пачалі гатавацца да абароны свае справы. Польская армія, лік каторай у пачатку даходзіў да 35.000, была павялічана так званымі касіньерамі. На чале арміі, замест Хлапіцкага, быў пастаўлен Радзівіл, чалавек хоць мала здольны для вайсковых спраў, але больш рашучы і сьмелы, чым Хлапіцкі. Ня гледзячы на павялічэньне, польская армія мела каля 60.000 салдат, каторыя маглі быць пастаўлены на поле бітвы.

Руская армія без вялікіх перашкод дашла амаль што не да самай Варшавы. У сярэдзіне лютага адна за другою адбыліся дзьве бітвы,—адна пры Ваўру, другая пад Грохавым. У абедзьвюх бітвах польскія войскі былі разьбіты і адступілі пад Варшаву. Тут яны занялі і ўзброілі Прагу. Руская армія застанавілася, бо ў яе ня было прылад для аблогі. У Варшаве пачалася паніка, бо ўсе чакалі, што Дзібіч будзе рабіць пераправу праз Віслу і наступ на Варшаву. Але руская армія гэтага не зрабіла і, такім спосабам, не скарыстала зручнага моманту. У Варшаве, паміж тым, паніка памалу пачала спыняцца. Замест Радзівіла, на чале польскай арміі быў пастаўлен больш здольны галоўнакамандуючы Скржынецкі, каторы ўсе свае сілы накіраваў на тое, каб падняць настрой арміі, які ўпаў пасля ранейшых няўдачных бітваў. Ён выбраў тактыку зацягнуць кампанію і скарыстаць нявыгаднае распалажэньне рускай арміі.

Руская армія стала пад Варшаваю на зімоўку. У арміі зьявілася халера, каторая пачала разьвівацца вельмі хутка і касіла шмат людзей. Зразумела, што настрой арміі быў прыгнечаны. Паўстаньне з польскай тэрыторыі перакінулася на Літву і Беларусь. На чале паўстаньня тут стаіць падпольны Віленскі цэнтральны рэволюцыйны комітэт. Ён абвясціў сябе падданым Варшаўскаму часоваму ураду, і паўстаньне ішло ў імя прылучэньня Літвы і Беларусі да Польшчы. Часовы урад прагнуўся ўсімі сіламі падтрымаць і пашырыць паўстаньне на Беларусі, каторае тут з самага пачатку пашло даволі слаба. На дапамогу паўстанцам сюды быў пакіраван вясною атрад Гелгуда, каторы, пасля злучэньня яго з атрадам Хлапоўскага і другімі мясцовымі групамі, дарос да 25.000. Пры дапамозе гэтай арміі паўстанцам пашанцавала заняць на нейкі час Вільню. Але яны тут утрымацца не маглі. Руская армія пад начальствам Сакена, даросшы да 27.000, разьбіла галоўныя паўстанчаскія сілы і заняла зноў Вільню.

Паўстаньне на Беларусі, як гаварылася раней, не захапіла шырокіх мас. Удзел у паўстаньні прыняло панства і дробныя шляхецкія і інтэлігэнцкія элемэнты. А на гэтых групах далёка ня выехаць, асабліва на Беларусі, што добра разумелі і лепшыя з паўстанцаў. „Нідзе ў даўнейшай Рэчы Паспалітай пытаньне ваеннае не залежала так ад пы-

ганьня грамадзянскага, як на Русі. Усякае паўстаньне, каторае не пачыналася ад вызваленьня сялян і дапушчэньня іх да грамадзянскіх праў, ня мела ніякай будучыны“ (Мераслаўскі. Паўстаньне польскага народу. Парыж, 1846, т. 2, стр. 4). У сялянскіх колах паўстаньне ня было популярным. Політычны дэвіз паўстаньня ня мог цікавіць беларускага запрыгоненага селяніна. Яму было ўсё роўна, дзе ён будзе рабом,—у Польшчы ці ў Расіі. Соцыяльны дэвіз чырвоных паўстанцаў—вызваленьне сялян—зацямяўся тым, што яны самі былі панамі і, апроч таго, дапусьцілі да ўлады такіх паноў (белую партыю), каторыя воража адносіліся да скасаваньня прыгону. Наадварот, вельмі часта селянін на Беларусі, як потым і галіцыйскі селянін у 1848 годзе, адмоўна адносіўся да паўстанцаў, лічачы іх сваймі соцыяльнымі ворагамі. Былі і такія факты, што сяляне прымалі удзел у паўстаньні па загаду паноў, каторыя мелі над імі ўладу, але такі прыгонны, паднявольны удзел ня мог быць дзейным. Часам, карыстаючыся з агульнага забурэньня, сялянства падымала свае ўласныя бунты проціў паноў, напр., у Меншчыне і ў Горадзеншчыне, каторыя праходзілі няпрыметна ў агульным руху. Адным словам, на Беларусі польскае паўстаньне вялікай моцы ня мела.

Паўстаньне на Валыні і Падолі таксама пасьпехам не карысталася. Туды для падтрыманьня паўстаньня часовы урад паслаў атрад, на чале каторага стаяў здольны начальнік Дзэвьярніцкі. Яго здольнасьць разьбілася аб поўнае неспачуцьце паўстаньню украінскіх сялянскіх мас. Яго атрад, акружаны амаль што з усіх бакоў рускай арміяй, павінен быў пакіравацца ў Галіцыю і схваўся на аўстрыйскай тэрыторыі, дзе ён і быў інтэрнованы.

Няўдачы падалі на паўстаньне і ў Польшчы. Пад Астраленкаю, дзе была згрупована польская армія, 14 траўня адбылася крывавае бітва з арміяй Дзібіча, каторая скончылася перамогаю рускіх. Польская армія панясла вялікія страты, пасьля якіх яна ўжо не магла аправіцца.

Праз два тыдні пасьля бітвы ад халеры памёр галоўнакамандуючы Дзібіч. Яшчэ праз два тыдні (15-VI) у Віцебску таксама ад халеры памёр няўдалы намесьнік Польшчы Канстантын. На месца Дзібіча галоўнакамандуючым быў назначан Паскевіч. Пасьля яго прыезду ў армію, справа ліквідацыі паўстаньня пашла хутчэй. Паскевіч па наведзенаму масту пераправіў армію праз Віслу і стаў пагражаць Варшаве. У Варшаве зноў пачалася паніка. Замест Скржынецкага, галоўнакамандуючым быў назначан Дэмбінскі, каторага хутка зьмянілі на Малахоўскага. Прэзыдэнтам рэспублікі абралі белага магната Крукавецкага. Як вынік панікі, 3 жніўня ў Варшаве адбылося сваё паўстаньне. Пачалі шукаць здраднікаў. Натаўп кінуўся на турмы, і там пачаліся забойствы тых, каго лічылі здраднікамі. Паўстаньне было хут-

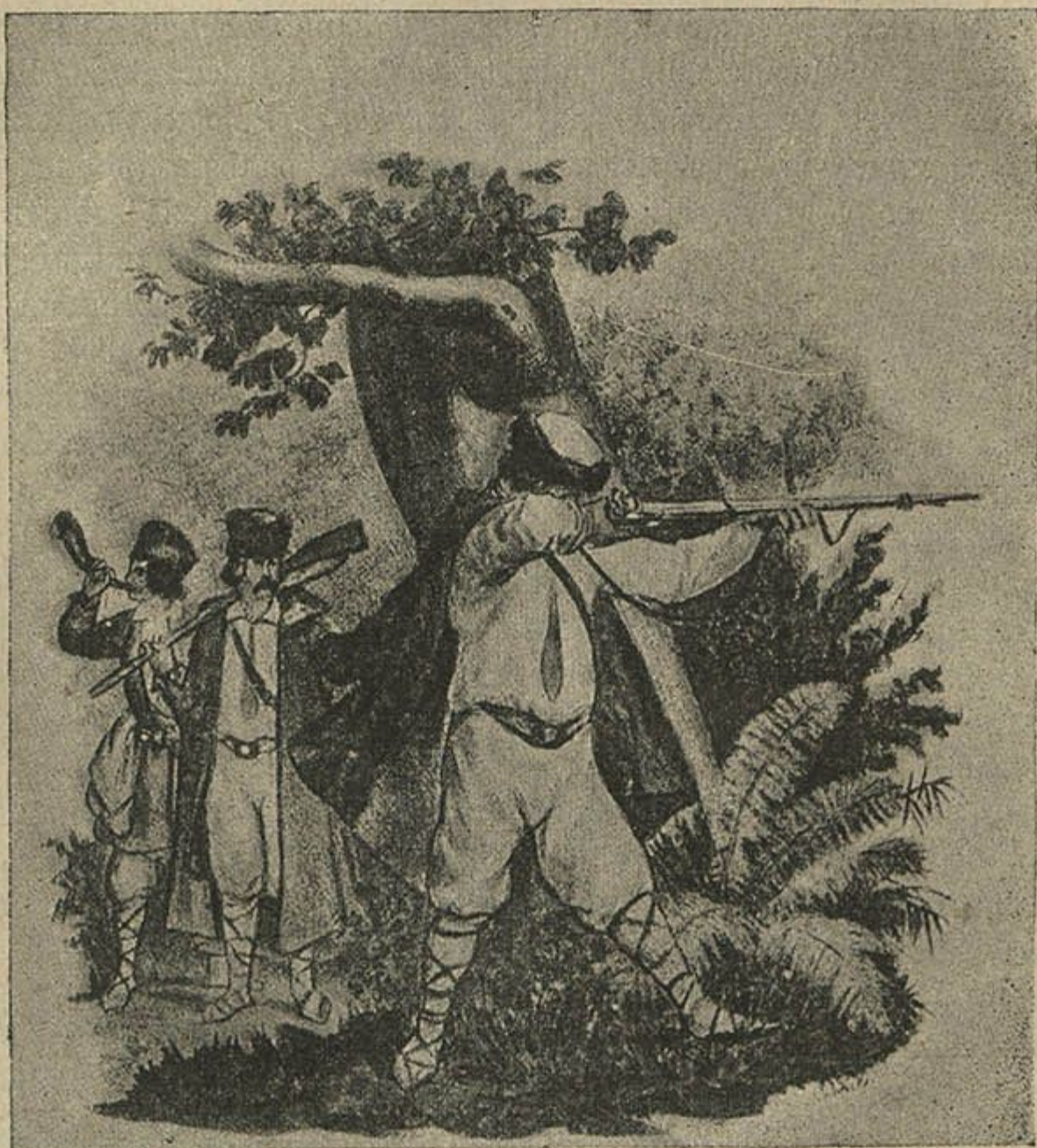
ка прыпынена, тым ня менш паміж Крукавецкім і дэмократамі йшла патаемная барацьба. Крукавецкі не давяраў народнай масе Варшавы, дзякуючы чаму ён ня мог скарыстаць яе проці ворага, каторы ўжо пачаў аблогу сталіцы. Замест таго, каб усю армію рушыць проці рускіх, ён частку яе выдзеліў для ахраны парадку ў горадзе, каб змагацца з „анархістамі“, каторымі ён лічыў чырвоных.

26 жніўня руская армія ўжо заўладала ваколіцаю Варшавы, Воляй, а на другі дзень была ўзята і Варшава. Рэшткі польскай арміі паўцякалі за прускую і аўстрыйскую межы, дзе былі разброены. У кастрычніку 1831 году Мікалаем I была абвешчана гучная амністыя з такімі выключэньнямі, каторыя амаль што нічога не пакідалі ў гэтай амністыі. З амністыі былі выключаны: зачыншчыкі паўстаньня, удзельнікі забойстваў 3 жніўня, члены сойму, каторыя падавалі свае галасы за нізлажэньне дынастыі Раманавых з польскага каралеўскага пасаду, афіцэры і жаўнеры, што не палажылі зброі ў час капітуляцыі Варшавы.

Пасьля ліквідацыі паўстаньня, рускі урад заняўся рэарганізацыяй кіраваньня былой Польшчы. Констытуцыя, дадзеная Польшчы ў часы Аляксандра I, была скасавана. Замест яе, у 1832 годзе быў выданы так званы арганічны статут. На аснове статуту быўшае Польскае каралеўства інкорпоруецца ў арганізм Расійскай імперыі. Уся яго тэрыторыя дзеліцца на губэрні, каторыя прыроўнены да другіх губэрняў Расіі. Закасованы ўсе прыметы дзяржаўнасьці: сойм, законы, войска і г. д. Уводзяцца прысутныя месцы і ўстановы імперыі. На чале польскіх губэрняў былі пастаўлены адміністрацыйны і дзяржаўны Саветы, складзеныя з чыноўнікаў рознастайных устаноў. Адміністрацыйны Савет пасылаў на зацьверджаньне цара кандыдатаў на грамадзянскія пасады. Дзяржаўны Савет утвараў законапраекты і складаў бюджэт на польскія губэрні. Законадаўчая ўлада належала да рускага цара.

Паўстаньне 1831 году правалілася. Галоўнейшаю прычынаю правалу была політыка белых у сялянскім пытаньні, каторая аддаліла ад паўстанцаў запрыгоненыя сялянскія масы. Гэты факт асабліва адчуваўся на Беларусі. Перад намі ёсьць вельмі цікавы дакумант, каторы яскрава сьведчыць аб адносінах беларускага селяніна да паўстаньня. Афіцэр польскай разьбітай арміі Багданскі разам з трыма таварышамі прабіраецца з Беларусі ў Галіцыю. Ём трэба прабрацца праз балоты, і стары паляшук узяўся быць іх правадыром. Па дарозе стары селянін так аб'ясніў прычыну няўдачы паўстаньня: „Як за Касьцюшкі, так і цяпер ёсьць адна прычына няўдачы паўстаньня—гэта адносіны паноў да сялянства. Паны думалі самі зрабіць паўстаньне, але забыліся, што іх мала, а мужыкоў столькі, як мурашак. Паны не хацелі вызваліць сялянства, бо, згубіўшы паншчыну і падданства мужыкоў, яны згубілі-бы свае даходы ад мужыка і сваю вагу ў гаспадарстве, дзе яны—усё,

мужык—нішто. Вы ніколі ня будзеце мець Польшчы, пакуль мужыкі яе не адваюць, а яны не адваюць яе, ня маючы перакананья, што адбіваюць яе для сябе. Паншчына ёсьць прычына упадку паўстанья“ (Zbiór pamiętnik6w z 1831 r., str. 219-220).

Сяляне з-пад Пінску ў пачатку XIX веку.

Няўдача паўстанья значна павялічыла польскую эміграцыю. Частка эміграцыі, звязаная ў свой час з чырвонымі, дае пачатак польскаму ўтопічнаму соцыялізму. У такім кірунку йшла, напрыклад, праца Ворцэля, Сьвентаслаўскага, Крэмпавецкага і др., што залажылі з польскіх жаўнераў у Портсмуце організацыю „Люд польскі“. Часам закладаюцца проста дэмакратычныя організацыі, як, напрыклад, „Маладая Польшча“. Эміграцыя белая размясьцілася па чужаземных дварох. Яна прагнецца рабіць уплыў на урады і камандныя кругі Заходняй Эўропы. Найбольш эміграцыі абселася ў Францыі. У розных кутках Эўропы пачынаецца зноў праца па аднаўленьню Польшчы.

Русіфікацыя Беларусі.

Прылучыўшы Беларусь да імперыі, урад Катарыны II, лічачы новы край „искони русским“, паставіў сабе за мэту русіфікаваць яго і пачаў ужо гэтую справу. Але Катарына хутка памёрла, а новы урад Паўла I не падзяляў поглядаў ранейшага ураду на Польшчу і на Беларусь. Русіфікацыя Беларусі прыпынілася і пачалося другое. Мы бачым, што на працягу першай чвэрці XIX стагоддзя на Беларусі йдзе добра знаёмая краю полёнізацыя, якая праводзіцца цвёрдаю рукою польскіх патрыотаў, на чале каторых стаяць добра вядомыя нам Чартарыскі, Чацкі і др.

Іначай стала справа ў часы мікалаеўскай эпохі, каторая будавала сваю політыку на трох падставах—праваслаўе, самадзяржаўе і народнасьць. Пад народнасьцю разумелася руская народнасьць, якая, на думку камандных кругоў, павінна была праглынуць усе другія народнасьці, каторыя дасталі назву „інародцаў“. У палажэньне „інародцаў“ палі і беларусы, і ліцьвіны, і палякі, і еўрэі. У сувязі з гэтым, на Беларусі старую полёнізацыю зьмяняе русіфікацыя.

Першы плян русіфікацыі Беларусі быў утворан добра вядомым потым „вешацелем“ М. Н. Мураўёвым. Пакуль што гэта проста „раскаявшийся“ дзекабрысты, каторы пачынае рабіць сваю чыноўніцкую кар’еру. Месцам яго кар’ернай чыннасьці зьяўляецца Беларусь. Летам 1827 году ён назначан Віцебскім губарнатарам; праз год, у восень 1828 году, ён перамешчан на тую самую пасаду губарнатара ў Магілёў, дзе і сядзіць да восені 1830 году. З пачатку паўстаньня Мураўёў пакідае губарнатарскую пасаду і назначаецца чыноўнікам для асобых даручэньняў пры штабе рэзэрвной арміі, каторая была ўтворана на Беларусі для падмацаваньня той арміі, якая гасіла паўстаньне ў Польшчы. Пасьля таго, як паўстаньне было задушана ў 1831 годзе, Мураўёў назначаецца на пасаду горадзенскага губарнатара, на якім месцы ён і прабыў да 1835 году.

За ўвесь гэты час малады кар’ерысты, каб зьвярнуць на сябе увагу начальства, піша шмат усялякіх дакладных запісак наконт Польшчы і Беларусі. Для нас цікавы дзьве запіскі аб русіфікацыі Беларусі, напісаныя ім у 1831 годзе. Зьмест іх такі. Усе чыноўнікі на Беларусі, асабліва губэрскія, павінны набірацца з цэнтральнай Расіі. Ёх трэба выклікаць адтуль спэцыяльнымі абвешчэньнямі і вабіць сюды, „предоставив выгоду в чинах и содержании“. Што да „туземцев“, то было-б карысна „даць ім магчымасьць службы ў імперыі, пасьля чаго, калі некаторыя з іх заслужаць давер’е начальства, то могуць дастаць пасады і на Беларусі“. Каб утварыць рускі выгляд краю, трэба ўводзіць у быт рускія назвы ўстаноў, пасадаў, мясцовасьцяў, вуліц і г. д. У рускай

мове павінны пісацца і друкавацца урадовыя і службовыя паперы і абвесткі. Старыя літоўскія законы па сваёй сутнасці і форме адчуваюць Беларусь ад Расіі, а загэтым трэба выкасаваць з ужывання ў судох на Беларусі Літоўскі Статут. „Трэба рашуча зніштожыць гняздо літоўскага вольнадумства скасаваньнем Віленскага унівэрсытэту і расформаваньнем яго па розных школах унутры імперыі“. Усе другія школы ў Літве і на Беларусі трэба паступова і няўхільна перарабляць на ўзор рускіх школ. Трэба адабраць прывілеі ў каталіцкага духавенства, зьменшыць яго моц, узяць пад строгі нагляд і адсунуць бязумоўна ад асьветы. Усе каталіцкія ордэны, манастыры і школы—зачыніць. Тое месца, якое раней займала каталіцкае духавенства ў жыцьці Беларусі, павінна заняць праваслаўнае духавенства.

Вышэйпаказаныя запіскі Мураўёва зьяўляюцца урадоваю праграмаю мікалаеўскай русіфікацыі на Беларусі, каторая, з дадаткам усялякіх дэталей, выконвалася ў другую чвэрць XIX стагоддзя. Справа пачалася з ненавіснага для рускага ураду „гнязда літоўскага вольнадумства“—Віленскага унівэрсытэту, які станавіў цэнтр ня толькі „партыотычнай“ польскай культуры, але й мясцовай беларускай культуры, каторая разьвівалася тут побач і ў сувязі з польскай. 1 траўня 1832 г. Віленскі унівэрсытэт быў зачынен, профэсары яго часткаю разьбегліся самі, часткаю былі разагнаны ўрадам. Замест унівэрсытэту, быў астаўлен толькі адзін мэдыцынскі факультэт, каторы атрымаў назву мэдыцынскай акадэміі. Пры акадэміі існаваў вэтэрынарны аддзел, які быў вельмі рэдкім зьяўленьнем у тыя часы. Акадэмія ў Вільні праіснавала 10 год, зьяўляючыся, як раней унівэрсытэт, цэнтрам партыотычнага руху польскай і беларускай шляхецкай моладзі. У 1838 годзе руская поліцыя ўстанавіла сувязь студэнтаў акадэміі з эмісарам чырвонай польскай эміграцыі Канарскім. Загаворшчыкі былі адкрыты. Канарскі, злоўлены ўрадам, скончыў сваё жыцьцё на шыбеніцы ў Вільні на Лукіскім пляцы (1839 г.), а студэнты, што мелі з ім сувязь, паплаціліся катаргаю і выгнаньнем у далёкія краі Сібіры. Улада пастаралася даказаць, што прэзыдэнт акадэміі, проф. Кучкоўскі, ведаў аб політычных настроях студэнтаў, а таксама аб зносінах іх з Канарскім і не паказаў на іх рускаму ўраду. Усё гэта ўтварыла для рускай улады мотывы, каб зачыніць рэштку Віленскага унівэрсытэту—акадэмію. Акадэмія была зачынена ў 1842 годзе. Профэсары і студэнты былі раскасіраваны па мэдыцынскіх факультэтах рускіх унівэрсытэтаў. Так скончыў сваё больш чым трыццацхлетняе існаваньне на Беларусі Віленскі унівэрсытэт. Замест яго, Беларусь так і не атрымала ад Расійскай імперыі ніякай вышэйшай школы. Гэты факт цяжка адбіўся на навукова-культурных дасьледзінах Беларусі. Толькі ў нашыя часы, калі Беларусь зрабілася Савецкай рэспублікай, улада рабочых і сялян

дала краю тое, чаго ён ня мог дачакацца ад царызму. У 1921 годзе быў заснован універсытэт, а ў 1922 годзе—сельска-гаспадарскі інстытут, каторыя зьяўляюцца асяродкамі новай культуры і навукі на Беларусі.

У свае часы (у 1832 і 1842 гадох), пасля зачынення Віленскага універсытэту ўсе навуковыя яго цэннасьці—бібліотэка, габінэты, музэй і г. д.—былі перавезены ў Кіеў, і там быў заложан Кіеўскі універсытэт (1834 г.), каторы і існуе да нашых дзён.

За універсытэтам наступіла чарга і для Віленскае вучэбнае акругі. На думку яе заснавацеля Чартарыскага, акруга канцэнтравала ў сваіх межах усе землі былой Рэчы Паспалітай, што ўвашлі ў склад Расійскай імперыі. Такім спосабам утваралася поўная магчымасьць адзінага канцэнтраванага польска-патрыятычнага ўплыву на тэрыторыях Літвы, Беларусі і Украіны. Гэтыя землі культурна-політычнаю дзейнасьцю акругі як-бы падгатаўляліся да таго, каб потым уліцца ў будучую Польшчу. Зразумела, што урад Мікалая I дапусьціць далейшае існаваньне акругі, утворанае для такіх мэт, ня мог. Віленская акруга была падзелена на дзьве часткі. Адна частка яе (паўночная) зляжыла Беларускаю акругу, а другая (паўднёвая) адышла да новае Кіеўскае акругі.

Потым урад прыняўся за рэформу школ. У 1834 годзе былі выданы новыя штаты для школ на Беларусі, ці, як сказана ў палажэньні аб штатах,—„для учебных заведений Северо-Западного края“. Пры разглядзе гэтых штатаў мы бачым, што, пры замене польскіх школ рускімі, агульны лік школ зьмяншаўся, прыблізна, на палавіну. Перад паўстаньнем 1831 году на Беларусі лічылася 13 гімназій і 33 павятовых школы, усяго 46; паводле рускіх штатаў 1834 году, на Беларусь было вызначана гімназій і павятовых школ разам толькі 25. Было закасована, такім спосабам, 21 школа з 46. Потым урад пачаў папраўляцца, і лік рускіх школ паступова павялічваецца. Праз 10 год (1844 г.) на Беларусі (губэрні—Віленская, Горадзенская, Ковенская і Менская), замест 25 школ, налічваецца ўжо 44.

Само сабою зразумела, што выкладоваю моваю ў гэтых школах была руская мова. На праграмах і сыстэме іх выказалася ўся рэакцыянасьць мікалаеўскай асьветнай політыкі. Праграмы гімназій былі зложаны на квазі-клясычным грунце. Мотывы для гэтага грунту ў палажэньні аб гімназіях былі формуляваны так: „Дабы заснаваць рускую адукацыю цьвядзей і глыбей на старажытнай адукацыі той нацыі, ад каторай Расія атрымала і сьвятое навучэньне веры і першыя пачаткі сваёй асьветы“. Ясна, што пад нацыяй, вызначанай тут, урад разумеў ня грэкаў антычнага часу, а грэкаў-візантыйцаў эпохі ўпадку антычнай культуры. Вось гэтая ўпадачная культура і лягла ў аснову праграмы мікалаеўскай гімназіі. Сыстэма асьветы была наўмысьля пабудована так, каб парушыць адзінства і паступовасьць школы; каб з

школы ніжэйшага тыпу ня можна было без перашкод перайсьці ў школу вышэйшага тыпу. Клясычная праграма была злучана з саслоўнай сыстэмай школы. Гімназіі павінны былі абслужваць толькі шляхту. Людзі „подлых станаў“ не павінны былі пераходзіць па сканчэньні школы ў гімназію. Зразумела, што, разам з гімназіяй, для ня шляхціца быў зачынен і унівэрсытэт, бо шлях у вышэйшую школу ішоў праз гімназію. Вышэйшая школа, на думку ураду, была шкадлівай для людзей ніжэйшых станаў грамадзянства, „ибо, составляя лишнюю роскошь, оно (высшее образование) выводит их из круга первобытного состояния без выгоды для них и государства“. На думку ураду, прадстаўнікі працоўных мас не павінны лезьці ўгару, а павінны аставацца ў „першабытным стане“.

Для новаўяўленых рускіх школ на Беларусі не хапала настаўнікаў. Каб запоўніць гэты прабел, выклікаюцца з цэнтральнай Расіі настаўнікі, каторых урад прываблівае сюды павышанымі пэнсіямі і падарожнымі грашыма. Для пачатковых школ урад прагнецца выкарыстаць мясцовых сьвяшчэньнікаў. Апроч таго, ім даецца загад адчыняць рускія школы на парафіях пры царквах. Не хапае і папоў, якія добра ведалі-б рускую мову. Дзеля гэтага урад выклікае на Беларусь рускіх папоў, даючы ім тыя самыя прывілеі, што й настаўнікам. Заадно рускія папы павінны русіфікаваць і праваслаўную царкву на Беларусі. Забаронена як у праваслаўных, так і вуніяцкіх царквах гаварыць казаньні пабеларуску, што часта практыкавалася ў вёсцы, бо беларуская мова была прыроўнена да польскай і рэшткі яе выжываліся разам з польскай мовай.

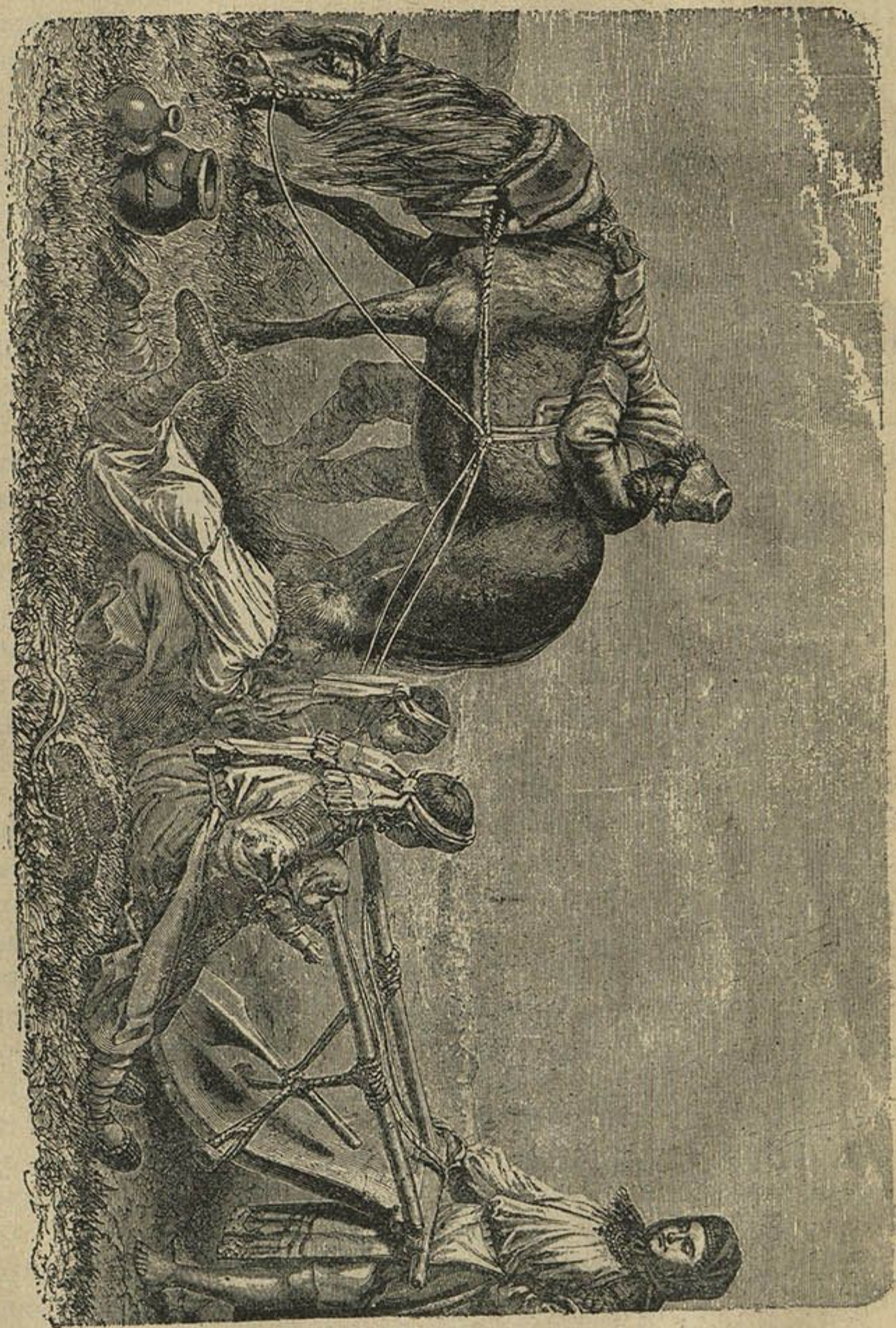
Потым урад прыняўся за польскую культуру і літаратуру, а разам з ёю і за беларускую. Ставіліся ўсялякія перашкоды пры цэнзуры і выданьнях твораў, аўтары іх браліся пад нядрэмнае вока мікалаеўскай поліцыі. Цікава тое, што беларуская літаратура часам больш падлягала рэпрэсіям, чым нават польская. У той час, як „Пан Тадэуш“ Міцкевіча вольна зьяўляўся ў друку ў польскай мове, пераклад яго дзьвюх першых песень, зроблены беларускім песьняром В. Дунін-Марцінкевічам, быў зьнішчан.

Ува ўсіх адміністрацыйных і судовых установах была ўведзена руская мова як для вуснага карыстаньня, так і для канцэлярскіх спраў. Зразумела, што пры такой перамене не хапала мясцовых ураднікаў, каторыя-б ведалі рускую мову, бо раней ува ўстановах яны карысталіся польскай мовай. Недахват запаўнялі вызывамі ураднікаў з цэнтральнай Расіі. Старыя польскія ураднікі звыклі да мясцовага быту і беларускай мовы, чым палягчалі для сялянства зносіны з урадовымі ўстановамі, дзе дзелаводзтва вялося ў польскай мове. Апроч таго, большасьць ураднікаў былі полёнізаванымі беларусамі, для каторых бела-

руская мова і быт былі больш зразумелымі і блізкімі, чым польская мова і польскі быт, дзеля чаго яны карысталіся моваю беларускай большасці на кожным кроку. Новыя ураднікі, выкліканыя з Расіі, зусім ня былі знаёмы ні з мясцовым бытам, ні з моваю, дзеля чаго беларускія працоўныя нізы, каторыя, апроч сваёй мовы, ніякай другой ня ведалі, сталі тым лагаднейшым матар'ялам для чыноўніцкага кручкатворства і судовай валакіты. Трэба сказаць, што вызывы ураднікаў з цэнтральнай Расіі вялікіх вынікаў у першыя часы ня мелі. Першыя кадры рускага чынавенства на Беларусі збіраліся паціху. У саракавыя годы лік выкліканых ураднікаў складае 25-30% усяго чынавенства на Беларусі. Бачачы гэта, рускі урад выдаў загад, каб мясцовыя ураднікі, палякі і беларусы, вучыліся для дзелаводства рускай мове. Быў назначан тэрмін, пасля якога ня ведаўшыя рускай мовы ураднікі выключаліся з урадовых устаноў.

Што датычыць да панства, каторае прымала удзел у паўстанні, то яно ў сваёй большасці пастаралася ўсякімі спосабамі ўвастанавіць добрыя адносіны з рускім урадам па зразумелых прычынах. Пацярпела больш шляхта, каторая ў паўстанні далёка зашла. Найбольш дасталося безабароннай, малазямельнай, дробнай, так званай засьценкавай шляхце. Нязначная меншасць панства і шляхты, каторая ня ўвашла ў згоду з рускім урадам, часткаю ўцякла заганіцу ў эміграцыю, часткаю была асуджана і выслана „в места не столь отдаленные Сибири“. Маёнткі тых і другіх былі рэквізаваны ў скарб і раздаваліся потым за „заслуги пред царем и отечеством“ рускім дваранам і ураднікам. Вельмі часта з рэквізаваных зямель выкрайваліся надзелы для сьвяшчэньнікаў праваслаўных парафій. Земляўласніцтва на Беларусі ў сваёй аснове ўсё-ж такі засталася польскім, як і раней. Гэты факт утварыў для польскай эміграцыі магчымасць, цераз аблажэньне нелегальнымі падаткамі зямель сваіх радакоў, прыгатаўляць эканомічныя рэсурсы для будучага паўстання і падрываць усе адміністрацыйныя распараджэньні ураду, пакіраваныя на ўраўненне краю з цэнтральнай Расіяй.

Пачынаючы з часоў Паўла I, суд на Беларусі зноў адпраўляўся па нормах Літоўскага Статуту, каторы пры далучэньні Беларусі да Расіі быў выкасан з ужытку урадам Катарыны II. Беларускія масы звыклі да гэтых норм, карыстаючыся імі на працягу соцен год. Яны выраслі на мясцовай глебе і, як такія, адпавядалі укладу мясцовага жыцця. Урад імперыі па сваёй гістарычнай і політычнай няпісіменнасці быў пераконаны, што Літоўскі Статут цалкам ёсьць продукт польскай дзяржаўнай творчасці. Адсюль урадам рабіўся вывад, што „польскае“ права, апрацованае ў Літоўскім Статуце, трэба замяніць рускім правам, аб чым і пісаў у сваёй запісцы Н. Мураўёў.

Сильне-беларусы на Смаленчыне ў пачатку XIX ст.

Якраз у часы мікалаеўскага ураду, у 1833 годзе, амаль што пасья 200-годняга перарыву (1649—1833) была канчаткова зроблена кодэфікацыя рускага права. Над гэтым працаваў лібэрал аляксандраўскіх часоў, што потым пакаяўся ды стаў тыповым чыноўнікам мікалаеўскай эпохі, вядомы Сьперанскі. Раней ён сабраў усе юрыдычныя матар'ялы і разлажыў іх у хронолёгічным парадку. Пасья гэтай падгатоўчай працы сабралася 45 томаў „Полного собрания законов Российской империи“. Потым Сьперанскі зрабіў сыстэматызацыю сабраных матар'ялаў па асобных відах праступкаў, выбіраючы толькі тыя законы, якія былі прыстасаваны да сучаснага яму жыцьця. Такіх законаў набралася 15 томаў; яны былі выдадзены пад назваю „Свод законов Российской империи“.

Пасья таго, як імперыя атрымала „Свод законов“, яна пашырыла яго па сваім абшары. У 1834 годзе, па распараджэньні ураду, Літоўскі Статут быў скасаваны ды заменен агульна-расійскім „Сводом“. Гэтая замена пагоршыла судовую справу на Беларусі. Найперш за ўсё, па заяве самога Сьперанскага, „Свод“ ня быў яшчэ апрацован да канца; яго трэба было яшчэ раз пераглядзець, значна скараціць і зрабіць больш цэльным і зьвязным. Апроч таго, „Свод“ ня мог адпавядаць умовам і абставінам бягучага жыцьця на Беларусі, бо ўзрос і быў апрацован на грунце быту цэнтральнай Расіі.

А цікава адзначыць, што Беларусь мела ў гэты самы час апрацованы для яе і адпаведны умовам яе жыцьця зборнік законаў. Вядомы вучоны юрысты таго часу, профэсар Віленскага унівэрсытэту І. Даніловіч, доўга працаваўшы над нормама мясцовага права, прыгатаваў для друку так званы „Западный Свод законов“. У васнову гэтага „Своду“ якраз былі паложаны нормы старажытнага беларускага права, на каторых утварыўся Статут Вял. Княства Літоўскага. Гэты зборнік лепш быў апрацован, чым „Свод“ Сьперанскага, і больш адпавядаў умовам беларускага жыцьця. Урад Мікалая I забракаваў працу Даніловіча, як працу „польскага“ характару, і Беларусь ніколі так і не пабачыла „Заходняга Своду законаў“.

Ліквідацыя царкоўнай вуніі 1596 году.

У 1596 годзе ў Берасьці адбылася вунія праваслаўнай царквы ў Рэчы Паспалітай з дзяржаўнай у Польшчы рымска-каталіцкай царквою. Акт вуніі адбыўся даволі скандальна. Царкоўны сабор, каторы быў склікан для злучальнай працы, праходзіў вельмі бурна, ніяк ня мог злучыць дзьве стараны—прыхільнікаў і праціўнікаў вуніі—і ўрэшце разьбіўся на дзьве часткі, кожная з каторых абвясціла сябе самастойным саборам. Адзін з сабораў даводзіў канечную патрэбу вуніі, другі лічыў яе актам здрады ў адносінах да праваслаўя. Абодва сабо-

ры рабілі свае пасяджэньні асобна і да канца засталіся кожны пры сваёй думцы. Вуніяты абвясцілі анатэму і лішылі сану тых епіскапаў, каторыя не згаджаліся на прыняцце вуніі, а прыхільнікі чыстага праваслаўя зрабілі тое самое ў адносінах да сваіх праціўнікаў.

Што датычыць да ураду Рэчы Паспалітай, то ён цвёрда стаў на бок вуніятаў, пачаў лічыць вунію адбытым фактам, падтрымліваў вуніятаў епіскапаў і абвясціў праваслаўе нелегальнай верай. Праваслаўных пачалі гнаць і адбіраць у іх цэрквы і манастыры з іх маемасьцю для вуніятаў. Акт царкоўнай вуніі набраў, такім спосабам, політычнага характару. Царкоўная Берасьцейская вунія зрабілася простым працягам політычнай Люблінскай вуніі 1569 году. Урад і камандныя колы ў Польшчы былі зацікаўлены ня толькі ў тым, каб падданы-праваслаўны кідаў сваю веру, перарабляўся на каталіка ці вуніята і праз гэта кіраваўся ў нябескае царства, але і ў тым, каб ён праз рэлігійную сувязь з дзяржаўнай верай Рэчы Паспалітай прымаў політыка-соцыяльны і культурны ўплыў Польшчы. Пры дапамозе вуніі з каталіцтвам трэба было адарваць праваслаўных падданных Рэчы Паспалітай ад царкоўнай падлегласьці ўсходу і маскоўскаму мітрапаліту ці патрыярху, бо з гэтай царкоўнай падлегласьцю ўсходу злучаўся маскоўскі культурны і політычны ўплыў.

Зусім зразумела, што, пасля далучэньня Беларусі да Расійскай імперыі, калі змянілася політычная сытуацыя, зноў павінна было стаць і пытаньне аб вуніі. У першую чвэрць сталецьця яно ня стала, толькі дзякуючы нявыразнасьці політыкі рускага ураду. У мікалаеўскую эпоху, паколькі на Беларусі было яскрава пастаўлена пытаньне аб яе русіфікацыі, то трэба было зьніштожыць вунію, каторая ў свае часы была ўтворана для полёнізацыі краю. Трэба было скасаваць вунію, каб вызваліць беларусаў-вуніятаў ад царкоўнай падлегласьці заходняму епіскапу (рымскаму папе), а разам з тым ад культурнага і політычнага ўплыву Захаду і Польшчы, каторая й пасля падзелаў лічылася небясьпечнай для Расійскай імперыі. У свой час, каб утварыць вунію, урад Рэчы Паспалітай яшчэ загадзя пастараўся знайсці адпаведных для сваіх мэт епіскапаў, доўгімі поламі каторых і прыкрыў свае чыста політычныя мэты. Яшчэ за некалькі год да сабору (1591 г.) агэнты ураду, пусьціўшы ў ход эаанамічныя і політычныя абяцанкі, з'арганізавалі з праваслаўных епіскапаў энэргічную групу, каторая пачала з таго, што падала каралю Жыгімонту заяву аб прызнаньні імі старшынства рымскага папы, пад умоваю, каб у праваслаўнай царкве былі пакінуты ўсходня-грэцкія абрады. Кароль адобрыў такое іх пажаданьне. Тады, у 1595 годзе, на грошы ураду з граматамі караля і з пісаным актама вуніі прадстаўнікі патрэбнай ураду групы (Луцкі епіскап Кірыла Цярлецкі і Ўладзімірскі епіскап Іпаты Пацэй)

зрабілі падарож да папы ў Рым і там усталявалі для вуніі грунт. Гэта група праводзіла вунію на Берасьцейскім саборы, а пасля яго пашырала і змагалася за яе на Беларусі.

Такімі самымі крокамі йшоў і царскі урад, катораму трэба было скасаваць вунію. Ён пастараўся знайсці сярод вуніяцкіх епіскапаў такіх, каторыя ўзяліся-б за ліквідацыю вуніі і пакрылі-б політычныя мэты ураду зданьню царкоўнасьці. Вельмі хутка патрэбныя епіскапы знашліся. Гэта былі—Віленскі епіскап Язэп Сямашка, беларускі епіскап Васіль Лужынскі і Полацкі—Смарагд. На чале іх стаў самы энэргічны і разумны з іх—Язэп Сямашка. Праз памянёную групу рускі урад і пачаў падгатоўку да ліквідацыі вуніі. Названыя епіскапы паказалі сябе найлепшаю зброяю ў руках ураду. Нават часам іх шчырасьць пераходзіла патрэбныя межы і была не па розуме, так што мікалаеўскаму ураду прыходзілася супыняць іх чыннасьць.

І тут, пры ліквідацыі вуніі, як і пры яе ўтварэньні пры Жыгімонце, пачалося з дакладной запіскі. У 1827 годзе Язэп Сямашка падае ураду запіску „аб стане вуніяцкай царквы ў Расіі і аб спосабах звароту вуніятаў у лона праваслаўнай царквы“. Тут апавядаецца гісторыя вуніі і вызначаецца, што вунія ў далейшыя часы зрабілася тым мастом, па каторым беларускі народ пераходзіў з праваслаўя ў каталіцтва. Паступова грэцкія абрады вуніяцкай царквы зьмяніліся на лацінскія, і яна, такім спосабам, пачала зьлівацца з каталіцкаю царквою. Праз каталіцтва, у сваю чаргу, вуніяты збліжаліся з палякамі і цяпер разам з імі воража адносяцца да „маскалёў“. Але справу з вуніятамі магчыма яшчэ паправіць. „Даволі толькі аддзяліць іх ад рымлян, даць пры дапамозе выхаваньня належны кірунак розуму духавенства, што займае 1.500 вуніяцкіх парафій, і народ лёгка пойдзе па шляху, паказанаму пастырамі“. „Выдаленьне ад рымлян“ прывядзе да збліжэньня „з маскалямі“, а аддаленьне ад рымлян магчыма пры скасаваньні вуніі. Канчаецца запіска зусім выразнымі словамі: „Няхай урад перабачыць сію шчырасьць і стараннасьць, з якімі я жадаў-бы бачыць міліён з паловаю рускага народу калі ня злучаным, то прынаймней прыбліжаным, калі ня зусім дружным, то і не варожым да сваіх братоў; бачыць гэты народ шчырым да веры сваіх бацькоў, да карысьці сваёй бацькаўшчыны і да службы агульнаму айцу-гаспадару“.

Вуніяцкая царква ў 30-ыя годы складалася з чатырох епархій: Берасьцейскай, Віленскай, Полацкай і Луцкай. Яна кіравалася так званым другім дэпартамантам рымска-каталіцкай колегіі. Гэта колегія ў сваю чаргу была ў веданьні дэпартаманту чужаземных вызнаньняў, каторы знаходзіўся пад кіраўніцтвам міністра народнай асьветы, адмірала А. С. Шышкова. У сваёй вышэйпаданай дакладной запісцы Сямашка, паміж іншым, казаў, што трэба аддзяліць вуніяцкі дэпарта-

мант ад каталіцкай колегіі і зрабіць яго незалежнай у вадносінах да колегіі ўстановай. Апіраючыся на запіску Сямашкі, каторы быў тады толькі асэсарам вуніяцкага дэпартаманту, урад выдаў 22 красавіка 1828 году высачайшы ўказ аб перабудове вуніяцкага дэпартаманту ў самастойную грэка-вуніяцкую колегію. Дзякуючы гэтаму, яна была вызвалена ад паслушэнства рымска-каталіцкай колегіі і падчынена беспасрэдна дэпартаманту чужаземных вызнаньняў. У гэтым-жа годзе ў мястэчку Жыраве Слонімскага павету была адчынена грэка-вуніяцкая духоўная сэмінарыя з праваслаўным укланам, каторая павінна была выхоўваць патрэбнае рускаму ураду вуніяцкае духавенства. Дагэтуль вуніяцкая царква атрымоўвала духоўных асоб з рымска-каталіцкай сэмінарыі пры Віленскім унівэрсытэце.

Адбылося польскае паўстаньне 1831 году. На другі год была выдана царская пастанова аб тым, каб на Беларусі, для ўзмацненьня рускага ўплыву, замяшчаць пасады вуніяцкіх сьвяшчэньнікаў асобамі, што скончылі духоўныя сэмінарыі ў Расіі, і каб дзяцей беларускага духавенства пасылаць для адукацыі ў духоўныя школы Вялікарусі і Украіны. Увесь час ішло зачыненне базыліянскіх манастыроў, прыняўшых удзел у паўстаньні. Была адчынена Полацкая праваслаўная епархія, на каторую быў назначан пецярбургскі вікарны епіскап Смарагд Крыжаноўскі.

Гэтая „новая мятла“ пачала мясьці. З дапамогаю тутэйшых губарнатараў, Хаванскага і Шрэдэра, і мясцовай поліцыі Смарагд пачынае вясці „добровольныя“ далучэньні вуніятаў да праваслаўнай царквы. Зразумела, што пры такой дапамозе справы яго пашлі вельмі пасьпешна. На працягу менш як аднаго месяца ён далучыў да праваслаўя каля 4.000 чалавек. Было зроблена многа гвалтаў і злачынстваў. Вялікае абурэньне й злосьць падняліся ў масах. Нават Сямашка перапалохаўся, як-бы неразумны ліквідатар вуніі не сарваў яму справы. У сваім данясеньні ў Пецярбург аб далучэньнях, зробленых Смарагдам, ён піша: „Праяжджаючы цераз Беларусь, я пераканаўся, што шмат спроб (на прылучэньне да праваслаўя) былі зусім няўдалымі і паднялі ў народзе толькі фанатызм. Сам прэасьвяшчэнны Смарагд, князь Хаванскі і губарнатар Шрэдэр прызнаюцца, што надта скоро ўзяліся за справу і згаджаюцца, што трэба прыпыніць сваю работу. Можна нават сказаць, што самыя лепшыя з гэтых далучэньняў зварочваюцца да вялікай шкоды для вуніяцкай справы“. Мікалай I, даведаўшыся аб усім, што рабілася ў Полацкай епархіі, пісаў у сакрэтнай інструкцыі праваслаўным епіскапам на Беларусі адносна Смарагда так: „Прэасьвяшчэннаму Смарагду строга падцьвердзіць гэтую папераю для карысьці самой справы і для яе цэннасьці не сьпяшацца, а рабіць вельмі асьцярожна“. Адным словам, мэта Смарагда праваліўся.

Добра азнаёміўшыся з полацкімі падзеямі, і расійскі урад і яго слуга Сямашка прышлі да вываду, што трэба зьмяніць стары мэтад прылучэньня вуніятаў да праваслаўнай царквы, як мэтад занадта прымітыўны. Яны лічаць, што вуніятаў ня трэба рабіць праваслаўнымі адразу, прылучаючы іх да праваслаўя цэлымі парафіямі. Трэба зьвярнуць увагу на сутнасьць вуніяцтва і вельмі і вельмі паступова трэба мяняць адзін за адным абрады вуніяцтва з каталіцкіх на праваслаўныя. Справа ў тым, што, на аснове акту вуніі 1596 году, абрады ў вуніяцкай царкве павінны былі застацца ўсходня-грэцкія. З цягам часу паступова, пад уплывам каталіцтва, яны зьмяніліся на заходня-лацінскія. Сямашка й высунуў думку паступова касаваць гэтую абрадавую заходнюю знадворнасьць вуніяцтва, замяняючы яе па частках праваслаўнымі абрадамі. З пачыну Сямашкі ў 1834 годзе зьбіраецца нарада з вуніяцкіх епіскапаў, большасьць каторай складаецца з прыхільнікаў Сямашкі. Народа таксама выносіць пастанову прыбліжаць паступова абраднасьць вуніяцкай царквы да абраднасьці праваслаўнай царквы.

У наступным 1835 годзе урадам быў утворан тыповы для мікалаеўскага часу „асобны, сакрэтны“ комітэт вуніяцкіх спраў, каторы складаўся з вышэйшых духоўных і сьвецкіх саноўнікаў. Комітэт офіцыяльна згадзіўся з паглядамі на спосаб далучэньня вуніятаў да праваслаўя, выяўленымі як Сямашкаю, так і нарадаю вуніяцкіх епіскапаў.

З гэтага-ж году пачалося і здзейсьненьне пляну Сямашкі. Найперш заняліся іконастасамі і прастоламі. У вуніяцкіх царквах, замест іконастасу, была проста нявысокая загародка, а прастол прыстаўляўся да сьценкі, а не стаяў пасярэдзіне аўтара, як гэта бывае ў праваслаўных царквах. Паставіць прастол пасярэдзіне было лёгка, затое будаваць іконастасы было цяжэй: патрэбны былі сродкі. На будоўлю іконастасаў адпушчаны былі грошы з скарбу, але іх не хапала. Тады міністар унутраных спраў выдаў загад—„прапанаваць паном будаваць іконастасы і прастолы ўласнымі сродкамі ў сваіх маёнтках для здавальненьня патрэбнасьцяй сялян, што прыносяць ім карысьць сваёю працаю“. Каталікі-паны, такім спосабам, павінны былі будаваць праваслаўныя іконастасы. Гэта была свайго спосабу кара польскаму панству на Беларусі за яго удзел у паўстаньні. Потым пачалі выносіць з вуніяцкіх царквей органы і ў 1836 годзе забаранілі карыстаньне імі. За органами пашлі званочки, за званочкамі—так званыя цыборы, за цыборыямі—амбоны для казаньняў і г. д. Старыя кнігі для набажэнства былі заменены кнігамі, выданымі ў Маскве. Было загадана вуніяцкаму духавенству вясьці мэтрычныя кнігі ў рускай мове. Зноў на Беларусі адбывалася шмат гвалтаў і злачынства. Цёмная сялянская маса, хоць і не разумела, у чым справа, але абуралася зьменаю абра-

даў, да каторых яна ўжо звыкла за доўгі час існавання вуніі. Усякія протэсты супакойвалі лозамі і бізунамі. Мацей Бурачок у сваім вершы „Хрэсьбіны Мацюка“ даў нам яскравы малюнак працы тагочасных прылучацеляў да праваслаўнай царквы.

Пасьля такой падгатоўчай працы урад лічыў ужо магчымым у самым пачатку 1837 году выдаць указ, на аснове каторага дэпартамант вуніяцкіх спраў перадаваўся пад загад Сыноду. Сынод яшчэ больш памагае на прыбліжэньне вуніяцтва да праваслаўя. Каля гэтага часу ўміраюць вуніяцкія епіскапы—Булгак і Жарскі,—каторыя не спачувалі дзейнасьці Сямашкі і ураду, чым рукі Сямашкі і яго прыхільнікаў былі зусім разьвязаны. Яны цяпер патрабуюць ужо поўнага далучэньня вуніятаў да праваслаўнай царквы. У 1838 годзе Антоні Зубко ў сваёй запісцы аб вуніі піша так: „Грэка-вуніяцкая царква ёсьць цяпер падобна на занова-адбудованы будынак, пакуль пакінуты бяз даху, і варожыя стыхіі полёнізму і каталіцызму могуць памалу руйнаваць яго так, што потым і пабудованы дах не абароніць будынку. На мой погляд трэба, каб хутчэй пасьледвала царская воля аб прылучэньні нашай царквы да грэка-расійскай, згодна з пажаданьнем амаль што ўсяго духавенства“.

У сувязі з такім настроем вышэйшага вуніяцкага духавенства націск на вунію і вуніятаў з яго боку вельмі ўзмацняецца. У вадказ на яго ўзмацняецца і протэст проці скасаваньня вуніі з боку ніжэйшага духавенства, каторае падтрымліваецца незадаволенымі элемэнтамі жыхарства.

Зьніштажэньне вуніяцкіх служэбнікаў і замена іх праваслаўнымі служэбнікамі, надрукованымі ў цэнтральнай Расіі, выклікалі два протэсты,—адзін на Беларусі, другі на Украіне (Клецк, Валынскай губ.). У Меншчыне, у Наваградку, сабралася да 60 вуніяцкіх папоў, каторыя падалі запіску, што яны і іх парафіі ня хочуць прымаць новых служэбнікаў. Пасьля націску ўлады, большасьць протэстантаў заявіла, што яны згодны пакарыцца загадам вышэйшай іерархіі. Урад выбраў з непакорных 6 папоў, абвясціў іх зачыншчыкамі і строга пакараў,—каго турмою, каго высылкаю ў манастыр. Протэст быў зьліквідован.

Праз нейкі час падняўся протэст у Беластоцкай вобласьці. 15 парафій адмовіліся ўводзіць праваслаўныя абрады ў сваіх царквах. Было напісана паданьне на ймя цара, дзе вуніяцкія папы гэтых парафій прасілі рускі урад абараніць іх веру ад уціску і гвалту. На чале падаўшых прашэньне стаялі: Кляшчэльскі пратапоп А. Сасноўскі, Чыжоўскі поп Ф. Гаворскі і Беразоўскі поп А. Панькоўскі. У вадказ на паданьне пачаліся рэпрэсіі над папамі і парафіянамі. Пад іх цяжкасьцю парафіі адна за другою пачалі здавацца і выяўляць сваю пакорнасьць начальству. Наймацней трымаліся Кляшчэлі, але ўрэшце і

яны здаліся. Трэба сказаць, што рэшткі вуніяцтва тут трымаліся вельмі доўга. Яшчэ ў 90-ых гадох XIX стагоддзя тут у праваслаўных ужо царквах стаялі абразы вуніяцкіх сьвятых і сьпяваліся ў часы набажэнства сьпевы старых, так званых богагласьнікаў.

Асабліва моцны і шырокі рух проці прылучэньня да праваслаўнай царквы падняўся ў Беларускай епархіі, цэнтрам якога зрабіўся г. Полацк і яго акруга. Тут на абарону вуніі выступілі больш чым сто парафій з іх папамі. На чале руху стаялі вельмі адукаваныя для свайго часу сьвяшчэньнікі—Ян Ігнатовіч і Адам Тамковіч. І тут, як і ў Беластоцкай вобласці, было пададзена прашэньне на імя цара. Пад прашэньнем падпісаліся ад імя сваіх парафій 111 сьвяшчэньнікаў. Яны прасілі вызваліць вуніятаў ад улады тагочасных іх епіскапаў, каторыя не абаранялі, а гвалтавалі вуніятаў, даць ім праўдзівага вуніяцкага біскупа, адчыніць друкарню, у якой друкаваліся-б вуніяцкія царкоўныя кнігі, адчыніць школы для падгатоўкі вуніяцкага духавенства і г. д. Сямашка, даведаўшыся аб руху ў Полаччыне, пісаў ураду, што ў адносінах да тых, хто падпісаў паданьне, трэба прыняць самыя рашучыя меры. Зразумела, што урад і бяз гэтай парады йшоў да сваёй мэты—скасаваньня вуніі—вельмі рашуча. У вадказ на паданьне пасыпаліся рэпрэсіі на тых сьвяшчэньнікаў. Частку з іх разаслалі па рускіх праваслаўных манастырох, частку перамясьцілі ў другія епархіі, частку панізводзілі на пасады прычотнікаў-дзякоў і г. д. Пад цяжарам гэтых рэпрэсій абаронцы вуніі павінны былі здацца і па паказаньнях офіцыяльных папер „раскаяліся“. „Нераскаяных“ грэшнікаў, каторыя не захачелі адступіць з сваёй пазыцыі, засталася каля 10 чалавек. Іх канчаткова выселілі ў вялікарускія губэрні, дзе яны і памёрлі. Пратэст быў зьліквідован. Тут пералічаны толькі некаторыя з пратэстаў. Іх было шмат. Яны вялікім цяжарам ляглі на сялянства Беларусі.

Пасьля ліквідацыі пратэстаў прышоў ужо час „будаваць дах“ над новым недабудованым домам. У студзені 1839 году сабраўся ў Полацку царкоўны сабор вышэйшага вуніяцкага духавенства. На чале яго стаялі тры вуніяцкія епіскапы: Язэп Сямашка, Васіль Лужынскі Полацкі і Антоні Зубко Берасьцейскі. Зразумела, што размова на саборы была кароткая, трэба было толькі абформіць прылучэньне. У лютым 1838 годзе ўжо быў падпісан акт „возсоединения униатов с православной церковью“. Пад актам было падпісана 24 начальствующих духоўных асоб.

Вось галоўнейшая частка гэтага акту. „Мы ўхвалілі: 1) прызнаць зноў адзінства нашай царквы з праваслаўнаю сусьветнаю царквою і загэтым ад сяго дню быць разам з данымі нам паствамі ў аднамысьлі з найсьвятшымі ўсходнімі праваслаўнымі патрыярхамі і ў паслушэнстве найсьвятшаму ўсерасійскаму Сыноду; 2) усепаданейша прасіць

благачасьцівейшага гасудара імператара прыняць гэтую пастанову нашу пад сваю аўгусьцейшую апеку“.

Расійскі Синод доўга намаўляць ня прышлося. У сакавіку 1830 году ён разгледзіў акт і ўхваліў такую пастанову: „Епіскапаў, сьвяшчэньнікаў і парафіі так званай дагэтуль грэка-вуніяцкай царквы, па сьвяшчэнных правілах і прыкладах сьвятых айцоў прыняць у поўную і канчатковую злучнасьць са сьвятою праваслаўна-кафалічнаю, усходняю царквою ўсерасійскаю“. Сямашка за чыста зробленую політычную працу атрымаў чын архіепіскапа Літоўскага і Віленскага, а цар, здаволены такім канцом справы, на акце наладзіў рэзолюцыю: „Дзякую бога і прымаю“. Акт варт рэзолюцыі, і рэзолюцыя варт аакту.

Масы простага беларускага люду маўкліва згадзіліся з скасаваньнем вуніі, паколькі царкоўна-рэлігійнае пытаньне ня было для іх найбольш балючаю хваробаю. Такою хваробаю было прыгоннае права, што аддавала селяніна цалком у рукі пана. Трэба ўсё-ж такі сказаць, што за 243 гады існаваньня вуніі беларускі люд у пачатку сілком, потым добрахвотна зжыўся з вуніяй і звык да яе. Гвалтоўная ліквідацыя вуніі зноў ударыла па яго цяжкім сэрцу, зноў разьвярэдзіла яго рэлігійную хваробу. Загэтым і цяпер беларускі селянін з такою труднасьцю вылечваецца ад гэтай хваробы.

Беларускі рух у першай палавіне XIX стагодзьдзя.

Росквіт беларускай культуры падае на XVI і XVII стагодзьдзі. Пачынаючы з канца XVII стагодзьдзя, узмацняецца полёнізацыя вышэйшых станаў беларускага грамадзянства, каторыя як эаномічна, так і політычна зьвязаны з шляхецкім ладам Польшчы і інтарэсы каторых цягнуцца туды. К канцу XVIII стагодзьдзя беларусам застаецца толькі селянін і чорнарабочы, інтарэсы каторых не здавальняюцца польскім укладам жыцьця і ў каторых няма орыентацыі на Польшчу. Гэтая вялікая шматміліённая грамада беларусаў зьяўляецца соцыяльна і політычна прыгнечанаю масаю, тым рабочым, хлопскім „быдлам“, каторае сваім мазалём і потам багаціць польскага ці полёнізаванага беларускага пана, шляхціца і магната. За цяжкаю прыгоннаю працаю ня было часу хлоп-у-беларусу думаць думку аб тым, хто ён такі, якога ён роду і племені. Яму было не да культурна-нацыянальнага пытаньня, калі над ім вісеў панскі бізун. Беларускія прыгнечаныя масы ведаюць толькі, што яны „тутэйшыя“, што складаюцца яны з мужыкоў і чорнарабочых, што іх мова і быт не такія, як у полёнізаванага і польскага пана,—мужыцкая мова і мужыцкі быт. Толькі сярод дробнай беларускай шляхты, каторая яшчэ не пасьпела полёнізавацца, дзе-ні-дзе яшчэ засталася пачуцьцё сваёй нацыянальнасьці.

XIX стагоддзі ў пачатку нясе на Беларусь полонізацыю, а з 30-х гадоў—русіфікацыю. Але трэба сказаць, што і тая і другая пашыраюцца сярод сацыяльна-вышэйшых груп беларускага жыхарства. Ня чуючы сваёй мовы сярод паноў, чыноўнікаў і інтэлігэнтаў, цёмны беларускі селянін пачаў думаць, а потым стаў перакананы ў тым, што яго мова ёсць толькі мужыцкая мова, мова някультурнага і бяспраўнага люду; што на гэтай мове немагчыма ні гаварыць нешта разумнае, ні пісаць, ні чытаць, ні друкаваць кніжак. У гэтай думцы падтрымлівалі яго і пануючыя станы, выстаўляючы на зьдзек беларускую мову, як мову мужыцкую, мову някультурных працоўных мас. І бел-

Вёска на Магілёўшчыне на пачатку XIX ст.

рус-селянін, захаваўшы ў курнай хаце беларускую мову, меў пакуль што пачуцьцё сваёй асобнасьці сацыяльна-эканамічнай, а з нацыянальнага боку ён ня быў сьвядомым.

Тым ня менш, з пачатку XIX стагоддзя на Беларусі і па-за яе межамі пачынаецца разьвіцьцё нацыянальнага беларускага руху. Карані гэтага руху вырастаюць з эканамічнага, разам з'тым палітычнага стану Польшчы, Расіі і Беларусі.

Польшча, падзеленая ў канцы XVIII стагоддзя суседзямі, прагнецца ў гэтыя часы зноў стаць на ногі і адрадіцца, як палітычны арганізм. Сучасныя абставіны спрыяюць ёй. Але само сабою зразумела, што без тэрыторыі Беларусі, як сваіх усходніх „крэсаў“, Польшча адбудавацца ня можа, як дужае гаспадарства. Ня можа і ня хоча яна абыйсьціся бяз прыгоннай працы беларускага селяніна, каторы працаваў на поль-

скага пана не адну сотню год. Да гэтага трэба далучыць яшчэ і гістарычна зложаную тэндэнцыю Польшчы праглынуць Беларусь,—тэндэнцыю, асабліва яскрава падкрэсьленую астатняю польскаю констытуцыяй 3 траўня 1791 году. Было ясна, што і ў далейшыя часы, калі Польшчы прыдзецца рабіць паўстаньне як у Польшчы, так і на Беларусі, яна ня зможа яго зрабіць без беларускага селяніна. Такім спосабам, беларуская тэрыторыя і беларускія працоўныя масы аказаліся вельмі патрэбнымі эаномічна і політычна для Рэчы Паспалітай польскай, якая хоча ўваскроснуць.

Расійская імперыя, дастаўшы Беларусь, таксама была зацікаўлена эаномічна і політычна захаваць тэрыторыю Беларусі, як свой „северо-западный край“, і насельнікаў краю за сабою. Дзякуючы ўсяму гэтаму, і з боку Польшчы і з боку Расіі вынікае цікавасьць да мужыцкай Беларусі, пабудованая на эаномічных і політычных інтарэсах гэтых двух гаспадарстваў. Каб шчыльней падыйсьці да Беларусі і беларускага селяніна, а таксама, каб прыцягнуць яго ў свой бок, некаторыя колы Польшчы і Расіі будуць старацца загаварыць часам з беларускім селянінам на яго „мужыцкай“ мове, пачаць дасьледзіны яго быту, тэрыторыі, дзе ён жыве, яе гісторыю і г. д. Адны пачнуць даказваць, што беларускі селянін імкнецца да Польшчы, другія,—што ён спакон веку быў і цяпер ёсьць рускі чалавек па сваім быце і па жаданьням. Кожны будзе старацца перацягнуць яго ў свой бок. Такім спосабам, зусім незалежна ад актыўнасьці беларускага селяніна, пачнецца культурна-нацыянальны беларускі рух.

Першымі пачынаюць падыходзіць да беларускага пытання паліякі. Ужо патрыотычныя студэнцкія гурткі пры Віленскім унівэрсытэце, аб якіх гаварылася вышэй, афарбаваны ў мясцовы, беларускі колёр. Падгатаўляецца і потым адбываецца паўстаньне 1830-31 г. г. Польскія патрыоты гэтых часоў разумеюць усю важкасьць для польскай справы беларускага пытання і пачынаюць бліжэй падыходзіць да беларускага селяніна. Як адбітак сучасных польскіх настрояў, у польскай літаратуры зьяўляецца так званая беларуская школа. Пісьменьнікі гэтай школы паставілі сваёю мэтай з беларускага селяніна зрабіць чалавека, які-б стаў грамадзянінам, патрыотам Польшчы і пашоў-бы, калі трэба, за паўстанцамі. Найчасьцей яны пішуць папольску, але тэмы і сюжэты бяруць з беларускага жыцьця. Часам яны пераходзяць на беларускую мову. Трэба сказаць, што гэта ім лёгка зрабіць, бо яны паходзяць з беларускай апалячанай шляхты. З пісьменьнікаў гэтай школы мы можам назваць—Яна Баршчэўскага з Віцебшчыны, Алеся Рыпінскага з Дзісьненшчыны і Яна Чачота з Наваградчыны. Усе яны ня толькі пісьменьнікі, але і патрыоты падзеленай Польшчы, вельмі часта удзельнікі паўстаньня 1831 г. Па іх поглядах Беларусь ёсьць хоць

і асобная краіна, але ўсё-ж такі яна зьяўляецца часьцінаю Рэчы Паспалітай. Што датычыць да беларусаў, то яны ёсьць частка польскай нацыі, ці, як тады казалі, беларусы ёсьць—*gente rutheni, natione poloni*. Ускосна да гэтай школы можна аднесці і Адама Міцкевіча. У яго творах мы знаходзім шмат беларускіх малюнкаў і тэм; сваёю бацькаўшчынаю ён лічыць Літву, пад катораю разумее Беларусь, як непадзельную частку Польшчы.

Асабліва тыповым прадстаўніком пісьменьнікаў беларускай школы ў польскай літаратуры зьяўляецца Алесь Рыпінскі. У 1831 годзе ён прымаў удзел у паўстаньні, дзеля чаго павінен быў потым кінуць бацькаўшчыну і эміграваць у Парыж Седзячы ў Парыжы, ён ня кідаў сувязі з Беларуссю і Польшчай. У 1839 годзе ён у гуртку эмігрантаў чытаў лекцыі аб Беларусі, з якіх утварыўся першы як бы падручнік па беларусазнаўству. Яго кніжачка была выдадзена ў Парыжы ў 1840 годзе пад назваю: „*Białoruś. Kilka słów o poezii prostej tego ludu tej naszej polskiej prowincyi*“. Як відаць з самай назвы кніжкі, шляхціц Рыпінскі цікавіцца „простымі людзямі“, сялянствам Беларусі. Беларусь, на яго погляд, ёсьць толькі провінцыя Польшчы. Аўтар кніжкі лічыць, што сялянства Беларусі павінна політычна і культурна зьліцца з палякамі. Не дарма кнігу сваю ён пасьвячае „першаму з беларускіх мужыкоў, каторы навучыцца ўперад чытаць, а потым і думаць папольску“. У сувязі з гэтым, Рыпінскі першы скарыстаў для беларускай мовы польскія літары, дадаўшы да некаторых з іх асобныя адзнакі. Гэтаю азбукаю, крыху пераробленаю, беларуская мова часта карыстаецца і ў нашы часы, асабліва пры пашырэнні беларускай культуры і друку сярод тых беларусаў, хто вучыўся ў польскіх школах. Свой агульны погляд на Беларусь і беларусаў Рыпінскі выказаў у прадмове да сваёй кніжкі: „Гэта Русь складае непадзельную часткіну нашай дарагой бацькаўшчыны (Польшчы). Гэты народ (беларусы) захавайся дзеля тато, каб давясці, што ён сам можа выбраць сабе пана, а чужых гаспадароў ня хоча знаць“. За пана Рыпінскі лічыў Польшчу, а пад чужымі гаспадараміразумеў Расію. Яму ў галаву ня прыходзілі думкі аб тым, што працоўная беларуская маса павінна быць сама сабе панам і гаспадаром.

Усе пісьменьнікі беларускай школы ў польскай літаратуры пісалі і пабеларуску, каб знайсці чытача сярод беларускіх мас. Рыпінскі напісаў баляду „Нячысьцік“, вершы-псалмы—„Стары Восіп барадаты“, „О, мой божа, веру табе“, верш „Ты-ж сам, суседзька, хацеў“ і г. д. Баршчэўскі напісаў вершы—„Рабункі мужыкоў“, „Гарэліца“, „А чым-жа твая, дзеванька, галоўка занята“ і шмат беларускіх уставак у сваім польскім творы „*Szlachcic Zawalnia, czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach*“. Чачот пісаў лірычныя вершы, падобныя да народных

песень. Апроч таго, пісьменьнікі беларускай школы сабралі шмат матар'ялаў як бытавых, так і народнай творчасці. Ян Баршчэўскі выдаў зборнік у рускай мове пад назваю: „Очерки северной Белоруссии“. Ян Чачот выдаў дзьве кніжкі сабраных ім народных твораў пад назваю: „Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny“. Тут ён даў месца 120 народным беларускім песням, 150 народным прыказкам і прыкметам. Да сваіх зборнікаў Чачот дадаў невялічкі слоўнічак беларускіх слоў. У тых самых 30-ыя і 40-ыя годы збіраецца і друкуецца ў польскай мове зборнік Е. Тышкевіча пад назваю: „Апісаньне Барысаўскага павету ў статыстычных, прамыслова-гандлёвых і мэдыцынскіх адносінах“. У зборніку ёсьць шмат і гістарычных матар'ялаў. Тут таксама можна знайсці нарысы штодзённага вясковага жыцця, народныя песні, заговоры і забабоны; шмат ёсьць і прыказак. Пазнейшыя збірацелі этнографічнага беларускага матар'ялу часта карысталіся з гэтай добраапрацаванай кнігі.

Усе аўтары беларускай школы па сваім сацыяльным стане зьяўляюцца шляхціцамі. Зразумела, што іх творы прасякнуты шляхецкімі поглядамі на беларускае сялянства. Часам яны нават спачуваюць цяжкай долі гарапашніка-селяніна, але наагул усе яны лічаць, што прыгоннае права ёсьць тая аснова жыцця, каторай ня можна парушаць у імя грамадзянскай карысьці. Такі іх сацыяльны погляд яскрава выяўляецца ў іх творах і асабліва ў творы Баршчэўскага пад назваю „Рабункі мужыкоў“, аб якім мы гаварылі вышэй. Сяляне, пад уплывам жаўнераў французскай арміі, паднялі паўстаньне проціў свайго пана, прагналі яго і захапілі ў свае рукі панскі двор. Баршчэўскі не спачувае гэтаму выяўленьню сялянскай волі і не згаджаецца з гэтым актам. Ён усімі сіламі стараецца абсьмяць сялян і намаляваць іх паўстаньне ў комічным стылі. Найбліжэй падыходзіць да прыгнечанага беларускага сялянства Ян Чачот. Ён кажа, што затым бог даў яму на сьвеце гора гараваці, каб ён лепш любіў селяніна і ўмеў яму спагадаці. Яскрава апісвае Чачот сялянскае гора: у хаце дымна і зімна, калеюць і хварэюць дзеткі; разам з скацінаю ў сморадзе і цемры жыве тут сялянская сям'я („Нашто нам дым выдае вочкі“). Але і ў Чачота адносіны да селяніна шляхецка-клерыкальныя. Бяда селяніна не ў існаваньні прыгону, а ў тым, што селянін часта гультаіць і п'е шмат гарэлкі. Селянін будзе добра жыць, калі будзе працавітым і цьвярозым гаспадаром („Каб у карчме не сядзеў“). Аб школе на вёсцы Чачот не гаворыць. Ён лічыць, што хопіць з селяніна, калі ён будзе аддаваць сваіх дзяцей у навуку да шаўца, каваля, бондара і др. рамесьнікаў („Ой ты, суседзе“). Ідэальны селянін, на думку Чачота, працуе бесперастанку ўва ўсе чатыры пары году, пры тым працуе ў радасьці й вясельлі. Вясною ён гародзіць, возіць гной, арэ і сее, летам косіць лугі, жне і ко-

сіць збожжа, зімою возіць дровы, чэша калкі, гатовіць лучыну, восеньню папар арэ, малоціць, зноў сее і г. д. Калі захоча пагуляць,—„у дом просіць госьці, тады сабе чарку гарэлкі вып'е да вашмосьці“ („Як то добра, калі мужык“...). Калі прыходзіць сьвята, селянін ідзе ў царкву ці касьцёл. Ён толькі знае бога, пана, сваю хату і клопат свой мужыцкі. Зразумела, што такі селянін будзе слухацца бога, ксяндза, папа і пана і ня будзе рабіць няпрыемных пану „рабункаў“.

Цікавасьць да новапрылучанай, спрэчнай „Северо-западной окраины“ вынікае і на ўсходзе. Да Беларусі падыходзяць рускія вучоныя і падыходзяць ужо ня так наіўна, як падыходзіў калісь акадэмік Севергін. Вядомы архівісты-гісторык К. Калайдовіч, родам беларус, пачаў прыглядацца да дакумантаў стара-беларускага пісьменства, не здавальняючыся тымі ведамі, якія даходзілі да яго праз рукі польскіх вучоных. У 1822 годзе зьявілася ў друку яго праца „О белорусском наречии“. Асноўная думка працы тая, што рускім вучоным трэба ведаць сучасную беларускую мову для таго, каб лепш разабрацца ў старажытнай мове заходня-рускіх грамат і актаў, а гэта патрэбна затым, каб падыйсьці да агульна-рускіх помнікаў. Трэба прыцягнуць да працы над помнікамі „самих белорусцев, которые вернее и лучше могут исследовать свое наречие и помощью одного об'яснить древний язык наших памятников“. Выходзіла так, што, цікавячыся Беларусью з боку мовы яе археолёгічнага матар'ялу, Калайдовіч меў на увазе агульна-рускія культурна-навуковыя інтарэсы.

Трэба сказаць, што наагул у Расіі цікавасьць да Беларусі меншая, чым у Польшчы. Беларусь уваходзіць у склад Расіі, як пагранічча імперыі, якая абараняецца штыхамі рускай арміі. Дзякуючы гэ таму вельмі ажытавацца і клапаціцца аб захаваньні яе за Расіяй ня прыходзіцца, тым больш, што рускі урад у часы аракчэеўшчыны і мікалаеўшчыны і ня любіць, калі прадстаўнікі рускага грамадзянства ўмешваюцца ў політыку. Зусім другая справа на Захадзе, у Польшчы. Беларусь трэба адабраць у Расіі, а над гэтым трэба больш ламаць галаву, мацней працаваць, тым больш, што пасля 31 году ў Польшчы штыхоў няма, і надзеі будуецца на паўстаньні беларускага селяніна.

Праца рускіх пісьменьнікаў і вучоных крыху ажывае ў 40-ыя і 50-ыя годы. Над досьледам Беларусі працуюць Кушын, Эгілеўскі, Г. З. Шпілеўскі (Драўлянскі), Кіркор і др., таксама родам беларусы. Характар твораў Шпілеўскага напалавіну навукова-этнографічны, напалавіну бэлетрыстычны. Ён апісвае быт беларускага селяніна: жніва, вясельле, хаўтуры, кірмашы, усялякія забабоны вёскі і г. д.; зьбірае і запісвае беларускія байкі, песьні, прыказкі, легенды. Лічачы беларуса

найчысьцейшым усходня-славянскім тыпам, ён часта называе яго крывічом, якая назва часта потым будзе спатыкацца ў далейшых этнографіях. Найцікавейшы яго твор „Путешествие по Полесью и Белорусскому краю“, надрукованы у 1853-4 гадох. Тут апісана падарожа аўтара ад Варшавы да Ігумна (Чэрвеня). Вельмі доўга аўтар спыняецца на апісаньні Менску. М. Гарэцкі так характарызуе гэты твор Шпілеўскага: „Падарожа напісана ў лёгкай бэлетрыстычнай форме, жывою літаратурнаю маскоўскаю моваю з беларускімі ўстаўкамі: орыгінальнымі словамі, зваротамі мовы, а то і з цэлымі размовамі. З кожнага радка „падарожы“ выступае гарачая любоў да Беларусі і глыбокая сыноўская пашана да яе нацыянальнага духу. Беларускія тыпы, пэйзажы, абразы стаяць, як жывыя, уваччу на працягу ўсяго твору. Ліецца салодкі аромат нашай поэзіі, чуецца шчыры дух нашага жыцьця“. (М. Гарэцкі. Гісторыя беларускае літаратуры. Выд. I, 1920 г., стар. 74). З канца 40-ых гадоў пачынае сваю працу і Кіркор. Яго творы пачынаюць друкавацца з 50-ых гадоў. Найлепшым з іх зьяўляецца праца „Літоўскае і Беларускае Палесьсе“, надрукованая ў III томе выданьня П. П. Сямёнава „Живописная Россия“. Гэтую працу і цяпер карысна знаць усякаму, хто цікавіцца беларускім пытаньнем. Тут ёсьць надта цікавыя артыкулы археолёгічнага і гістарычнага зместу. Апрача таго, у творах Кіркора ёсьць шмат этнографічна-бытавых матэрыялаў. Жыцьцё беларуса абхоплена з усіх бакоў. Мы бачым селяніна-беларуса на радзінах, вясельлі і хаўтурох, у сьвята і ў будні; бачым, як ідзе ён, сьпяваючы сваю песьню, у поле і з поля; бачым, як, сеўшы паважна на прызьбе сваёй хаты, ён слухае казкі і паданьні, якія апавядае яму сівая старасьветчына вуснамі сивога дзеда.

У процівагу польскім пісьменьнікам беларускай школы рускія аўтары даказваюць, што Беларусь—„искони русский край“, што яна зьяўляецца толькі паўночна-заходняй краінай Расійскай імперыі, што беларусы ёсьць тое самае, што і вялікарусы, што беларуская мова ёсьць толькі „наречие“ рускай мовы.

Цікавасьць да Беларусі з боку Польшчы і Расіі адбілася і на інтэлігэнцкіх колах самой Беларусі. Сярод іх падтрымваецца беларускі нацыяналістычны настрой і інтарэсы да твароў у беларускай мове. Асабліваю популярнасьць заваявалі два рукапісныя творы, якія перапісваліся бясконца і шырока хадзілі па руках. Гэта—„Пераліцованая Энэіда“ і „Тарас на Парнасе“. Мы ня будзем тут прыводзіць зместу гэтых поэм, бо яны добра вядомы ўсім, хто хоць крыху знаёміўся з гісторыяй беларускай літаратуры. Названыя творы пашыраюцца сярод дробнай шляхты, чыноўнікаў, настаўнікаў, вучняў і г. д. і праз іх часам даходзяць да самых глухіх вясковых куткоў. Жартаў-

ліваць зьместу абедзьвюх поэм дапамагае іх пашырэнню. Аўтар поэм „Энэіда“ добра невядомы. Некаторыя вучоныя лічаць аўтарам яе Манькоўскага з Віцебшчыны, але, здаецца, больш даных прыпісаць яе Равінскаму з Смаленшчыны. Аўтар поэм „Тарас на Парнасе“ зусім невядомы. „Энэіда“ зьявілася на сьвет прыблізна ў пачатку XIX ста-лецьця, „Тарас на Парнасе“—у 30-ых гадох XIX ста-лецьця. Форма або-

„Дзевіч-вечар“ з-пад Менску ў пачатку XIX ст.

двух твораў і пабудова сюжэту антычныя, але іх зьмест і мова—беларуская. Абедзьве поэм аписваюць грэцкіх і рымскіх багоў, надаючы ім беларускія рысы, і даюць добрую характарыстыку беларускага жыцьця таго часу. Верш у некаторых мясцох папсован за часы рукапіснага існаваньня твораў, тым ня менш, трэба прызнаць наагул лёгкасьць і ў некаторых мясцох вобразнасьць вершу. Жарты над беларускім селянінам гавораць аб тым, што настрой у аўтараў поэм шляхецкі, бо становішча селяніна ў тыя часы было зусім не „жартоўнае“. Як відаць з зьместу твораў, яны напісаны людзьмі адукаванымі,

каторыя поруч з беларускім бытам і мовай добра ведалі польскую і рускую літаратуру свайго часу.

Паралельна з вышэйпаказанай літаратурай і не бяз уплыву яе ў 30-ыя годы XIX сталецця мы спатыкаем творы зусім другога роду. Пабеларуску пачаў пісаць ужо ня шляхціц, а запрыгонены селянін Паўлюк Бахрым. Нажаль, мы зусім мала ведаем аб асобе і творах гэтага песьняра. Родам ён з Крошына Наваградзкага павету. Там была школа пад загадам ксяндза-народніка Магнушэўскага, дзе і вучыўся Паўлюк. Магнушэўскі атрымваў з Вільні „Брукавыя Ведамасьці“ і меў невялічкую бібліотэку, з каторай даваў кнігі і вучням. Хлопчык Паўлюк вельмі любіў чытаць вершы, каторыя ён вывучваў напамяць і перапісваў. Зразумела, што гэта былі вершы польскіх песьняроў. Ад перапіскі вершаў П. Бахрым перашоў і да ўласнай творчасці, але яна выяўлялася ўжо ў вясковай, „мужыцкай“ беларускай мове. Пяру яго прыпісваюцца тры вершы—„Гутарка Данілы са Сьцяпанам“, „Размова пана з мужыком“ і „Заграй, заграй, хлопча малы“. Усе тэмы зместам рэальна вясковыя. Зместам зьяўляецца апісаньне цяжкой долі запрыгоненага селяніна. Ненавісьць да пана злучаецца з монархізмам, што вельмі тыпова для селяніна, каторы пры сваім соцыяльным бунтаўніцтве быў зусім несвядомым політычна. Асабліва цікавы верш „Заграй, заграй...“, каторы мае, здаецца, і аўтабіяграфічнае значэньне. Верш народны, поўны жывых вобразаў, узятых з вясковага сялянскага жыцьця.—Сярдзіты, неміласэрны пан у Крошыне. Кіямі забіў ён бацьку селяніна. Маці тужыць, сястра плача. Лепш быць ваўкалакам, лепш быць вольным каршуном, бо тады селянін абышоўся-бы без паноў. „У паншчыну-б не пагналі і ў маскалі-б не аддалі“. Аўтар ненавідзіць паноў і перакананы ў тым, што на галаву іх калісь прыдзе расплата за іх злачынствы ў адносінах да сялянства. Але пакуль што настрой песьняра бязвыхадна цяжкі. Куды пайсьці, дзе абярнуцца? „Ой, кажане, кажане! Чом ня сеў ты на мяне, каб я большы не падрас ды ад бацькавых калёс!“ Калі-б ён быў такім малым, яго не аддалі-б у маскалі.

У Крошыне здарыўся сялянскі бунт. П. Бахрым, як мы ведаем з некаторых вестак, быў прызнан уладаю удзельнікам гэтага бунту. Шмат сялян за бунт выслалі ў Сібір, а П. Бахрыма паставілі „пад чырвоную шапку“ (здалі ў маскалі), дзе і прыпынілася яго творчасць. Пасьля 25-гадовай мікалаеўскай службы ён вярнуўся дадому ў Крошын, дзе і памёр, здаецца, у 1891 годзе.

Такім чынам загінуў песьняр, каторы меў задаткі, каб зрабіцца Шаўчэнкам беларускай поэзіі. Дзьверы да тагочаснага беларускага нацыянальна-культурнага руху былі яшчэ зачынены для запрыгоненага, простага селяніна.

Сялянскае пытаньне ў часы мікалаеўскай эпохі.

Другая чвэрць XIX стагоддзя была часам росту агульна-рускай прамысловасці. Прамысловасць ужо вырасла настолькі, што для produkтаў яе вырабу зьяўляўся зацесным стары хатні рынак. Прыгоншчык-пан адбіраў у селяніна лішкі, каторыя давалі-б яму большую купчую здольнасць. Каб уцягнуць сялянства ў пашырэнне рынку, трэба было пакінуць гэтыя лішкі яму, вызваліўшы яго ад панскага прыгону. Гэтага-ж вызвалення селяніна ад прыгону патрабаваў моцна растучы кляс фабрыкантаў і прадпрыемцаў, каб мець рабочыя рукі больш танныя, чым яны былі дагэтуль. А зароботная плата павышалася затым, што значная большасць рабочых была з аброчных сялян, каторыя павінны былі запрацаваць і сабе на пражыццё, і пану на выплату аброку. Тыя фабрыканы, каторыя карысталіся прыгоннымі рабочымі, зразумелі, што для прадпрыемства вольна-наёмная праца зьяўляецца больш прадукцыйнай, чым прыгонная. Фабрыкі і заводы, да каторых былі прыпісаны прыгонныя, так званыя посэсійныя сяляне, у якасці рабочых, пачалі іх вызваляць, што прабівала дзірку ў мурах векавога прыгону.

Зьявіліся паны-прадпрыемцы і ў вясковай гаспадарцы. Яны, зганяючы з зямлі сваіх сялян, пашыралі сваю панскую запашку і прагнуліся да інтэнсіфікацыі гаспадаркі. Гэты факт даволі часта спатыкаецца на Беларусі. Тут сагнаныя з панскай зямлі сяляне носяць назву мяснчыкаў. Яны забіраюцца панам на яго ўтрыманьне. Зразумела, што пан дае ім толькі такое ўтрыманьне, каб яны не памёрлі з голаду. Мяснчыкі, каторыя, такім чынам, ужо зусім ня мелі сваёй уласнай сялянскай гаспадаркі, былі пастаяннаю рабочаю сілаю маёнтку, каторая рабіла магчымаю інтэнсіфікацыю панскай гаспадаркі. Прыгоннае права ўжо не здавальняла паноў новага тыпу, бо перашкаджала інтэнсіфікацыі іх гаспадаркі.

Але стары гандлёвы капітал, які карміўся сокамі запрыгоненага сялянства, яшчэ не здаваўся. Прыгоншчыкі паны, ня чуючы новых запатрабаваньняў жыцця, моцна стаялі на старых, стагоддзямі пабудаваных пазыцыях. Прыгоннае права, на іх погляд, было тэю эканамічнаю асноваю жыцця гаспадарства, каторая цалком яго трымала. Зруйнаваньне гэтай асновы няўхільна давядзе гісторыю да поўнага упадку.

Урад апынуўся паміж двух агнёў—паміж молатам прамысловага капіталу і кавадлам гандлёвага капіталу.

Між тым палажэнне сялянства ўсё пагаршаецца. Урад завален скаргамі сялян на паноў. Факты, апісаныя ў скаргах, настолькі пагражаючыя існуючаму строю, што нават царскі ўрад часам назначае

расьсьледваньне. Павялічаюцца ўцёкі сялян на поўдзень. Сярод забітых мас пашыраюцца самагубствы, каторыя прымаюць стыхійны характар. Каб зацягнуць гэтыя факты, для іх устанаўліваецца нават, як фігавы лісток, офіцыяльная назва „скоропостижно умершие“. У некаторых паведах такіх „скоропостижно умерших“ прыходзіцца лічыць сотнямі.

Справа ня спыняецца на гэтым пасыўным протэсьце. Сялянскае нездавальненне выяўляецца і актыўнымі спосабамі. Яно выяўляецца ў сялянскіх паўстаньнях, каторыя носяць хоць і спорадычны характар, але ніколі не перарываюцца. Рэпрэсійныя мерапрыемствы ўлады нічога ня могуць зрабіць: толькі што задушаць паўстаньне ў адным месцы, яно вынікае ў другім. За часы мікалаеўскага цараванья вынікла па прыблізным падліку больш 650 паўстаньняў, што ў сярэднім дае на год больш 20 паўстаньняў. Але тыпова тое, што лік паўстаньняў раскладаецца па гадох не роўнамерна, а прогрэсійна ўзрастае. У 1826 годзе налічвалася 85 сялянскіх паўстаньняў, а ў 1845 годзе яны дашлі да лічбы 207. Локальныя, спорадычныя паўстаньні ў 1854 і 1855 гадох перашлі ў масавае паўстаньне ў сувязі з чуткамі, што хто запішацца ў апалчэньне, той будзе мець волю.

Палажэньне селяніна на Беларусі было яшчэ цяжэйшае, чым наагул у Расіі. Толькі што адбылося паўстаньне 1831 году. Край перажыў грозную буру, каторая пакінула пасля сябе сьляды зруйнаваньня. Калі паўстаньне распачыналася і селянін быў патрэбен як паўстанцу, так і рускай уладзе, то яму з двух бакоў абяцалі ўсялякія палепшаньні. Польскія паны заклікалі беларускага селяніна да удзелу ў паўстаньні, стараючыся даказаць яму, што вольная Рэч Паспалітая дасьць яму і яго дзецям нагароду за яго удзел у адбудаваньні Польшчы. Вельмі часта паны цягнулі беларускага селяніна ў паўстаньне сілком, карыстаючыся з паднявольнасьці прыгоннага „хлопа“. Што датычыць да прадстаўнікоў рускай улады, то яны наадварот, заклікалі селяніна на дапамогу да сябе, таксама абяцаючы яму палепшаньне яго долі. І тут часта бывала, што селянінам урад карыстаўся зусім проціў яго волі. Кончылася паўстаньне, і селянін ня толькі не атрымаў ніякіх здабыткаў ні з таго, ні з другога боку, але яшчэ больш зьбяднеў ад спусташэньня краю, каторы цягнуў і ад паўстанца і ад рускага салдата. У тых мясцох, дзе селянін воляй ці няволяй пашоў за паляком-панам, яго пустошылі атрады рускіх. Там, дзе ён ішоў проціў паўстанца, яму пападала ад прыгоншчыка-пана. Там, дзе селянін трымаўся нейтральна, яму найчасьцей пападала з двух бакоў разам, бо кожны ваюючы бок лічыў яго сваім ворагам.

Пасьля паўстанья беларускае сялянства вельмі неспакойна. То там, то сям вынікаюць неарганізаваныя локальныя бунты, для пагашэньня каторых прыходзіцца ураду ўжываць збройную сілу. Вельмі

часта бунты канчаюцца ці пачынаюцца забойствам паноў. Данясеньні поліцэйскія гавораць нам, што пабольшалі асобныя напады на панскія двары, каторыя, на думку поліцыі, рабілі сяляне. Зразумела, што абураныя паны не астаюцца ў даўгу ў сялянства і рабяць помсту, каторая ў сваю чаргу ня толькі не супакойвае запрыгоненую масу, але яшчэ больш распалае яе злобу. Адным словам, утвараецца небяспечнае палажэньне, каторае пачынае зварачаць на сябе увагу прадстаўнікоў царскай улады. Менскі губарнатар таго часу Допэльмайер у паперы, разасланай ім да ўсіх павятовых шляхецкіх маршалкаў, піша: „Пры такім стане справы страшэнныя і неаднакроць зробленыя забойствы ўласнікаў сваймі сялянамі і частыя данясеньні аб тым, што той ці іншы селянін „скоропостижно умер“, што тая ці іншая сялянка, будучы ўцяжку, скінула дзіця ці скончыла жыцьцё самагубствам, дзякуючы нялюдзкай кары за малаважныя праступкі,—усё гэта зьвярнула на сябе увагу ня толькі начальства, але і самога гасудара-імператара“. Віцебскі губарнатар у 1835 годзе закідае сваймі данясеньнямі вышэйшую ўладу. Гэты чыноўнік, каторы зусім ня можа быць запозраным у спачуваньні да сялян, піша, што сялянства зусім замучана няволяй, што ў яго няма нават і пажаданьня мець якую-небудзь уласнасьць, бо яна не забяспечана ад сваволі пана. Такі факт прыносіць убытак гаспадарству. Селянін працуе на пана 6 дзён у тыдзень і толькі ў нядзелю працуе на сябе, што руйнуе сялянскую гаспадарку. Аб немагчымым палажэньні сялянства піша і беларускі губарнатар, вызначаючы небяспечнасьць для дзяржавы такога стану.

Адным словам, губарнатары на Беларусі, баючыся паўстаньня, лічаць за патрэбнае зьвярнуць увагу як дваранства, так і цэнтральнага ураду на патрэбу сялянскай рэформы, каторая-б абмежавала правы і ўладу паноў на Беларусі ў адносінах іх да сялянства. Панская сваволя і уціск над сялянствам становяцца ўжо небяспечнымі для нормальнага політычнага і эканамічнага жыцьця ў цэлай дзяржаве. Яны нясуць небяспеку і самому самаўладзтву. Ураднікі на Беларусі, каторыя стаяць каля дзяржаўнага руля бліжэй, чым звычайныя дваране, і каторыя маюць больш практычнага дзяржаўнага розуму, вельмі часта выказваюць думку, што ўжо наступае час так ці йначай скасаваць сялянскую няволю. Але вышэйшыя колы мікалаеўскага ураду, на чале з самым Мікалаем, гэтай думкі ня прымаюць і не рэалізуюць. З аднаго боку, яны лічаць прыгон небяспечным, а з другога боку—яны баяцца глыбака закрануць яго. У габінэце Мікалая I стаіць шафа з паперамі па сялянскім пытаньні. Часта расхрабрыўшыся, пад сакрэтам, ён паказвае гэтыя скандальныя паперы некаторым з бліжэйшых сваіх прыдворных і абяцае прыняцца за выкараненьне рабства. Але сакрэт так і застаўся сакрэтам. Нерашучасьць ураду будзе залежаць ад

нявыяўленасьці эаномічнага палажэньня вялікага краю ўвесь час будзе рабіць уплыў на мерапрыемствы ў справе сялянства. Вельмі тыповым у гэтых адносінах зьяўляецца адзін з улюбёных афорызмаў самога Мікалая I: „Прыгоннае права ёсьць зло, але скасаваньне яго ёсьць яшчэ горшае зло“. Верна і нязьменна трымаючыся такога прынцыпу, мікалаеўскі урад не скасуе прыгону. Ён здаволіцца на поўмерах, каторыя не дадуць ніякіх рэальных вынікаў і не здаволяць запатрабаваньняў складанага бягучага моманту.

Сялянскую справу урад пачаў выяўляць у зьвязку з пытаньнем аб скарбовых дзяржаўных маемасьцях. Гэты факт ёсьць вельмі тыповы для таго часу, бо скарбовы (казённы) селянін мікалаеўскай эпохі зьяўляецца маемасьцю гаспадарства, а не яго грамадзянінам. На чале справы быў пастаўлен Мікалаем I П. Д. Кісялёў, міністар скарбовых маемасьцяў (государственных имуществ), якое міністэрства было ўтворана ў 1839 годзе. Лічачы сялянскае пытаньне вельмі важным і балючым, Мікалай I ўвесь час прагнецца сам кіраваць усёю справай і рукаводзіць дзейнасьцю Кісялёва. Урад ня мае рашучасьці адразу заняцца палепшаньнем быту прыватнаўласьніцкіх сялян, бо баіцца раптам закрануць інтарэсы паноў-земляўласьнікаў. Першы шляхціц фэўдальна-бюрократычнага свайго гаспадарства, рускі самаўладца, з вялікаю асьцярожнасьцю падыходзіць да інтарэсаў сваіх малодшых таварышаў, дваран Расіі. Вось чаму сялянская справа пачынае разглядацца з сялян не прыватнаўласьніцкіх, а скарбовых. Скарбовых сялян, паміж іншым, значна менш, чым прыватнаўласьніцкіх і палажэньне іх усё-ж такі лепшае, чым апошніх.

У канцы 1839 году быў абвешчан указ аб тым, каб па ўсёй імперыі пачаць так званую люстрацыю скарбовых маёнткаў. На аснове ўказу і ў Расіі і на Беларусі было прыступлена да складаньня люстрацыйных сьпіскаў для скарбовых маёнткаў. Люстрацыйны сьпісак устанаўліваў ніжэйпаднае: 1) агульны зямельны фонд маёнтку; 2) расклад па сялянскіх дварах тых зямель з фонду, каторыя для іх нарэзваліся для больш-менш сталага карыстаньня; 3) дакладнае пералічэньне тых абавязкаў і павіннасьцяў, каторыя трэба было нясьці сялянскаму двару за атрыманую зямлю. Люстрацыйнымі сьпіскамі урад хацеў цвёрда ўстанавіць колькасьць зямлі на сялянскі двор і абавязкі скарбовага селяніна ў адносінах да скарбу, каб такім спосабам, з адной стараны, селянін ня мог ухіліцца ад падаткаў і павіннасьцяў а з другой стараны, каб было менш гвалтаў і злоўжываньня ў адносінах да селяніна з боку кіраўнікоў скарбоваю маемасьцю. Скарбовыя сяляне на Беларусі пры ўтварэньні люстрацыйных сьпіскаў атрымалі надзелы ад 12 да 22 дзесяцін зямлі на двор. Раней плата за адпуск скарбовага селяніна на аброк залежала ад кіраўніка маёнтку і была

рознастайная. Цяпер была ўведзена цвёрдая плата, якая падлягала скарбоваму кантролю. Кіраўнік скарбовай маемасьці меў права, як і раней, караць селяніна, але цяпер кара накладвалася па суду, а не па асабістым поглядзе кіраўніка. Суд звычайна адбываўся ў так званых „сельских расправах“, каторыя былі ўтвораны ў скарбовых пасёлках. Хоць і далей гвалты ў адносінах да скарбовых сялян не прыпыніліся зусім, але ўсё-ж такі люстрацыя ў некаторых мясцох крыху палепшыла іх палажэньне, устанавіўшы нейкія прававыя нормы. Што датычыць усёй скарбовай сялянскай масы, то яна мала скарыстала з гэтых норм, дзякуючы агульным умовам самадурскай мікалаеўскай эпохі.

Потым загаварылі і аб прыватнаўласніцкіх сялянах, палажэньне якіх пагражала імперыі вялікай небясьпекай. Кісялёў падаў ураду дакладную запіску, дзе ён падышоў да гэтага пытання вельмі асьцярожна. Кісялёў лічыць, што вызваленьне сялянства без надзяленьня яго зямлёю ўтварыць значны лік бабылёў-пролетараў, чаго не павінна быць. З другога боку, калі пры вызваленьні даць сялянам надзелы, то гэта зусім аслабіць эканамічную і разам з тым політычную вагу дваранства. Трэба было знайсці такі шлях, каб былі воўкі сыты і авечкі, хоць для вока людскога, былі цэлы. У сваёй запісцы Кісялёў Ё. У. прапанаваў: памешчыкі павінны зьберагчы за сабою права ўласнасьці на зямлю, а сяляне павінны атрымаць асабістую вольнасьць. Паны наразаюць „вольнаму“ сялянству ў карыстаньне дзялянкi зямлі, за што яно абавязана нясьці паншчыну і павіннасьці ў адносінах да пана. Павіннасьці вызначаюцца ў асобных інвэнтарох. Разьмер зямельных дзялянак вызначаецца ня урадам, а самым панам, таксама вызначаюцца і павіннасьці. За панамі астаецца адміністрацыйная ўлада над сваімі сялянамі. Усе лясы і нетраное багацьце зямлі знаходзіцца ў руках паноў. Сяляне, стаўшыя ў такія адносіны да пана, атрымліваюць назву „абязаных“ сялян. Кісялёў раіў як найхутчэй прыступіць да ўзлажэньня інвэнтароў у прыватнаўласніцкіх маёнтках. Інвэнтарныя запісы ў панскіх дварох па зьместу, прыблізна, раўняліся люстрацыйным сьпісам скарбовых маёнткаў. У іх павінна было быць вызначана: 1) зямельны фонд маёнтку, 2) расклад дзялянак зямлі па сялянскіх дварох, 3) абавязкі сялян у адносінах да пана. Для Беларусі інвэнтарныя запісы ня былі новасьцю. Яны існавалі тут яшчэ з часоў Рэчы Паспалітай. Яшчэ тады яны мелі на увазе выясьніць разьмер сялянскага надзелу і лік рабочых рук, платы і павіннасьцяў з надзелу. У даўнейшыя часы інвэнтарныя запісы мелі прыктычнае значэньне, але з цягам часу, калі прыгон стаў узмацняцца, яны згубілі сваё значэньне, бо яны, аднаго боку, застарэлі, а з другога боку—паны з імі зусім ня лічыліся.

Запіска Кісялёва была аддадзена на разгляд аднаго з „Сакрэтных Комітэтаў“. Комітэт згадзіўся з пропозыцыяй Кісялёва і свае пастановы

паслаў на канфірмацыю цара. Мікалай I на адпаведных пунктах журналу 27 сакавіка 1840 году палажыў рэзолюцыю, у каторай, паміж іншым, было сказана: „Лічу, што магчыма рашуча прыказаць увясці ў панскіх маёнтках тыя інвэнтары (гэта значыць—люстрацыі), каторымі сам урад здавольваецца ў сваіх арэндных маёнтках. Калі ад гэтага будзе некаторае змяншэнне праў паноў-земляўласнікаў, то яно беспасрэдна датычыць іх прыгонных людзей і ніякім спосабам не павінна супыняць добрай мэты ураду“.

У сакавіку 1842 году законапраэкт аб „абязаных“ сялянах быў пастаўлен у Гасударственным Савеце. Цар у сваёй прамове сказаў, што указ, з аднаго боку, не адбірае ў земляўласнікаў зямлі, а з другога боку—ня робіць сялянства беззямельным пролетарыятам. Прынцыпу абавязковасці для ўсіх паноў указ ня мае, і выпаўненне яго залежыць ад іх добрай волі. Такім чынам, мы бачым, што цар, параўнальна з 1840 годам, ужо пачынае біць адбой. Адзін з членаў Савету (кн. Д. Галіцын) дадаў, што ўказу трэба надаць прынцып абавязковасці. На гэта цар адказаў, што хоць ён і самаўладны цар, але такога кроку ня можа зрабіць. Указ быў абнародаваны ў красавіку 1842 году. Паны спачатку крыху спалохаліся ўказу, але хутка супакоіліся, бо зразумелі значэнне яго. Сярод сялянства ўказ падняў чуткі аб вызваленні, што яшчэ больш паднімала абураных сялян.

Сялянская справа ішла ўперад надзвычайна ціха. У красавіку 1844 году быў выдан царскі ўказ аб утварэнні інвэнтарных камітэтаў у заходніх губернях імперыі. Кожны такі камітэт павінен быў складацца з 4 ураднікаў цэнтральных губерскіх устаноў і трох шляхціцаў-земляўласнікаў. Ураднікі назначаліся ў камітэт губарнатарамі, а земляўласнікі абіраліся шляхецтвам губерні. Старшынства ў камітэце меў губарнатар. Камітэты ў заходніх губернях былі, такім спосабам, больш чыноўніцкімі, чым земляўласніцкімі, што залежала ад недавер'я ураду да польскага панства, каторае прымала удзел у польскім паўстанні 1831 году. Камітэт павінен быў разглядаць тыя інвэнтарныя спісы, каторыя падаваліся яму земляўласнікамі. Найчасцей гэтыя інвэнтары прымаліся камітэтамі бяз усякіх рэальных паправак. Зразумела, што інвэнтары складаліся панамі так, каб яны адпавядалі іх уласным, а не сялянскім інтарэсам. Земляўласнікі, апроч таго, апіраючыся на неабавязковасць для іх указу 1842 году, стараліся зацягнуць справу і не падавалі ў камітэты інвэнтарных спіскаў. Вельмі часта адміністрацыя сама павінна была складаць інвэнтары за рахунак земляўласнікаў, калі апошнія адмаўляліся з тых ці іншых прычын складаць інвэнтары ў сваіх маёнтках. Такія чыноўніцкія інвэнтары таксама не маглі адпавядаць сялянскім інтарэсам. Пачынаючы з 1844 г., інвэнтары на Беларусі пісаліся аж да 1852 году, не даючы сялянству

нічога практычнага і не абхапляючы ўсіх прыватнаўласьніцкіх ма-
ёнткаў.

Тады па дакладу міністра ўнутраных спраў Бібікава царскім ука-
зам было загадана, каб на Беларусі пашырыць інвэнтары ў тэй форме,
которая была зацьверджана для Кіеўскага гэнэрал-губарнатарства
ў 1848 годзе. На аснове кіеўскіх інвэнтароў, прыватнаўласьніцкі селя-
нін асабіста, як юрыдычная асоба, лічыўся вольным; затое ён быў у
поўнай залежнасьці ад пана ў эаномічных, зямельных адносінах. Інвэн-
тары дакладна вызначалі тую надзельную зямлю, каторая была нарэ-
зана панам. Калі ў асобнага селяніна ня было эаномічнай моцы, каб
апрацаваць нарэзаны для яго надзел, то ён, на аснове інвэнтароў, па-
вінен быў перайсьці не назад да пана, а залічаўся ў склад грамадзкай
сялянскай зямлі. Інвэнтары вызначалі і абавязковую колькасьць надзелу
зямлі на адзін сялянскі двор. Яна была меншаю ад надзелаў скарбо-
вых сялян і раўнялася $\frac{2}{3}$ яе, што складала ад 8 да 15 дзесяцін на
адзін сялянскі прыватнаўласьніцкі двор. У інвэнтарох былі вызначаны
і павіннасьці сялян да паноў. Гэтыя павіннасьці не маглі перавышаць
з аднае цяглае сямі трох дзён паншчыны ў тыдзень мужчынскіх і
аднаго дню—жаночкага. Усякая другая праца селяніна на пана лічы-
лася незаконнаю. Калі прыватнаўласьніку для яго маёнтку патрэбна
была яшчэ праца сялян, што ня ўходзіла ў норму, вызначаную інвэн-
таром, то ён меў права карыстацца ёю ці за плату, ці ўключаючы
новыя рабочыя дні ў рахунак будучай, назначанай інвэнтаром пан-
шчыны.

Так пісалася на паперы, але ня так абстаяла справа ў рачаві-
стасьці. Рэволюцыя 1848 году на Захадзе перапалохла як рускі урад,
так і тых лібэралаў, каторыя былі прыхільнікамі новых узаемаадносін
паміж прыватнаўласьнікам і прыгонным селянінам. Панства, звыклае
да неабмяжованай працы мужыка, і ня думала лічыць для сябе аб-
вязковымі новыя нормы, што абмяжоўвалі панскае самавольства і
гвалты над сялянамі. А што датычыць да ураду, то ён ня лічыў магчы-
мым, як мы ведаем з ранейшага, рабіць зьверху той ці іншы націск
на паноў. Указ 1852 году, апроч таго, робіцца няпрыметным на Бела-
русі яшчэ і затым, што ён вельмі спазьніўся. Эаномічныя умовы ў
Расіі і на Беларусі ўжо зляжыліся так, што праз некалькі год павінна
адбыцца новая сялянская рэформа 1861 году.

У другой чвэрці XIX стагодзьця урадам Мікалая I былі праведзены
яшчэ некаторыя дробныя рэформы, пакіраваныя на тое, каб урэгуля-
ваць сялянскае пытаньне спэцыяльна на Беларусі. На гэтым трэба
крыху затрымацца.

Пан-прыватнаўласьнік на захадзе імперыі, а таксама на Беларусі,
вельмі рана,—раней, чым усходні яго брат, зразумеў цэннасьць зямель-

нага капіталу. Дзеля гэтага ён усімі сіламі стараўся збыць са сваёй зямлі сядзеўшых на ёй прыгонных сялян. Калі яму, дзякуючы ўказу 1842 году, не ўдалося вызваліць сялян без зямлі, ён дадумаўся да другіх мер, напрыклад, аддаваць іх у наймы на адходныя промыслы, сярод якіх асабліва былі пашыраны земляныя работы, каторыя адбываліся ў розных канцох імперыі.

Малады прамысловы капітал патрабаваў ужо для свайго існавання шмат рабочых рук. Такое запатрабаваньне і скарысталі земляўласнікі на Беларусі. Аддаючы свайго прыгоннага селяніна ў найміты, земляўласнік гэтым самым здымаў з сябе ўсякую апеку над асобай і дабрабытам селяніна. Ён кідаў яго ў найміты бяз вопраткі і без харчоў. Пан апраўдываў такія свае адносіны да селяніна тым, што аб утрыманьні наймітаў павінен клапаціцца прадпрыемца, катораму патрэбна праца нанятых ад пана сялян. Прадпрыемца і не адмаўляўся ад утрыманьня наймітаў-сялян. Але ён, збіраючы капітал, карміў і адзяваў нанятых такім спосабам сялян пастолькі, паколькі яму былі патрэбны іх жыцьцё і рабочая сіла. Ён утрымваў іх паўгалоднымі і паўадзетымі. Зразумела, што сьмяротнасьць сярод выкінутага ў наймы сялянства была страшэнная. Памёршых замянялі новымі, а калі і тыя ўміралі, то і іх замянялі зноў новымі і г. д. Цэлымі вёскамі паны збывалі са сваіх рук, такім спосабам, непатрэбных ім сялян, атрымваючы ад гэтага пэўныя даходы. Як кажа проф. У. І. Пічэта, кожны год адбываўся з нашага краю свайго роду „ісход“ беларускага народу.

Урад Мікалая I павінен быў звярнуць увагу на гэты факт, лічачы яго вельмі небясьпечным для дзяржавы ў сэнсе рэволюцыянізацыі мас. У 1835 годзе былі выданы правілы аб аддачы беларускімі панамі сваіх сялян у наймы. Сутнасьць гэтых правіл была такая. Пан ня мае права аддаць у наймы ўсю вёску цалком і з сям'і ён ня можа аддаць у наймы больш палавіны (Цікава тое, што менш палавіны—можна). Паводле правіл, пан павінен за зданых у наймы сялян заплаціць у скарб патрэбныя падаткі і забясьпечыць ім харчы і вопратку. Правілы, апроч таго, бралі на сябе абарону сялян-наймітаў з боку паляпшэньня умоў іх працы і павышэньня аплаты працы. Была вызначана велічыня рабочага дню, якасьць і колькасьць харчоў у дзень на кожнага рабочага. Былі вылічаны процанты заробтнай платы, якія павінен быў застаўляць селянін для сябе і якія ён мусіў аддаваць свайму пану. Адным словам, добрыя намеры аўтараў гэтых правіл былі вельмі шырокія. Але з гэтых добрых намераў нічога ня вышла. Правілы засталіся на паперы, а падвойная эксплёатацыя панам-земляўласнікам селяніна засталася ў рачавістасьці.

На Беларусі сярод багатых вялікіх паноў, магнатаў вельмі быў пашыран звычай аддаваць свае маёнткі ці ў арэнду, ці пад нагляд кі-

раўнічых (упраўляючых) і аканомаў. Вялікі пан лічыў ніжэй свайго гонару самому гаспадарыць у маёнтку. Паны падарожнічалі, а панскія маёнткі знаходзіліся ў руках іх паслугачых, каторых беларускі селянін называў агульнаю назваю падпанкаў. Надужыцьце і гвалты з боку падпанкаў былі вялікія. Яны карысталі з свайго выпадковага палажэньня, каб выцягнуць з селяніна здабыткі легальныя і нелегальныя

Сяляне з Магілёўшчыны ў пачатку XIX ст.

для пана і зусім нелегальныя для сябе. Дзеля гэтага вельмі часта яны аказваліся яшчэ горшымі эксплёататарамі і гвалтаўнікамі, чым самі паны. Сярод беларускага сялянства ў некаторых мясцовасьцях нават зляжылася прыказка, што падпанак—сабака, зьлейшы ад пана. На гэтым грунце на Беларусі ўтваралася шмат сялянскіх протэстаў і бунтаў. Прадстаўнікі ўлады, баючыся бунтаў, зьвярнулі на такое зьявішча сваю увагу. Губарнатары краю бачылі ў пашырэньні арэнды на Беларусі вялікую небяспеку. Цікава ў гэтым сэнсе прывясьці тут вынятак з памянёнага ўжо вышэй цыркуляру менскага губарнатара Допэльмайера на імя павятовых шляхецкіх маршалкаў. Ён піша: „У губэрні амаль што ўсюды існуюць нейкія варожыя адносіны сялян да іх улась-

нікаў. Разьбіраючыся ў прычынах гэтага няпрыемнага зьяўленьня, я пераканаўся, што воражасьць сялян да іх паноў вынікае часам ад падбухторваньня злонамерных асоб, але найчасьцей ад таго, што ўласьнікі маёнткаў перадаюць сваіх сялян у рукі бязьлітасных і карыста-любівых кіраўнікоў і арандатарай, каторыя абкладаюць іх цяжкімі работамі, ня гледзячы ні на годы, ні на пол, ні на хваравітае здароўе, і адмаўляюць ува ўсякай дапамозе на набыцьцё патрэбных для сялянскага быту рэчаў. Усё гэта робіцца, звычайна, бяз ведама і проці волі земляўласьніка. У некаторых дробных маёнтках уціск бывае ад самых уласьнікаў. Тут мы спатыкаемся з вельмі тыповым для таго часу поглядам: уся бяда ня ў прыгонным праве, а ў некаторых надужыцьцях прыгону, каторыя ўчыняюцца благімі панамі ці падпанкамі. Даволі зьніштожыць такое зло, і ўсё будзе добра. Бяда ў нягодных кіраўнікох і арандаторах, а ня ў прыгоне.

Гэтае самае пытаньне было закранута ў дакладзе і Віцебскага губарнатара. Віленскі гэнэрал-губарнатар таксама падняў пытаньне аб арэндах у „паўночна-заходнім краі“ ў сваім дакладзе цару. Павінен быў зьвярнуць увагу на арэнды і Мікалай I. Цэнтральны урад вырашыў, што кожны пан павінен сам кіраваць сваім маёнткам, а калі ён гэтага ня робіць, то маёнтак забіраецца пад дагляд палаты скарбовых маемасьцяй. У 1853 годзе быў выдан адпаведны закон, на аснове каторага аддача панамі маёнткаў у арэнду была забаронена. Гэтае распараджэньне засталася існаваць на паперы і зусім не праводзілася ў жыцьцё.

Урад Аляксандра II (1855—1881).

Прамысловасьць у мікалаеўскую эпоху хоць і паціху, але разьвівалася і перарастала фэўдальны рускі рынак. Пашырыць гэты рынак было магчыма вызваленьнем больш дваццаці-мільёнавага сялянства з панскага прыгону. Як мы бачылі вышэй, урад Мікалая I яшчэ ня быў гатоў, каб гэта зрабіць, і такім спосабам павялічыць ёмкасьць хатняга рынку. Яму заставалася другая дарога для пашырэння рынку, які стаў зацесным. Такою дарогаю была вайна. Вайна павінна была найперш ад усяго пашырыць тэрыторыю імперыі і, разам з тым, тэрыторыю хатняга рынку; апроч таго, яна павінна была даць выхад рускім таварам на ўсход ад меж імперыі. Вось чаму другая чвэрць XIX стагодзьдзя так багата запоўнена войнамі. З 1826 да 1828 г. йдзе карысна Пэрсідзкая вайна, каторая прылучае да Расіі новыя тэрыторыі і адчыняе для рускіх тавараў выхад у Пэрсію. Потым карысна для Расіі адбываецца Турэцкая вайна (1828—1829). Расія зноў атрымоўвае новыя тэрыторыі ў Азіі і на Каўказе, забясьпечвае за сабою Чорнае мора і дастае пратэктарат над Грэцыяй і Турцыяй. Няўхільна вядзецца

наступ Расіі ў Сярэдняю Азію: Расія дастае Кіргіскі стэп, замацняецца ў нізінах Сыр-Дар'і (1847 г.). У 1850 годзе імперыя ўступае ў барацьбу з Кокандам і адбірае ад яго Заілійскі край. Здабываюцца землі на далёкім усходзе—левы бераг Амура і яго вусьце. Вядзецца бязупынная доўгалетняя барацьба з каўкаскімі вольнымі пляменьнямі, каб здабыць тэрыторыю для рускага рынку.

Зразумела, што пасьпехі Расіі на ўсходзе не маглі не зьвярнуць на сябе увагі заходніх імперыялістычных дзяржаў, асабліва Англіі, каторая таксама хацела захапіць усходнія рынкі. Пабачыўшы, што эканамічны ўплыў Расіі на ўсходзе ўсё расьце, яны заварушыліся. Скарыстаўшы другую Турэцкую вайну Расіі, Англія, Францыя, Сардынія і др. дзяржавы ўмяшаліся ў яе, стаўшы проціў Расіі. Расія пачала царпець паражэньне за паражэньнем. Імперыя напружыла ўсе сілы працоўных мас. Было набрана 360 тысяч апалчэнцаў, рэкруцкія наборы йшлі адзін па другім. Але ўсё гэта не памагло. Ангельцы і французы ўвашлі са сваімі флётамі ў Чорнае мора, высадзіліся ў Крыме і праз 11 месяцаў узялі месца стаянкі чорнаморскага флёту, крэпасць Сэвастопаль. Руская армія з добрым, выносьлівым салдатам, з нягодным вышэйшым камандным складам, з зладзейскім інтэнданцтвам і адсталяю прымітыўнаю тэхнікаю, не змагла абараніць для рускага гандлёвага і прамысловага капіталу рынку блізкага і далёкага ўсходу. Політыка Мікалая I з трэскам правалілася. Трэба сказаць, што ён добра зразумеў гэты правал. Няўдача зламала гэтага чалавека, і ён атруціўся. Перад скананьнем ён выказаў сыну, Аляксандру II, вельмі тыповыя для сябе словы: „Здаю табе каманду, але, нажаль, не ў такім парадку, як жадаў, астаўляючы табе шмат працы і клопату. Мне хацелася-б, прыняўшы на сябе ўсё цяжкае, пакінуць табе царства мірнае, добра збудованае і шчаслівае, але бог судзіў іначай“. На царства канаючы цар глядзіць, як на вайсковую каманду. У камандзе завёўся „непарадак“, каторага так баяўся Мікалай I.

Да гэтых слоў трэба дадаць, што ня бог, а барацьба імперыялістычных гаспадарстваў за пашырэнне рынку „судзіла іначай“ і павярнула ў другі бок старую політыку, ахварбаваўшы ў чорны колер ружовыя погляды на сваё кіраваньне ўпартага Мікалая I. Апроч таго, трэба яшчэ сказаць, што каманда была здадзена ня ў лёгкім непарадку, як думаў Мікалай I, а ў поўным беспарадку. Улада ў Расіі згубіла популярнасьць як дома, так і заганіцай. Прociў улады былі настроены ня толькі сяляне, што чакалі ды не дачакаліся вызваленьня ад паноў, але і прамысловыя капіталісты, запатрабаваньні каторых на пашырэнне рынку праваліліся.

Новаму ураду бязумоўна трэба было ўжо рабіць новую політыку. Прамысловы капітал зьяўляе свае прэтэнзіі і патрабуе для сябе мес-

ца ў дзяржаўным ладзе. Ужо ў канцы царавання Мікалая I лібэралізм, неразрыўна звязаны з разьвіцьцём прамысловага капіталізму, носіцца ў паветры. Само сабою зразумела, што ў гэтым паветры выгадуецца і лібэралізм Аляксандра II ў той меры, якая магчыма для рускага самаўладцы. Новы цар будзе насіць на сваёй асобе адзнакі новых эканомічных і політычных запатрабаваньняў. Павінна будзе распачацца эпоха некаторых рэформ, каторая лібэральнай буржуазіяй таго часу будзе апранута ў ружовую вопратку і будзе вызначана, як „эпоха вялікіх рэформ“, хоць знайсці тут „вялікасьці“ нельга.

На царскі пасада уваходзіць, можна сказаць, яшчэ малады чалавек, 37 год, сын Мікалая I, Аляксандр II. Яго бацька, Мікалай, заняў царскі пасада неспадзявана для сябе і для другіх, бо быў трэцім сынам Паўла I і ня меў беспасрэднага права на заняцьце царскага пасаду. Зразумела, што яго выхоўвалі і адукавалі не як будучага цара, а як звычайнага вялікага князя. Зусім другая справа была з Аляксандрам II. Ён быў першым сынам Мікалая I і ад самага нараджэньня прызначаўся заняць царскі пасада. У залежнасьці ад гэтага, на яго выхаваньне і адукацыю было зьвернута больш увагі, чым на выхаваньне і адукацыю яго бацькі. Паміж іншым і цар Мікалай цікавіўся выхаваньнем свайго насьледніка і выказваў некаторыя погляды пэдагогічнага кірунку. Ён, паміж іншым, гаварыў: „Я хачу выхаваць у васобе майго сына чалавека раней, чым зрабіць з яго гаспадара“. Пры ўсёй рэакцыйнасьці сваёй агульнай політыкі, тут Мікалай I праявіў нейкія адзнакі лібэралізму, што зусім зразумела, калі прыняць пад увагу рост у яго часы лібэралізму паводле росту прамысловага капіталізму. Рэакцыйнае самаўладства тут папала пад эканомічны і політычны ўплыў эпохі.

Згодна з такім поглядам цара на выхаваньне і адукацыю яго насьледніка, былі падабраны і адпаведныя настаўнікі, каторымі былі—гэнэрал Мэрдэр, профэсар Кавелін і вядомы поэта Жукоўскі. Асабліва моцны ўплыў на выхаваньне Аляксандра II меў Жукоўскі, чалавек сентымэнтальнага настрою і лібэральнага кірунку. Ён таксама лічыць, што ў аснове яго выхаванца трэба разьвіць так званыя „агульна-чалавечыя“ рысы. Жукоўскі ёсьць прадстаўнік таго наіўна-лібэральнага кірунку мікалаеўскай эпохі, каторы адважваўся думаць і гаварыць такія „сьмелыя“ думкі, што „и крестьянки чувствовать умеют“. Лібэралізм таго часу дашоў да „сьмеласьці“ сказаць, што цар і селянін ёсьць асобы аднаго віду—„homo sapiens“. Калі на настаўнікаў насядалі, каб яны вучылі насьледніка ўсім тонкасьцям ваеннага штукарства, то Жукоўскі не згаджаўся з гэтым. Ён лічыў, што гэта прыносіць выхаваньню толькі шкоду. Вось перад намі ліст, напісаны Жукоўскім да імператрыцы. Там на гэтую тэму сказана так: „Вучыць занадта насьледніка вайскавай справе—усё роўна, калі-б васьмігоднюю дзяўчынку па-

чаць навучаць усім хітрыкам кокецтва. Апроч таго, усе гэтыя ваенныя цацкі могуць сапсаваць у ім тое, што павінна быць першым яго заданьнем“. Такім першым заданьнем насьледніка, на думку Жукоўскага, павінен быць гуманна настрой. Аб гэтым ён пісаў і ў спэцыяльным вершы на нараджэньне Аляксандра II: „Да на чреде высокой не забудет святейшего из званий—человек“.

Пасьля таго, як настаўнікі скончылі з насьледнікам курсы самых патрэбных навук, было пастаноўлена, каб будучы цар беспасрэдна пазнаёміўся з аб'ектам свайго кіраванья. Для гэтай мэты была арганізавана падарожжа Аляксандра I па Расіі. Яму таварышавалі Жукоўскі, Кавелін і ад'ютант Юрэвіч. Па дарозе арганізуюцца сантымэнтальныя спатканьні і провады будучага монарха пры дапамозе паноў і поліцыі, каторыя зганялі для гэтага ў назначаныя месцы запрыгоненых „пейзанов і пейзанок“. Паездзіўшы па Эўропэйскай Расіі, насьледнік у 1837 годзе зрабіў падарожжу па Сібіры да Табольску. Будучы ў Сібіры, Аляксандр II спаткаўся з некаторымі высланымі сюды дэкабрыстамі. Яны прасілі яго і яго спутнікаў палепшыць іх долю. Лібэральны настрой насьледніка і Жукоўскага ў адносінах да дэкабрыстых выявіўся ў заступніцтве за іх. Пад дыктоўку настаўніка, Аляксандар II піша ліст да свайго бацькі, у каторым паміж іншым сказана: „Мне было-б надвычайна прыемна, мілы і бяспэчны айцец, каб мой прыезд прынёс гэтым няшчасным палягчэньне ў іх долі“. Трэба згадзіцца, што заступніцтва за політычных праступнікаў, каторыя былі прадвесьнікамі буржуазнага лібэралізму, характарызуе добра будучага цара. Трэба было быць лібэралам, каб адважыцца на гэта. Справа ў тым, што Мікалай I бяз гневу і абурэньня ня мог усламінаць дэкабрыстых, і гаварыць аб іх значыла страціць царскую ласку Цікава тое, што на гэты раз ліст сваёй маты дасяг, і лібэралы-рэвалюцыянэры 20-х гадоў атрымалі некаторыя, хоць і нязначныя, палягчэньні. На другі год (1838) насьледнік паехаў абглядаць Эўропу, дзе ён цікавіцца ладам заходніх гаспадарстваў і іх установамі.

Такім спосабам, у часы мікалаеўскай рэакцыі будучы цар гадуецца ў сантымэнтальна-лібэральным кірунку, чаго вымагае ідучы на зьмену гандлёваму капіталізму прамысловы капіталізм. Зразумела, што гэты вельмі павярхоўны лібэралізм будзе неразрыўна злучан і ў асобе Аляксандра II, і ў жыцьці з перажыткамі фэўдальнай рэакцыі мікалаеўскай эпохі, тым ня менш, ён усё-ж такі адзначыць пачатак другой палавіны стагоддзя, ня зусім падобнай на першую.

У 1856 годзе адбыўся ў Парыжы мір, зьліквідаваўшы спадчыну мікалаеўшчыны, крымскую вайну. Пачалі адчувацца новыя павеі. Старое фэўдальнае дваранства трывожна настаражылася. Лібэральная буржуазія спаткала новы настрой ураду з ружовымі надзеямі. Яна

адчувае, што настаў такі час, калі урад павінен будзе лічыцца з ёю больш, чым гэта было раней. Урад новага цара росьціць такія надзеі. У заключальных словах маніфэсту ў сувязі з заканчэньнем Крымскай вайны (19 сакавіка 1856 г.) ужо вызначана істота новых павей, новай праграмы. Там сказана так: „Пры дапамозе божага промыслу, што заўсёды спрыяе Расіі, няхай зацьвярджаецца і паляпшаецца яе хатні дабрабыт, праўда і міласэрнасьць няхай пануюць у судах яе; няхай разьвіваецца ўсюды і з новай моцаю імкненьне да асьветы і ўсякай карыс-

Шляхецкі двор на Меншчыне.

най дзейнасьці, і кожны пад аховай законаў, для ўсіх адналькава справядлівых і ўсіх адналькава забяспечваючых, няхай карыстаецца пладамі нявіннай працы. Урэшце—і гэта ёсьць першае жывейшае жаданьне наша—сьвет спасаючай веры, азараючы вумы і даючы моц сэрцам, няхай абараняе і паляпшае болей і болей грамадзянскую звычайнасьць, гэты вярнейшы залог парадку і шчасьця“.

Маніфэст, як бачым, напісан у самаўладна-лібэральным духу. Справа пачынаецца з божага промыслу, далей ідуць лібэральныя намёкі і паўсловы, і ўрэшце зноў мы спатыкаемся з вераю ў бога, звычайнасьцю і парадкам. Ня глядзячы на ўсю сваю скромнасьць і нязначнасьць, маніфэст зьвярнуў на сябе увагу з двух бакоў: з боку лібэралаў і рэакцыянераў. Адны лічылі яго мэтазгодным актам, другія трубілі ўва ўсе трубы, што для імперыі пачынаюцца шкадлівыя часы. У самай рэчы маніфэст быў толькі папераю, над катораю зусім ня

было сэнсу ажытавацца. Што датычыць да рабоча-сялянскіх нізоў, то яны маўчаць. Уся гэтая шуміха як консэрватараў, так і лібэралаў застаецца збоку. Дзе-ні-дзе ідуць бунты, якія падаўляюцца, як і раней, з вялікай жорсткасцю. Ходзяць чуткі аб волі, толькі не аб такой, якую ім хоча даць прамысловы капітал разам з промыслам божым.

Сялянская рэформа 1861 году.

19 лютага 1861 году адбылася „делка“ паміж старым гандлёвым капіталам і новым прамысловым капіталам. „Делка“ гэтая ў творах старых буржуазных гісторыкаў ідэалізуецца, хварбуецца ў ружовую хварбу і носіць зусім незаслужаную громкую назву „вялікай сялянскай рэформы“. Ранейшы „пан“-прыгоншчык павінен быў зрабіць уступку маладому „пану“-прадпрыемцу, прамысловому капіталістаму. „Вызвалены“ на словах селянін у рачавістасьці застаўся пад эканомічным уплывам і пад уладай усё роўна „пана“, толькі новага тыпу. У дадатак, увашоўшы ў беспасрэдня зносіны з дзяржаўнай уладай, ён папаў пад ласкавую апеку зьбяднелых паноў, што парабіліся ураднікамі (чыноўнікамі), напрыклад, міравога пасрэдніка, зборшчыка выкупных плацяжоў, капітан-спраўніка, асэсара і г. д. Апроч таго, „рэформа“ ўтварыла для селяніна ненормальна цяжкія зямельныя адносіны, у каторых ён задыхаўся. Тым ня менш, лібэральна-патрыятычнай шуміхі аб „вызваленым селяніне“ было шмат.

Як мы казалі, сялянства перад рэформаю было не ў спакойным стане. У часы мікалаеўскай эпохі ў розных кутках імперыі вынікаюць бунты. Паўсюды ў цёмнай сялянскай масе ходзяць цьвёрдыя чуткі аб тым, што будзе дадзена сялянству воля. Стыхія пачуцьцём адчувала эканомічную неабходнасць. Зразумела, што чуткі малявалі гэтую волю ў самай ружовай ахварбоўцы. Не спакойны і паны. Сярод іх таксама ходзяць усялякія трывожныя чуткі. Паны настаражыліся. Яны прыглядаюцца да сялянства і сочаць за кожным яго крокам. Кожную хвіліну бачаць яны наўкола сябе ці скрыты, ці яўны бунт там, дзе ім зусім і ня пахне. Улада завалена скаргамі паноў на непаслушэнства і „дзёрзості“ сялян. Гэтыя скаргі пры росьсьледах аказваюцца вельмі часта плодам дасужай фантазіі застрашаных, здэнэрваваных паноў. Такіх прыкладаў з жыцця таго часу мы маем шмат. Князь Ф. М. Мышэцкі. скардзіцца губарнатару, што сяляне яго вёскі адмаўляюцца заплаціць належны яму з іх аброк. Паводле загаду губарнатара для разбору справы выяжджае на месца паліцыя, каторая, пры ўсім жаданьні пана падцьвердзіць сваю скаргу, павінна офіцьяльна сказаць, што сяляне не адмаўляюцца, а толькі просяць адкласьці выплату аброку на месяц, бо яны зусім зьбяднелі. Вось перад намі дробна-памесная паня. Яна скардзіцца, што падуладныя ёй сяляне бунтуюць, адмаўляюць у па-

слушэнстве і чыняць ёй „дерзости“. Дазнаньне поліцэйскіх улад, каторых мы ніяк ня можам западозрыць у спачуцьці сялянам, выяўляе, што бунт сялян выражаецца ў тым, што яны просяць сваю паню, каб яна дала ім магчымасьць працаваць на сябе два дні ў тыдзень. Адным словам, такія неабаснованыя скаргі паноў на сялян мы спатыкаем на кожным кроку: не дарма кажуць, што ў страху вочы вялікія.

Эканомічнае разьвіцьцё краю, тымчасам, патрабуе вызваленьня сялян. Прыкмячаюцца пагражаючыя сымптомы з розных бакоў. Статыстыка вызначае, што прыгон вядзе сялянскія масы да фізычнага выраджэньня. З кожным годам зьмяншаецца прыродны прырост сялянскай люднасьці. У 1830 годзе прыгоннае сялянства складае 45 проц. усяго насельніцтва імперыі; у 1852 годзе гэты процант спускаецца да лічбы 35. Процантна зьмяншаецца, такім спосабам, лік паднявольных рабочых рук, што зусім не карысна нават для прыгоннай гаспадаркі, каторая будзе на гэтых руках. А тут яшчэ, побач з гэтым, выяўляецца ўся непродукцыйнасьць прыгоннай сялянскай працы і недаходнасьць прыгоннай гаспадаркі. Маёнткі паноў ува ўсерасійскім маштабе з кожным годам даюць усё менш і менш даходаў. З кожным годам усё больш і больш такіх маёнткаў, каторыя ўжо ня могуць стаяць на ўласных нагах. Зразумела, што яны патрабуюць на сваё ўтрыманьне скарбовых сродкаў замест таго, каб даваць даходы скарбу. Па дзесятай рэвізіі 1852 году ў Эўропэйскай Расіі лічыцца 103 тысячы прыватнаўласніцкіх маёнткаў. Мы ведаем, што ў 1859 годзе 44 тысячы гэтых маёнткаў былі заложаны ў скарбовых банках. На заложаных маёнтках ляжаў значны на той час доўг лікам у 450 тысяч рублёў, што ў сярэднім на кожны заложаны маёнтак складае каля 10 тысяч рублёў. Калі-б палажэньне не зьмянілася, то ўсе маёнткі праз два-тры дзесяткі год папалі-б пад залог у скарб разам з усёю сваёю маемасьцю, а ў тым ліку—і з сялянамі. Селянін такім спосабам з прыватнаўласніцкага зрабіўся-б дзяржаўным бяз ніякай політычнай рэформы.

Як зазначалася раней, вызваленьне сялян было патрэбаю фабрычнай прамысловасьці. Фабрыка й завод патрабавалі прастору, патрабавалі вольных рабочых рук і пашырэньня ўнутранага рынку для сваіх тавараў. І першае, і другое не магло быць здаволена пры існаваньні прыгону над шматміліённым сялянствам. Моцна гаварылі аб патрэбе вызваленьня сялян і земляўласнікі новага, прогрэсыўнага тыпу. Яны, апіраючыся на прынып вызваленьня сялян, хочуць проста-на-проста пазбавіць самых сябе ад сялян, заставіць у сваіх руках зямлю, як вольны капітал, сагнаўшы з яе сялян. Такія прогрэсыўныя пажаданьні—пабудоваць вясковую гаспадарку не на фэўдальным, а на капіталістычным грунце—асабліва пашыраны на захадзе імперыі, у Польшчы,

Літве і Беларусі. Тут на гаспадарку робіць уплыў заходні капіталізм, каторы яскрава вызначае ўсю некарыснасьць гаспадаркі, пабудованай на сярэднявяковых фэўдальных нормах.

Яшчэ ў 1857 годзе, па прыкладу мікалаеўскай эпохі, паводле загаду Аляксандра II быў утворан Сакрэтны Комітэт для палепшаньня быту сялянства. Комітэт займаўся канцэлярскаю перапіскаю і пісаньнем усялякіх проэктаў. Якраз прыбыў у Петраград віленскі гэнэрал-губарнатар Назімаў, каторы прывёз з сабою проэкт вызваленьня сялян, апрацаваны панствам літоўскіх і беларускіх губэрняў. Сэнс проэктыводзіўся да таго, каб аслабіць зямлю ад сялян, чаго даўно дабівалася літоўскае і беларускае панства. Паны прапанавалі ураду вызваліць сялян без зямлі, пусьціўшы іх на ўсе чатыры бакі, даць ім, гаворачы прасьцей, так званую воўчую волю. Проэкт праваліўся ў комітэце каля месяца, пераходзячы з аднаго пасяджэньня на другое, з адной канцэлярыі ў другую, пакуль не папаўся ў рукі цара.

Зразумела, што урад ня мог згадзіцца на пропозыцыю беззьямельнага вызваленьня. Воўчая воля была для царскага ураду політычна небясьпечнай, бо, дзякуючы такому вызваленьню сялян, у імперыі зьявілася-б каля 22 міліёнаў беспакойных, неабседлых, рухавых пролетараў, каторыя пагражалі-б існаваньню самаўладнага ладу. Выбітыя з старой каляіны, незабесьпечаныя нават працай, як беспрацоўныя, яны былі-б тэю сухою саломаю, каторая пры самай маленькай іскрачцы дае вялікае полымя.

У лістападзе 1857 году, у вадказ на пропозыцыю панства Літвы і Беларусі (Горадзенскай, Ковенскай і Віленскай губ.), быў выдан царскі рэскрыпт на імя віленскага гэнэрал-губарнатара Назімава. Паводле рэскрыпту дазваляецца вызваленьне толькі з зямлёю. За панамі прызнаецца права ўласнасьці на зямлю; сялянам даецца права выкупіць ва ўласнасьць усадзебную зямлю і атрымаць у карыстаньне палявую зямлю за аброк ці паншчыну. Што датычыць да колькасьці зямлі, то ў рэскрыпце сказана, што зямлі павінна хапіць „для належнага забесьпечаньня сялянскага быту і для выкананьня абавязкаў перад урадам і панам“. Такая нявыразная формулёўка колькасьці зямлі заўсёды давала перавагу пану, каторы вызначаў і даваў надзел селяніну. Рэскрыпт загадвае Назімаву злажыць у Віленскай, Горадзенскай і Ковенскай губэрнях комітэты па справе вызваленьня сялян. Комітэты павінны апрацаваць проэкты вызваленьня і проэкты „положений“ для вызваленьня ужо сялян. Копіі з рэскрыпту былі разасланы ўсім губарнатарам і шляхецкім губэрскім маршалкам, што надало рэскрыпту агульнадзяржаўны сэнс. Некаторыя губарнатары прынялі копіі з рэскрыпту, як загады, і комітэты паступова пачалі ўтварацца ў розных губэрнях. Вельмі хутка зьявіліся комітэты ў губэрнях—Менскай, Віцебскай і

Магілеўскай. Потым яны пачалі ўтварацца і ў цэнтральных губэрнях імперыі.

У лютым 1858 году Сакрэтны Комітэт быў перароблен у Галоўны Комітэт па сялянскай справе. Новы комітэт не сьпяшаўся. Ён зьбіраў праекты, утвораныя губэрскімі комітэтамі, апрацоўваў іх і стрыг пад адзін грэбень. Такім спосабам і ўтварыўся агульны праект вызвалення сялян, каторы быў потым зацьверджан Аляксандрам II.

Мы ня будзем спыняцца на тэй канцэлярскай працы, каторая адбывалася ў губэрскіх і Галоўным Комітэце, скажам толькі, што маніфэст аб вызваленні сялян быў падпісан Аляксандрам II 19 лютага 1861 году. Публікацыя яго адбылася 5 сакавіка. Справа ў тым, што ў дзень падпісанья маніфэсту якраз была масьленіца. Урад баяўся, што сяляне, падпіўшы на масьленіцу, абавязкова забунтуюць, як пачуюць маніфэст. Дзеля гэтага маніфэст быў апублікован у пост. Найперш ад усяго сялянская маса не зразумела маніфэсту. Маніфэст быў напісан прадстаўніком фэўдальна-дваранскай групы, вядомым рэтрографам, маскоўскім мітрапалітам Філарэтам, каторы не спачуваў новым лібэральным поглядам. Мёртвая славянская мова зусім зацямніла і без таго бедныя мысьлі й рэформы, скрытыя ў маніфэсьце. Там, дзе сялянства зразумела маніфэст, яно засталася незадаволена ім. „Маніфэст гаварыў аб вызваленні, а на дзеле сяляне павінны былі, як і ў старыну, нясьці павіннасьці на карысьць паном. Як кажа Бутурлін, пасья азнаямленьня з маніфэстам у Калускай губэрні сяляне разыходзіліся з царквы найчасьцей маўклівыя, пахмурныя, разачараваныя, у якімсь недамысьленьні. Такім самым недамысьленьнем сустрачаўся маніфэст і ў другіх губэрнях. Нідзе ня было ніякай радасьці і захапленьня, а газэты, каторыя давалі весткі аб агульнай радасьці, па заяве хэрсонскага шляхецкага маршалка, проста лгалі. Такія адносіны да так званай волі не прадвяшчалі нічога добрага“. (В. И. Пичета. История крестьянских волнений в России. Минск, 1923. стр. 121).

Потым, калі урад стаў праводзіць маніфэст у жыцьцё, селянін урэшце зразумеў яго, але застаўся ім зусім незадаволеным. Маніфэст не адпавядаў яго пажаданьям, і сялянства аднеслася да яго воража. Воражасьць сялянства да няўдалай рэформы выявілася ў сялянскіх забурэньнях, каторыя разьліліся па ўсёй імперыі. На працягу двух год (1861-1863) лік іх даходзіў да 1100. Урад жорстка распраўляўся з бунтарамі-сялянамі.

Ня было спакойна і на Беларусі. Шмат дзе на Віленшчыне сяляне адмовіліся ісьці на паншчыну. Пашлі арышты зачыншчыкаў, сялян секлі лозамі, ставілі на пастой па хатах вайсковыя часьці. Такая самая гісторыя паўтарылася і на Віцебшчыне. Вельмі шырока разрасьліся сялянскія непарадкі на Ковеншчыне і Магілеўшчыне: і там яны ліквіда-

валіся збройнымі сіламі. Шмат дзе на Меншчыне сяляне адмовіліся ад паншчыны і далі арганізаваны адпор прысланым войскам, каторыя ўрэшце пусьцілі ў ход зброю. Лозы былі вельмі пашыранаю караю як у Расіі, так і на Беларусі. „Вызваленыя“ сяляне пароліся ўва ўсерасійскім маштабе. Непарадкі былі задушаны, і „вялікая рэформа“ стала праводзіцца.

На аснове маніфэсту беларускі селянін вызваляўся з няволі, як асоба, бяз выкупу; затое ён павінен быў выкупіць у пана тыя кавалкі зямлі, каторыя ён ад яго атрымаў. Выкуп за зямлю быў назначан вельмі высокі як па ўсёй імперыі, так і на Беларусі. Каб ілюстраваць гэта, прывядзем такія лічбы: калі вылічыць цану зямлі, што дасталася сялянству ў надзел па звычайных сярэдніх тагочасных цэнах, то за яе трэба было-б заплаціць 648 міліёнаў рублёў, а нам вядома, што ў самай рэчы сяляне павінны былі заплаціць за зямлю 867 міліёнаў рублёў. З гэтых лічбаў відаць, што наагул цана зямлі для сялянства была павышана на 25%. Гэтая надбаўка фактычна была нічым іншым, як скрытым выкупам з няволі самой асобы вызваленага селяніна.

Пры вызваленні селянін атрымлівае зямельны надзел, каторы ён павінен так ці йначай выкупіць. Беларускае панства ўсякімі праўдамі і няпраўдамі хоча зьменшыць сялянскія надзелы, бо для яго зямельны фонд быў вялікай каштоўнасьцю. Гэты факт пачаў адчувацца ўжо даўно. Апошні раз ён выявіўся ў проэкце вызвалення сялян зусім без зямлі, каторы падалі літоўска-беларускія паны з Назімавым у Петраград. Звычайнае зьяўленьне на Беларусі—гэта малы, куртаты сялянскі надзел, што зрабілася потым асноўнаю крыніцаю далейшага малазямелья і беззямелья беларускага селяніна. На Беларусі на кожную рэвіскую душу ў сярэднім было дадзена ад чатырох да пяці дзесяцін. Скарбовыя сяляне былі надзелены куды шчадрэй. Іх сярэдні надзел раўняўся пяці з паловай-шасьці з паловай дзесяцінам. Лік прыватнаўласьніцкіх сялян, вызваленых рэформаю на Беларусі даходзіў да 2 міліёнаў. Што датычыць скарбовых сялян, то іх на Беларусі, было ў 4 разы менш, чым прыватнаўласьніцкіх, што складала каля 500 тысяч людзей.

Ідучы на спатканьне паном, каторыя хацелі як мага больш пакінуць сабе зямлі, урад уставіў у палажэньне пункты, каторыя здавальнялі панскія інтарэсы і яшчэ больш павялічвалі сялянскае беззямельле і малазямельле. Аднымі з такіх пунктаў былі пункты аб так званых дармовых надзелах. На аснове іх, пану давалася права, па згодзе з тым ці іншым селянінам, даваць яму без усялякага выкупу з яго боку надзел, каторы раўняўся $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{3}$ нормальнага надзелу. Сяляне назвалі такія надзелы жабрацкімі. На Беларусі жабрацкі надзел раўняўся $1\frac{1}{4}$ - $1\frac{1}{2}$.

дзесяцінам. Жадаючы больш сялян пусьціць на жабрацкія надзелы, панства дапускала ўсялякія надужыцьці. Каб „угаварыць“ сялян згадзіцца на дармавы надзел, найчасьцей пускалася ў абарот гарэлка; часам застрашвалі забітага беларускага селяніна ўсялякімі страхамі, а часам проста секлі лозамі. Так ці йначай на жабрацкі надзел было пасаджана шмат сялян. Апроч таго, трэба сказаць, што забясьпечаньне зямлёю не адносілася да дваровых людзей. Не гаворачы ўжо аб тым, што пан на Беларусі спакон веку меў у сваім двары вялікі штат дворні, ён перад рэформаю пастараўся яшчэ павялічыць гэты штат, каб пры вызваленьні пусьціць яе ў сьвет з „воўчаю“ воляю. Таксама не атрымалі нормальных надзелаў тыя сяляне, каторыя былі ў дробных паноў, маёнткі каторых не перавышалі 75 дзесяцін. Калі прыняць пад увагу вялікі лік на Беларусі дробнай шляхты, то ясна, што і гэты факт утвараў шмат малаземельных і беззьямельных „вольных“ сялян. Рэформа, такім спосабам, адразу ўтварыла на Беларусі вялікую лічбу ня толькі малаземельных, але і беззьямельных сялян, бабылёў, каторыя адразу злажылі вясквы пролетарыят і векавечных арандатарай скарбовых, царкоўных і прыватнаўласьніцкіх зямель.

Спосаб землякарыстаньня на ўсёй Беларусі да рэформы ўстанавіўся падворны, а не абшчынны. Рэформа, аставіўшы на захадзе Беларусі стары спосаб землякарыстаньня, на ўсходзе, у Магілёўшчыне і Віцебшчыне, увяла землякарыстаньне абшчыннае. На працягу далейшых часоў мы бачым, што сялянства віцебска-магілёўскага раёну няўхільна прагнецца вызваліцца ад незнаёмых і чужых ім форм абшчыны і перайсьці да падворна-індывідуальнай гаспадаркі. Ня гледзячы на перашкоды, сялянам гэта ўдавалася часам паўлегальна, часам нелегальна. Абшчына была навязана рэформаю, але яна не адпавядала выпрацаваным з старыны поглядам сялян на іх зямельна-прававыя адносіны. За дзесяткі год сялянства Магілёўшчыны і Віцебшчыны не магло звыкнуць да мысьлі аб ураўненьні і перадзелах зямлі, што было нязгодна з старажытнымі прававымі нормамаі Беларусі. Кожны селянін трымаўся сваіх атрыманых у спадчыну ад бацькоў палосак. Само сабою зразумела, што абшчына без ураўніцельнага прынцыпу і перадзелаў была ў Віцебшчыне і Магілёўшчыне толькі юрыдычнай фікцыяй; фактычна і тут землякарыстаньне было падворным. Адсюль самі напрошваюцца некаторыя вывады, каторыя карысна адзначыць. Беларускі селянін з самага пачатку прырос да сваёй зямлі і зьяўляецца больш выразным уласьнікам, чым абшчыньнік-вялікарус, бо ніколі ня ведаў перадзелаў, каторыя былі і ёсьць звычайным зьявішчам на ўсходзе. Ён больш разьвінуў зямельную, вяскова-гаспадарскую культуру, чым селянін на Вялікарусі, але грамадзянскіх навыкаў і задаткаў колектывізму ён мае менш, чым селянін-абшчыньнік на Вялікарусі.

На аснове рэформы выходзіла, што селянін да таго часу, пакуль ён ня выкупіць атрыманага ад пана надзелу, знаходзіцца ў адносінах да яго ў стане часова-абавязанага. На Беларусі найчасьцей яго абавязкі ў адносінах да пана складаліся з трох дзён паншчыны ў тыдзень мужчынскіх і двух у тыдзень—жаночкіх. Паншчына часам, як і ў часы прыгону, замянялася аброкам, каторы ад 15 рублёў даходзіў да 22 рублёў у год. Польскае паўстаньне 1863 году прымусіла рускі урад

Народныя ўборы з-пад Пінску на пачатку XIX ст.

скасаваць на Беларусі палажэньне часова-абавязаных сялян. Каб прыцягнуць у свой бок селяніна, урад абвясціў яго зусім вольным ад паншчыны і аброку. Замест іх, з 1864 году селянін пачаў плаціць беспасрэдна ураду выкупныя плацяжы. Эканомічная абавязковая сувязь яго з панам была скасована. З панамі меў справу рускі урад, каторы адразу заплаціў ім авансам па вельмі шчодрай расцэнцы выкуп за сялянскую зямлю даходнымі процантнымі паперамі. Што датычыць да „вызваленага“ сялянства, то яно павінна было плаціць добрачынецу-ураду злішкаю на працягу дзесяткаў год свой як-бы доўг выкупнымі штогоднымі плацяжамі. Дорага каштавала селяніну гэтая панска-царская ласка.

У. Ігнатоўскі. Гісторыя Беларусі.

Апроч скарбовых і прыватнаўласьніцкіх сялян, рэформа 1861 г. закранула і другія групы дробнага вясковага жыхарства.

Ад часоў Рэчы Паспалітай на Беларусі існавала група так званых панцырных баяр. Гэтая пышная назва зусім не адпавядала свайму зместу. Да панцырных баяр належала дробная шляхта, што дастала ў старыя часы зямельныя надзелы за шматгадовую вайсковую службу. З часам панцырнікі аб'яднелі, і іх надзелы мала чым розніліся ад сялянскіх; апроч таго, яны прынялі дзейны удзел у паўстаньні і гэтым згубілі царскую ласку. У 1866 годзе асобным указам яны былі прыпісаны да сялян. Пазьней тыя з іх, каторыя з якіх-небудзь прычын зусім згубілі зямлю, былі прыпісаны да мяшчан гарадоў.

Апроч панцырных баяр, існавала яшчэ на Беларусі даволі значная група так званых аднадворцаў, каторая зляжылася з зьбяднелае дробнае шляхты часоў Рэчы Паспалітай. Як і першая група, яны папалі пад няласку царскага ураду. Пасьля рэформы 1861 году дашла чарга і да іх. Частка аднадворцаў па асобных загадах апынулася ў палажэньні звычайных скарбовых сялян, а частка абселася на прыватнаўласьніцкіх землях, як арандатары, па зусім прыватнаму дагавору з земляўласьнікамі.

Вельмі добрую характарыстыку гэтай беларускай шляхты ў сялянстве дае Я. Лёсік у сваім артыкуле, зьмешчаным у зборніку „Беларусь“, выданым у 1923 годзе („Культурны стан Беларусі к моманту Лютаўскай рэвалюцыі“, гл. стр. 101, 102, 103). Па соцыяльнаму стану былы шляхціц—той самы земляроб, што й селянін. Не падобен ён на селяніна хіба толькі тым, што жыве ня ў вёсцы, а ў засьценку ці на хутары. Апроч таго, ён памятае сваё мінулае шляхецтва ды трымаецца з гонарам. „Даўнейшыя прывілеі збліжалі шляхціца з панскім дваром, а гэта выгадала ў ім некаторыя адзнакі пустой шляхецкай ганарлівасьці. Шляхціц ганарыцца сваім шляхецкім пахаджэньнем і неахвотна кампануе з сялянствам. А селянін, не знаходзячы ніякай соцыяльнай розніцы паміж сабою і шляхціцам, стараецца пры здарэньні высьмеяць яго пустую шляхецкую заносьлівасьць і не далюблівае яго за ўгодлівасьць перад панам... Самы бедны шляхціц любіць у сьвята чыста адзецца, зьездзіць на кірмаш, пайсьці ў госьці да суседа. Селянін і тут стараецца высьмеяць яго зухаўство ды кажа на шляхціца: „На назе бот скрыпіць, а ў гаршчку трасца кіпіць“. Большасьць шляхты трымаецца каталіцкага вызнаньня, як усе мясцовыя паны-земляўласьнікі, але ёсьць шляхта і грэцкага, праваслаўнага, вызнаньня“ (стар. 103).

З часоў Рэчы Паспалітай на Беларусі існавала яшчэ група так званых вольных людзей. Яна складалася з самых рознастайных элемэнтаў. Сюды ўваходзілі быўшыя колённыя, чужаземцы, што цьвёрда

абселіся на Беларусі, шляхціцы, згубіўшыя з тэй ці іншай прычыны сваё шляхецтва, быўшыя прыгонныя сяляне і дваровыя, выпушчаныя на волю асабістымі панскімі актамі і г. д. Уся гэтая рознакаліберная група вольных людзей на грунце рэформы была прызнана прыналежаю да стану звычайных вызваленых сялян.

У сувязі з вызваленнем сялян, з 1861 году на Беларусі пачало існаваць сялянскае надзельнае земляўласніцтва. Наколькі можна бачыць з ранейшага, яно ня было вялікім і значна ўступала шляхецкаму земляўласніцтву. У той час, як шляхецкае земляўласніцтва ў сярэднім складала каля 60% усёй зямлі, сялянскае земляўласніцтва ў сярэднім раўнялася, прыблізна, 30%, спускаючыся часам і ніжэй, напрыклад на Віцебшчыне, дзе яно складала толькі 24%. Зразумела, што пры такіх умовах была забяспечана векавечная арэнда сялянамі прыватнаўласніцкіх і скарбовых зямель. Апроч таго, што яшчэ важней, для панскіх маёнткаў былі забяспечаны амаль што дармовыя сялянскія рабочыя рукі як для сезоннага, так і для пастаяннага найму. Селянін, апрацаваўшы свой невялічкі надзел, быў вольны, а вечная недахватка гнала яго ў панскі двор, дзе ён, як ласкі, шукаў працы, каб не памерці з голаду. Іначай кажучы, рэформа пусьціла селяніна ў сьвет напоўпролетарам. Калі дадаць да гэтага, што ў 60-ыя годы на Беларусі і ў Расіі прыватнаўласніцкія землі былі амаль што выключна панска-шляхецкімі, то становіцца зусім ясным, што юрыдычна вызвалены селянін з эаанамічнага боку быў моцна прывязан да таго самага пана, ад каторага ён залежаў сотні год.

Такім спосабам, вызваленне сялян ад прыгону мела чыста знадворны характар. З рук гандлёвага капіталу селянін папаў у рукі прамысловага капіталу.

Зямлі селяніну далі куды менш, чым ён апрацоўваў раней, прычым, лепшую зямлю пан аставіў сабе, а горшую аддаў яму. За гэтую зямлю селянін павінен быў заплаціць даражэй, чым яна каштавала і яшчэ даваць даплаты процанты. Уласнікі жабрацкіх надзелаў, вельмі хутка, а былыя дваровыя адразу, пачалі ўваходзіць у клясу пролетарыяту, што стаяла ў поўнай сувязі з агульным развіццём прамысловасці.

У цэнтральнай Расіі сялянская зямельная рэформа была звязана з другімі лібэральнымі мерапрыемствамі і рэформамі, напрыклад, земскай, судовай і г. д. На Беларусі, апроч Смаленшчыны, і гэтага ня было. Урад, баючыся польскага панства на Беларусі, каторае, скарыстаўшы лібэральныя ўстановы, магло-б арганізавацца, другіх рэформ не праводзіў. Такім спосабам, і ў гэтых адносінах Беларусь нічога не атрымала. Яна апынулася ў горшым палажэнні, чым цэнтральная

Расія. У той час, як у Расіі будаваліся школы і больніцы, дарогі і масты і г. д., Беларусь асталася збоку.

Пасья вызвалення, сялянства атрымала ад ураду асобнае іясковае саслоўнае „самоуправление“, каторае амаль што без перамен прабыло да часоў рэволюцыі. Сяляне складаюць вясковыя вобчасты з

Сялянскія вопраткі ў пачатку XIX стагоддзя, з-пад Горадні.

сельскімі сходамі, старастамі, соцкімі і дзесяцкімі. Некалькі вясковых вобчастаў складаюць валасное вобчаства, са сходам, старшынёю і пісарам. Тут-жа пры воласьці знаходзіцца і сялянская юстыцыя ў відзе валаснога суду. Тут-жа ў воласьці „вольнага“ селяніна лібэральна сякуць лозамі. Усе гэтыя вынікі рэформы былі і ў Расіі, і на Беларусі.

Спыняцца на іх мы ня будзем, бо яны ўсім добра вядомы. Зразумела, што ўсё гэтае сялянскае самакіраваньне было фікцыяй, бо ўлада над селянінам была ў руках пана ці беспасрэдна, ці праз міравога пасрэдніка, каторы быў прадстаўніком шляхецкіх інтарэсаў. Што гэта так, мы можам бачыць нават з офіцыяльнага дакуманту. Перад намі выпіска з „Журнала Гродненскаго Губернскаго по крестьянским делам Присутствия“ ад 8 жніўня 1863 году. Там, паміж іншым, сказана: „Из замечаний членов поверочных комиссий, сделанных ими во время объезда волостей, оказывается, что под влиянием бывших мировых учреждений общественное крестьянское управление находилось в самых неблагоприятных условиях. Права крестьян, дарованные им положениями 19 февраля 1861 года, оставались им почти неизвестны, вследствие сего волостные старшины, назначенные по большей части по настоянию помещиков... распоряжались самоуправно, под руководством их или поставленных от них писарей, общественными делами. Волостные и сельские сходы не имели надлежащего значения. Сельские старосты были преимущественно подрядчиками на господские работы и ограничивались надзором за их исправностью. Крестьяне по распоряжению своих должностных лиц, поддерживаемых помещиками, подвергались телесным наказаниям в совершенно произвольном размере. О волостном суде крестьяне не имели и понятия. Дела, спорные между крестьянами, решались старшинами или волостными писарями“.

Вынятак, на наш погляд, вельмі яскравы, што добра рысуе палажэньне. Няма ніякай патрэбы дадаваць да яго што-небудзь. З вынятку мы бачым, што сялянскае самакіраваньне пасья рэформы ёсьць нішто іншае, як старое дарэформеннае кіраваньне сялянамі з панскага двара і панскай стайні. Калі так справа апісваецца ў офіцыяльным дакуманце, то жыцьцё давала яшчэ яскравейшыя малюнкi ўсялякіх непарадкаў, бязупыннага гвалту і зьдзеку. „Вялікая“ рэформа мела вельмі няпэўную „велічыню“.

Паўстаньне 1863 году.

Лібэральны настрой ураду адбіўся і на політыцы Расіі ў адносінах да былой Рэчы Паспалітай. Ён выявіўся з чыста надворнага боку ўжо тым, што, пасья сьмерці Паскевіча (1856 г.), у Польшчу назначаліся адзін па адным такія намесьнікі, каторыя не маглі трымаць такога залезнага рэжыму, які быў пры Паскевічу. Гэта былі больш саноўныя старычкі, каторым трэба было даць якую-небудзь пачэсную сінэкуру. Адзін за другім ішлі—Гарчакоў, Сухазанэт, Ламбэр і Лідэрс, каторых політыка была ў тым, што яны не вялі ніякай політыкі. Апроч таго, у вадносінах да Польшчы урад робіць некаторыя палягчэньні. Была

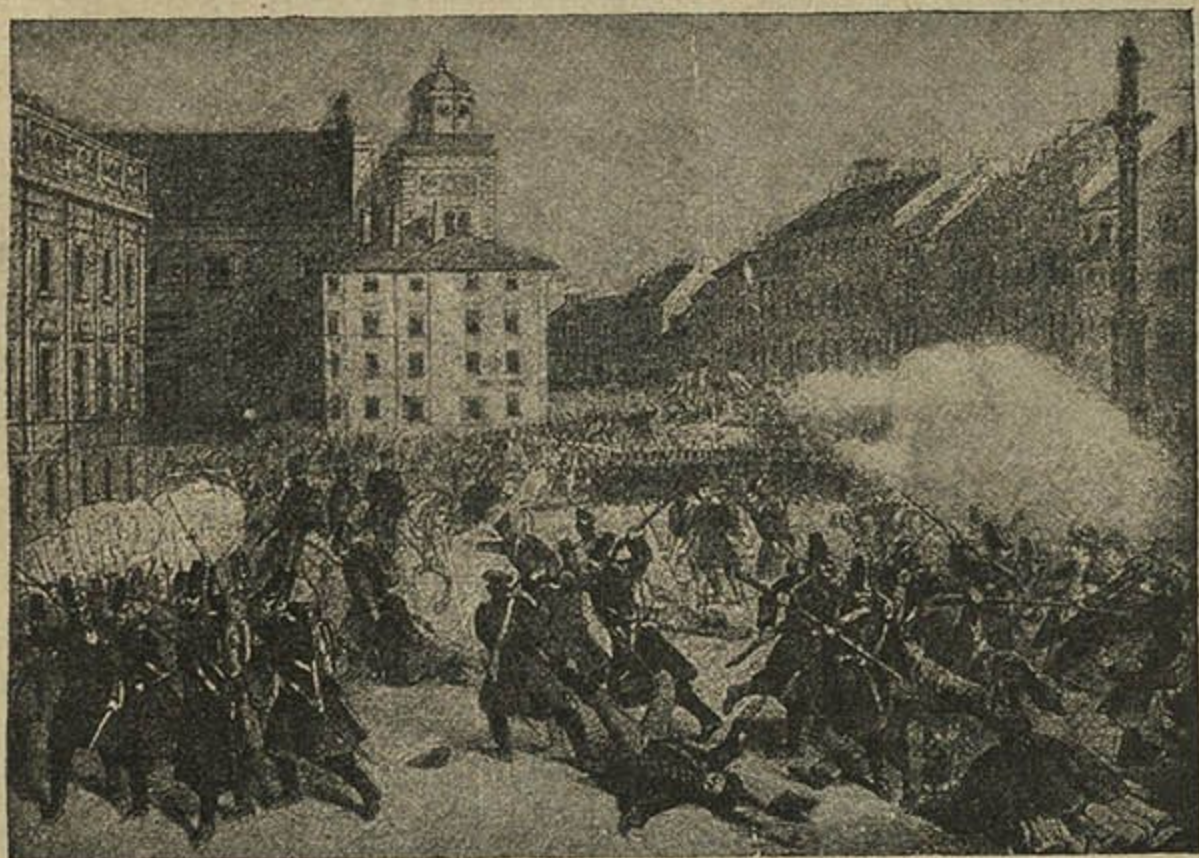
апублікавана амністыя ўсім паляком, каторыя былі сасланы ў Сібір і другія мясцовасьці імперыі за удзел у паўстаньні 1831 году. Было дазволена выдаваць творы поэты Міцкевіча, каторыя дагэтуль былі забаронены цэнзураю. У Варшаве была адчынена мэдыцынская акадэмія, каторая адразу пачала групаваць наўкол сябе патрыотычна-настроеную моладзь. У Варшаве-ж было адчынена земляробскае таварыства, каторае аб'яднала ўсю шляхту Польшчы. На чале таварыства стаў вельмі популярны ў польскіх шляхецкіх колах Андрэй Замойскі.

Дзякуючы ўсім гэтым палёгкам, сярод польскай арыстократыі ўтвараецца група, каторая ставіць сабе за мэту аб'яднаньне польскіх інтарэсаў з інтарэсамі Расіі. На чале групы становіцца Велепольскі. Ён і яго аднамысьленьнікі трымаюцца кансэрватыўных поглядаў, каторыя магчыма сформуляваць так: лепш ісьці з рускім урадам, чым з польскімі рэволюцыянерамі-якобінцамі. На думку гэтай групы, Польшча павінна ўваходзіць у склад Расійскай імперыі, як аўтономная адзінка. Велепольскі, разам з Любенскім, Губэ, Сьвідзінскім і др., апрацоўвае праект самакіраваньня Польшчы, каторы падае рускаму ураду. На аснове праекту рускі урад праводзіць у Польшчы рэформу 27 сакавіка 1861 году. На чале краю стаіць Рада стану каралеўства, якая складаецца з выдатнейшых сьвецкіх і духоўных саноўнікаў; такія-ж Рады ўтвараюцца ў месьце Варшаве, другіх галоўнейшых гарадох і ў губэрнях Польшчы. Рада стану кіруе праз комісію народнай асьветы і комісію адміністрацыйную. Велепольскі становіцца на чале комісіі народнай асьветы. Рэформа не здавальняе польскіх патрыотаў. Варожы настрой у Польшчы да рускага ураду не зьмяншаецца.

Часта Рух у Польшчы пачынаецца з маніфэстацыі і канчаецца аружным паўстаньнем. Першая маніфэстацыя ў Варшаве адбылася яшчэ 10 ліпеня 1860 году ў сувязі з хаўтурамі ўдавы Савінскага, дзеяча паўстаньня 1831 году. Потым маніфэстацыі ідуць адна па другой, часта канчаючыся забойствамі. На Беларусі рух пачаўся пазьней. Першы раз засьпявалі рэволюцыйныя песьні ў касьцэле ў Вільні 8 траўня 1861 году; першая маніфэстацыя адбылася ў Вільні на Пагулянцы 18 верасьня 1861 году. Першая збройная група была прыкмечана каля Вільні ў мястэчку Берштанах 21 ліпеня 1862 году. Збройнае паўстаньне ў Польшчы пачалося ў ноч з 10 на 11 студзеня 1863 году. На Беларусь яно перакінулася праз два месяцы, а ўжо з канца 1862 году існуе ў Вільні рэволюцыйны комітэт, каторы організуе на Літве і Беларусі паўстаньне.

На рух робіць вялікі ўплыў загранічная эміграцыя як польская, так і рэволюцыйная руская. Барацьба Італіі, што адбывалася ў гэты час за сваё аб'яднаньне і вызваленьне ад Аўстрыі, зварачае на сябе увагу і падтрымлівае рэволюцыйны настрой палякаў. Імя Гарыбальдзі, попу-

лярнае ўва ўсёй Эўропе, робіцца асабліва популярным у Польшчы. Польшкія патрыоты ўскладаюць свае надзеі на дапамогу заходніх гаспадарстваў, асабліва Францыі. Францыя вядзе барацьбу з Аўстрыяй за вызваленне Італіі, потым яна будзе змагацца з Расіяй за вызваленне Польшчы. Чаго не пасьпеў зрабіць Наполеон I, тое зробіць, на думку польскіх патрыотаў, яго наступнік Наполеон III. Тварэц навуковага рэволюцыйнага соцыялізму, Кароль Маркс, лічыць паўстаньне 1863 году прогрэсыўным гістарычным зьяўленьнем. Вялікі удзел у паўстаньні прымаюць гурткі відных рэволюцыянераў таго часу, Герцэна і Бакуніна.

У Варшаве ў 1861 г.

Усё-ж такі трэба зазначыць, што паўстаньне 1863 году, ня глядзячы на яго інтэнсыўнасьць і гэроічнасьць асобных момантаў, ня мела той шырыні і размаху, што паўстаньне 1831 году. У 1831 годзе Польшча паўстала, як гаспадарства. Яна і Расія былі дзьвюма ваюючымі старонамі ў стане вайны паміж сабою. Польшча мела хоць і невялікую параўнальна з Расіяй, але ўсё-ж такі рэгулярную армію, каторая стала воч-на-воч з рускай рэгулярнай арміяй. Цяпер у палякоў была магчымасьць толькі партызанскай барацьбы, каторая, як-бы яна моцная ні была, не магла стаць проціў організаванага напору рэгулярнай арміі. Апроч таго, сялянства, на каторае мог спадзявацца і апірацца партызанскі рух, было цяпер ня так воража настроена ў адносінах да Расіі, як у канцы 20-х і пачатку 30-х гадоў. Гэтыя годы былі ў Расіі зьвязаны з ненавіснымі іменьнямі Аракчэева і Мікалая I, а цяпер „лібэральны“

скіру урад, хоць і няўдала, але ўсё-ж такі правёў вызваленне сялян ад прыгону, чаго не зрабіла панская Польшча мінулага часу.

Мэта паўстаньня—ранейшая: адбудаваць Рэч Паспалітую ў старых межах да 1772 году. Новым у вадносінах да Беларусі было тое, што паўстаньне 1863 году зазначала ўсю важнасьць сялянскага пытаньня і высунула для здзейсьненьня плян пабудаваньня незалежнай Беларусі.

Герцан.

Гэтыя два пытаньні стаялі ў сувязі з тэорыямі тагочасных рэволюцыйных гурткоў Герцэна і Бакуніна і выклікаліся рэальнымі інтарэсамі працоўных мас Беларусі. Герцэн у польскім пытаньні быў прыхільнікам незалежнай Польшчы, але ён ня быў згодзен з тым, каб уваскрослая Польшча праглынула Украіну, Літву і Беларусь; апроч таго, ён лічыў, што паўстаньне павінна дасягнуць ня толькі мэт політычных, але і соцыяльных: яно павінна вызваліць сялян ад прыгону і даць ім зямлю. Таксама мысьліў і Бакунін. Сялянская Расія, хлопская Польшча, вызваленыя Украіна, Беларусь і Літва, на яго думку, павінны стварыць вольныя фэдэрацыі.

У 1862 годзе ў Варшаве, замест Варшаўскага ^{Фем.} Гарадзкога Комітэту організаваўся Народны Цэнтральны Комітэт, каторы хутка абвясціў сябе Народным Жондам (урадам). Ён вядзе сваю працу і ўтрымліваецца на сродкі, каторыя, з аднаго боку, перакідаюцца яму ў загранічнай эміграцыі, з другога боку—атрымліваюцца, як спэцыяльныя зборы з уласьнікаў зямлі ў Польшчы і на Беларусі. Падпольны урад мае вялікія сувязі ня толькі з паўстанцамі краю: ён зьвязан з замежнай эміграцыяй і, апроч таго, праз палякоў афіцэраў, чыноўнікаў, студэнтаў і г. д. ён мае сувязь з рэволюцыйнымі організацыямі ў розных мясцовасьцях Расіі.

Як і ў 1831 годзе, паўстаньніцкі рух з самага пачатку разьбіўся на дзьве часьці: белую і чырвоную. На чале партыі белых стаяць польскія магнаты і багатая, радавітая шляхта. Усе яны концэнтруюцца навокал старога політычнага дзеяча, вядомага нам Адама Чартарыскага і яго сваякоў (Лямбэраў отэль у Парыжы). Яны лічаць, што для адбудовы Рэчы Паспалітай першую і галоўную ролю павінна граць дыплёматыя. Збройнае паўстаньне патрэбна пастолькі, паколькі яго могуць скарыстаць дыплёматы. Панскае земляўласьніцтва і шляхецкія выключныя правы ў будучай Польшчы павінны застацца непа-

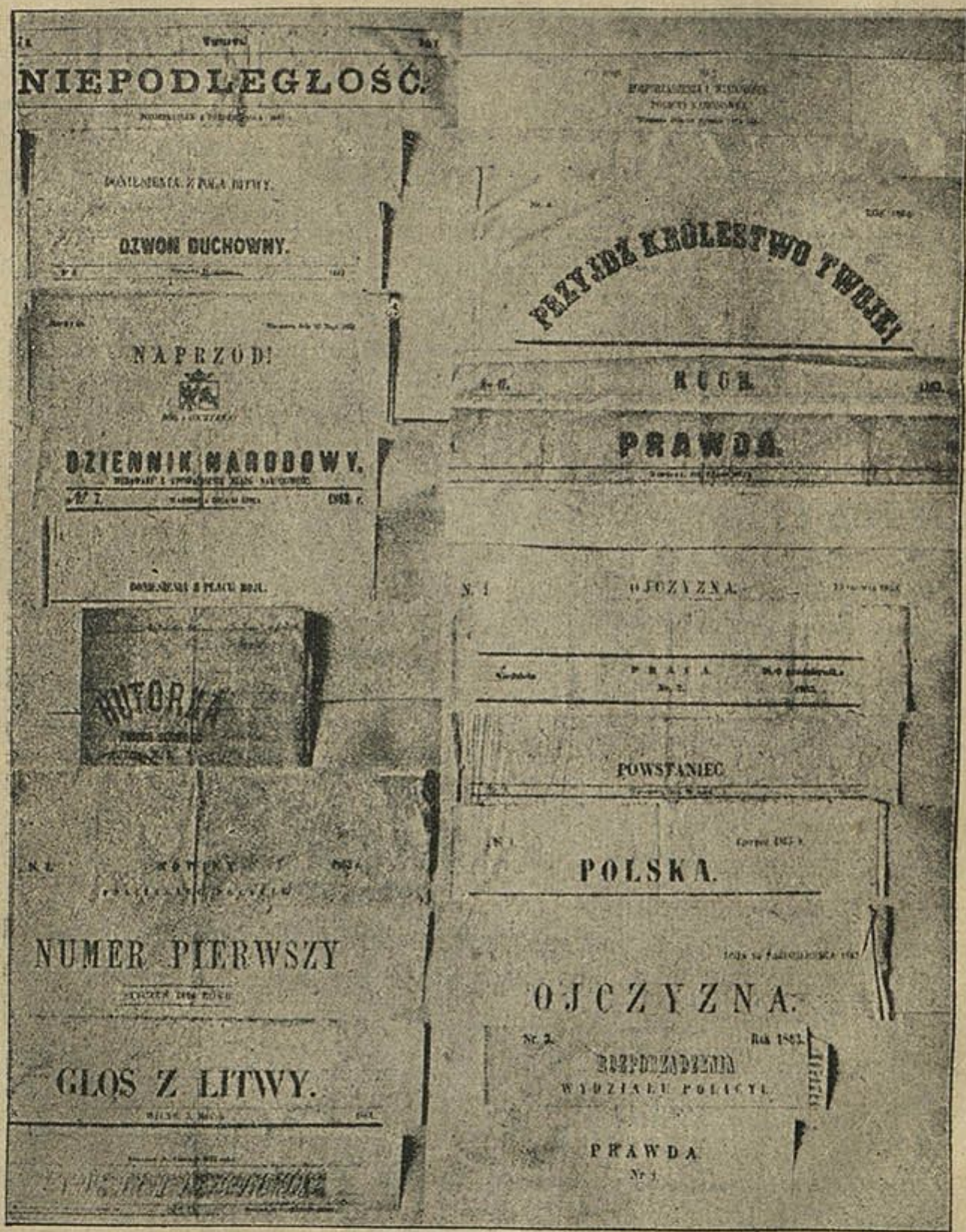
рушнымі. Польшча павінна адрадіцца, як каралеўства, у тых самых формах, у якіх яна памёрла. Чырвоныя складаюцца з дробнай рэволюцыйна-настроенай буржуазіі, інтэлігэнцыі і студэнцтва. Цэнтр польскай справы, на іх погляд, павінен быць не ў дыплёматычных забаўках, а ў рэволюцыйных актах. Землі павінны быць адабраны ад паноў і раздадзены сялянам. Абвестка аб гэтым акце павінна быць зроблена адразу, у самым пачатку паўстання, ясна і катэгорычна, каб працоўныя масы цалком увашлі ў паўстаньне. Рэч Паспалітая павінна будавацца не па старых асновах, а як шырока-дэмакратычная рэспубліка. Некаторыя з чырвоных сваю соцыяльную праграму выражалі вельмі яскрава і вобразна. „Пякельнаму дэмагогу“ Мераслаўскаму прыпісваюць, напрыклад, такія словы: „Польшча будзе вольнай толькі тады, калі на кішчэ апошняга ксяндза будзе павешан апошні шляхціц“.

Зразумела, што паміж чырвонымі і белымі йдуць нясупынныя прынцыповыя спрэчкі. І тая і другая партыя мае ў Парыжы свае ўласныя органы друку: белыя—„Wiadomości Polskie“, чырвоныя—„Przegląd Rzeczy Polskich“. Паміж гэтымі часопісямі ідзе бесперарыўная полеміка. Белыя не згаджаюцца з радыкалізмам чырвоных. Найбольшае, на што частка белых згаджаецца пайсьці,—гэта пусьціць у сялянскія масы няясную абяцанку палепшання іх долі ў будучыне.

Як гаварылася вышэй, паўстаньне пачалося ў ноч з 10 на 11 студзеня. Шмат дзе ў краі сталі выступаць партызанскія групы. Масавыя сялянства пасыўна адносіцца да паўстання, дзякуючы таму, што белыя іграюць у ім відную ролю. Часта нават у кароннай Польшчы прыкмячаліся адмоўныя адносіны да паўстанцаў. Удзельнік паўстання, добраволец француз Л. Фук у сваёй кніжцы „Plus de Pologne“, успамінаючы аб паўстанні, гаворыць, што нярэдка сяляне віталі паўстанцаў словамі „сабачая шляхта“. І. Грабец у сваім творы „Rok 1863“, выданым у нашы дні, таксама дае шмат прыкладаў варожых адносін польскага сялянства да паўстання. Сялян—„здрайцаў айчыны“ паўстанцы сотнямі вешалі і яшчэ ў большым ліку ім вылічалі „solemne batogi“ (стр. 238, 248 і г. д.). Часта і самі паўстанцы ўхіляліся ад таго, каб даць удзел у паўстанні праўдзіва-рэволюцыйным пролетарскім элементам. Л. Фук у тэй-жа кніжцы адносна гэтага апавядае: Сем тысяч рабочых запісалася ў польскім камітэце ў Парыжы, каб ісьці ў Польшчу ў якасьці паўстанцаў, але камітэт іх туды не пакіраваў, бо народны жонд меў на увазе адну мэту—пабудаваць у Польшчы старажытны ўціск над простымі людзямі.

Каб прыцягнуць селяніна да паўстання, белыя прыбеглі да спрабаванага сродку—рэлігіі. Пушчаны былі ў справу ксяндзы, каторыя абвясцілі паўстаньне і удзел у ім сьвятою справаю. Цікава тое, што чырвоныя таксама не адмаўляліся ад таго, каб скарыстаць рэлігійны

а часам і фанатычны настрой польскага сялянства. Ксёндз Фелінскі, каторы потым быў варшаўскім арцыбіскупам, у сваіх гутарках з выпускнымі студэнтамі Пецяўбургскай каталіцкай духоўнай акадэміі, піша,

Нелегальныя газеты ў 1863-4 г.г. (Беларуская газета „Hutarka“—„Гутарка“).

што чырвоныя ў процівагу белым вельмі часта са студэнтаў вышэйшых сьвецкіх школ перарабляліся на ксяндзоў, апранаючы сутану для палітычных мэт.

Паўстаньне на Літве і Беларусі пачалося трохі пазьней і на чале яго стаў мясцовы народны урад пад назваю Літоўскага Комітэту.

Ён офіцыйна быў аддзелам Варшаўскага цэнтру, але, трэба сказаць, далёка не заўсёды прызнаваў сваю поўную залежнасьць ад польскага жонду. Цэнтрам паўстаньня на Літве і Беларусі была Вільня. Прыметы паўстанцкага руху пачалі вызначацца яшчэ з канца 50-х год. Пачала пашырацца агітацыйная паўстанцкая літаратура як у польскай, так і ў беларускай мове. Гэтая літаратура прызначалася спэцыяльна для беларускага селяніна і выдавалася як белымі, так і чырвонымі. У Беластоку для гэтай мэты была наладжана патайная друкарня. Было выдана 9 нумароў часопісі для сялян— „Мужыцкая Праўда“. Пашыраліся брошурны— „Гутарка старога дзеда“, „Перадсьмертны разгавор пустэльніка Пятра“ і г. д. Літаратура кліча селяніна ў паўстаньне, гаворачы аб тым, што з маскалём селяніну добра ня будзе, што толькі ў адбудаванай нанава Рэчы Паспалітай ён будзе вольным і роўным з панамі. З 1861 году ў гарадох Беларусі сталі адбывацца вулічныя патрыотычныя маніфэстацыі. У касьцёлах натаўп, наэлектрызаваны ксяндзамі, сьпяваў гімны рэлігійна-патрыотычнага зьместу. Гімны былі ператлумачаны пабеларуску і прыстасованы да Літвы і Беларусі. Мужчыны пачалі насіць конфэдэраткі, кунтушы і чамаркі, а кабеты— жалобныя вопраткі, каторыя павінны былі сьведчыць аб жалобе па прыгнечанай бацькаўшчыне. Зьявілася шмат усялякіх патрыотычных эмблем, як, напрыклад, белы арол, пагоня, паломаны крыж у кайданых ці вянку і г. д.

Паўстанцы і патаемны урад Літвы і Беларусі, як і ў Польшчы, адразу распадаюцца на белых і чырвоных. Да белых належыць беларускае магнацтва і панства. Яны глядзяць на паўстаньне вачыма польскіх земляўласнікаў. Ёх цягне да сябе белая Варшава. На Беларусі ў іх няма ніякай апоры, бо сялянскія беларускія масы ў адносінах да іх настроены воража. Што датычыць да чырвоных, то яны шукаюць апоры ў беларускіх сялянскіх гушчах, каторым яны прапануюць даць зямлю, волю ў шырэйшым разьмеры, чым гэта зрабіла царская Расія. Ёх ня цягне да сябе Варшава. У той час, як белыя лічаць віленскі урад падлеглым цэнтральнаму жонду Варшавы, чырвоныя не згаджаюцца паддаць рэволюцыю ў Літве і Беларусі інтарэсам Варшавы. Ём не патрэбна ні шляхецкая Польшча, ні царска-дваранская Расія. Яны змагаюцца за перамогу „мужыцкай праўды“ на Беларусі, каторую разам з імі павінны бараніць і самі мужыкі. „Дзяцюкі! Жывучы пад жондам маскоўскім, кожны ведае, што ён нас абдзірае і глуміць, але мала хто добра падумаў, чы можна ад яго спадзявацца чаго-небудзь для нас альбо дзяцей нашых. Я, дзяцюк, лепш знаючы ад вас, уздумаў напісаць пісьмо, каб не магло туманіць розуму вашага. Для таго чытайце з увагаю, а як перачытаеце, давайце да другой вёскі. Чалавек такую мае натуру, што калі даведаецца, то хоча зразумеці добра

і дастаці ўсяго, што яму належыць. Гэта вялікая праўда. От яшчэ нядаўна гаварылі нашыя, што яны створаны для таго, каб служылі паншчыну і былі нявольнікамі, а чы сягонья гэтак скажуць, калі ўжо ведаюць многа і многа хочуць. Сягонья ўсе ўжо паразумнелі, усе ўжо мужыкі талкуюць, што бог стварыў чалавека, каб ён карыставаў з вольнасьці справядлівай, і сьмяюцца, як маглі інак думаць. Мы сягонья ўжо ведаем, што чалавек вольны тады, калі мае кавалак сваёй зямлі, за каторую ані чыншу і аброку ня плаціць, ані паншчыны ня служыць... Няма чаго чакаць ад нікога, бо ўжне толькі той, хто па-сее. Так сейце-ж, дзяцюкі, поўнаю рукою, не шкадуйце працы, каб мужык быў чалавекам вольным, як на цалюськім сьвеце“ („Мужыцкая Праўда“ № 3).

Селянін на Беларусі прыгнятаецца ня толькі рускім царызмам, але і польскім панствам. Адсюль чырвоныя мэханічна павінны былі перайсьці да процівапастаўленьня ня толькі соцыяльных, але і нацыянальных інтарэсаў беларускага працоўнага народу нацыянальным інтарэсам польскага панства і рускага самаўладства. Яны, поруч з соцыяльным вызваленьнем беларускага селяніна ад пана-паляка і рускага цара, ставяць сваёю мэтаю політычнае і культурнае вызваленьне „мужыцкай“ Беларусі ад Расіі і Польшчы. Само сабою зразумела, што нязгода паміж чырвонымі на Беларусі яшчэ мацнейшая, чым у Польшчы. Там яны расходзяцца паміж сабою ў соцыяльным пытаньні, а на Беларусі, апроч соцыяльных расходзін паміж чырвонымі і белымі, ідуць спрэчкі па політычных і нацыянальных пытаньнях. Утвараецца вельмі заблутаная сытуацыя. Паўстанец 1863 году збройна выступае проціў расійскага самаўладства, але гэты паўстанец рэзка разьбіўся на дзьве, зусім непадобныя адна на другую, палавіны. Белыя на Беларусі, як гаварылася ўжо вышэй, былі прадстаўлены „зубрамі“—магнатамі. Самую выдатную ролю сярод іх гралі такія буйныя земляўласьнікі, як горадзенскі губэрскі маршалак шляхты Старжынскі, менскі губэрскі маршалак шляхты Лапа, менскі пан Аскерка, князь Мікалай Гедройц, А. Еленскі і інш. На чале справы стаяў Старжынскі, чалавек хітры, лоўкі; ён меў шырокія сувязі як з мясцовым магнацтвам, так і з магнацкай замежнай эміграцыяй. Гэта—выразны прыгоншчык, каторы, ня глядзячы на сваю політычную опозыцыю ў адносінах да рускага ўраду, разам з ім душыў сваіх сялян. У 1861 годзе сялянства ў яго маёнтках у Беластоцкім павеце, пачуўшы аб волі, папрабавалі не пайсьці на паншчыну. Старжынскі тады адразу вытрабаваў з Горадні рускую вайсковую сілу, каторая пакарала сялян. Адсюль ясна, як сялянства потым, у 1863 годзе, падтрымвала такога паўстанца.

Чырвоныя складаліся з дробнай зьбяднелай шляхты, студэнтаў, вучняў, рамесьнікаў. Вакол іх групавалася больш сьвядомае сялянства.

Дробна-буржуазы́ная рэволюцыйная інтэлігэнцыя займала тут першае месца. На чале чырвоных стаіць адзін з выдатнейшых рэволюцыянераў таго часу Кастусь Каліноўскі, на асобе каторага нам трэба спыніцца.

Каліноўскі радзіўся ў Горадзеншчыне, у Ваўкавыскім павеце, у 1838 годзе. Бацька яго, дробны зьбяднелы шляхціц, ужо ня мог жыць з зямлі і зарабляў хлеб, як кустар-ткач. Сына ён аддаў у навуку. Кастусь скончыў пяціклясовую прогімназію ў Сьвіслачы і паступіў у Маскоўскі унівэрсытэт.

Паўстанцы выходзяць у лес („Do lasu“).

За удзел у студэнцкіх непарадках яго адтуль выключылі, і ён, пасля ўсялякіх труднасьцяў залічыўся ў Пецярбургскі унівэрсытэт і скончыў яго, як кандыдат права. У унівэрсытэце канец 50-х гадоў Каліноўскі жыве звычайным жыцьцём студэнта-бедняка і зыходзіцца з рускімі падпольнымі народніцкімі гурткамі і рэволюцыйнымі польскімі організацыямі. Творы Герцэна і Бакуніна робяць вялікі ўплыў на яго сьветапагляд. У 1860 годзе Каліноўскі ўжо тыповы рэволюцыянер-народнік таго часу. У 1862 годзе Каліноўскі ўжо на Беларусі. Зразумела, што тут ён адразу знаходзіць сабе месца ў лягеры чырвоных паўстанцаў і робіцца членам літоўскага патаемнага ураду. Усю восень, пад імем Васіля Сьвіткі, апрануўшыся ў сялянскую вопратку, ходзіць ён па вёсках добра знаёмай яму Горадзеншчыны і вядзе прапаганду сярод сялянства. Поліцыя ганялася па яго сьлядох, але злавіць не магла, бо сяляне хавалі яго. Ён быў сярод іх сваім чалавекам, імя яго было акружана ўсялякімі легэндамі. Вандруючы па працоўных беларускіх вёсках, ён пераканаўся, што толькі тады паўстаньне можа мець посьпех, калі селянін пойдзе яго рабіць. А селянін толькі тады пойдзе яго рабіць, калі яно будзе пакіравана для здавальненьня яго інтарэсаў, а ні інтарэсаў земляўласьнікаў. І трэба якраз так пакіраваць паўстаньне. Ён гаварыў сялянам, што трэба адабраць зямлю ад паноў і аддаць сялянству ўжо цалком без усялякіх „выкупаў“. Трэба змагацца з царскім урадам, каторы падтрымлівае паноў і вызваляе не сялян ад паноў, а зямлю ад сялян. Трэба ўтварыць „мужыцкую“ Беларусь, незалежную і ад польскага пана, і ад рускага

самаўладства, бо яны разам смокчуць кроў беларускага селяніна. Вельмі тыповымі для Кастуся зьяўляюцца словы, каторыя часта любіў ён гаварыць сялянам у сваіх прамовах: „Сякера паўстанца не павінна спыняцца нават над калыскаю шляхецкага дзіцяці“, „такой базмозглай

Кастусь Каліноўскі.

галаве, як Варшава, ня можна даверыць долю Беларусі“. Гаворыць Каліноўскі з сялянствам у яго, роднай яму беларускай мове, у гэтай-жа мове друкуе ён свае адозвы і часопісі-проклямацыі да сялянства, падпісваючы іх псеўдонімам „Яська, гаспадар з-пад Вільні“. Літаратурны псеўдонім яго робіцца такім-жа популярным сярод сялянства, як і звычайнае імя. Энергічны, бясстрашны, поўны энтузіязму і веры ў перамогу беларускіх працоўных мас, ён быў найяскравейшаю асобаю паўстаньня на Беларусі. Таварышамі і памочнікамі Кастуся Каліноўскага былі людзі, падобныя на яго. З іх нам вядомы—Т. Дылеўскі, па пахаджэньні дробны шляхціц, акуратны выканаўца плянаў Кастуся, чалавек вялікай вытрыманасьці і дыцыпліны; паручнік рускай

службы, добры арганізатар і агітатар Малахоўскі, настаўнік па профэсіі, прапагандысты сярод інтэлігэнцыі Пшыбыльскі і інш.

Віленскі патаемны урад, кіруючы паўстаньнем на Беларусі, складаўся з 5 асоб: капітана рускай службы Зьвірждоўскага, Кастуся Каліноўскага, Малахоўскага, залезнакалейніка Вярыгі і лекара Длускага. Прадстаўніком варшаўскага ураду на Літве і Беларусі—Дзюлёран. Большасьць ураду складаецца з чырвоных. Дзюлёран—выразны белы. Дзюлёран пачаў пасылаць у Варшаву даносы аб сэпаратызьме і якобінізьме віленскага ураду. Цэнтральны урад рашыў захапіць уладу на Беларусі ў белыя рукі. Паступова чырвоныя часткаю выціскаюцца з віленскага

комітэту (Каліноўскі, Малахоўскі), часткаю выбываюць самі па сабе (Зьвірждоўскі) і замяняюцца белымі. Чырвоныя, што засталіся, бялеюць пад уплывам белай Варшавы. Каліноўскі з таварышамі, каб падмацавацца, уступаюць у зносіны з чырвонаю групаю цэнтральнага ўраду.

Перамозе белых як у цэнтры, так і на Беларусі, памагло тое, што на старану белых перадалася моцная „Цэнтральная польская організацыя“ у Петраградзе, каторая да вясны 1863 г. лічыла сябе чырвонаю. На чале польскай організацыі ў Расіі стаяў штабс-капітан акадэміі гэнэральнага штабу Зыгмунт Серакоўскі, яго памочнікам быў віцэ-дырэктар дэпартаманту неабкладных збораў, Ёзафат Агрызка. Организация мела вялікія сродкі і шырокія сувязі з рэволюцыйнымі коламі ў Расіі. Шмат хто з яе сяброў займалі вельмі высокія вайсковыя і цывільныя пасады. Дзякуючы гэтаму, організацыя мела магчымасьць выведваць політычныя і стратэгічныя сакрэты і адводзіць ад сябе памысленне ў політычнай няпэўнасьці. Гурткі організацыі былі параскіданы па губэрскіх і павятовых гарадох Расіі. Асабліва многалюднымі і добра організаванымі былі польскія гурткі ў Маскве, Кіеве, Казані. Усе гурткі вялі акуратныя зносіны паміж сабою, з Пецярбургам, з Вільняю, Варшаваю і Парыжам. Былі ўстаноўлены організацыйныя сувязі з рускімі падпольнымі організацыямі, каторыя зьвязваліся з польскімі гурткамі, як опозыцыйнымі і рэволюцыйнымі, не ўглядаючыся у іх соцыяльныя запатрабаваньні і соцыяльны склад сяброў.

Пасьля перагавораў з Варшаваю, Вільняю і Парыжам польская організацыя ў Расіі ўвашла ў контакт з белымі. Апіраючыся на яе, белыя і ў Польшчы, і на Беларусі пачалі граць на першых скрыпках. Каліноўскі і Малахоўскі ў Вільні прымушаны былі ўхіліцца ад удзелу ў дзейнасьці комітэту. Яны абодва пакіраваліся тады ў Горадзеншчыну, куды Каліноўскі быў назначан камісарам. Што датычыць да Малахоўскага, то ён праз нейкі час быў назначан памочнікам начальніка Вільні.

У сакавіку 1863 году ў Вільню ад пецярбургскай польскай організацыі прыехаў Серакоўскі. Разам з белым комітэтам, ён апрацаваў плян паўстаньня на Беларусі. Першаю мэтаю было пастаўлена заняць крэпасць Дзьвінск. Прапанавалася для гэтай мэты ўвясці ў горад і крэпасць паўстанцаў у постаці рабочых, каторыя як-бы прышлі туды для будоўлі дзьвінскага косьцелу. Потым на ўсходзе Беларусі павінны былі быць заняты Горы-Горкі, дзе трэба было сабраць усіх паўстанцаў Магілеўшчыны і, разам з імі, захапіць магілеўскі артылерыйскі парк. Паўстанцкі штаб з галоўнейшымі сіламі павінен абсесьціся ў Ковеншчыне. Тут будзе працаваць Серакоўскі разам з выдатным ксяндзом-партызанам Мацкевічам. У лясох Ковеншчыны будзе організаван пастаянны набор паўстанцаў і будзе формаваньне армія для паўстаньня на Літве і Беларусі.

Мы ня можам судзіць аб тым, добра ці ня добра быў распрацаван плян Серакоўскага. Вядома толькі, што выканаць яго не ўдалося. Справу ў Дзвінску сапсаваў Плятэр, каторы, не паразумеўшыся з заговоршчыкамі ў горадзе і крэпасці, зрабіў напад на транспорт з

Ксёндз Антон Мацкевіч.

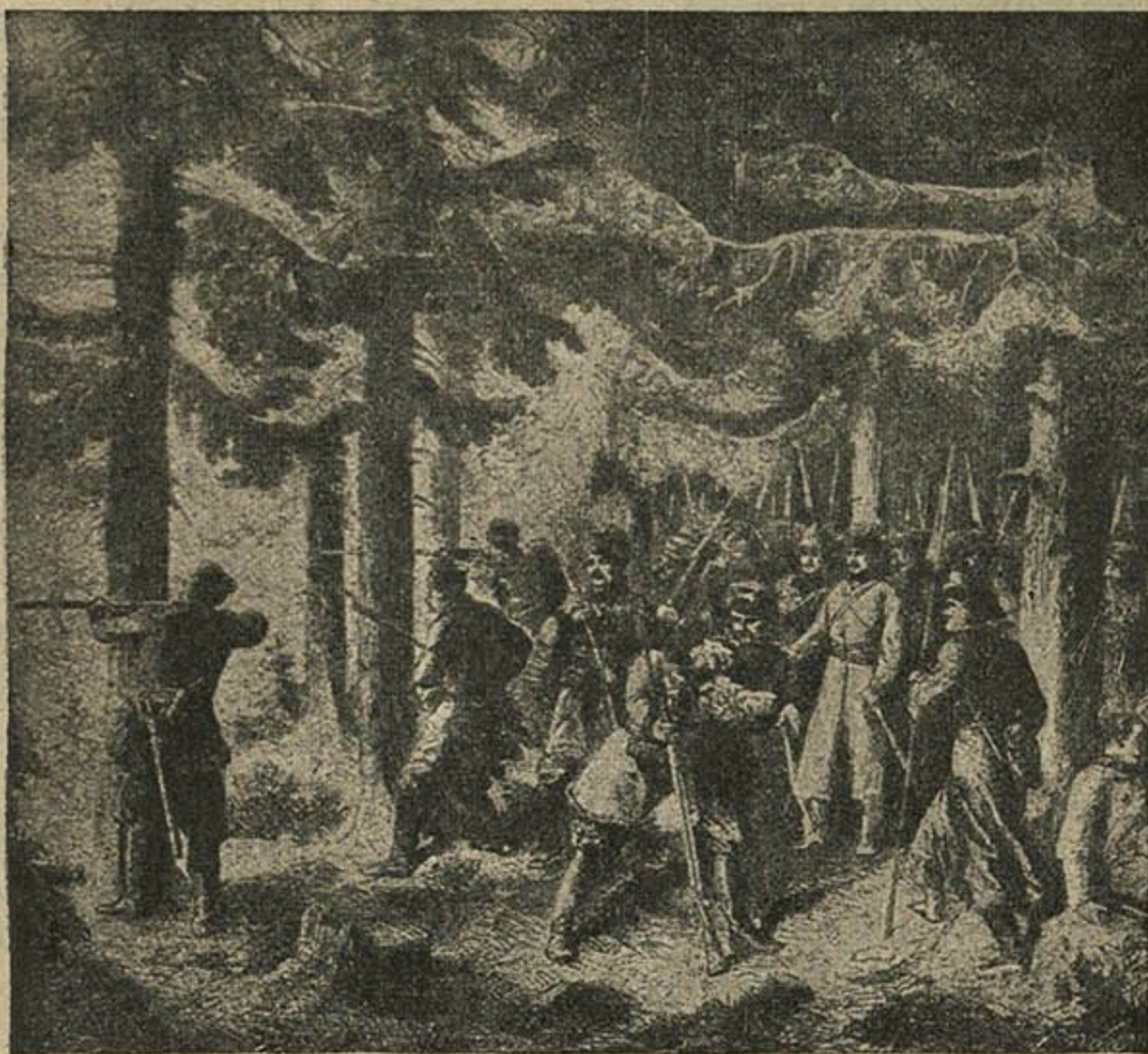
зброяю каля Краслаўкі і пакіраваўся на Дзвінск. Тут ён быў адбіт, паранен, узяты ў палон і пасаджан у турму. Пры дапросах быў выкрыт плян заняцця крэпасці, і добра падгатованы заговор, у каторым прымала удзел нават мясцовая жандармэрыя, праваліўся. У Горы-Горках паўстанцы спачатку мелі паспех. Пры чынным удзеле студэнтаў Горацкага земляробскага інстытуту ў ноч з 5 на 6 траўня паўстанцы ўзялі горад, абабралі скарбовую касу ды рушылі да Магілева. Мясцовае сялянства, бачачы ў паўстанцах прыгоншчыкаў-паноў, ня стала на іх бок. Сяляне сачылі за атрадам паўстанцаў і праз нейкі час, разам з рускімі салдатамі, абкружылі яго і захапілі ў палон. У Ковеншчыне пачаў справу сам Серакоўскі пад псеўдонімам Даленгі, маючы званьне ваяводы Літоўскага і Ковенскага. Ён спа-

дзяваўся, што да яго пойдзе народ дзiesiąткамі тысяч, але ў самай рэчы яму ўдалося набраць атрад каля 2.000 паўстанцаў. Праўда, трэба сказаць, што атрад быў добра ўзброен і абучан. Шмат дапамог Серакоўскаму выдатны партызан, ксёндз Мацкевіч, каторы скарыстаў фанатычна-каталіцкі настрой мясцовага жыхарства і выгодную для партызаншчыны мясцовасьць краю. Атрад меў некалькі ўдалых стычак з урадавымі часьцямі. У красавіку ён спаткаўся з рускім гэнэралам Ганецкім. Адна за адной (25, 26 і 27 красавіка) адбыліся тры бітвы. Паўстанцы былі разьбіты. Сам Серакоўскі быў паранен куляю ў грудзі на вылет, узяты ў палон і пасаджан у турму. Мацкевіч сабраў рэшткі паўстанцаў, папоўніў атрад новымі сіламі і доўга яшчэ выступаў у Ковеншчыне. З некаторых фактаў мы можам думаць, што потым ён увашоў у зносіны з чырвонымі і прыняў соцыяльную іх праграму.

Няўдачы белых высунулі зноў да справы чырвоных. Хутка злажыўся зноў чырвоны урад, каторы назначыў Каліноўскага дыктатарам Літвы і Беларусі. Але было ўжо запозна. Сялянства, бачачы столькі

часу на чале паўстання паноў, не магло ў масе зразумець Каліноўскага і пайсьці за ім. Толькі ў тых мясцох, дзе сяляне ведалі і чулі аб Сьвітцы-Каліноўскім (напр., Горадзеншчына), яны адгукнуліся на новы покліч чырвоных і падтрымвалі іх.

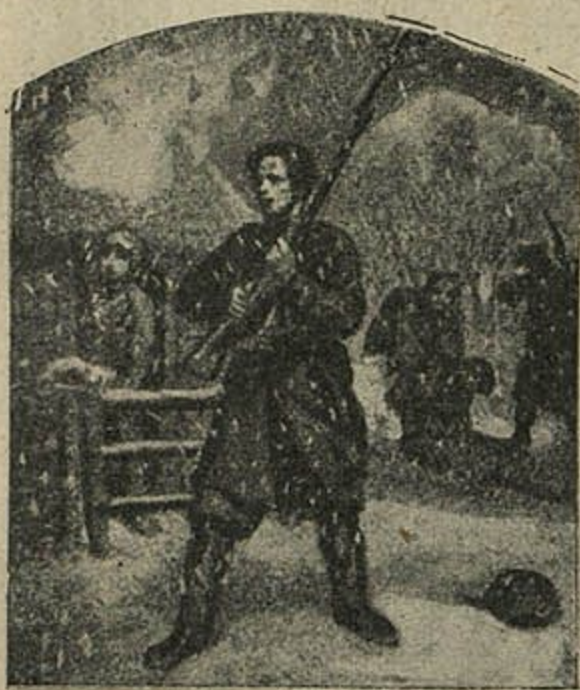
Такім спосабам белыя сарвалі паўстаньне на Беларусі. Ёх удзел у паўстанні быў значны і адбіўся на настроі сялянства. Каб гэта было больш зразумелым, мы возьмем адзін з малюнкаў паўстання, каторы пакажа нам усе адмоўныя бакі удзелу ў паўстанні белых.

Сцэна з паўстання (бітва ў Аўгустоўскім лесе).

Мур Управа ідзе ў раёне Багушэвічаў Ігуманскага павету. На чале паўстання стаіць магнат, вялікі земляўласнік Баляслаў Сьвентаржэцкі. Яго маёнткі зьяўляюцца багацейшымі ўва ўсёй акрузе. Больш двух тысяч прыгонных сялян працуюць на гэтага паўстанца. Найбольшы яго маёнтак з раскошным палацам і з броварам знаходзіцца каля мястэчка Багушэвічаў. Мясцічка таксама пабудована на яго зямлі і штогод выплачвае яму чыншавы падатак. Апроч Багушэвічаў, ён мае яшчэ чатыры вялікія двары: Траскоўшчыну каля Менску, Вялікую Гануту ў 5 вярстах ад Багушэвічаў, Ляды ў 20 вярстах ад Вялікай У. Ігнатоўскі. Гісторыя Беларусі.

Гануты і Горкі ў 20 вярстах ад Багушэвічаў. Апроч Сьвентаржэцкага, у паўстаньні прымаюць удзел буйнейшыя земляўласьнікі ваколіцы: браты Лукашэвічы, паны двух маёнткаў—Бродцы і Нягонічы, Ёсьман—пан маёнтку Кабылякі, Навіцкі—пан маёнтку Востраў, Рагоўскі—пан маёнткаў Асмолаўкі і Гарадзішча, Карказовіч—пан маёнтку Лагі, Ваньковіч—вельмі багаты магнат, каторы мае ў Ёгуманшчыне адзін з

Паўстанцы на Беларусі.

сваіх маёнткаў, Забашэвічы; Асоўскі—пан маёнтку Рудня, Борсук—пан некалькіх маёнткаў, з каторых у Ёгуманшчыне была Альхоўка; Бараноўскі—кіраўнічы вялікага маёнтку графа Патоцкага, Бярэзіны; Акуліч—пан маёнтку Малая Ганута і інш. Я наўмысьля пералічыў гэтых яснавяльможных удзельнікаў паўстаньня на Беларусі, каб паказаць, з якім пахучым букетам прыходзілася стаць бок-а-бок паўстанцам-народнікам. Да гэтага панскага букету трэба дадаць яшчэ ксяндзоў прымаёнткавых і парафіяльных касьцёлаў, каторыя імем маткі боскай і анёлаў клікалі сваіх авечак на сьвятую справу адбудаваньня польскай айчыны. У касьцёлах хавалася зброя для

паўстанцаў. Асабліва многа зброі ляжала схованай у мураваным касьцэле маёнткаў Багушэвічы, каторы потым быў перароблен Мураўёвым на праваслаўную царкву сьвятога Данілы. Да паноў і ксяндзоў трэба яшчэ дадаць ігуманскага спраўніка, зьбяднелага пана Сушчынскага, і асэсара (станавога прыстава) мястэчка Бярэзіны, таксама зьбяднелага пана Крукоўскага. Гэтыя два рускія ураднікі былі вельмі карысны для паўстанцаў. Яны заўсёды мелі пэўныя весткі аб тым, дзе хаваюцца паўстанцкія групы, і кіравалі рускія войскі, пасланыя для барацьбы з паўстанцамі, зусім ня туды, куды было трэба. Паўстанцкія групы ў Багушэвіцкім раёне былі невялікія, ад некалькіх дзiesiąткаў да сотні з палавінаю чалавек. Такі невялікі лік груп вельмі кідаецца ў вочы, калі ўзяць пад увагу вялікае багацьце правадыроў паўстаньня ў раёне. Групы амаль што ня мелі сувязі з мясцовым сялянствам; яны складаліся ў сваёй значнай большасьці з элемэнта прышлага і пераяжджалі з месца на месца на панскіх дворных параконных карах.

Зусім зразумела, што сялянства ня лічыла гэтых „дворных“ паўстанцаў сваймі абаронцамі. Як толькі сяляне даведваліся, што праз іх вёску будуць ісьці такія паўстанцы, яны ўцякалі ў лясы, каторымі густа была пакрыта ўся Ёгуманшчына. Найчасьцей такая самая гісто-

рыя была, калі да вёскі падыходзілі рускія салдаты. Усё-ж такі ў гэтым разе мы часта находзім здарэнні, калі сяляне памагалі салдатам лавіць паўстанцаў, бо паўстанцы мелі сувязь з ненавіснымі ім панами. Калі сяляне спатыкаліся з групамі чырвоных паўстанцаў, то і ім адразу не давалі веры, бо прымалі іх за белых.

Малюнак паўстаньня ў аколiцы мястэчка Багушэвічаў дае нам як-бы ключ для зразуменьня паўстаньня на Беларусі і прычыны яго няўдачы. Былі прычыны, каторыя не далі паўстанню ўрасьці сваймі каранямі глыбока ў сялянскія працоўныя гушчы Беларусі. Паўстанцы-народнікі былі вядомы толькі ў некаторых мясцовасьцях і больш сьвядомым колам сялянства і рамесьнікаў. Ад шырокіх рабоча-сялянскіх гушч чырвоныя рэволюцыянеры былі адзелены тоўшчаю белых паўстанцаў, праз каторую ім трудна было прабівацца да чорназемнай багатай глебы, што магла карміць паўстаньне. Паміж працоўнымі масамі і такімі рэволюцыянерамі, як Каліноўскі, стаў прыгоншчык, абшарнік-пан, каторы кінуў свой цень і зацягнуў чырвоны твар паўстаньня. Пры такіх умовах рускаму ураду было лёгка справіцца з паўстаньнем на Беларусі, тым больш, што белыя паўстанцы вельмі хутка перакінуліся н старану рускага ураду.

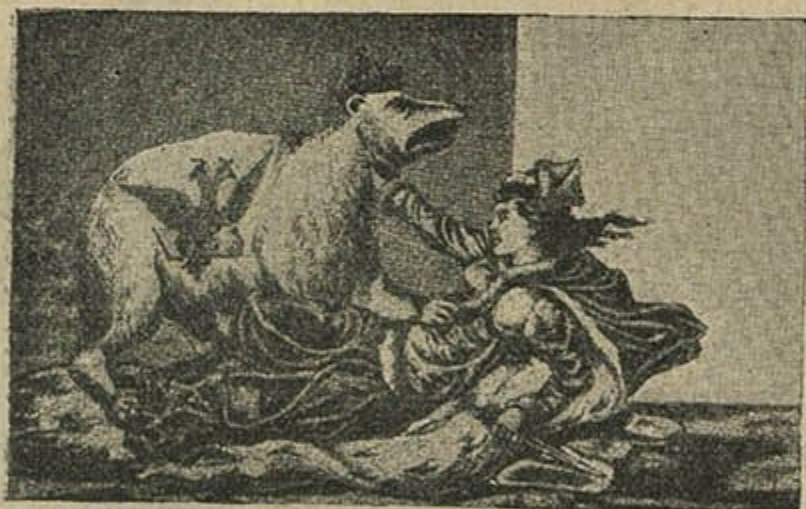
Тып паўстанца на Беларусі
(Раман Рагінскі).

Ліквідацыя паўстаньня.

Паўстаньне 1863 году нарабіла шмат гоману. Аб ім гаварылі ў дыплёматычных колах, шмат пісалі ў замежных і расійскіх газэтах. Урадавыя колы былі скомпромітаваны тым, што яно так зацягнулася. Трэба было так ці йначай канчаць гэты „спор славян между собой“. Для гэтай мэты быў вызначан для пасылкі на Беларусь „верный росс“, тыповы рэакцыянер-чыноўнік, Міхал Мікалаевіч Мураўёў. Ён быў назначан у траўні 1863 году віленскім гэнэрал-губарнатарам з надзвычайнымі поўнамоцтвамі.

Мы ведаем больш-менш кар'еру гэтага мікалаеўскага чыноўніка, насіцеля тагочасных дэвізаў: праваслаўе, самаўладства і руская народнасьць. Гэтыя дэвізы данёс ён да 60-х гадоў. Захаваў ён і тактыч-

ныя прыёмы і спосабы мікалаеўскай эпохі: цяжкую руку і моцны кулак. Да 1835 году Мураўёў рабіў кар'еру на Беларусі, дзеля таго ён і быў прызначан рускім урадам за спасіцеля Беларусі ў момант паўстання 1863 году.

Карыкатура „Расія й Польшча“.

У сярэдзіне траўня 1863 году Мураўёў з вялікаю помпаю з'явіўся ў Вільню. Як мы бачылі, паўстаньне ў гэты час ужо пашло на зьмяншэньне, дзякуючы віднаму удзелу ў ім белых. Праўда, пасья правалу белых, чырвоныя прыняліся папраўляць справу, але яны ня мелі ў патрэбным ліку эканомічных сродкаў і, што важней, не маглі ўцягнуць

у паўстаньне ўсю працоўную масу, адстрашаную ад паўстаньня белымі. Ясна, што цяпер задушыць паўстаньне было лёгка.

Пачалося, як і заўсёды, з звычайнага прыёму Мураўёвым галоўных чыноўнікаў гэнэрал-губарнатарства, шляхецкіх маршалкаў, духавенства, гандляроў, ваенных і інш, каторым новы гэнэрал-губарнатар урачыста абвясціў свае прыёмы ўлады і заявіў, што ён з праціўнікамі рускага ўраду жартавачь ня будзе. Свае словы новы начальнік пастараўся даказаць прыкладамі. Вось перад намі адпаведны вынятак з уласных запісак Мураўёва: „Паўстанцамі былі запоўнены ўсе турмы, але, на жаль, іх судовыя справы ня былі закончаны, нават і не пачаты. А аб тых асобах, над каторымі прыгаворы вайсковых судоў ужо адбыліся, ня было зроблена канчатковых канфірмацый, бо баяліся строгацьцю абураць паўстанцаў. Наадварот, жадаючы паказаць паляком, што урад наш іх не баіцца, я адразу заняўся разглядам прыгавораў аб больш важных праступніках, не чакаючы канфірмаваў іх і даў загад выканаць прыгаворы ў Вільні на гандлёвым пляцы, у поўдзень, з абвесткаю па ўсім горадзе з барабанным боем“. (Русская Старина, т. 36, стр. 406). Адразу, каб застрашыць як паўстанцаў, так і мясцовае жыхарства, было шмат паўстанцаў павешана. Найраней з „барабанчым боем“ павесілі двух паўстанцаў-ксяндзоў, што навяло паніку на каталіцкае духавенства. Потым павесілі некалькіх начальнікаў паўстаньніцкіх атрадаў, а сярод іх, ужо памянёнага намі раней, ваяводу літоўскага Серакоўскага-Доленгу. Потым пачаліся „урачыстыя“ кары сьмерцю рускіх афіцэраў, каторыя прымалі удзел у паўстаньні, звычайных паўстанцаў, тых, хто здаваўся падазронным і г. д. У вынясенні сьмярот-

ных прыгавораў Мураўёў і яго верныя служкі давалі сабе поўную волю. Вешалі, як кажуць, направа і налева, вінных і нявінных у паўстанні.

Быў павялічан нагляд за паветамі. На паветы і воласьці былі пакіраваны ваенныя павятовыя начальнікі і ваенныя станавыя начальнікі, каторым былі нададзены надзвычайныя поўнамоцтвы. Мураўёўскім начальнікам павінны былі падлягаць усе мясцовыя ўлады і тыя часьці рускіх войск, каторыя стаялі ў паветах і валасьцях. Быў арганізаван адкрыты і патаемны нагляд за ўсімі нярускімі панамі і ксяндзамі, былі ўстаноўлены правілы, каторыя абмяжоўвалі магчымасьць

Расстрэл паўстанца З. Падлеўскага.

іх пераезду з месца на месца. Дабраліся і да каталіцкага біскупа на Беларусі, каторага за спачуцьцё паўстанцам выслалі у далёкую Пензу. Потым прыняліся за каталіцкія манастыры, некаторыя з якіх былі асяродкам паўстанцкага руху. Было зачынена больш як 30 манастыроў. Прычым, часта зачынялі і такія манастыры, каторыя ніякага дачынення да паўстаньня ня мелі. Па ўсіх паветах і станах былі дадаткова расстаўлены вайсковыя часьці, наўмысьля выкліканыя з цэнтральнай Расіі. Спецыяльнымі цыркулярамі ад 28 траўня і 11 чэрвеня былі выданы для вайсковых часьцей загады: „Каб войскі не заставаляліся бязвыхадна ў гарадох ці ў другіх пунктах паветаў, але бесьперастанку каб рухаліся па іх раёну, каб начальнікі атрадаў дзейнічалі рашуча для разьбіцьця паўстанцкіх груп і сачылі за імі па пятах не-

адступна і ўпарта, да поўнага расьсеяньня і зьнішчэньня, каб былі сфармаваны асобныя атрады, каторыя заўсёды былі-б у руху“ і г. д. Адным словам, павінна ўжывацца звычайная ваенная тактыка ў адносінах да партызанскіх груп. Новага тут нічога няма.

Рускія ваенныя сілы павінны былі карміцца мясцовым жыхарствам. На гэтым грунце вынікала шмат злачынства. Як і заўсёды, ад вайсковых пастояў цярпела сялянства. Паны мелі сродкі, каб адкупіцца, а бедната аддувалася за іх. А што гэта было так, мы бачым з запісак гэнэрала Мэера, каторы, бачачы злачынства ў гэтым кірунку, прапаўнуе: „Трэба старацца, каб цяжар харчаваньня ня падаў на непавінных і бедных праваслаўных сялян. Нават цяпер войскі разьмешчаны па кватэрах у сялян, для каторых яны не падпора, а цяжар. Уласьнікі-ж маёнткаў, цераз смуты якіх трэба было ўвясці ў край гэтыя войскі, не далі нават ніводнай афіцэрскай кватэры“. („Записки генерал-майора Мейера. Подготовка к польскому мятежу в Минск. губ.“ стр. 47). Вельмі часта пастоі назначаліся ў тыя вёскі, праз якія праходзілі паўстанцы, што зусім не залежала ад жыхароў вёскі. Паны біліся, а ў мужыка чуб трашчаў.

Дзеля таго, што ў паўстаньні прымалі удзел каталіцкія манастыры, ксяндзы і каталікі-паны, пачалася ўпартая барацьба з каталіцызмам і гвалтоўнае насаджваньне і штучнае падтрыманьне праваслаўя, каторае было сынонімам царскага самаўладства і рускай народнасьці. І тут ня было нічога новага. Былі толькі выкарыстаны старыя мікалаеўскія прыёмы і загады. Яшчэ ў 1852 г. Мікалай I, апякуючыся над ажыцьцяўленьнем на Беларусі прынцыпаў „праваслаўе, самаўладства і руская народнасьць“, даў загад, каб паны пабудавалі для сваіх сялян праваслаўныя цэрквы там, дзе іх ня было, ды адрамантавалі старыя, дзе яны прышлі ў нягоднасьць. Гэты загад у свае часы так і ня вылез з-пад сукна канцэлярскіх сталоў і аставаўся забытым аж да 1863 г. У гэтым годзе Мураўёў выцягнуў з архіву мікалаеўскі загад і пачаў рэалізаваць з уласьцівай яму ўпартасьцю. Палякі-паны, каторых усіх Мураўёў лічыў удзельнікамі паўстаньня і каторыя па сваім вызнаньні ўсе былі каталікамі, павінны былі будаваць новыя і папраўляць старыя цэрквы для сваіх сялян, каторыя ў пераважнай большасьці былі праваслаўнымі. Цікава тое, што да рускіх паноў праваслаўнага вызнаньня гэты загад не адносіўся. Былі выпісаны з Расіі два чыноўныя архітэктары—Рэзанаў і Чагін, каторыя пачалі і праводзіць у жыцьцё мураўёўскі загад. Зразумела, што гэнэрал-губарнатар дапамагаў „мастацкай працы“ іх, дзе было трэба, рэпрэсіямі. Разам з тым, у дапаўненьне да загаду 1852 г., Мураўёў зачыняе каталіцкія манастыры і касьцёлы і перарабляе іх на праваслаўныя.

Тымчасам паўстаньне пачынае зьмяншацца ў сваім размаху. Белы Варшаўскі Комітэт пачынае распуськаць свае організацыі і паўстанцкія групы, каторыя расьцярушваюцца, часткаю эмігрыруючы за межы імперыі, часткаю пападаючы ў рукі рускага войска. Паўстаньне зьмяншаецца не затым, што рускі урад сваймі гэніяльнымі мікалаеўскімі мерапрыемствамі заспакойвае край, а затым, што сужыцьце белых і чырвоных паўстанцаў робіцца немагчымым; затым, што белыя дыскрэдытавалі паўстаньне ў працоўных гушчах. Белыя спалохаліся здані чырвонага „якобінскага“ паўстаньня і паступова пачалі станавіцца на грунт законнасьці, парадку і абароны „сьвяшчэннай уласнасьці“, у чым яны зусім схадзіліся з самаўладным царскім урадам. Скомпромітаваўшы раней сваёй прысутнасьцю ў паўстаньні перад працоўнымі масамі чырвоных паўстанцаў, яны цяпер, адны за другімі, сьпяшаюцца „падаць да ног“ рускага царызму. Прычым яны не абмяжоўваюцца тым, што скомпромітаваных імі чырвоных астаўляюць „на произвол судьбы“, а прагнуцца хутчэй даносамі прадаць іх у рукі рускага ураду. Уся дзяржаўная заслуга Мураўёва была ў тым, што ён кулаком падганяў паноў каторыя ішлі да царызму ў цьвёрдым розуме й памяці; падганяў затым, што яму здавалася, што ідуць яны ня так хутка, як ён хацеў.

Ужо ў канцы ліпеня 1863 году да Мураўёва зьявілася дэлегацыя з 15 асоб ад шляхецтва Віленскай губэрні, на чале з губэрскім маршалкам шляхты Дамэйкам. Дэлегацыя падала яму ліст на імя імператара Аляксандра II, у каторым яна з папраўдзе шляхецкай „гжэчнасьцю“ каялася ў мінулым і заяўляла аб вернападданыцкіх пачуцьцях шляхецтва Віленскай губэрні ў адносінах да царскага трону. Пад лістом было 235 подпісаў віднейшых магнатаў і шляхціцаў. За віленскім шляхецтвам пасунулася шляхецтва і другіх губэрняў. Ужо ў жніўні зьяўляецца да Мураўёва з вернападданыцкім лістом дэлегацыя ад Ковенскага земляўласьніцтва. Пад лістом стаіць 500 шляхецкіх подпісаў. У палавіне верасьня падносіць Мураўёву ліст горадзенскае шля-

Карыкатура на Мураўёва.

хецтва; пад лістом мы чытаем ужо 1.600 панскіх подпісаў. У канцы верасня сьпяшаецца з вернападданыцкім лістом і менская шляхта. Яна пабівае рэкорд як „гжэчнасьцю“ падхалімскіх выказаў, так і лікам подпісаў. Усяго пад менскім лістом мы налічваем 2.700 подпісаў. Спазьнілася крыху віцебская і магілёўская шляхта, каторая падала свае лісты апошнімі. У кожным выпадку ніхто не забыўся адзначыць, што паўстаньне было абмылкаю.

На арэне бою як у Польшчы, так і на Беларусі засталіся адны чырвоныя. У Варшаве ўтварыўся Чырвоны Жонд, які складаўся з праўдзівых рэволюцыянераў: Асныка, Бахонскага, Ігнася Хмяленскага, Стася Франкоўскага і інш. Вельмі хутка і тут трэба было перайсьці да дыктатуры. Дыктатарам быў абвешчан Траўгут. Гэта быў энэргічны, рашучы чалавек, з містычным настроем. Вельмі хутка ён разышоўся з

Паўстанцы на катарзе (закаваньне ў кайданы).

чырвонымі і пачаў групаваць укола сябе пераважна людзей консерватыўнага кірунку, што павінна было прывясьці польскае паўстаньне да хуткага канца. На Беларусі на чале чырвонага руху быў дыктатар Каліноўскі, каторы цьвёрда стаяў на сваёй праграме. Як і раней, ён набірае свае атрады з вясковай і гарадзкой беднаты і ўпарта ваюе на два фронты: з белымі, здрайцамі-панамі і з рускім самаўладзтвам. Сілы чырвоных слабнуць, атрады іх зьмяншаюцца. Застаўся яшчэ толькі адзін спосаб вясьці далейшую барацьбу. Такім спосабам быў тэрор, накіраваны таксама ў два бакі. Быў утворан патайны рэволюцыйны трыбунал, каторы выносіў сьмяротныя прыгаворы ў адносінах да асобных здрайцаў ці гвалтаўнікоў. Каб выконваць загады трыбуналу, была арганізавана каманда кінжальшчыкаў з самых вытрывалых рэволюцыянераў. Першым актам тэрору на Беларусі, выкананым кінжальшчыкамі, быў напад на вышэйпамянёнага маршалка шляхты Віленскае гу-

бэрні—Дамэйку. Здрайцы пашанцавала: паранены ў некалькіх мясцох, Дамэйка выздаравеў. Паны, бачачы сваю небяспечнасьць ад чырвоных, пачалі разам з мураўёўскай адміністрацыяй змагацца з імі. Пачаліся даносы, каторыя выкрывалі і пасылалі да мураўёўскай шыбеніцы аднаго чырвонага па другім.

У сялянскія цёмныя масы былі пушчаны провокацыйныя чуткі, што чырвоныя вядуць барацьбу з рускім урадам за тое, што цар вызваліў з прыгону сялян; што мэтаю чырвоных паўстанцаў зьяўляецца ізноў увясьці прыгон на Беларусь. І трэба прызнаць, што провокацыя ўдалася дзеля таго, што беларускі селянін у папярэдні пэрыод бачыў у паўстанцах паноў, каторых баяўся і ненавідзеў. Усё-ж такі, ня глядзячы на гэта, паўстаньне яшчэ ня сьціхала. Яно трымалася ў Горадзеншчыне і Ковеншчыне. Горадзеншчына была пад уплывам Каліноўскага, а ў Ковеншчыне не здаваўся ксьндз Мацкевіч, каторага не пакідала літоўскае сялянства. Яго паўстанцкая група то зьмяншаецца, то павялічваецца, і ніколі ён не застаецца без падтрыманьня. Мацкевіч пераходзіць з месца на месца, і яго доўга ня могуць злавіць. Зьяўляючыся зусім неспадзявана там, дзе яго не чакаюць, ён вельмі часта наносіць нават паражэньні урадавым войскам. Толькі ў лістападзе 1863 году рускаму атраду ўдалося разьбіць яго атрад і ўзяць у палон непакойнага ксяндза і здольнага партызана. У сьнежні на Лукінскім пляцы ў Вільні Мацкевіч, урэшце, загінуў на мураўёўскай шыбеніцы, і Ковеншчына заціхла.

Мёртвая пятля, што абхапляла чырвоных, усё звужалася. У канцы 1863 году па даносе былі арыштаваны тры сябры Віленскага Комітэту: Дылеўскі, Здановіч і Дарміноўскі, каторыя гралі вялікую ролю ў паўстаньні. Дылеўскі быў памочнікам Каліноўскага, Здановіч загадваў усёй гаспадарска-грашовай часткаю паўстаньня, а Дарміноўскі быў паўстанцкім камісарам Віленшчыны. Разам з імі былі заарыштаваны і дакуманты арганізацыі. Урад разумеў, што ў асобах заарыштаваных ім, ён мае кіраўнічых паўстаньня і прагнуўся як пагрозамі, так і абяцанкамі дабіцца паказаньняў. Ніякіх паказаньняў яны не далі. Спа-

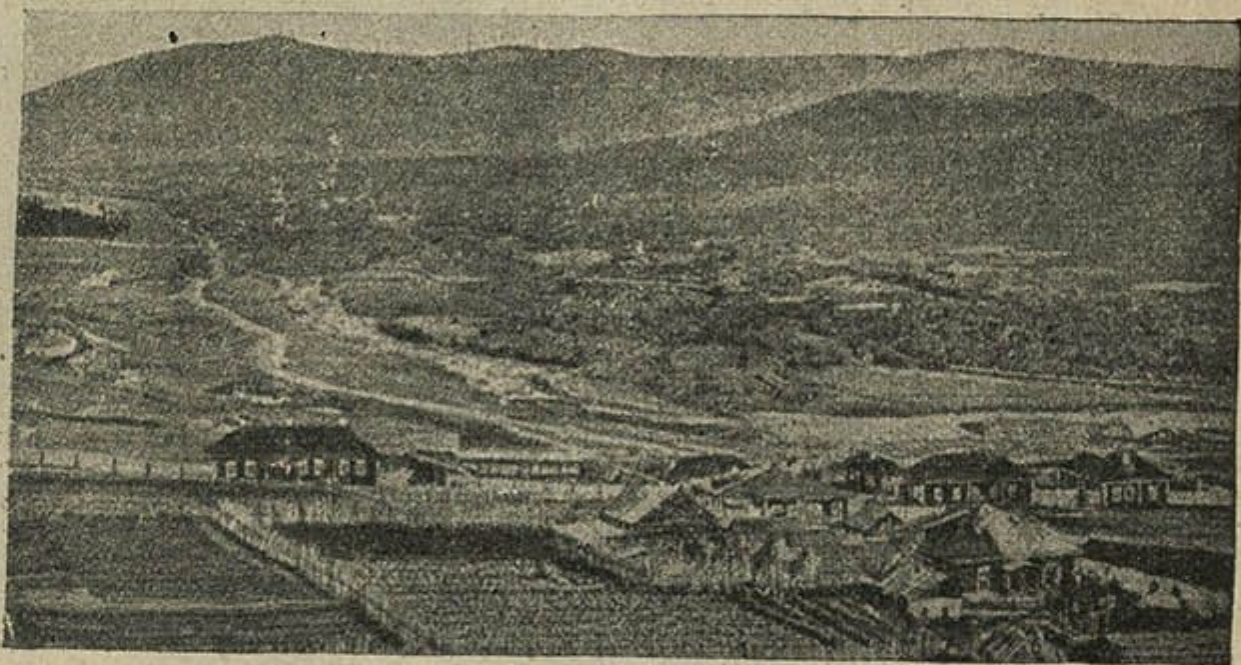

Маршалак Дамэйка.

койна, з глыбокаю вераю ў правату сваёй справы, яны загінулі на эшафоце: Здановіч і Дарміноўскі ў сьнежні 1863 г., а Дылеўскі—у студзені 1864 году.

Хутка ўлада напала на сьлед Малахоўскага. Каб па яго сьляду сышчыкі не напалі на сьлед рэштак організацыі, ён павінен быў пакінуць Вільню. Акольнымі шляхамі ён дабраўся да Пецярбурга, але й адсюль павінен быў выехаць заганіцу.

Застаўся адзін Каліноўскі. Пераконаны ў правіловасьці сваіх поглядаў, сьмелы, энэргічны, вытрыманы, ён усё яшчэ спадзяваўся падняць працоўныя беларускія масы проці польскага пана і рускага самаўладцы. Ён нанова арганізуе атрады, падтрымоўвае старыя, знаходзіць усё новых і новых супрацоўнікаў, піша і пашырае адозвы і г. д.

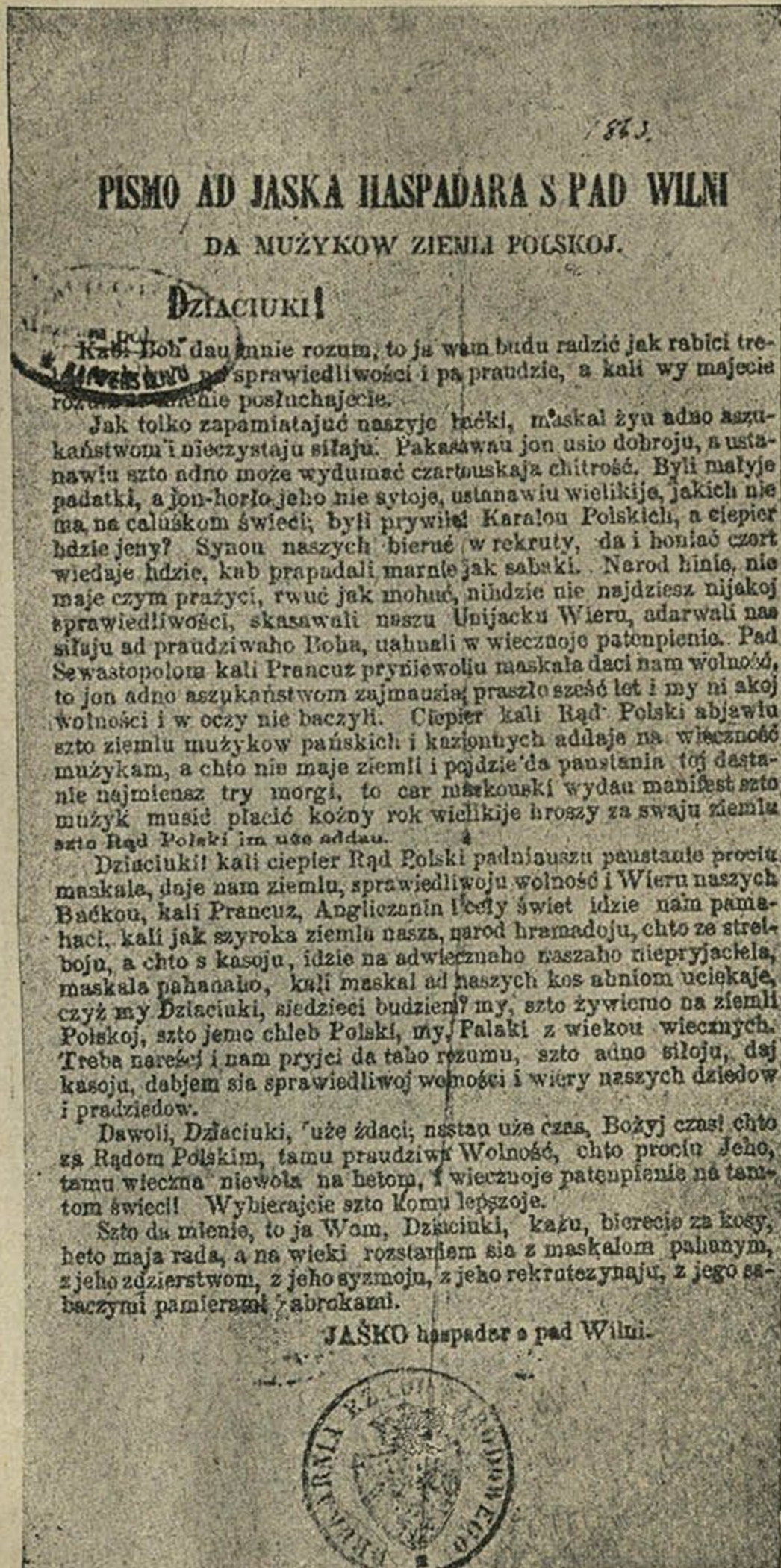
Нерчинская катарга ў Сібіры.

Што ні тыдзень прыходзіцца яму мяняць сваё прозьвішча, што ні дзень—сваю кватэру і вопратку. Усе спробы злавіць яго канчаюцца няўдачай, бо сялянства і гарадзкія нізы даюць яму прыпынак, ня глядзячы на тое, што ім за гэта пагражае цяжкая кара. Каліноўскі чакае вясны, каб зноў распачаць паўстаньне, але ўжо бяз белых, апіраючыся на працоўныя гушчы Беларусі. Ён у сваіх адозвах зьвяртаецца да паўстанцаў, просячы іх пацяраць да цёплых дзён вясны, калі лік іх зноў павялічыцца, і лясы дадуць лепшы прытулак.

Але здрада не драмала. Думаючы, што Цэнтральны Паўстанцкі Комітэт знаходзіцца ў Менску, Мураўёў у студзені 1864 г. паслаў туды на разведку спецыяльную комісію на чале з жандарам Лосевым. Комісія напала на сьлед мясцовай менскай падпольнай організацыі. Пачаліся арышты. Сярод арыштаваных знаходзіўся шляхцюк Парфіяновіч, каторы ведаў, як знайсці чырвонага дыктатара. Жандармэрыя

абяцала яму памілаваньне, калі ён выдасьць Каліноўскага. Ратуючы сваю скуру, ён здрадзіў Каліноўскага.

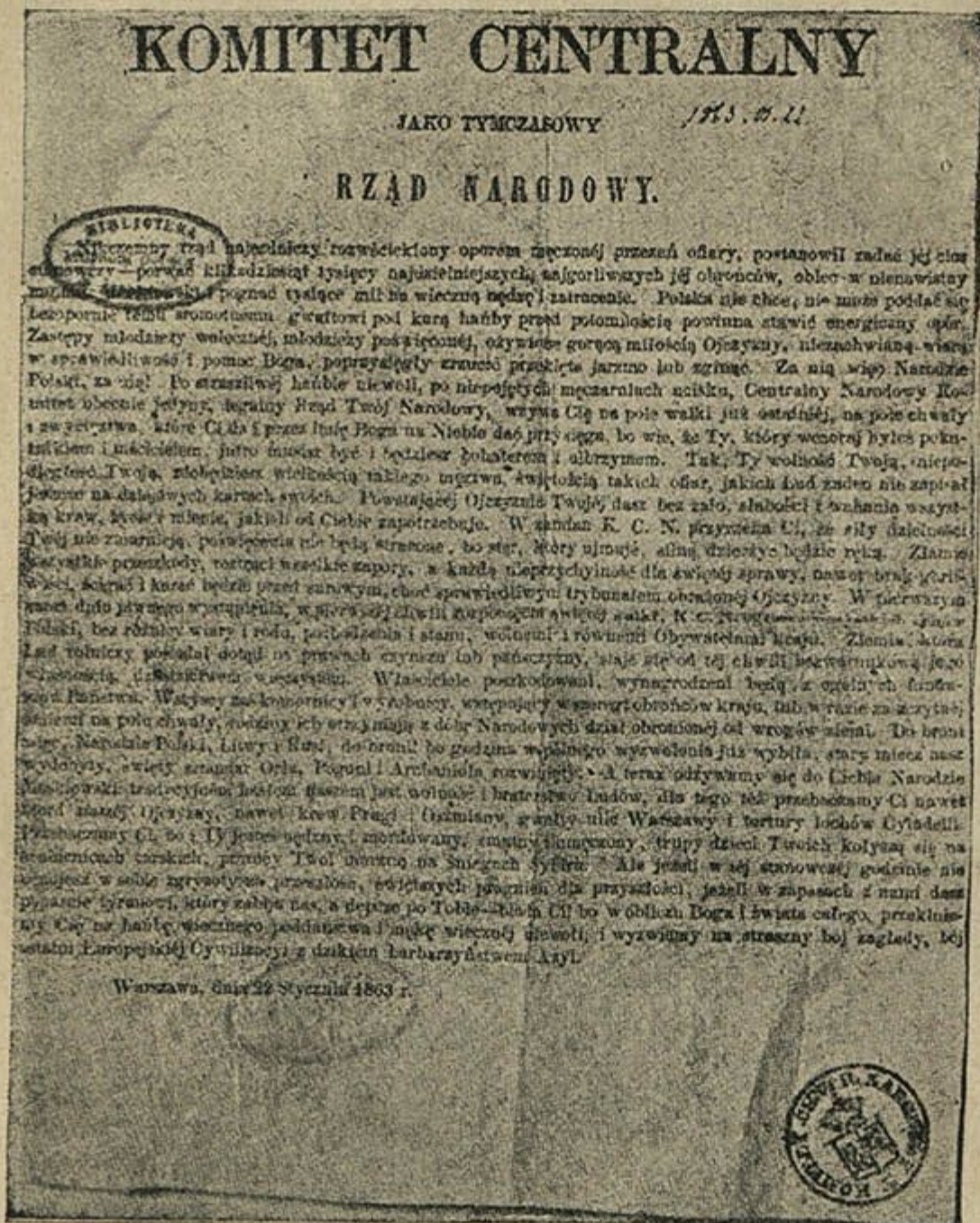
Каліноўскі ў гэты час жыў пад імем Вітольда Вітажэнца ў Вільні, у Сьвята-Янскіх мурах. Тут знаходзілася гімназія, архіў, музэй старасьветчыны, былі і прыватныя кватэры. Каліноўскі жыў у кватэры настаўніка гімназіі. Поліцыя ўначы патаемна аблажыла кругом увесь квартал, не даючы нікому выхаду адтуль і арыштуючы ўсіх, хто ўваходзіў. Быў арыштаваны (7/1 1864) і Каліноўскі. Некалькі месяцаў пратаміўся ў турме чырвоны дыктатар, чакуючы сьмяротнай кары. Яго мучылі дапросамі і пагрозамі, але зламаць не маглі. Ён заставаўся цвёрдым, поўным веры ў сваю справу. З турмы

Адозва Каліноўскага.

яму ўдалося напісаць да сваіх прыяцеляў і прыхільнікаў два лісты, адзін да сваёй бацькаўшчыны—Беларусі, другі—да беларускага народу. Для нас мае асаблівую цікавасць другі ліст, котры мы тут і прыводзім:

„Беларусы, браты мае родныя! З-пад шыбеніцы маскоўскай прыходзіцца мне пісаць да вас і можа астатні раз. Горка пакінуць зямельку родную і цябе, дарагі мой народзе! Грудзі застогнуць, забаліць сэрца, але ня жаль згінуць за тваю праўду. Прымі, народзе, па шчырасьці маё слова перадсьмертнае, бо яно як-бы з таго сьвету толькі для дабра твайго напісана. Ня ма ш, браткі, большага шчасьця на гэтым сьвеце, як калі чалавек мае розум і навуку. Тагды ён толькі можа быць у радзе, жыць у дастатках, і тагды

Маніфэст 1863 г. Цэнтральнага Комітэту паўстанцаў.

толькі, памаліўшыся богу, заслужыць неба, бо, узбагаціўшы навукай розум, разаўе сэрца і народ свой цэлы шчыра палюбіць. Але як дзень з ноччу ня ходзіць разам, так і навука праўдзіва ня йдзе разам з няволяй маскоўскай. А пакуль яна ў нас будзе, у нас нічога ня будзе. Ня будзе праўды, ня будзе багацьця і ніякай навукі, адно намі, як скацінай, варочаць будуць не для дабра, а на пагібель нашу. Ваюй, народзе, за сваё чалавечае і народнае права, за сваю веру, за зямлю сваю родную. Бо я табе з-пад шыбеніцы кажу, народзе, што тагды толькі заживеш шчасліва, калі над табой маскаля ўжо ня бу-

ючы пад Літвою беларускія абшары. „Сёмага (20) красавіка 1864 году, у дзень кары Каліноўскага была ясная халодная раніца. Каліноўскі шоў на

CENTRALNY NARODOWY KOMITET

jako tymczasowy

RZĄD NARODOWY

zważywszy, że uwłaszczenie włościan pomimo ogólnej chęci kraju, z powodu stawianych przez Rząd Najezdniczy, przeszkód dotąd do skutku nie doszło—obok tego

zważywszy, że oddanie gospodarzom rolnym na własność gruntów, dotąd przez nich tytułem czynszów, pańszczyzny lub innych obowiązków posiadanych, zmniejsza mienie dotychczasowych właścicieli, postanowił i stanowił:

Art. 1. Wszelka posiadłość ziemska jaką każdy gospodarz dotąd tytułem pańszczyzny, czynszu lub innym tytułem posiadał—wraz z należnymi do niej ogrodami, zabudowaniami mieszkalnymi i gospodarskimi, tudzież prawami i przywilejami do niej przywiązanymi—od daty niniejszego Dekretu staje się wyłączną i dziedziczną dotychczasowego posiadacza własnością, bez żadnych jakichkolwiek bąd obowiązków, danin, pańszczyzny lub czynszu, z warunkiem jedynie opłacania przypadających z niej podatków i odbywania należnej służby krajowej.

Art. 2. Dotychczasowi właściciele nadanych gospodarzom rolnym gruntów, otrzymają odpowiednią wartość tychże indemnizacji z funduszków narodowych za pośrednictwem długu Państwa.

Art. 3. Zasady do oznaczenia wysokości szacunku ziemi, oraz rodzaj instytucji kredytowej w osobnych dekretach wskazane będą.—

Art. 4. Wszelkie Ukazy, Reskrypta przez Rząd Najezdniczy w przedmiocie tak zwanych stosunków włościańskich wydane znoszą się, a tém samém nikogo nie obowiązują.—

Art. 5. Dekret niniejszy stosowany być winien tak do własności prywatnych, jako téż i do własności Rządowych, Donacyjnych, Kościelnych i wszelkich innych.

Art. 6. Ogłoszenie i wprowadzenie w wykonanie niniejszego Dekretu, Centralny Narodowy Komitet jako tymczasowy Rząd Narodowy Naczelni-
kom wojskowym i wojewódzkim poleca.

Dan w Warszawie 22 Stycznia 1863 r.

CENTRALNY NARODOWY KOMITET

jako tymczasowy

RZĄD NARODOWY

zważywszy, że —wymaga jak największej liczby walczących i nikt od pełnienia służby wojskowej wymówić się nie może, zważywszy nadto, że każdy obywatel z pracy rąk utrzymujący się skoro pójdzie na wojnę mieć winien zapewniony być tak dla siebie jak i dla swej rodziny.

postanowił i stanowił:

Art. 1. Chałupnicy, Zagrodnicy, Komornicy, Parobcy i w ogóle wszyscy obywatele z zarobku jedynie utrzymanie mający, którzy powołani do broni, w szeregach wojska narodowego za Ojczyznę walczyć będą otrzymują a w razie ich śmierci żony i dzieci na własność po ukończeniu wojny z Dóbr Narodowych dział gruntu najmnień móg trzy przestrzeni zawierający.

Art. 2. Ogłoszenie i wprowadzenie w wykonanie niniejszego Dekretu Centralny Narodowy Komitet jako tymczasowy Rząd Narodowy Naczelni-
kom wojskowym i wojewódzkim poleca.

Dan w Warszawie 22 Stycznia 1863 r.

Маніфэст Цэнтральнага Народнага Комітэту аб тым, што зямля, на якой жылі сяляне пры паншчыне, застаецца іх уласнасьцю.

служивает еще при жизни памятника на счет поляков за то добро, которое он им сделал, энергично и быстро подавивши мятеж“ (И. Митропольский. Повстание в Гродне 1863-4 г.г. Русский архив, 1895 г.; № 1, стр. 138). Аўтар забыўся толькі прылучыць да палякоў беларусаў, лічачы, відаць, іх надта беднымі для такой дарагой справы, як пастаноўка помніка.

Цікава тое, што нават вядомы поэта „печали и гнева“, каторы клікаў моладзь „от ликующих, праздно болтающих, умывающих руки в крови“

кару цвёрдую, смелаю стапою. Прышоўшы на Лукіскі пляц, ён стаў тварама да шыбеніцы і толькі часам кідаў погляд на далёкі натоўп. Перад самым павешаньнем, калі да Каліноўскага зьвярнуўся ксёндз затым, каб зрабіць споведзь і празваў яго шляхціцам, Каліноўскі груба яму адказаў: „у нас няма шляхты, у нас усе роўныя“. (Кастусь Каліноўскі. „Савецкая Беларусь“ № 8602, IV, 1923г.).

Кару сьмерцю Кастуся Каліноўскага магчыма лічыць астатнім яскравым эпізодам паўстаньня 1863г. Паўстаньне прыпынілася. Мураўёў быў абвешчан рускім гэроем, катораму офіцыяльныя пісакі самаўладзтва курылі ладан, як магли. У гэтай справе некаторыя з іх даходзілі да вышэйшай віртуознасьці. Вось для прыкладу адзін вынятак з тагочаснай „патрыотычнай літаратуры“ аб Мураўёве. „С моей точки зрения он (Муравьев) за-

ісьці „в стан погибающих за великое дело любви“ — Некрасаў таксама зьнізіўся да дыфірамбаў на пачэсту вешальніка-Мураўёва. У красавіку 1866 г. ангельскі клуб у Маскве даваў урачысты абед у пачэсту Мураўёва. Пасьля абеду, калі госьці разышліся па пакоях клубу піць каву, да гуртка, у каторым быў Мураўёў, падышоў Некрасаў і прачытаў свой верш, прысьвечаны вешальніку. Мы прыводзім тэкст вершу ў тэй рэдакцыі, каторую перадае „Русский архив“ (1885 г., т. II).

Бокал задравный поднимая,
Еще раз выпить нам пора
Здоровье миротворца края.
Так много-ж лет ему! Ура!
Мятеж прошел, крамола ляжет,
В Литве и Жмуди мир взойдет;
Тогда и самый враг твой скажет:
Велик твой подвиг... и вздохнет,—
Вздохнет, что, ставши сумасбродом,
Забыв присягу, свой позор,
Затеял з доблестным народом
Поднять давно решенный спор.
Пускай клеймят тебя позором
Лукавый запад и враги:
Ты мощен Руси приговором,
Её ты славу береги.
Нет, не помогут им усилья
Подземных их крамольных сил.
Зри! Над тобой, простерши крылья,
Парит архангел Михаил!

Гэты пэрл творчасьці Некрасава пачынаецца „бокалом“, пакарашаецца „крамолай“ і „прысягай“, а канчаецца „архангелом Михаилом“. Далей гэтага, здаецца, ужо няма куды ісьці. І гэта піша сын палячкі. Праўда, паводле некаторых зьвестак магчыма думаць, што вышэйпаданы верш ня ёсьць запраўдны верш, прачытаны Некрасавым вешальніку-Мураўёву. „Московские Ведомости“ (ад 20, IV, 1866 г.) вызначаюць, што верш Некрасава канчаўся словамі: „віновных не щади“, Апроч таго, і сам Некрасаў казаў у свае часы, што яго застольны верш меў 12, а ня 20 радкоў, як гэта відаць з вышэйпаданага. Але нават К. Чукоўскі, каторы задаўся мэтаю апраўдаць Некрасава, кажа: „Здаецца, што той (запраўдны) верш быў ня лепшы, але яшчэ горшы за гэты (вышэйпаданы), і Некрасаў выявіўся ў ім яшчэ большым здраднікам у вадносінах да сваіх пераконаньяў“ (К. Чуковский. Поэт и палач. Петербург. 1922. стр. 11).

Наш погляд на Мураўёва даволі просты. Перад намі звычайны чыноўнік-рэакцыянэр мікалаеўскай выпраўкі, каторага скарыстала аляксандраўская „эпоха великих реформ“.

Пячатка Народ. Ураду

Назва „вешальнік“ вельмі падходзіць да гэтага экзэкабрыстага, каторы, каб пагасіць ужо загаслы агонь паўстаньня, павесіў, па скромным падліку Грабеца, 396 чалавек і выслаў у Сібір каля 15.000 людзей. Зразумела, што ў гэтай вакханаліі самаўладства пацярпела шмат ні ў чым непавінных людзей. Мураўёскі рэжым так заблутаў соцыяльнае, нацыянальнае і рэлігійнае пытаньні на Беларусі, што голькі сучасная рэволюцыя змагла падыйсьці да іх і разблутаць.

Русіфікацыя на Беларусі.

Паўстаньне ў Польшчы і на Беларусі выклікала ў консэрватыўных фэўдальных колах імперыі прыліў нацыяналізму. Цэнтрам гэтага рускага нацыяналізму і гура-патрыятызму зрабілася Масква. Што датычыць чыноўных і прыдворных кругоў Пецярбургу, то тут мы бачым яшчэ працяг лібэралізму, што пачаўся з дня цараваньня Аляксандра II Цар і кучка яго інтымных прыяцеляў былі прыхільнікамі лібэральных мерапрыемстваў у вадносінах да паўстанцаў. Толькі пад уплывам таго, што паўстаньне разрасталася і пагражала шырокімі пасьледствамі, цар згадзіўся на назначэньне ў Вільню Мураўёва, каторага выстаўляла консэрватыўная Масква. „У Пецярбурзе ўлада графа Мураўёва вісела на валаску. Ён быў заклікан да ўлады хутчэй як нешта няўхільнае, чым пажаданае, падобна таму, як гэта было ў 1812 годзе з Кутузавым“. (Л. Тихомиров. Варшава и Вильна в 1863 году. 1897 г. Москва, стр. 6.). Такім спосабам, для рэакцыйных людзей Масквы Мураўёў быў другім Кутузавым, што ратаваў „матушку Россию“ ад польскай крамолы, ад „инородческого засиления“.

Узмацненьню рускага рэакцыйнага нацыяналізму судзейнічаў той факт, што чужаземныя дзяржавы, пад уплывам польскай белай эміграцыі, выражалі гатоўнасьць стаць на абарону паўстаўшай Польшчы і ўмяшацца ў хатнія справы імперыі. Утварылася ультра-руская партыя, каторая вышла з славянафільскіх кругоў. На чале партыі стаяў вядомы рэтроград таго часу, маскоўскі мітрополіт Філарэт. Ідэёвым правадыром і папулярызатарам партыі ў прэсе быў Каткоў. У партыю ўваходзілі такія асобы, як І. Аксакаў, Гільфэрдынг, Пагодзін, Леонцьеў і інш. Мураўёў быў як-бы штандарам партыі, каторы яна трымала ў сваіх руках. Партыю падтрымвалі чыноўніцкія, ваенныя і абываталь.

скія колы, для каторых самаўладная Расійская імперыя была смачным кавалкам пірага. Наўкола імя Мураўёва быў учынен вялікі шум, на каторы зьвярнуў увагу нават Герцэн, назваўшы тагочасныя настроі рэакцыйнай прэсы „патрыотическим сифилисом“, каторы з Масквы пачаў пераходзіць ува ўсе куткі чыноўніцка-дваранскай Расіі. „Як толькі Мураўёў выступіў на барацьбу з паўстаньнем, на яго пасыпалася такая агромністая колькасьць сьпічаў, дэпэш, адрасоў, дэпутацый, малебнаў, урачыстых спатканьняў, аглушаючых выкрыкаў „ура“, царкоўных звонаў, букетаў, гірлянд, вэнзалёў, штандараў, плошак, альбомаў, віншавальных лістоў, ікон (асабліва ікон: бясконца вялікіх і маленькіх, залатых і срэбных), што гэтыя штодзённыя пачэсты зрабіліся для яго неабходнасьцю. „П'ем за здоровье и успехи вашего превосходительства! Ура!“ — тэлеграфавалі і пісалі яму з Піраціна, Суражу, Меньзеліжка, з усіх расійскіх гарадоў і мястэчак. Хутка ён пачаў адчуваць сябе любімцам Расіі, найпапулярнейшым чалавекам у імперыі. „Увага і спачуцьцё Расіі—лепшая для мяне нагорода“, заўсёды адказваў ён на гэтыя прывітаньні. „Задушыўшы паўстаньне, ён прыняўся за такую-ж самую лютую русіфікацыю Польшчы... пры чым яго законы аб мірнай русіфікацыі Польшчы аказаліся яшчэ горшымі ад шыбеніц“ (К. Чуковский. Поэт и палач. стр. 13). Мы выпісалі гэты вынятак, як даючы вельмі яскравы малюнак тых абставін, пры каторых адбывалася русіфікацыя зямель, што ўваходзілі калісь у склад Рэчы Паспалітай. Апроч таго, вынятак у сваім канцы вызначае правільна пагубнае значэньне для краю русіфікацыі, каторая пашкодзіла нам больш, чым шыбеніцы. Мураўёў-русіфікатар зрабіў больш бяды, чым Мураўёў-вешальнік.

Русіфікацыя стаяла ў беспасрэднай сувязі з ліквідацыяй паўстаньня. Яна павінна была завяршыць ліквідацыю паўстаньня. Трэба было край зрабіць „истинно-русским“. Беларус 60-х гадоў лічыў сябе асобным ад вялікаруса: трэба было сілком парадніць яго з ім у імя не яго „мужыцкіх“ інтарэсаў, а ў імя інтарэсаў дваранска-царскай Расіі.

Програма русіфікацыі была апрацавана ў дакладной запісцы Мураўёва, каторую ён падаў на царскі разгляд 14 траўня 1864 г. Мы ня будзем разглядаць усяго зьместу запіскі, застановімся толькі на агульна-адміністрацыйных мерапрыемствах. Мураўёў тут піша так: „Трэба: 1) зацьвердзіць канчаткова аб паўсямесным уводзе рускай мовы, як гэта цяпер зроблена, з прыпыненьнем карыстаньня польскаю моваю ўва ўсіх офіцыяльных і службовых зносінах, а таксама і ў надворных малюнках усякага роду, асабліва ў мясцох, дзе часта бывае народ; 2) не чакаючы, усе вышэйшыя службовыя пасады па ўсіх ведамствах, а таксама ўсе пасады, маючыя дачыненне да народу,

замясціць рускімі ураднікамі, а іншыя пасады замашчаць рускімі паступова; 3) паставіць у строгі абавязак усім міністэрствам выканаць гэтыя мерапрыемствы камандыраваньнем з Расіі ураднікаў, політычна пэўных, і прыпыніць усялякія ў гэтых адносінах спрэчкі паміж сабою, як гэта часта здараецца цяпер з боку некаторых ведамстваў; 4) засяляць край рускім жыхарствам як мага гусьцей. Рабіць гэтае засяленьне, ня ўхіляючы і старавераў, бо яны больш за другіх захоўваюць рускую народнасьць“.

Прыгавор рэволюцыйнага трыбуналу Дамэйку і паведамленьне аб яго выпаўненьні.

Програма русіфікацыі, зьмешчаная ў запісцы, была зацьверджана і прынята да выкананьня. Рэалізацыя праграмы стала праводзіцца па мураўёўску—шляхам гвалтаў і тэрору.

Калі мы чытаем дакладную запіску Мураўёва, то бачым, што русіфікацыя павінна датычаць палякоў, польскай мовы і наогул польскай культуры, але трэба зазначыць, што фактычна яна найбольш ударыла па беларусу і па беларускай культуры. Паляк на Беларусі быў у пераважнай большасьці земляўласнікам-шляхціцам, і для яго, з эканомічнымі сродкамі і шырокімі сувязямі, закон быў ня пісан. Дзе хабаром, дзе протэкцыяй, дзе суцяжніцкімі выкрутасамі шляхціц меў магчымасьць вылезці сухім з вады, тым больш, што рускі ураднік таго часу глядзеў на закон, як сродак нелегальнага зарабтку. Ня тое было з беларусам, каторы ў сваёй масе быў земляробам ці чорнарабочым, толькі зрэдка падымаючыся да дробна-памеснай, фальварковай шляхты. Яго русіфікацыя зацёрла, прыгняла і пазбавіла ўсякага ходу. Ня было чым адкупіцца ад наскокаў панасыланых з Вялікарусі ураднікаў і ня было каму паскардзіцца. Тое самае было і з культураю. Моцная польская культура, каторая мела на чале шляхецкую інтэлігэнцыю, не баялася мураўёўскай, даволі прымітыўнай русіфікацыі. Беларуская-ж культура, каторую гналі з канца XVII ст. і каторая была прадстаўлена амаль што аднымі сялянамі і чорнарабочымі,

перажыла, дзякуючы ўдарам русіфікацыі, цяжкі крызіс і вялікі заняпад. Рускі урад мерыўся ўдарыць па кані, а замест таго ўдарыў па аглоблях.

Што гэта так, мы бачым з разгляду пытання аб польскім земляўласніцтве на Беларусі. Мы ведаем, што Мураўёў задаўся мэтай знішчыць польскае земляўласніцтва на Беларусі і замяніць яго рускім. Больш 1.500 польскіх маёнткаў было сэквэстравана ў казну. У 1864 і 1865 г.г. былі выдадзены законы, на аснове каторых паляком і еўрэям было забаронена купляць зямлю на Беларусі. Маёнткі, каторыя засталіся ў польскіх руках, былі павінны плаціць 10-проц. збор з іх даходу на надзвычайныя расходы па замірэньні краю, апроч таго, асобны збор на ўтрыманьне зброянай вясковай варты. Рускім урадам падтрымлівалася пакупка прыватнымі асобамі, рускімі і немцамі, сэквэстраваных польскіх маёнткаў, для якой мэты з рускага скарбу было адпушчана 5 мільёнаў рублёў. Шмат конфіскованых польскіх маёнткаў было дадзена ў нагароду тым рускім ураднікам і гэнэралам, каторыя выказалі асобныя заслугі пры ліквідацыі паўстаньня ці пацярпелі ад паўстанцаў. Ня гледзячы на ўсё гэта з польскім земляўласніцтвам у краі урад так і ня справіўся. Яно засталася пануючым, ня гледзячы на ўсе мерапрыемствы політычнага і эканамічнага характару. Шырака разьвінуўся звычай пакупкі маёнткаў на імя падстаўных асоб, так што ў 1885 годзе трэба было выдаваць асобны закон проці яго. Арганізаваліся польскія крэдытовыя таварыствы для земляўласнікаў і г. д. Перад намі скаргі рускіх дасьледчыкаў (П. Жуковіча, А. Ўладзімірава і др.), каторыя сьведчаць а бяссьільлі на Беларусі рускага земляўласніцтва ў 60-я і 70-я годы. Асабліва плача над гэтым Уладзіміраў. Ён піша: „Рускае культурнае земляўласніцтва ў краі пацярпела поўнае фіаско. Агромністая большасьць маёнткаў знаходзіцца ў польскіх і яўрэйскіх руках, а ў рускіх толькі нязначная меншасьць і пры гэтым ня з відамі прочнай аселясьці і сур’ёзных заняцьцяў вясковаю гаспадаркаю, а з мэтай спекуляваньня землямі“ (А. П. Владимиров. О русском землевладении в Северо-Западном крае. Москва, 1894. стр. 38). На думку аўтара гэта вельмі смутнае зьяўленьне, бо „Паўночна-Заходні край“ (Беларусь) ёсьць адна із найлепшых краін Расійскай дзяржавы. Клімат тут вельмі добры, мяккі і здаровы. Глеба ў многіх мясцох вельмі пладавітая; нават і горшая глеба, дзякуючы вільготнасьці паветра, паўсюды здольна прымаць культуру. Вады многа, рэк, вазёр і лесу многа. На працягу 30 год майго жыцьця ў краі, тут ня было ніводнага неўраджаю. Збыт вясковагаў лёгка—у Пецярбург, Рыгу, Лібаву і ў Прусію. Шляхаў зносін мноства: залезная каляя рэжа край ува ўсе бакі; ёсьць каналы і судаходныя рэкі—Нёман, Дзьвіна, Прыпяць і Дняпро“ (Там-жа, гл. стар. 21-22). Калі дадаць сюды шосэйныя шляхі і добрыя

грунтавыя гасьцінцы, то на Беларусі пэўна рай. Адна бяда, на думку аўтара, у гэтым раі ня можа сесьці на карк беларускага селяніна, замест старога прыгоншчыка, польскага пана, новы прыгоншчык, пан „істинно-русского“ пахаджэньня.

Дастойным супрацоўнікам Мураўёва па русіфікацыі быў І. П. Карнілаў. У 1864 годзе з пасады памочніка папячыцеля Пецярбурскае вучэбнае вакругі ён, па прадстаўленьню Мураўёва, быў назначан папячыцелем Віленскай вучэбнай акругі, у склад каторае ўходзіла Беларусь і Літва. Мураўёў, як прадстаўнік адміністрацыйнай улады, забяспечваў найчасьцей інтарэсы бягучага моманту; Карнілаў, як прадстаўнік рускай навукі і як кіраўнік тагочаснай адукацыі і выхаваньня на Беларусі, павінен быў забяспечваць будучыну русіфікацыі. Агульныя асноўныя прынцыпы русіфікацыі—праваслаўе, самаўладства і руская народнасць—зрабіліся асноўнымі прынцыпамі і школы. Школа, каторая паступова пападае пад лепшы дагляд і кантроль рускай улады, атручвае гэтымі прынцыпамі беларускую моладзь і гатовіць новых русіфікатараў ужо мясцовага пахаджэньня.

Самаю моцнаю і пэўнаю атрутаю, катораю найбольш карысталіся і на якую найбольш зьвярталі увагу русіфікатары-працаўнікі акругі—была праваслаўная рэлігія. І тут яны ішлі звычайным шляхам мураўёўшчыны, каторая тое самае рабіла ў адміністрацыйнай часьці. У васнову выхаваньня і навучаньня ў школе кладзецца праваслаўе, і з ім ужо зьвязваецца, на яго ўжо апіраецца і руская народнасць: каталік—значыць паляк, праваслаўны—значыць рускі. Такім спосабам, зусім выкасоўваецца беларус; ён лічыцца за паляка, калі ён каталік, і за рускага, калі ён праваслаўны. Школа ўсімі выхаваўчымі сродкамі стараецца прышчапляць вучням нецярпімасць да другіх вер і нацый, каторых так многа на Беларусі. Вучням прышчапляецца думка, што запраўднай на Беларусі зьяўляецца толькі праваслаўная вера, каторая робіць беларуса праўдзівым рускім чалавекам; апроч таго, яна, змагаючыся з каталіцтвам, каторае спуталася з паўстаньнем і паўстанцамі, робіць беларуса шчырым прыхільнікам рускага самаўладства. Тую ролю, якая была ўскладзена вучэбнай акругай на праваслаўную рэлігію ў школе, добра вызначыў сам Карнілаў у сваёй гадавой справаздачы за 1868 год. Ён там піша так: „Калі наогул вельмі важна, каб праваслаўная моладзь выхоўвалася ў пачуцьцях павагі і прыхільнасьці да правіл сваёй веры, то ў Заходнім Краі, дзе праваслаўная царква так доўга была прыніжана і прыгнечана і дзе праваслаўная барацьба з лацінствам яшчэ ня скончана, такое запатрабаваньне робіцца прадметам важнай канечнасьці. Праваслаўная царква зьяўляецца тут адвечным абаронцам рускага духу, надзейнаю апораю проціў дамаганьняў лацінства і полёнізму і моцным зьвязном, каторае зьвязвае край з цэнтральнай

Расііай“. Выходзіць, што беларускую моладзь затым трэба выхоўваць у правілах праваслаўнае царквы, што ў гэтай царкве „рускі дух і Русью пахне“, што яна звязвае з рускім цэнтрам і што яна ўрэшце вучыць змагацца з каталіцызмам і полёнізмам.

У сувязі з вышэйсказаным, галоўным кіраўніком рускай праваслаўнай школы на Беларусі павінен быць праваслаўны сьвяшчэньнік. Што датычыць да настаўніка, хоць ён іграе і другую ролю, тым ня менш і ён павінен быць ня толькі праваслаўным, але й рускім. Настаўнікі-палякі выганяюцца са школ; разам з імі выганяюцца і настаўнікі-беларусы каталіцкага вызнаньня, бо яны, як каталікі, лічацца за палякоў. Бяруцца пад сумненьне і праваслаўныя беларусы, як мясцовы элемент, праваслаўе каторага вельмі часта вышла з вуніятства. Сьвяшчэньніку, калі ён беспасрэдна не зьяўляецца загадчыкам і настаўнікам школы, даецца права быць наглядчыкам за школаю. Апроч таго, у кожным выпадку, ён павінен навучаць правілам веры і сьвяшчэннай гісторыі, каторыя прызнаны асноўнымі прадметамі школы. Як у сярэднія вякі, у Заходняй Эўропе, усе іншыя навукі былі пастаўлены ў служэбную залежнасьць ад веры. Адказным за „дух“ школы зьяўляецца сьвяшчэньнік; ён даглядае за політычнай пэўнасьцю настаўніка ў адносінах да праваслаўя, самаўладзтва і рускай народнасьці. Доля настаўніка пры такіх умовах жыцця знаходзіцца ў руках яго духоўнага айца. Нават зусім пэўны ў політычных адносінах настаўнік можа згубіць месца, мець іншыя няпрыемнасьці, нават папасьці пад нагляд поліцыі, калі ён асабіста не спадабаўся духоўнаму айцу. Асабліва, напр., пацярпелі проста безгалосыя настаўнікі толькі за тое, што не маглі самі сьпяваць на крыласе і вучыць гэтаму вучняў, ці проста басам чытаць на набажэнстве „апостала“.

Пры такой пастаноўцы выхаваньня і навучаньня моладзі мясцовых праваслаўных сьвяшчэньнікаў і настаўнікаў не хапала. Тым больш, што тыя з іх, каторыя раней былі вуніятамі, былі ўзяты пад падазроннасьць і лічыліся неадпаведнымі для русіфікацыі. Тады пачынаюць выклікаць сьвяшчэньнікаў і настаўнікаў з цэнтральнай Расіі. Зразумела, што за „так-сабе“ ніхто ня кіне наседжанага месца,—тым больш, што трэба ехаць у край, каторы нашумеў паўстаньнем. Прышлося вабіць русіфікатараў на Беларусь эканомічнымі выгодамі. Для гэтай мэты былі асыгнованы грошы, каб да звычайнай пэнсіі русіфікатараў дадаваць нейкую спэцыяльную суму „за обрусение края“. Дзякуючы гэтаму дадатку, пэнсія для асоб, што прьяжджалі на Беларусь для русіфікацыі, павялічваецца ў 1½ разы. Падарожныя грошы асобам, выкліканым на Беларусь з Расіі, павялічаны, параўнальна з звычайнымі падарожнымі, у два разы. Калі прыняць пад увагу дальнасьць пераездаў, то ясна, што яны складалі даволі прыкметную велічыню. Апроч таго, каб

прыехаўшы з Расіі „культуртрегер“ мог лепш абсесьціся на новым месцы, яму выдавалася, без залічэння на рахунак, паўгадовая пэнсія. Разам з сьвяшчэньнікамі і настаўнікамі выклікаюцца з устаноў цэнтральнай Расіі і ураднікі як на вышэйшыя, так і на звычайныя пасады. Беларусь сьпешна нагружаецца вялікарускімі бюрократамі ўсіх рангаў і тыпаў, каторыя ў большасьці зьяўляюцца адбросамі Расіі.

Нездавольваючыся офіцыяльнымі запрашэньнямі ўлады, Карнілаў піша прыватныя лісты да архірэяў, грамадзянскіх і навуковых дзеячоў Расіі, каб яны па сваёй добрай ахвоце агітавалі і прапагандавалі сярод вучнёўскай моладзі наконт яе прыезду на Беларусь і ў Польшчу. Друкуюцца адпаведныя абвесткі ў мясцовых і расійскіх газэтах. На рускіх пісьменьнікаў і дзеячоў правага лягеру, асабліва на славянафілаў, гэтыя прызывы зрабілі ўражаньне. Яны пачынаюць прапаведваць „крыжовы паход“ на „заходнія вобласьці“ Расіі ў імя русіфікацыі гэтых краін. Вось перад намі артыкул І. Аксакава пад назваю „Что такое полонизм?“, зьмешчаны ў газэце „День“. Там мы чытаем такое месца: „У газэтах бесьперастанку друкуецца пропозыцыя ад ураду да рускіх з вялікарускіх губэрняў, каб яны занялі пасады міравых пасрэднікаў і некаторыя іншыя ў нашых заходніх вобласьцях. Няхай-жа чэсная адукаваная моладзь, скончыўшы навуку ў унівэрсытэце, пакіруецца ў Заходні край з сваімі сьвежымі, бадзёрымі сіламі і зьявіцца там місьёнэрам рускай народнасьці“ (С. Шолкович. Сборник статей, разъясняющих польское дело в Зап. России. Вильна. 1885 г. Вып. 2, стр. 337). „Крыжовы паход“ на Беларусь адбыўся. Трэба толькі сказаць, што ў ім прыняла удзел ня столькі „чэсная“, колькі кар’ерыстычна-настроеная моладзь.

Каб павялічыць лік настаўнікаў, каторыя-б адпавядалі урадавай політыцы як на акраінах, так і ў цэнтры, у 1864 годзе было прынята „палажэньне аб настаўніцкіх сэмінарыях“. У гэтым-жа годзе ў Маладзечне закладаецца першая наагул у Расіі настаўніцкая сэмінарыя. Статут сэмінарыі прасякнуты звычайнымі для таго часу прынцыпамі—праваслаўя, самаўладства і рускай народнасьці. Былі падабраны адпаведныя духу уставу пэдагогі, найбольш з скончыўшых духоўныя школы. Сэмінарыі адпушчаюць сродкі для вучнёўскіх стыпэндый, каб прыцягнуць да навукі бедных мясцовых юнакоў, замацаваць іх за школай і перарабіць на працягу 3-4 год „в истинно-русских людей“. І трэба значыць, што сэмінарыі з пасьпехам выконвалі ўскладзенае на іх рускім урадам заданьне. Яны тварылі і выпускалі ў сьвет новую, вышэйшую найчасьцей з сялянства інтэлігэнцыю, каторая адрывалася ад працоўных беларускіх мас і прыставала да тэй інтэлігэнцыі і бюрократыі, каторая была выклікана з Вялікарусі. На першым месцы сэмінарскае праграмы стаяў „закон божи“. Рэдкая сэмінарыя ня мела сва-

ёй уласнай дамовай царквы, каб рабіць на сваіх выхаванцаў рэлігійны праваслаўны ўплыў. У сэмінарыях вучылася руская патрыотычна-самаўладная гісторыя і літаратура, прыродныя навукі „у згодзе са сьвятым пісаньнем“, пэдагогіка і г. д. Вучням прышчэпліваліся ідэі вялікарускай вялікадзяржаўнасьці і шовінізму, культываваўся погляд на нярускіх, як на інародцаў, асабліва цьвіло юдафобства. Матчыная беларуская мова вучняў была абвешчана някультурнай мужыцкай мовай, каторую трэба выганяць з ужытку. Ішлі заўсёдныя сыстэматычныя зьдзекі над мовай, манерамі і вопраткай вучняў. Яны, закупленыя скарбовай стыпэндый, усё цярпелі, каб ня быць выкінутымі на вуліцу, паступова здаваліся і перарабляліся на новы капыл.

Праз дзесяць год (1872 г.), адначасна з палажэньнем аб гарадзкіх вучылішчах, утвараюцца як-бы вышэйшыя настаўніцкія сэмінарыі пад назваю настаўніцкіх інстытутаў, для падгатоўкі настаўнікаў гарадзкіх вучылішч. Курс навучаньня трохдаговы. Для Віленскае акругі засноўваюцца ў Вільні два інстытуты: раней хрысьціянскі для праваслаўных і потым еўрэйскі. Па духу гэта—тыя самыя сэмінарыі, толькі павышанага тыпу. З інстытутаў выходзілі больш кваліфікаваныя і больш заўзятыя русіфікатары.

Для ўсіх школ прысылаюцца з Расіі новыя падручнікі адпаведнага характару. Пры школах утвараюцца бібліотэкі, складзеныя з кніжак такога-ж самага кірунку. Пры некаторых вясковых школах гэтыя бібліотэкі прыстасованы для абслужваньня ня толькі вучняў, але й наогул жыхарства. У бібліотэках быў вялікі адзел кніг рэлігійна-патрыотычных. Перад кожнай лекцыяй і перад усімі наагул раніцай уводзіцца чытаньне праваслаўных малітваў, ня глядзячы на тое, што і вучні і настаўнікі належалі да другіх мясцовых вер. Школа перарабляецца як-бы ў „ваінствуючы адзел царквы“. „Каб школа зрабілася рускай, яна павінна была перабудавацца ў свайго роду „ecclesia militans“ ня толькі з характару абароны, але й наступу. З гэтаю мэтай ужо граф Увараў (прадмесьнік Карнілава) ускладаў на рускіх настаўнікаў у школах Паўночна-Заходняга краю абавязак ня толькі абаронцаў, але й місыянэраў праваслаўя, самаўладства і рускай народнасьці“ (А. И. Милонидов. Памяти И. П. Корнилова, 1911 г., стр. 16). Такім спосабам, пасілкамі Карнілава і яго супрацоўнікаў на Беларусі ўтвараецца школа ваяўніцкага рэтроградства, школа чужая для побыту і шкадлівая для інтарэсаў працоўных мас нашага краю.

Урадаваю моваю на Беларусі абвешчаецца выключна руская мова. Раней на працягу соцень год працоўныя нізы краю ламаліся пад польскую мову й культуру, цяпер яны ламаюцца ў другі бок,—пад рускую мову й культуру. Зразумела, што і тут найбольш пацярпела сялянская і рабочая беларуская частка насельніцтва краю. Заможнай польскай

беларускай шляхце, каторая магла наняць для сваіх дзяцей настаўнікаў і мела грошы, каб аддаць дзяцей у рускія школы, нішто не перашкаджала навучыцца рускай мове. Разам з беларускай беднотай, пацярпела і польская бедната краю, бо яна таксама ня мела сродкаў, каб наўчыцца рускай мове.

У 1867 годзе выдаецца спецыяльны загад, на аснове каторага забараняецца друкаваць кніжкі ў беларускай мове. Трудна разабраць, якія меркаваньні кіравалі політычным розумам рускай бюрократыі, калі яна выдавала гэты загад. У часы паўстаньня выдавалася проціурадавая літаратура ў беларускай мове. Але ў беларускай мове друкавалася літаратура і проціпаўстаньніцкая. Апроч таго, мы ведаем, што проціурадавая літаратура друкавалася і ў другіх мовах, у тым ліку ў польскай і рускай мовах. Тады, выходзіць, трэба было-б забараніць друк у польскай і рускай мовах. Калі ўжо быць лёгкім і карыстацца спробаю паўстаньня, то урад павінен быў-бы разьвінуць шырака офіцыяльна патрыотычнае выдавецтва ў беларускай мове, г. зн. паступіць якраз наадварот таму, як паступіў ён, забараніўшы зусім друк у беларускай мове. Так ці йначай, але вынікі ад загаду былі вельмі шкадлівыя для Беларусі. Беларускае слова на некалькі дзесяткаў год, аж да часоў рэволюцыі 1905 году, было заціснута ў вузкія рамкі рукапісу. А калі часам яно абманымі спосабамі пападала ў друк, то гэта былі толькі вельмі рэдкія здарэньні.

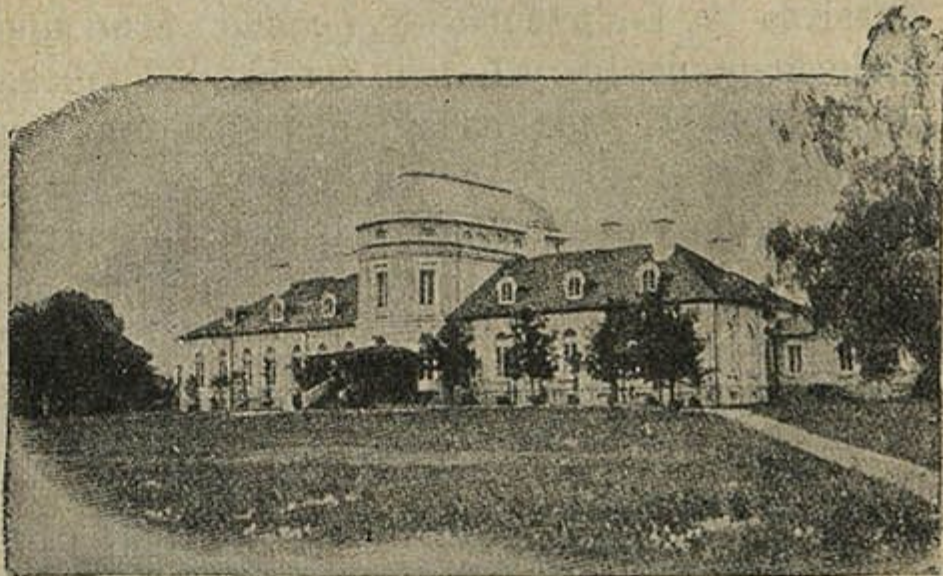
Што да вялікарускага грамадзянства, то там, пры дапамозе офіцыяльнай прэсы, упарта пашыраецца погляд, што Беларусь ёсьць край „искони русский“, прычым слова „русский“ разумеецца ў вузкім сэнсе— вялікарускі. Паводле гэтай тэорыі, беларусы нічым ня розьняцца ад вялікарусаў і ня маюць ніякіх бытавых і культурных асаблівасьцяў. Ідзе націск на беларусаў-каталікоў, каб іх зрабіць праваслаўнымі, бо калі яны будуць каталікамі, то пераробяцца на палякоў, а калі стануць праваслаўнымі, то зноў зрабяцца „искони русскими людьми“. На захадзе імперыі ўтварылася атрутная атмасфэра барацьбы польскага і рускага нацыяналізму, праваслаўнага і каталіцкага клерыкалізму. У гэтую атмасфэру папала Беларусь з яе рознанацыянальным і рознарэлігійным насяленьнем. Вынікі былі дрэнныя. Край атручваўся нацыянальнай і рэлігійнай атрутаю. Нацыянальныя меншасьці прыгняталіся і глыбока хварэлі нацыянальна-рэлігійнаю хваробаю, паратунак ад каторай дала толькі сучасная нам соцыяльная рэволюцыя.

кашо

Беларускі рух у 50-х, 60-х і 70-х гадох.

Вырасшы на эаномічным і разам з тым на політычным грунце ў канцы першай і пачатку другой чвэрці XIX-га ст., беларускі рух пераходзіць і ў трэцюю чвэрць сталецця, апіраючыся на ранейшыя

падставы. Ён узмацняецца, як рух опозыцыйны ў адносінах да русіфікацыі на Беларусі. Беларускі рух, як і сучасны яму грамадзянскі рух у Расіі, ахфарбоўваецца ў лібэралізм, каторы адзначае сабою прыбліжэньне эпохі прамысловага капіталізму. Лібэралізм у такіх земляробскіх краінах, як Расія і Беларусь, выяўляецца ў свайго роду сантымэнтальным народалюб'і, каторае бярэ пад сваю, праўда нямоцную, апеку селяніна і становіцца ў опозыцыю прыгонніцкаму гвалту над асобай селяніна. Само сабою зразумела, што гэта лібэральная опозыцыя—вельмідалікатная і зусім бяспечная для прыгоннага строю, бо опозыцыянэры па сваім пахаджэньні і соцыяльных поглядах зьяўляюцца шляхціцамі. Мы ведаем, што на Беларусі прамысловы капі-

Палац і бібліотэка Храбтовіча ў Шчорсах над Нёмнам у Наваградчыне.

талізм прасякае ў шляхецкі быт даволі рана і ў 50-ыя і 60-ыя годы развіваецца ўсё глыбей і шырэй; у сувязі з гэтым расьце і лібэралізм у шляхецкіх колах. Лібэралы-шляхціцы на Беларусі пачынаюць усё больш і больш разумець нявыгоднасьць для самых паноў тых гвалтаў і надужыцьцяў прыгону, каторыя яны бачаць наўкола. У лібэральных шляхецкіх колах на Беларусі зьяўляецца адпаведная літаратура, каторая хоча абараніць запрыгоненага селяніна. Яна хоча даказаць прыгонніку-пану, што ня трэба рабіць уціску і зьдзеку над селянінам, каторы на яго працуе. Таксама, як калісь рускі пісьменьнік Карамзін, беларускія пісьменьнікі гэтага кірунку стараюцца пераканаць паноў, што „и крестьянки чувствовать умеют“, што сяляне такія самыя людзі, як і паны. Зразумела, што гэтая сантымэнтальна-народніцкая літаратура вытвараецца ў беларускай мове, бо яна ня толькі апісвае быт селяніна, але хоча сама сайсьці ў народныя нізы і там знайсці чытача яе твораў.

Пан на Беларусі ў сваёй масе—паляк, прыгнятальная політычная ўлада—расійская. Спачуваючы селяніну-беларусу прадстаўнікі руху становяцца ў опозыцыю паляку і рускаму. Беларускаясьць, такім спосабам, становіцца ў сувязь з соцыяльнымі, сялянскімі сымпатыямі прадстаўнікоў руху. Беларускаясьць руху зьвязана з яго народніцтвам. Выходзячы найчасьцей з беларускай дробнай шляхты, прадстаўнікі Беларускага руху знаходзяцца ў меншай опозыцыі да польскасьці, чым

да русіфікатарства і царызму. Прычына гэтага зьяўленьня крыецца ў тым, што яны, як шляхціцы, зьвязаны з польскай шляхтай, каторая ў бягучы момант настроена опозыцыйна ў політычным сэнсе, гатуецца да паўстаньня 1863 году і, як мы ведаем, робіць яго.

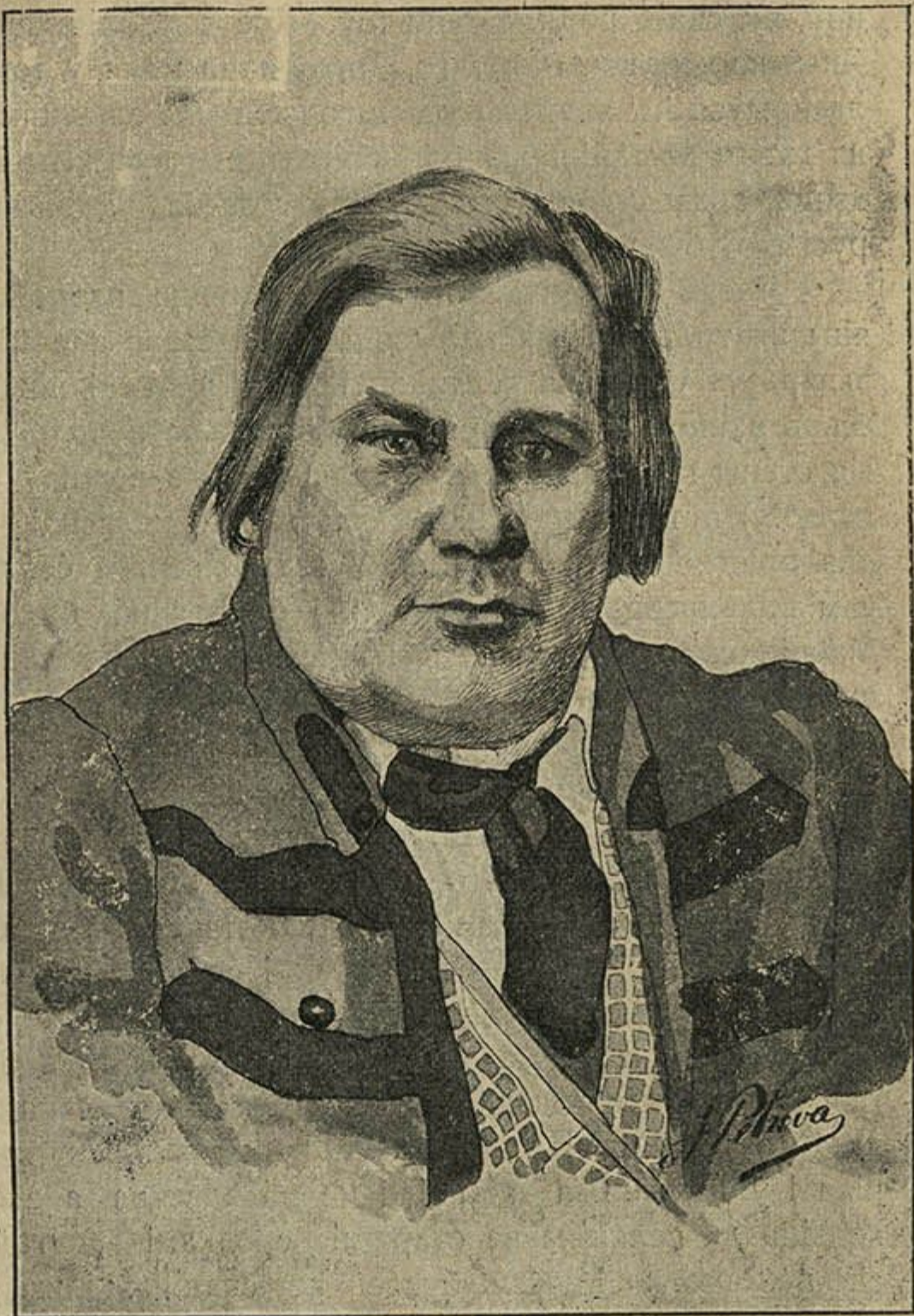
Тыповым прадстаўніком беларускага руху гэтых часоў (50-ыя, 60-ыя і 70-ыя годы) зьяўляецца беларускі пісьменьнік Вінцук Дунін-Марцінкевіч. (1807—1884). Яго бацька—дробны шляхціц, каторы сваёй зямлі ўжо ня мае, а займаецца арэндаю чужых маёнткаў. Пясьняр радзіўся ў Бабруйшчыне (фальв. Панюшкевічы), вучыўся раней у Бабруйску, потым у Вільні. За вышэйшай навукай Марцінкевіч паехаў у Пецярбург, дзе пачаў вучыць мэдыцыну, але хутка яе кінуў. З 1827 да 1840 году ён жыве бязвыезна ў Менску, служачы то ў духоўнай каталіцкай консысторыі, то ў судовых установах. У 1840 годзе яму ўдалося купіць пад Менскам невялікі фальварак Люцынку, дзе ён і пражыў да канца сваіх дзён. Найбольшы лік твораў Марцінкевіча прыпадае на 50-ыя годы, але ён піша і пазьней у 60-ыя і нават у 70-ыя годы. Гэта—пладавіты аўтар, і звычайна лічыцца першым запраўдным беларускім песьняром.

Калі мы ўглядаемся ў творы Марцінкевіча, то адразу бачым, што перад намі—пясьняр-народнік, у тым сэнсе, як вызначана вышэй. Об'ектам яго творчасьці зьяўляецца прасты беларускі люд і наагул вёска. Пасвойму ён любіць беларускага селяніна, добра ведае яго побыт, гора і радасьці і шчыра жадае паляпшэньня цяжкай долі яго. Аўтар сам кажа, што лічыць сябе дударом простага народу, што будзе пісаць папросту, пабеларуску, каб беларускі селянін ахvatней чытаў і каб ахvatней аддаваў сваіх дзетак да асьветы. Пры перакладзе „Пана Тадэуша“ Міцкевіча на беларускую мову, Марцінкевіч у прадмове да перакладу гаворыць, што ён як-бы апрануў пана Тадэуша ў мужыцкую сярмягу, каб пусьціць яго ў нізы народныя, каб зрабіць яго больш зразумелым для беларускага селяніна. Там-жа ў прадмове далей ён гаворыць аб сабе, што апошнія мінуты свайго жыцьця ён хоча аддаць на карысьць беларускага простага народу.

Зразумела, што погляды Дуніна-Марцінкевіча на народ „просты“, на сялянскае пытаньне—шляхецкія. Як шляхціц, ён ня можа спусьціцца ўва ўсю глыбіню яго. Ён пераконаны, што паміж прыгоньнікам-панам, з аднаго боку, і запрыгоненым бяспраўным селянінам, з другога боку, соцыяльнай прорвы няма. Ёсьць толькі яма, каторую магчыма запоўніць без соцыяльнай ломкі, аднымі моральнымі сродкамі. Трэба толькі, каб пан шанаваў селяніна, добра, палюдзку адносіўся да яго і клапаціўся аб яго дабрабыце. Селянін у вадказ на такія да яго адносіны павінен, на думку Марцінкевіча, „хваліць толькі бога, шчыра працаваці, любіць добрых паноў, маўляў, родных брацьцяў“.

А калі пан нядобры, калі ён зьдекуецца над селянінам, то трэба цярпець, бо праўда сама сябе скажа. Што датычыць да прыгоннай залежнасьці, то яна ня ёсьць цяжкая хвароба часу, а нормальны соцыяльны уклад жыцьця, у рамках каторага будуецца ўся эканомічная і грамадзянская структура. Селянін ня толькі можа, але і павінен жыць у рамках гэтага укладу, не ламаючы іх. Марцінкевіч, як народнік, ёсьць выразны утопісты. Аўтар пераконаны ў тым, што злых паноў-прыгоншчыкаў магчыма перарабіць на добрых апякуноў над сялянамі шляхам моральных сэнтэнцый. Дзеля гэтага ў сваіх творах ён прагнецца зрабіць уплыў на паноў, каб усе яны былі ідэальнымі, добрымі панами.

Ідэальны пан, на яго погляд, заўсёды кіруе сваім маёнткам сам, седзячы ў ім, як гаспадар. Ён апякуецца над падуладнымі яму сялянамі, не абцяжае іх лішняю працаю, час-ад-часу робіць для іх пачастункі, без пагарды сам ходзіць да іх на вячоркі. Адным словам, гэта — патрыярхальны пан-народнік, якім быў і сам Дунін-Марцінкевіч. Такі пан ніколі не павінен садзіць у свой маёнтак староньяга кіраўнічага, рандатара ці аканома, адным словам, падпанка. Найчасьцей у творах Марцінкевіча перад намі выступаюць такія падсалоджаныя і падмалёваныя паны. Яны зьяўляюцца запраўднымі бацькамі, шчырымі і ласкавымі.

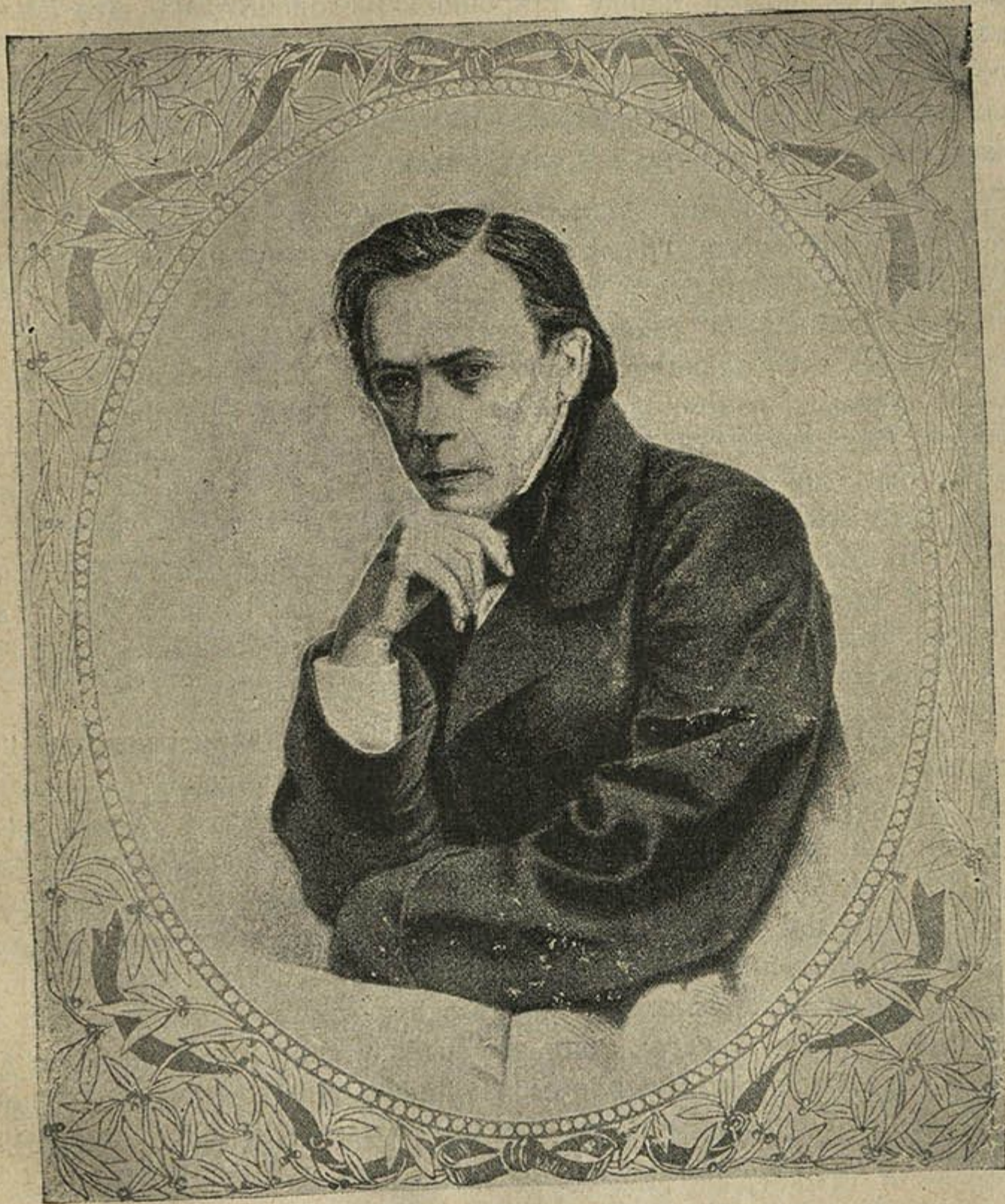
В. Д.-Марцінкевіч.

дабрадзеямі сваіх сялян. Сяляне за гэта любяць і шануюць такіх паноў, як сваіх родных бацькоў. Усё зло, лічыць аўтар, у падпанках. Яны, карыстаючы з таго, што пана няма ў маёнтку, ці пан занадта даверыўся ім, зьяўляюцца штодзенымі злыднямі для селяніна. Калі-б ня гэтыя злыдні-падпанкі—рандатары, аканомы і г. д.,—каторыя крыўдзяць, зьдзекуюцца і дзяруць з селяніна апошняю скуру, то на Беларусі быў-бы патрыярхальны рай.

Часам Марцінкевіч асьмельваецца патрабаваць ад паноў, каб яны ня толькі ў імя карысьці сялянства, але й для сваёй карысьці зьвярнулі увагу на селяніна, на яго працу і цяжкую долю, бо селянін ёсьць эаномічная апора ладу, ён сваёю працаю корміць і пана, і другія станы грамадзянства. А ў адным з вершаў („Вясна, голад, перапала“...) аўтар дашоў нават да такой смеласьці, што загаварыў аб волі для прыгнечанага селяніна. У гэтым вершы селянін кажа, што „вось нам вольнасьць дадуць скоро, і, як птушкі, будзем жыць“. Вольнасьць Марцінкевіч разумее вельмі прымітыўна. Селянін у яго вершы так вызначае вольнасьць: „Будзем роўныя з панамі, самі будзем мы паны— і гарэлку піць з банамі і гуляць так, як яны“. Праўда, далей аўтар глыбей падходзіць да справы і кажа: „Перастануць нашым братам (селянінам), як скацінай, таргаваць; напускацца ліхім матам, скуру з ног да карку драць. Хоць халодна, хоць галодна—холад, голад ніпачом! Эх, каб толькі нам свабодна! На свабодзе аджывём“. Палажэньне пана пры волі будзе дрэннае, і селянін вуснамі Марцінкевіча так кпіць над панам, згубіўшым дармовую працу свайго былога раба: „Вось паном ня дужа лоўка: самым трэба працаваць! Пабаліць ня раз галоўка, калі прыдзецца араць! Не адзін-то папацеець і заскача драпка—бо сам толькі есьць умець ды драць скуру з мужыка“. Без селяніна і ў далейшыя часы пан не абойдзецца, але ён павінен будзе падходзіць да селяніна не старымі сродкамі—„пугай ды дубінай“, а зусім пановаму: „Мужык будзе не скацінай, ня раз скажа пан з паноў: пане Грышка, пане Міна! Як-жа васпан, ці здароў“.

Чем—Цікава тое, што наагул рахманае і далікатнае народніцтва Дуніна-Марцінкевіча спатыкае опозыцыю ў шляхецкіх колах. Нават такі прогрэсыўны пясняр, як У. Сыракомля, папаў у лік опозыцыянэраў. Яму, напрыклад, не спадабалася, што адзін з гэрояў Марцінкевіча — Гапон, катораму ўдалося выбіцца з сялян у афіцэры, робіць помсту мучыцелю сялян і свайму ворагу аканому. „Сыракомля заўважыў яму (Марцінкевічу), што ў апавяданьні няма эстэтычнага погляду артысты, ёсьць няхват заслоны, якая прыкрыла-бы надта жорсткую нагату самае праўды. Сыракомля ня мог згадзіцца з тым, што Гапон памшчаецца ворагу-аканому“ (М. Гарэцкі. Гісторыя беларускае літаратуры. Вільня, 1920, стар. 81).

Спаткаў опозыцыю і той факт, што Марцінкевіч, як народнік, піша свае творы ў беларускай мове, каторая зьяўляецца мовай простага народу. Аб гэтай опозыцыі гаворыць сам Марцінкевіч у прадмове да

Л. Кандратовіч (Сыракомля).

свайго перакладу Пана Тадэуша: „Чаму-ж, думаю, наш народ проты, што з гэтымі панамі так блізка жыў, чаму-ж дробная акалічная шляхта, што, жывучы ў лясным заціску, у хаце між сабою сваёй роднай ужывае мовы,—чаму-ж яна ня мае пазнаць абычаяў сваіх бацькоў. Вось гэта ўсё і нагнала мне думку пералажыць пана Тадэуша на беларускую мову. Праца мая ў гэтай мове, што мела заахвоціць нашага бела-

рускага мужыка і бедную шляхту да навукі, ня сустрэла прыцяляў сярод багатых людзей нашае старонкі“. Выходзіць так, што вялікія земляўласнікі Беларусі няпрыхільна спаткалі народніцкія творы Марцінкевіча, каторыя ён напісаў у простаі „мужыцкай“ беларускай мове. Можа ім не спадабаліся моральныя сэнтэнцыі аўтара, можа не спадабалася мова, а можа і тое і другое разам. *н*

назо Спаткаўшы з гэтага боку няпрыхільнасьць, Марцінкевіч зьвярнуўся да другіх кругоў грамадзянства. Ён пачаў шукаць падтрыманьня з боку беднага беларускага люду, прычым і дробную шляхту, і інтэлігэнцыю таго часу ён таксама прылучае да гэтага беднага, простага люду. „І вось я сягоньня ахфярую „Пана Тадэуша“, прыбранага ў мужыцкую сярмягу, паном і простаму народу з-пад Дняпра, Дзьвіны, Бярэзіны, Сьвіслачы, Віліі і Нёмна. Можа народ той просты, што з маткай прыродай блізка жывець, прымець гэты гасьцінец ад свайго дудара, што апошнія мінуты свайго жыцьця на карысьць народу аддаець“ (Прадмова да „Пана Тадэуша“). Трэба зазначыць, што селянін ня прыняў гасьцінца ад дудара, бо быў цёмны і нялісьменны, але гасьцінец прыняла з падзякай група тагочаснай беларускай інтэлігэнцыі, да каторай адносяцца Каратынскі, Вярыга-Дарэўскі і др.

У 1863 годзе разгараецца ў Польшчы і на Беларусі вядомае нам паўстаньне. У сувязі з ім, беларускі рух узмацняецца і разьвіваецца далей. Як паўстанцы, так і некаторыя з прадстаўнікоў рускіх інтарэсаў, таксама, як і ў часы паўстаньня 1831 г., з эканомічных, а разам з тым і з політычных прычын павінны бліжэй падыйсьці да беларускіх працоўных мас і закрануць глыбей беларускае пытаньне. Асабліва зацікаўлен беларускім пытаньнем паўстанец як у Польшчы, так і на Беларусі, бо ад беларускага пытаньня залежыць посьпех паўстаньня. Паўстанцы прымаюць меры, каб залучыць у свае рады беларускага селяніна. Зразумела, што чырвоны паўстанец падыходзіць да селяніна найбліжэй і найшчырэй, нясучы яму лезунгі зямлі і волі і ствараючы ідэал Беларусі, незалежнай ад Польшчы і Расіі. *назо*

шмат Зьяўляецца даволі вялікая паўстанцкая літаратура ў беларускай мове, каторая заклікае селяніна, каб ён прыняў удзел у паўстаньні. Літаратура выдавалася як заганіцай, так і ў патаемных друкарнях Польшчы і Беларусі. Нам вядомы, напрыклад, патаемныя друкарні ў Беластоку, Вільні й Горадні. Вышлі з друку 8 нумароў падпольнага часопісу „Мужыцкая праўда“, у каторым амаль што выключна працаваў вядомы беларускі рэволюцыянэр-народнік Кастусь Каліноўскі, што падпісваўся псеўдонімам „Яська—гаспадар з-пад Вільні“. Апроч таго, вядомы: „Гутарка старога дзеда“—Вінцуся Каратынскага, „Перадсьмертны разгавор пустэльніка Пятра, каторы жыў у пушчы 90 год

і памёр, маючы 140 год“—невядомага аўтара, „Крыўда і праўда“—беларуская гутарка Ф. Пчыцкага і г. д.

Усе творы белых паўстанцаў прасякнуты польскім патрыотызмам. Беларусі і беларуса, асобных ад Польшчы і паляка, няма і не павінна быць. Беларускі селянін па адозвах павінен злучацца з польскім паўстанцам, каб прагнаць маскаля, каторы захапіў як Беларускі край, так і Польшчу. З маскалём беларусу прыдзецца „прапасьць навек“, „з маскалём добра ня будзе“, уся бяда ў маскалі. Калі селяніна хто запытае аб яго пажаданьнях, то ён павінен адказаць, што ён хоча, каб зноў утварылася Польшча. „Так помніце-ж, што сказаці, як у вас будуць пытаці: крыкнем усе ў адно слова—няхай Польшча будзе знова“ („Гутарка старога дзеда“).

На кожным кроку ў адозвах мы спатыкаемся з ідэалізацыяй староў Рэчы Паспалітай. Па адозвах выходзіць, што Польшча ўвесь час клапацілася аб тым, каб палепшыць долю беларускага селяніна. Пустэльнік Пятро апавядае кароткую гісторыю Польшчы, дзе ружоваю хварбаю малюе сялянскі дабрабыт. Аб цёмных бакох старога польскага жыцця (напрыклад, аб прыгоні) не гаворыцца ні слова. Зусім забыты факт сялянскіх паўстаньняў у Польшчы, вядомых у гісторыі пад назваю казацкіх; забыты крывавыя расправы з паўстанцамі-сялянамі і г. д. Цікава, што нават бесьперастанныя войны староў Рэчы Паспалітай з Маскоўскім гаспадарствам і Расійскай імперыяй мотывуюцца зусім нечакана для нас тым, што Польшча змагалася з Расіяй за вызваленьне сялян. Польшча хацела даць свабоду сялянам, а маскаль перашкаджаў—вось з-за гэтага і ваявалі. „Эй, скажыце, добры людзі, што ужо на сьвеце будзе? Чы так бог судзіў з намі, прапасьць навек з маскалямі? Ой, не, браткі, ня тужыце, на ту пору ўспамяніце, як прад даўнымі гадамі біўся паляк з маскалямі. За што-ж яны ваявалі? Столькі крыві разлівалі? Ой, за тое, што народу паляк хацеў даць свабоду“ („Гутарка старога дзеда“). Калі беларускі селянін быў пад уладай Польшчы, то, нават, поле яго больш давала, бо „пан бог даваў уроду“. Зусім адваротнае зрабілася, калі Беларусь пасяля падзелаў Польшчы папала ў склад тэрыторыі Расіі. На яе абрушыліся тады ўсялякія беды. Цяпер „за праклятым маскалём няма шчасьця ні ў чом“ („Крыўда і праўда“).

Зразумела, што такі падход да беларускага селяніна ня мог зрабіць на яго таго ўплыву, які быў патрэбен паўстанцам. Што датычыць да ідэалізацыі старажытнай Рэчы Паспалітай, то яна была сшыта белымі ніткамі. Хоць селянін быў няпісьменны й нявучоны, але ён ад бацькоў сваіх добра ведаў, як добра жылося ім у хвалёнай Польшчы. Селяніну была патрэбна ня панская Польшча, і ня царская Расія, а проста зямля і вольнасьць ад пана.

Што да соцыяльнай часткі адозваў, выпушчаных белымі паўстанцамі, то яна амаль што зусім адсутнічае. Зацьвярджаць у вадозвах стары прыгонны строй ня было сэнсу, абяцаць новы лад, які-бы здаволіў селяніна, белыя не маглі, бо яны былі белыя. Адозвы ці зусім абходзяць бокам пытаньне аб зямлі і вольнасьці для сялянства, ці кідаюць як-бы ненарокам нейкія пустыя словы аб свабодзе, роўнасьці і г. д. З „Гутаркі старога дзеда“ мы даведваемся, што калісь „народу паляк хацеў даць свабоду“, але, бачыце, маскаль перашкодзіў яму рэалізаваць яго пажаданьні. Праўда, у канцы „Гутаркі“ мы чытаем, што беларускія сяляне будуць „роўныя з панамі“, калі зробіцца грамадзянамі адноўленай Польшчы. Што гэта за роўнасьць? У чым яна выявіцца? Можа і ў тым, што пан і селянін будуць дыхаць адным паветрам, а потым абодва разам памруць. Часам адозвы забываюцца, што яны напісаны для сялянства. У іх высоўваецца ўперад добра вядомая беларускаму селяніну і ненавісная яму польская шляхта. Яна малюецца, як абаронец беларускага сялянства, пакрыўджанага маскалямі. „Ай-да шляхта, малайцы! Паны былі, як айцы!“ („Крыўда і праўда“). Зразумела, што такімі соцыяльнымі поглядамі і лёзунгамі белыя паўстанцы не маглі прыцягнуць да сябе селяніна, каторы на сваім карку добра даведаўся аб айцоўскай ласцы польскага пана да яго, селяніна.

Да ўсяго вышэйпаданага трэба далучыць клерыкальны кірунак белых адозваў. На кожным кроку мы спатыкаемся тут з богам, з каталіцтвам, вуніяй, праваслаўем, страшным судом божым, божай воляй і г. д. Трэба вызначыць, што гэтая атрута ўпівалася ў мазгі беларускага жыхарства і рабіла свой уплыў. Ксёндз у паўстаньні быў выдатнай асобай, каталіцкая царква была яго цэмантам. Ня дарма потым русіфікацыя павінна была апірацца на праваслаўе і вымагала ад яго, каб яно было ваяўнічым.

Адным словам, калі ўчытвацца ў белыя адозвы і творы паўстаньня, то відаць, што ідэолёгічна яны вялі барацьбу з трыма кітамі, на каторых апіраўся царызм пры русіфікацыі Беларусі й Польшчы. Гэтымі трыма кітамі царскага рэжыму і русіфікацыі былі вядомыя нам дэвізы—праваслаўе самаўладства і руская народнасьць. Паўстанец белага лягеру проці гэтых дэвізаў высюваў свае дэвізы—каталіцтва, панская Рэч Паспалітая і польская народнасьць. Зразумела, што ні тыя, ні другія дэвізы для Беларусі не падыходзілі. Дзьве стараны навязвалі беларускаму селяніну свае сьветапагляды і інтарэсы, даказваючы яму, што гэта яго сьветапагляды і інтарэсы.

Літаратура чырвоных паўстанцаў прадстаўлена нумарамі „Мужыцкай праўды“ і лістамі Каліноўскага. Больш матар’ялаў мы пад рукамі ня маем. У сваіх адозвах-часопісах чырвоныя клічуць беларус-

кага селяніна да сябе. Трэба дабіцца лепшай долі, а для гэтага трэба прагнаць маскаля з беларускага краю і атрымаць „праўдзівую вольнасьць“. Праўдзівая вольнасьць чырвоных не падобна ні на вольнасьць белых паўстанцаў, ні на вольнасьць, каторую дае царскі урад. Цар загаварыў аб вольнасьці пад націскам бунтаў. „Цар з Сэнатам, паталкаваўшы, як мінула трывога, так і аб'явіў, замест вольнасьці, маніфэст, а ў маніфэсьце прыказвае мужыком служыць да часу паншчыну пастарому, а пановаму плаціць больш грошай у скарб на пісароў, пасрэднікаў ды і чорт іх ведае на што. Судзіце-ж цяпер самі, чы-ж не ашукваюць нас? Але не надоўга здасца ім круціцельства, бо, як я казаў, мы ўжо пазналі, што нам не маніфэстаў, а вольнасьці патрэба, і то вольнасьці не такой, якую нам цар схоча даці, але якую мы самі, мужыкі, паміж сабою зробім („Мужыцкая Праўда“, № 3).

Тут-жа вызначана, што павінен разумець селянін пад праўдзівай вольнасьцю. Чалавек вольны тады, калі без усялякага выкупу атрымоўвае для сябе кавалак панскай зямлі, аброку ня плаціць, паншчыны не адбывае, рэкрутаў не дае і г. д. Адным словам, соцыяльная праграма чырвоных намалёвана яскравымі, зразумелымі селяніну словамі Яна вызначае інтарэсы беларускага селяніна.

І чырвоным прыходзіцца ў адозвах гаварыць аб богу й веры. Прыходзіцца лічыцца з тым, што мазгі селяніна атручаны рэлігійнаю атрутаю. Але й тут чырвоныя не падобны да белых. Яны абараняюць не каталіцтва і не праваслаўе, а вуніацкую веру, каторая была ў опозыцыі да каталіцтва і праваслаўя. Калі каталіцтва несла за сабою полёнізаваную, а праваслаўе—русіфікаваную, то вунія была нацыянальнай беларускай верай. Абараняючы вунію, чырвоныя абаранялі ня столькі веру, колькі нацыянальную самабытнасьць беларускага народу.

Палітычная праграма відна з двух лістоў Каліноўскага. У другім сваім лісьце Каліноўскі, зьвяртаючыся з-пад шыбеніцы маскоўскай да сваёй бацькаўшчыны „галубкі-Беларусі“, кліча беларускага селяніна абараняць яе, гэтую шэрую мужыцкую Беларусь, „дзе няма шляхты, дзе ўсе роўныя“. Замест трох польскіх і трох рускіх кітоў, чырвоныя паўстанцы выстаўляюць свае тры лёзунгі: вуніацтва, мужыцка-народніцкая Беларусь і беларуская народнасьць.

У процівагу белай і чырвонай паўстанцкай літаратуры, каторая адрывала Беларусь ад Расіі, павінна была зьявіцца і зьявілася казённая урадавая літаратура ў беларускай мове. Яна выяўляла процілежныя палітычныя пажаданьні. Беларусь ёсьць „искони русский край“, і загэтым нідзе Беларусі так ня можа быць добра, як у Расійскай імперыі. Да такой беларускай літаратуры трэба аднесці творы Апанаса Кісяля (Франца Блуса)—„Бяседа старога вольніка“ і „Мова Старавойта“, затым бязыменныя вершы—„Быў на Русі чорны бог“, „Ой, калі-б, калі

маскалі прышлі“ і інш. Усе вышэйпаказаныя творы маюць выразную рускую орыентацыю ў беларускім пытанні. Ува ўсіх іх старанна падчыркваецца факт, што вызваленне сялян на Беларусі здзейсніваецца толькі дзякуючы народалюб'ю расійскага ураду. Зразумела, што вызваленне сялян апісваецца ружовымі хварбамі. Вызваленне зробіць селяніна зусім вольным чалавекам і забагаціць яго. За такія добрадзеянні ў адносінах да яго селянін павінен дзякаваць рускаму ураду. Акт аб вызваленні ўжо напісан і падпісан царом, але вызваленне можа быць рэалізавана памалу, паціху. Трэба цярдліва чакаць яго поўнага здзейшнення, не абурацца і ня слухаць агітатараў, каторыя падбухторваюць сялян, каб яны адразу забралі панскую зямлю і кінулі прыгонную працу на пана. Пад агітатарамі творы разумеюць беларускіх чырвоных паўстанцаў-народнікаў, бо белыя паўстанцы, па зразумелых для нас прычынах, такой агітацыі вясці не маглі. Яны, як паны, былі ярмі ворагамі чырвонай агітацыі і чырвоных агітатараў. У гэтым пункце белы паўстанец папрыцельску падаваў руку мураўёўскаму ураду. Калі белы паўстанец ідэалізуе пана і панскі лад жыцця, то тое самае робяць і творы казённа-рускага кірунку. Непадобнасьць іх заключаецца толькі ў тым, што кожны з іх разумее свайго пана, першы—польскага, другія—рускага. „Мова Старавойта“ так хваліць пана, „Паны цару і краю служаць, у савеце і з царом сядзяць, за ўсіх нас думваюць і тужаць“. Каб не паны, мужыку зусім ня было-б жыцця. Усё гора ў самым селяніне: ён любіць гарэлку, ён вядзе гультайскае жыццё, ня мае розуму і г. д. Аўтар нават баіцца, што пасля волі сяляне надта забагацеюць, і тады яны стануць яшчэ горшыя.

Адным словам, паўстанне 1863 году з двух бакоў падымае беларускі рух, як гэта было і ў 1831 годзе. Розніца тая, што цяпер беларускі рух зрабіўся больш глыбокім, дзякуючы яго моцнай сувязі з народніцкай праграмай Каліноўскага і чырвоных паўстанцаў. Політычны рух прышоў да прызнання незалежнай Беларусі. Літаратурныя творы ў беларускай мове пачалі пашырацца. Пашырэнне беларускіх твораў павінна было прыпыніцца, дзякуючы вышэйпамянёнаму загаду 1867 году, на аснове каторага было забаронена друкаваць пабеларуску. З гэтага часу легальна могуць зьяўляцца творы аб Беларусі толькі ў рускай мове. Да гэтых твораў мы і прыступаем.

Цікавасьць да Беларусі рускіх вучоных.

Як відно з ранейшага, паўстанне 1863 году ізноў востра паставіла пытанне аб Беларусі. Што гэта за край такі Беларусь? Які гэта народ беларусы? Белыя паўстанцы даказвалі, што Беларусь ёсьць проста провінцыя Польшчы, крэсы польскія. Чырвоныя паўстанцы глядзелі на Беларусь, як на краіну самабытную і незалежную. У тым і другім

тлумачэньні выходзіла, што Беларусь не павінна ўваходзіць у склад Расійскай імперыі. Рускім вучоным заставалася задаць сабе мэту— пазнаць Беларусь і давесьці, што гэта краіна ёсьць частка Расіі. Яны, адным словам, узялі на сабе абавязак разьвіваць далей працу ранейшых рускія вучоных.

Апроч вучоных, пачынае цікавіцца Беларусьсю і рускае грамадзянства. У Маскве выходзіць славянафільская газета „День“, каторая даволі многа месца адводзіць польскаму пытаньню, закранаючы паралельна і беларускае пытаньне. Тут пішуць—Каткоў, І. Аксакаў, Гільфэрдынг, Еленеў і інш. У вадным з нумароў газеты мы чытаем: „Мы вінаваты перад вамі (беларусамі). Мы, рускае грамадзянства, як-бы забыліся аб існаваньні Беларусі“. Гэтая, між іншым кінутая фраза вельмі тыповая і цікавая. Мы добра разумеем, як гэта здарылася, што рускае грамадзянства амаль што забылася аб Беларусі, а польскаму грамадзянству нават і ўначы сьнілася Беларусь. Прычына гэтаму эканамічная і разам з тым політычная. Палякі ў свае часы згубілі Беларусь і хацелі, прыступаючы ў 1863 годзе зноў да адбудаваньня Польшчы, атрымаць тое, што лічылі сваім і без чаго адноўленая Польшча ня была-б моцнаю. Што датычыць да Расіі, то яна ня згубіла, а набыла Беларусь, каторая была для імперыі каштоўным, смачным кавалкам. Дзякуючы сваёй ваеннай моцы, яна была спакойная, не ажытавалася і не непакоілася. Яна грамчэй загаварыла аб Беларусі толькі тады, калі вынікла раней адно паўстаньне, а потым другое, калі Польшча, што прагнула адрады, заявіла на Беларусь свае пратэнзіі. Рускія вучоныя і публіцыстыя ўспомнілі аб Беларусі і пачалі, асабліва пасля другога паўстаньня, падыходзіць да яе з навуковымі сваімі мэтамі ўсё шчыльней і шчыльней. Падыходзілі яны амаль што заўсёды выключна з навукова-дасьледчага боку яшчэ й затым, што другія шляхі падходу былі забаронены расійскім самаўладствам, каторае ня любіла, каб у політыку ўмешваліся людзі, што не належалі да урадавых кругоў.

Праўда, у Маскве зьявілася думка падыйсьці да Беларусі больш прыватна. Там хацелі нават выдаваць газету ў беларускай мове, каторая павінна была заняцца ня толькі культурна-навуковым аглядам Беларусі, але й разглядам беларускага пытаньня. Але гэтая думка аб беларускай газэце павінна была знікнуць сама сабой пасля таго, як рускі урад абвясціў у 1867 годзе, што друк у беларускай мове забараняецца.

Вялікарускія вучоныя, як мы ўжо вызначылі вышэй, узялі для свайго разгляду сьцісла навуковыя тэмы па этнографіі, географіі і гісторыі Беларусі. Яны найчасцей зьяўляюцца ўраджэнцамі Беларусі й Украіны, у чым хаваецца іх індывідуальная зацікаўленасьць „Западной

Россией". Але яны вучыліся ў рускіх школах і ўзгадаліся на паняццях рускай офіцыяльнай культуры й політыкі. Беларусь для іх—гэта адна з ускраін Расіі, іначай кажучы — „Северо-Западный край Российской империи“, а беларусы—„русское население Северо-Западного края“.

Ня глядзячы на гэта, вучоныя вялікарускага тыпу сабралі шмат матар'ялаў і пачалі апрацоўку сабраных матар'ялаў.

У 1866 годзе ў Вільні зьяўляецца „Сборник памятников народного творчества в Северо-Западном крае“, апрацованы Гільтэбрандам. Тут зьмешчана 300 песень, 150 пагаворак і 50 загадак. Дагэтуль у такім

Шляхецкі двор (дом, дзе радзіўся Сыракомля) на Меншчыне.

вялікім ліку навуковага зьбіраньня матар'ялаў аб Беларусі ня было. Матар'ялы для кніг зьбіраліся вучнямі Маладзечанскай настаўніцкай сэмінарыі. Яны разьяжджаліся на вакацыі па сваіх хатах, раскіданых па глухіх кутках Беларусі і там, на мясцох, зьбіралі народныя творы і перадавалі іх Гільтэбранду. Яны вельмі падыходзілі для справы, бо добра ведалі мову і звычаі глухой вёскі; апроч таго, ім, яшчэ не адарваным ад сялянства, вёска ахвотна адчыняла крыніцы сваёй творчасці, каторыя звычайна зачыняюцца перад тымі, хто носіць панскую вопратку. Але трэба прызнацца, што праца маладых зьбірацеляў папала ў рукі ня надта здольнага рэдактара. Атрымаўшы добрыя матар'ялы, пачаў ён іх перапраўляць, падпраўляць і адмалёўваць, каб яны лепш выглядалі для „культурнай“ публікі. Іначай кажучы, ён пачаў стары залаты чырвонец шаравець цэглаю.

Такая падмалёўка толькі сапсавала добры матар'ял. Голас народу ў яго сьпевах, гаворках і загадках ня зычэў ужо так праўдзіва й яскрава, як гэта было раней. Усё-ж такі чырвонец, хоць ён зрабіўся менш поўнаважным, не перастаў быць чырвонцам.

Адначасна з Гільтэбрандам над зьбіраньнем беларускіх народных твораў працаваў П. Бяссонаў. Радзіўся ён на Вялікарусі, але жыць яму прышлося на Беларусі. Дзякуючы гэтаму, ён меў магчымасьць зацікавіцца й пазнаёміцца з мясцовай старасьветчынай, народнай мовай і жыцьцём. Працаваў ён не адзін. Сярод мясцовых людзей знашлося шмат такіх, якія дапамагалі яму ў зьбіраньні матар'ялаў. Дзякуючы шчасліваму здарэньню, яму пашанцавала знайсці песні, якія яшчэ раней былі пазьбіраны для вядомага зьбірацеля народных твораў П. В. Кірэеўскага. У 1867 годзе ў яго руках было ўжо больш, як 500 песень. У Маскве пачалося выданьне зборніку, і ў 1871 годзе вышла з друку першая яго кніжка пад назваю „Белорусские песни с подробными объяснениями их творчества и языка, с очерками народного обряда, обычая и всего быта“. Шкода, што выданьне прыпынілася на першым томе, у які ўвашло толькі 181 песня. Куды загінулі другія песні, так і невядома. Недахват выданьня той, што пры песнях не адзначана, з якога месца яны вышлі.

Да 60-х і 70-х год належыць аднясьці і пладавітую працу І. Насовіча, які сам быў родам з Беларусі, жыву ў ёй і добра ведаў яе жыцьцё. Выдатнейшы з яго твораў—гэта „Словарь белорусского наречия“, надрукаваны ў Пецярбурзе ў 1870 годзе Расійскай Акадэміяй Навук. Над слоўнікам Насовіч працаваў каля 16 год і за гэты час сабраў у купу і абсьледваў больш, як 30.000 слоў. Матар'ял для яго працы давалі народныя творы: песні, казкі, пагаворкі і г. д. Апроч таго, ён зьбіраў асобныя словы з натуры, ездзячы па Магілёўшчыне, Меншчыне і Горадзеншчыне. Гаворку слоў аўтар узяў тую, якая пануе ў Магілёўшчыне. І да нашага часу слоўнік захавваў сваю вартасьць, хоць у ім і ёсьць значныя недахваты. Насовіч запісаў у слоўнік шмат такіх слоў, якія ня ўжываюцца агульна, а вядомы толькі апалячанай шляхце, напрыклад: абсалюцыя, аўстэрыя, аўтэнтываца і г. д. Наадварот, у слоўніку няма такіх слоў, якія ўжываюцца агулам, напрыклад: абшар, дзіцё, кашолка і інш. Перад вучонымі нашага часу стаіць заданьне стварыць новы навуковы слоўнік. Як мы казалі вышэй, зьбіраючы матар'ялы для слоўніка, Насовіч карыстаўся з народных твораў, якіх за часы працы ў яго шмат набралася. Гэтыя матар'ялы ён таксама выдаваў. У 1873 годзе вышаў з друку зборнік Насовіча—„Белорусские песни“, у 1874 годзе—„Белорусские пословицы“. Зборнік беларускіх баек Насовіча не надрукован і да нашага часу: ён маецца ў рукапісе ў кнігарні Расійскай Акадэміі Навук.

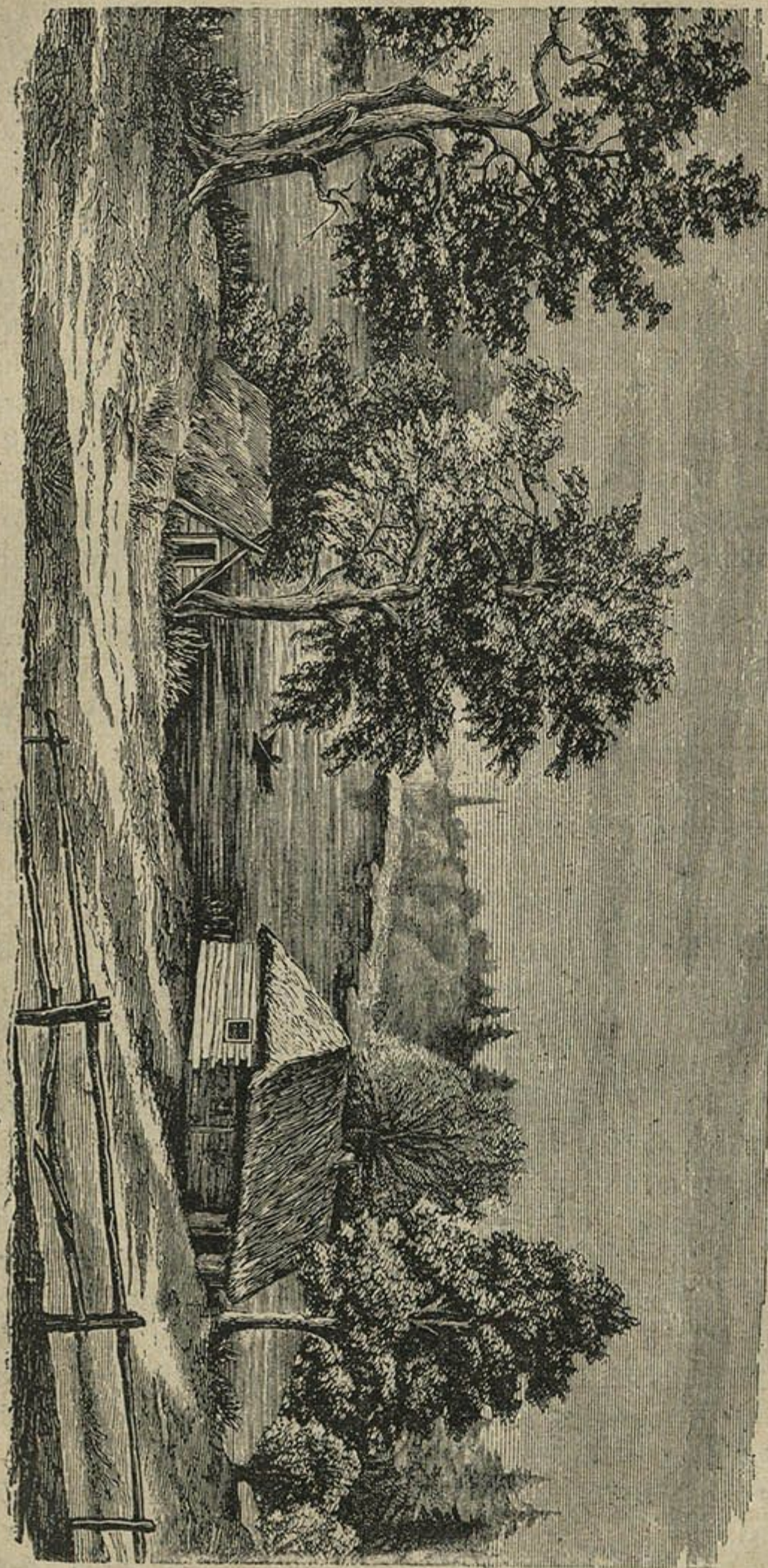
З 60-х год пачаў сваю працу вельмі выдатны збірацель народных твораў П. В. Шэйн. Ён працаваў на працягу больш як 30 год і даў шмат этнографічнага матар'ялу для навукі і для будучых працаўнікоў па адраджэньню Беларусі. Родам ён ня быў беларус. У 1865 годзе ён атрымаў месца настаўніка нямецкай мовы ў Віцебскай гімназіі і зацікавіўся Беларусьсю і яе людям. Ён хутка выўчыў беларускую мову, знашоў сабе супрацоўнікаў з мясцовых жыхароў, якіх таксама зацікавіў беларускім этнографічным матар'ялам. Шмат дапамаглі яму старшыя вучні гімназіі, каторыя на вакацыях збіралі матар'ялы і аддавалі яму. І сам Шэйн у вольны час ездзіў па Беларусі і заахвочваў да працы збіраньня матар'ялаў вясковых настаўнікаў, каторыя, як пастаянныя жыхары вёскі, заўсёды маглі запісваць народныя творы, звычаі і жыцьцё. Так, працуючы да 1887 году, Шэйн сабраў шмат матар'ялаў, каторыя і пачала друкаваць Расійская Акадэмія Навук. З 1887 да 1902 году вышлі з друку 4 кнігі пад агульнай назваю: „Матерьялы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края“. Першы том, каторы складаецца з 2 кніжоч, зьмяшчае ў сабе абрадавыя і лірычныя песьні; другі том—эпічныя творы: казкі, паданьні, гаворкі, загадкі, заговоры, закляцьці, духоўныя вершы і г. д. Трэці том зьмяшчае ў сабе чыста этнографічныя матар'ялы: тут малюецца хата беларуса, гаспадарка, вопратка, прыкметы і хваробы. Адным словам, Шэйн даў для далейшай працы нявычэрпны матар'ял з розных куткоў Беларусі, Віленшчыны, Віцебшчыны, Горадзеншчыны, Меншчыны, Магілеўшчыны, Смаленшчыны і нават Куршчыны. Шэйн ня толькі запісвае матар'ял, але ён заўсёды вызначае, адкуль гэты матар'ял узяты: называе губэрню, павет і вёску. Маючы на увазе, што супрацоўнікі рэдактара мелі розную падгатоўку да працы, часта надта малую, нам лёгка зразумець, якую цяжкую працу павінен быў узяць на сябе Шэйн, каб прыдаць сабраным матар'ялам навуковую аднастайнасьць. Сваю працу ён зрабіў добра, і мы маем у яго зборніках каштоўны уклад у скарбніцу беларускай культуры.

За Шэйнам мы павінны назваць яго выдатнага супрацоўніка Н. Я. Нікіфароўскага. Сам Шэйн выдзяляе яго. Апроч супрацоўніцтва з Шэйнам, Нікіфароўскі вядом нам і сваймі ўласнымі творамі. Найзначнейшыя з іх маюць такія назвы: 1) „Очерк простонародного житья-бытья в Витебской Белоруссии“; 2) „Простонародные приметы и поверья“; 3) „Простонародные загадки“ і г. д. Аўтар найбольш працуе над апісаньнем Віцебшчыны, вясковае жыцьцё каторай ён добра ведае, як вясковы настаўнік. Перад намі ня толькі вучоны, каторы з аб'ектыўнай стараннасьцю збірае этнографічныя матар'ялы. Яго творы поўны спачуцьця да сялянскай цяжкай долі. Аб чым-бы

ён ні пачаў пісаць, чутно, што ён любіць і шкадуе селяніна беларуса каторы жыве, як чорт у пекле. Тым ня менш спачуцьцё да беларускай вёскі не перашкаджае аўтару маляваць добрыя і благія, яскравыя й цёмныя бакі беларускага жыцця. Працу Нікіфароўскага па Віцебшчыне працягнуў далей А. П. Сапуноў („Витебская старина“, т. т. I—V), каторы памёр у 1924 годзе.

З 1876 году аж да нашых часоў працаваў над этнографіяй Беларусі Е. Р. Раманаў. Ён найбольш вядомы сваім „Белорусским Сборником“. Першы і другі выпускі зборніку змяшчаюць у сабе народныя песні, пагаворкі й загадкі. Раўнуючы гэты зборнік з іншымі, якія былі надрукованы раней да Раманава, мы бачым, што ён карысна ад іх вызначаецца. Кідаецца ў вочы багацьце яго зместу. Такого багацьця раней нідзе ня было. Зборнік змяшчае 1.210 песень, 757 пагаворак і 450 загадак. Амаль ня ўвесь матар'ял запісан самым аўтарам. Аўтар быў ураджэнцам Беларусі і, дзякуючы гэтаму, добра ведаў яе быт. Трэці і чацьверты выпускі змяшчаюць у сабе байкі. Зьбірацель добра быў знаёмы з сучаснымі яму зборнікамі вялікарускіх і украінскіх баек, дзякуючы чаму ён з беларускіх баек мог выбраць самыя самабытныя і арыгінальныя. Што датычыць да самай гаворкі баек, то Раманаў растлумачвае нам, чаму яны маюць у сабе шмат вялікарускіх слоў і зваротаў мовы. Уся справа ў тым, што казалнік, баючы байку і бачачы перад сабой незнаёмага зьбірацеля ў панскай вопратцы, прагнецца, каб баяць ня зусім папросту, памужыцку. Дзякуючы гэтаму, ён часта ўплятае ў сваю гаворку разумныя „панскія“ словы, якія ён чуў у горадзе ці сярод адукаваных людзей. Гэта трэба мець на увазе, тым больш, што іншы раз сам зьбірацель ня ўмее падыйсьці да казалніка, і казалнік са скуры лезе, каб ня быць мужыком і гаварыць не папросту, не памужыцку. Пяты выпуск змяшчае ў сабе заговоры, духоўныя вершы, апокрыфы і г. д. Найкаштоўнейшую частку кнігі складаюць заговоры, каторых тут сабрана больш чым 800. Такого багацьця заговорнага матар'ялу да Раманава ў нас ня было. Шосты выпуск дае нам працяг матар'ялаў, зьмешчаных у трэцім і чацьвертым выпусках. Тут надрукована больш як 50 баек, у якіх малююцца дзеі асілкаў-багатыроў: яны змагаюцца з чужаземнымі чудзішчамі, зьмямі-цмокамі, бабай-ягой і кашчэем. Найчасьцей асілкі перамагаюць іх, бо моц асілкаў вялікая, як у мітычных гэрояў-паўбагоў. Запіс баек зроблен добра, байкі расказаны добрымі казалнікамі. Падзеі, апісаныя ў байках, намалёваны падрабязова, дзякуючы чаму некаторыя байкі надта вялікія. Значную большасьць баек Раманаў запісаў сам, а меншасьць запісалі пад яго даглядам супрацоўнікі, якія таксама добра ўмелі зразумець казалніка й добра запісаць. З Раманавым у гэтых адносінах можа супернічаць толькі Сяржпутоўскі, запісаўшы байкі

Возера Сьвіцязь на Меншчыне.

паляшукоў. Матар'ялы, каторыя сабраў Раманаў, ня ўсе яшчэ надрукованы да нашага часу і чакаюць свайго выдаўцы.

Найвыдатнейшае значэньне з прац у расійскай мове маюць у нашыя часы працы акадэміка проф. Е. Ф. Карскага. Пералічыць і абхарактарызаваць усё, што ён напісаў і надрукаваў па беларускаму пытаньню, тут няма магчымасьці. Мы адзначым толькі адну яго вялікую працу, вельмі цікавую і каштоўную, пад назваю „Белоруссы“, каторая закончана толькі цяпер. Е. Ф. Карскі зьяўляецца выдатным мовазнаўцам і слаvesьнікам. Зразумела, што яго найбольш цікавіць

мова і слаvesная творчасць беларуса. Але ў яго кніжцы мы знаходзім

гістарычны і этнографічны матар'ял. Сваю працу аўтар пачаў у канцы XIX ст. Першы том твору „Белоруссы“ быў надрукован у 1904 годзе і мае такі падзагалавак: „Введение к изучению языка и народной поэзии белоруссов“. Грунтуючыся на тым факце, што мова народу разьвіваецца поруч з народамі, аўтар пачынае сваю працу з вызначэння граніц Беларусі па мове беларускага народу. Потым ён дае гістарычны нарыс жыцця і мовы старажытных насельнікаў Беларусі і паказвае, як складалася і злажылася беларуская народнасьць і беларуская мова к пачатку XIV ст., як жылі беларусы ў Літоўска-Рускім гаспадарстве да Люблінскай вуніі й пасля яе. У канцы кнігі проф. Е. Ф. Карскі дае два цікавыя нарысы: 1) нарыс навуковай працы над мовай і этнографіяй Беларусі і 2) нарыс сучаснай прыгожай літаратуры ў беларускай мове. Другі том твору друкаваўся з 1908 да 1912 г. Падзагалавак яго такі: „Язык белорусского племени“. Гэты том складаецца з трох кніжак. Першая кніжка зьмяшчае ў сабе гістарычны нарыс гукаў беларускай мовы; другая кніжка—морфолёгію мовы, іначай кажучы, складаньне й зьмену слова; трэцяя кніжка дае сынтакс беларускай мовы. Такім спосабам, аўтар даў у сваёй грунтоўнай працы фундамент для будоўлі школьнай граматыкі нашага часу. Апроч таго, у 3 кніжцы другога тому маюцца дадаткі, датычачыя да літаратуры па беларускім пытаньні і да сучаснага культурна-нацыянальнага беларускага руху. Колькі працы было аўтару над сваім творам, відаць ужо з аднаго таго, што толькі другі том „Белоруссов“ складае больш 1.300 старонак. Пасля таго, як мова беларуса была навукова разгледжана, проф. Карскі пачаў займацца творамі вуснага й пісанага беларускага слова. Трэці том „Белоруссов“ дае нам гісторыю гэтых твораў. Першая кніжка дасьледжвае гісторыю народнай вуснай творчасці. Другая кніжка дае гісторыю старой беларускай пісьменнасьці. Трэцяя кніжка—гісторыю новай беларускай літаратуры.

Затрымаемся крыху на навуковай працы рускіх вучоных па гісторыі Беларусі. Тых, хто хоча больш дэталёва пазнаёміцца з гэтым пытаньнем, мы пасылаем да вельмі каштоўнай кніжкі Ё. І. Пічэты „Введение в русскую историю“ (Источники и историография), стар. 178—191. Настрой гісторыкаў такі самы, як і настрой вышэй названых вучоных. На іх погляд Беларусь—гэта „Северо-Западный край России“, у каторым жыве „искони русское население“. З зачыненнем Віленскага унівэрсытэту, праца над гісторыяй Беларусі сконцэнтравалася ўкола Кіеўскага унівэрсытэту, потым яна перашла ў Варшаву, Пецярбург, Маскву і інш. гарады.

Першымі пачалі працаваць гісторыкі-юрыстыя Антановіч і Уладзімірскі-Буданаў. Антановіч зьвярнуў увагу на пабудову Літоўска-Рускага гаспадарства. Ён дасьледжвае пытаньне аб хуткім узросьце і

хуткім заняпадзе Літоўска-Беларускай дзяржавы. Апошні факт, на яго погляд, залежаў ад нацыянальных спрэчак паміж ліцьвінамі і беларусамі. Антановіч даследжвае факты, ён зусім мала цікавіцца тэорэтычна-філэзофскімі пытаннямі. Уладзімірскі-Буданаў разглядае праўныя нормы Беларускага гаспадарства і асабліва цікавіцца Майдэборскім правам гарадоў і Літоўскім Статутам. Часта ён закранае пытаньне аб культурных узаемаадносінах Польшчы і Беларусі. У такім-жа кірунку працуе профэсар раней Адэскага, потым Варшаўскага унівэрсытэту Ф. І. Леантовіч.

Калі ў вышэйназваных аўтараў фактычны бок працы стаяў на першым месцы, то мы ня можам гэтага сказаць аб М. Каяловічу. Політыка-філэзофскі момант у яго працах высоўваецца ўперад, і мы маем поўную магчымасьць даць характарыстыку яго поглядаў, як гісторыка Беларусі. У 1864 годзе ён выпусьціў з друку кніжку пад назваю „Чтение по истории Западной России“. Кніжка вышла другім выданьнем у 1884 годзе. Мы зробім тыповыя выняткі з прадмовы аўтара да другога выданьня кніжкі. Ён піша: „Выконваю мой абавязак да Заходняй Расіі, на абшары каторай я нарадзіўся і ўзрос блізка ад рускага яе народу і ў каторай у мяне з раньніх год закладаліся галоўнейшыя асновы ўсёй далейшай маёй дзейнасьці“. І далей: „Як дваццаць год таму назад, так і цяпер перад намі стаіць вялікая патрэба знаць Заходнюю Расію паруску, разумець паруску, што, як пабачым, бліжэй ад усіх другіх поглядаў да праўды і ўводзіць у гэтае пазнаньне і разуменьне міліёны новых нашых грамадзян Заходняй Расіі, простых маларосаў, беларусаў і ліцьвіноў, каторыя ўсё больш і больш пасьяля вы зваленьня сялян уваходзяць у межы ведаў і імкненьняў адукаваных людзей“. Калі чытаеш гэтыя цікавыя выняткі з рускага профэсара, ураджэнца Беларусі, але офіцыяльна патрыота царскай Расіі, то так і выплывае параўнаньне яго з Рыпінскім. Рыпінскі хоча, каб беларускі селянін навучыўся раней чытаць, а потым і думаць папольску, а Каяловіч хоча, каб міліёны простых украінцаў, беларусаў і ліцьвіноў пазналі і зразумелі свой край і саміх сабе паруску. І той і другі хоча выкасаваць самабытнасьць беларуса і Беларусі, адзін—на карысьць Польшчы, другі—на карысьць Расіі. Пасьяля Каяловіча, у такім самым кірунку працуюць П. П. Жуковіч, К. В. Харламповіч, Бацюшкаў, Бранцаў і другія. Выдатнейшымі гісторыкамі нашага часу зьяўляюцца Любаўскі, Доўнар-Запольскі і Пічэта. Яны вышлі з рускай школы вучоных, перанялі ўсю навуковую спадчыну гэтай школы, выкінуўшы яе старыя політыка-філэзофскія погляды.

√+ Рэакцыя канца XIX стагодзьдзя.

Годы глыбокай рэакцыі займаюць сабою канец XIX і самы пачатак XX стагодзьдзяў як ува ўсёй Расіі, так і на Беларусі. Гэтая рэакцыя

ёсьць політычнае выяўленьне эаномічнага стану царскай Расіі, каторая перажывае глыбокі аграрны крызіс. Вызваленае з прыгону сялянства выбіваецца з сіл, каб пракарміцца з тых дзялянак, якія яно дастала. Яго гняце малазямельле, каторае расьце з кожным годам. Ужо пры самым надзяленьні, па вельмі оптымістычным падліку, 42,6 проц. сялянства атрымалі надзелы, каторыя не маглі іх пракарміць, у некаторых губэрнях гэты сярэдні процант значна падымаўся. У Менскай губэрні ён даходзіў да 57,3. Зразумела, што, пры лічэбным росьце сялянства, процант гэты з кожным годам узрастаў. Пры ліквідацыі прыгону ў сярэднім на адну душу прыходзіўся надзел у 4,8 дзесяціны; у 1880 годзе гэтая цыфра падае да 3,5 дзесяцін. У 1900 годзе на адну душу ў сярэднім прыходзіцца ўжо толькі 2,6 дзес. надзельнай зямлі. За 40 год цыфра надзелу, як мы бачым, спусьцілася з 4,8 дзес. да 2,6 дз. Малазямельле ўзрадо, такім спосабам, у два разы. Ужо ў канцы 70-х гадоў урад добра ведаў, што робіцца ў „вызваленай“ вёсцы, але, стоячы на грунце абароны дваранска-панскіх інтарэсаў, ён не звараचाў увагі на тое, што ведаў.

Якраз у гэтыя часы на замежным рынку, дзякуючы конкурэнцыі Амэрыкі, нізка палі цэны на рускі хлеб, каторы вывозіўся ў Заходнюю Эўропу. Значна скараціўся прыток з-за граніцы золата, каторым аплачваўся экспортаваны хлеб. Пануючыя групы жыхарства, каторыя вывозілі хлеб, павінны былі так ці іначай папоўніць свае недахваты шляхам павялічэньня эксплёатацый працоўнай масы. Пахінуўшыся ад паніжэньня цэн бюджэт гаспадарства таксама было трэба паставіць на цьвёрдыя ногі. Усё гэта прымушала урадавы апарат мацней націскаць на логавы прэс на тыя працоўныя бяспраўныя клясы, каторыя зьяўляюцца вытворцамі матар'яльных каштоўнасьцяў, на сялянства і на паступова вырастаючы пролетарыят.

Царскі урад паставіў сабе за мэту прыняць усе меры, каб ня пускаць за межы гаспадарства тое золата, каторае йшло на заакупку фабрычных прадметаў замежнай прамысловасьці. Для гэтай мэты замежныя тавары, каторыя прывозіліся на рускую граніцу, былі абложаны павышанымі пошлінамі. Паралельна з гэтым урад бярэ пад сваю апеку мясцовую рускую прамысловасьць і прагнецца ўзмацніць яе бяспроцантнымі пазычкамі і субсыдыямі, каторыя выплачвае ў скарб зьбяднелае сялянства. Продукты мясцовай прамысловасьці запаўняюць рынак. Вызваленыя урадам ад конкурэнцыі з заходнімі таварамі, яны маюць магчымасьць значна павышаць сваю рыначную каштоўнасьць. Утварэньне пры падтрыманьні ураду мясцовымі прадпрыемцамі сынджкатаў і трэстаў таксама судзейнічае гэтаму. Купляе выкінутыя на рынак продукты мясцовай прамысловасьці той самы зьбяднелы, малазямельны ў масе селянін і рабочы. Яны плацяць за патрэбныя ім у іх

гаспадарцы і абыходзе тавары столькі, колькі хоча і можа з іх узяць прадпрыемца, над якім апякуецца царскі урад. Прамысловец і гандляр нажываюцца, хаваючы ў сваю тоўстую кішэню ня толькі грошы шырокага спажывача, але й дадатковую працу пролетара-рабочага. Урад падтрымвае прадпрыемца і тут, забараняючы рабочаму органавацца і абараняцца.

У перадсмертных сударгах корчыцца канаючая Расійская імперыя. Каб выратавацца ад крызісу, яна старымі спрабаванымі сродкамі прагнецца скаваць моцнымі ланцугамі рэакцыі працоўныя нізы гаспадарства. Усё пушчана ў ход, каб захаваць старыя падставы імперыі—самаўладства, праваслаўе і руская народнасць. Ажывае добра вядомая нам мікалаеўшчына з яе прыёмамі поліцэйскага гаспадарства, але капіталізм узрастае. Побач з капіталістым-прадпрыемцай, нарастае магутная сіла ўжо рэволюцыі—пролетарыят, нарастае і органавецца няпрыкметна, але ўпарта, няўхільна й беспаваротна. „Вызваленае“ сялянства ўсё больш і больш уцягваецца ў барацьбу за сваё запраўднае вызваленне і падгатаўляе на вёсцы базу для дзейнасці пролетарыяту.

Царскі пасад у эпоху рэакцыі канца XIX і пачатку XX ст. займаюць адзін за другім няўдалыя пасьледышы старога, што выраджаецца фізічна і інтэлектуальна, дому Раманавых. Раней кіруе бацька Аляксандар III (1881—1894), потым сын яго Мікалай II (1894—1917). Трохсотгодняя дынастыя дала гэтых двух дэгэнэратаў для паратунку канаючай імперыі.

Аляксандар III быў другім сынам Аляксандра II. Дзеля гэтага з дзяцінства яго не гатавалі для выканання царскіх абавязкаў, бо быў жывы яго старэйшы брат Мікалай, каторы па закону быў абвешчан насьледнікам царскага пасаду. Аляксандар III зрабіўся насьледнікам толькі пасля таго, як у 1865 годзе памёр яго брат Мікалай. З гэтага часу яго і пачалі адукаваць на слаўную пасаду ўсерасійскага імператара. Адукацыя да новага насьледніка прышчаплялася вельмі туга, бо яму было ўжо 20 год і, апроч таго, здольнасці яго да навукі былі вельмі й вельмі невялікія. Гэта прызнаваў, нават, яго бацька, Аляксандар II, і быў незадаволен няздольнасцю сына. Трэба яшчэ дадаць, што новы насьледнік быў алькогалікам, і навука не магла ўвайсці ў галаву, заўсёды адурманеную гарэлкаю. Зрабіўшыся ўсерасійскім самаўладцам, Аляксандар III не расстаўся са сваім алькогалізмам. „Божы памазальнік“ рэдка калі быў цвярозым. Алькогалізм зьвёў яго і ў магілу параўнальна яшчэ ў маладыя годы. Гэта быў цар з вельмі абмяжованым сьветапаглядам, з „істинно-руским“ чорнасотніцкім настроем. Даволі адзначыць, што ён з скарбовых грошай выдаў нагароду вядомаму авантурніку Лютастанскаму, каторы паднёс яму паскудную сваю брошуру „Об употреблении евреями христианской крови“.

Мікалай II прыняў у спадчыну ад бацькі ня толькі царскі пасада, але і алькоголізм разам з сапсаванай мазговай і нэрвовай сыстэмай. Дэгэ-нэратызм у яго асобе дашоў да апошняй ступені свайго разьвіцьця. Зусім абмяжованы розумам, ён ня мог бяз цыдулькі, напісанай кім-небудзь з яго прыдворных, сказаць пры народзе некалькі слоў. Гэтая поўная нікчэмнасьць тым ня менш прагнулася бараніць сваё самаўладства самымі жорсткімі сродкамі. У 1895 годзе дэпутаты дваран, земстваў і гарадоў зьявіліся ў Зімі палац прывітаць новага імператара. На іх прывітаньне цар адказаў так: „У вапошнія часы на некаторых земскіх сабраньнях былі чутны галасы людзей, каторыя захапляліся „бесмысленными мечтаниями“ аб удзеле прадстаўнікоў земства ў справах унутранага кіраваньня. Няхай усе ведаюць, што я буду сьцерагчы самаўладства таксама цьвёрда й няўхільна, як сьцярог яго мой незабыўны нябожчык-айцец“.

Зразумела, што гэтыя два пасьледышы дынастыі не маглі самастойна кіраваць справамі гаспадарства. Яны былі марыёнэткамі ў руках дваранска-бюрократычнай камарыльлі, на чале каторай да рэволюцыі 1905 году стаяў добра вядомы рэтроград К. П. Пабеданосцаў. Ён быў выхавацелем і настаўнікам абодвух астатніх Раманавых і, уласна кажучы, быў запраўдным кіраўніком Расійскай імперыі перад яе канцом.

Царызм, пасля забойства Аляксандра II, згубіў сваю лінію і ня ведаў, што яму рабіць. Аляксандра III спалохала забойства сярод белага дня на людзях, пры моцнай варце яго бацькі. Аляксандар III даваў процілежныя даручэньні й загады; то ён падаў духам і як-бы згаджаўся на ўступкі рэволюцыі, то прагнуўся абараняць гнілы распарадак жыцьця. Але адразу на сцэну зьявіўся Пабеданосцаў, каторы ўзяў руль кіраваньня ў свае рукі і стаў на апошнюю абарону старых спрабаваных асноў—фэўдальна-дваранскага самаўладства, праваслав'я і рускай народнасьці. Яго падтрымвалі ўжо вядомыя нам прадстаўнікі тагочаснай казённай публіцыстыкі, на чале каторых стаялі Каткоў і І. Аксакаў, а роўна і рэакцыйныя дваранскія колы. На іх погляд, самаўладзтву нішто не пагражае. Рэволюцыйны рух ёсьць нешта прыпадковае, папаўшае ў Расію з заграіцы. Рускі народ ня можа і ня хоча ісьці за рэволюцыянэрамі, бо ён „не развращен“ асьветаю і політычнымі вольнасьцямі. „Праваслаўная Русь“ бога баіцца і цара паважае, яна ня любіць і чужаецца „інаверцаў“ і „інародцаў“. „Расія толькі для рускіх“.

Нерашучасьць ураду пад уплывам такіх абставін пачала зьнікаць. Аляксандар III зусім аддаўся ў рукі Пабеданосцава. Яму было даручана апрацаваць звычайны пры ўступе на пасада кожнага цара маніфэст, каторы зьяўляецца як-бы праграмай новага монарха. Зразумела, што маніфэст быў утворан у адпаведным настроі і быў падпісан Аляк-

сандрам III у канцы красавіка 1881 г. Там мы чытаем такое тыповае месца: „Пасярод вялікага нашага жалю голас божы загадуе нам бадзёра стаць на справу кіраванья з надзею на боскі промысел, з вераю ў моц і справядлівасьць самаўладнай улады, каторую бог заклікаў нас зацьвярджаць і вяртаваць для народнага добра ад усялякіх нядобрых замераў“.

Такім спосабам, лібэралам было дадзена знаць, што пачынаецца пара абароны самаўладства, што скончыліся ружовыя мары добрадушнай „дыктатуры сэрца“ Лорыс-Мэлікава. Над імперыяй працягнуўся пабеданосцаўскі кулак, абараняючы старое самаўладства. У жніўні 1881 году абвешчана была пабеданосцаўская „констытуцыя“—вядомае „Положение об усиленной охране“, каторым карысталася рэакцыя аж да рэволюцыі 1917 году. На аснове яго губарнатары і гэнэрал-губарнатары мелі амаль што неабмяжованую ўладу над жыхарствам: яны маглі часова выкасоўваць існуючыя законы, выдаваць новыя, бяз суду арыштаваць, высылаць у выгнаньне на аснове толькі памысьленьня на каго і г. д. У далейшыя часы Беларусь вельмі часта на сваім карку перажывала ўсе жахі, зьвязаныя з „Палажэньнем“.

Найраней ад усіх сталі адчуваць моц пабеданосцаўскага кулака акраіны імперыі, у тым ліку і Беларусь. І тут, у імя прынцыпаў праваслаўя, самаўладства і рускай народнасьці, пачалася бязупынная неміласэрная барацьба з „інаходцамі“ і „інаверцамі“. На Беларусі ўваскросьлі часы вешальніка-Мураўёва. Накінуліся на каталікоў-беларусаў, прымаючы іх за палякоў. Усюды шукалі „польскую інтрыгу і польскі сэпаратызм“. Да польскага сэпаратызму далучаўся і беларускі рух. Успомнілі і аб вуніі. Знашлі, што ў некаторых мясцовасьцях вуніяты неяк яшчэ не прылучыліся да праваслаўнай царквы і спаўняюць каталіцкія абрады, лічачы сябе каталікамі, а не вуніятамі. Так было, напрыклад, у некаторых валасьцёх заходняй часткі Горадзенскага павету. Быў выдадзен спэцыяльны загад, каб перапісаць такіх вуніятаў з каталікоў у праваслаўныя. Касьцёлы ў такіх парафіях перарабляліся на царквы, ксяндзы выганяліся і на іх месца прысылаліся праваслаўныя сьвяшчэньнікі. На такія мерапрыемствы ураду парафіяне вельмі часта адказвалі адкрытым непаслушэнствам, а яшчэ часьцей бойкотам. Пашлі процэсы і прасьледваньні „упорствующих“, як называла непакорных офіцыяльная мова. У некаторых парафіях непакорныя рабілі нягласную умову з праваслаўным сьвяшчэньнікам такога сорту: сьвяшчэньнік запісвае ў мэтрычныя кнігі праваслаўнай царквы радзіны, хрэсьбіны, шлюб, хаўтуры парафіян, за што бярэ з іх плату, не адпраўляючы абрадаў. Абрады адпраўляе патаемна які-небудзь ксёндз, паводле каталіцкага звычаю, вядучы нелегальна запіс гэтым нелегальным каталіком. Найчасьцей такія умовы адбываліся ў глухіх

вясковых куткох Беларусі, куды не магло заглянуць нядрэмнае вока поліцыі, каторая была офіцыяльным абаронцам казённага праваслаўя. Бядак-селянін, атручаны яшчэ раней рэлігійнаю атрутаю, цёмны й забіты векавым прыгнечаньнем, плаціў з сваіх жабрацкіх сродкаў на два фронты—і папу і ксяндзу, а часам і на трэці фронт—поліцэйскаму вурадніку, адрываючы астатнія грошы ад сваёй зьбяднелай гаспадаркі і галоднай сям'і.

Цэлы рад абмежаваньняў у правах упаў на еўрэйства, большасьць каторага жыла на Беларусі і Літве. Урад прагнеца зрабіць еўрэя як-бы „казлом адпушчэньня“ за ўсе свае праступствы. Пры дапамозе скарбовых грошай організуюцца пагромы, аб еўрэях распускаюцца ўсялякія провокацыйныя чуткі, утвараюцца судовыя процэсы па абвінавачваньню еўрэяў у рытуальных забойствах. Ідуць у гарадох паджогі еўрэйскіх кварталаў і г. д. Руская буржуазія ўжо стала на ногі, абзавялася ўласнымі капіталамі, ёй ужо былі непатрэбны еўрэйскія капіталістыя і іх капіталы, бо яны конкуравалі з ёю. Трэба было зьнішчыць конкурэнта, абалёршыся для гэтага на яго еўрэйскае пахаджэньне. Урад пашоў насустрач такім пажаданьням рускай буржуазіі. Пачалі сачыць за тым, каб еўрэйства якімі-небудзь сродкамі не перашло за „черту оседлости“, што даволі часта бывала ў ранейшыя часы і на што ранейшы ўрад глядзеў скрозь пальцы, бо меў патрэбу ў лоўкіх гандлярох і кваліфікаваных рамесьніках. У 1882 годзе былі выданы так званыя „часовыя правілы“ для еўрэйства. На аснове гэтых правіл для еўрэяў у „черте оседлости“ была праведзена яшчэ новая „черта“. Тэкст правілаў такі: 1) забараніць еўрэям сяліцца за межамі гарадоў і мястэчак, 2) прыпыніць утварэньне на ймя еўрэяў купчых актаў і арэндных дагавораў на нярухомую маемасьць за межамі гарадоў і мястэчак, 3) забараніць еўрэям таргаваць у дні нядзелі і ў дванадзесьці хрысьціянскія сьвяты. Еўрэйскае жыхарства, такім спосабам, штучна адрывалася ад вясковай гаспадаркі. Яно запіралася ў горад і мястэчка і прымацоўвалася да іх прамысловасьці і найчасцей гандлю.

Межы еўрэйскай аселасьці звужваюцца. У 1887 годзе Растоў на Доне і Таганрог з паветам, каторыя раней уваходзілі ў „черту оседлости“, былі выключаны з яе. Еўрэі, каторыя там жылі, былі выселены. Такія мерапрыемствы ўраду зьбівалі еўрэйскую масу ў адзін цесны куток і згущалі ў ім эканомічную барацьбу за існаваньне. Еўрэйская дробная буржуазія не магла вытрымаць абвостранае конкурэнцыі ды пачынае паступова пролетарызавацца. Слаба разьвітая прамысловасьць у краі ня можа даць работы як еўрэйскай беднаце, так і беларускай вёсцы. Эканомічнае палажэньне беднаты ў краі робіцца нявыносным. А голад прымуждае шукаць выхаду. Узмацняецца

масавая эміграцыя ў Амэрыку. Раней рушыў туды больш рухавы больш абяздолены еўрэйскі безработны пролетары, за ім пасунуўся беларускі селянін, каторага гнала з дробнай гаспадаркі малазямельле.

У 1891 годзе выдаецца яшчэ загад, каторы мацней сьціскае еўрэйскую беднату. Загад забараняе жыць у Маскве еўрэям-рамесьнікам, на што яны мелі права з 1865 году разам з тымі еўрэямі што даставалі вышэйшую асьвету. На аснове гэтага загаду, з Масквы выкідаецца каля 17.000 рамесьніцкай еўрэйскай беднаты. Маленькая гаспадарка іх і без таго слабы дабрабыт зусім руйнуюцца. Загнанымі, бяспраўнымі жабракамі зьяўляюцца яны ў сваё „гетто“, у межы аселясьці. Яшчэ больш згушчаюцца фарбы жыцьця еўрэйскай беднаты на Беларусі. Што датычыць да багатай еўрэйскай буржуазіі, то яе палажэньне, зразумела, лепшае. Грошы даюць ёй амаль што поўную магчымасьць абыйсьці ўсялякія законы і распараджэньні. Тым больш, што і абмежаваньняў на яе кладзецца менш, чым на беднату. Прыклад перад намі: у той час, як еўрэй-фабрыкант і гандляр, атрымаўшы вышэйшую асьвету, мае права жыць у Маскве і пасьяля загаду 1891 г., еўрэй-рабочы і рамесьнік, катораму ў масе вышэйшая асьвета не даступна, павінен быў пакінуць месца працы і зрабіцца безработным у сваіх „межах аселясьці“.

У 1886 годзе сам Аляксандар III загадаў міністру народнай асьветы вядомаму обскуранту Дзялянаву прыняць меры для абмежаваньня прыёму еўрэяў у школы як сярэднія, так і вышэйшыя. Больш як паўгода бюрократы думалі над гэтымі мерамі. Урэшце ў ліпені 1887 году міністар выдаў два цыркуляры на гэтую тэму. Была ўстаноўлена такая процантная норма для вучняў-еўрэяў: у межах аселясьці еўрэі прымаюцца ў школу ў разьмеры 10% хрысьціян, за межамі аселясьці—5%, а ў сталіцах—3%. Потым ідуць абмежаваньні для еўрэяў, што дасталі асьвету. Еўрэй ня можа займаць урадавую службу, ня мае права быць „вышэйшым чынам“ (афіцэрам) у арміі, ня мае права быць профэсарам, прысяжным паверааным і г. д. Усё гэта ў буржуазных еўрэйскіх колах утварае так званы сіонісцкі рух і цяжкі настрой у масах. Еўрэйскі пясняр Я. Фруг так апісвае сучасны яму настрой:

Все поникло кругом, помертвело,
Как средь диких пустынных равнин.
Зарыдал-бы хоть кто-нибудь смело,
Застонал-бы хоть громко один!
Эти ночи без звезд и без бури,
Эти дни без теней и лазури,—
Мой народ, как похожи они
На печальные годы твои!“

У пролетарскіх колах узмацняецца соцыялістычны рабочы рух, які ахварбоўваецца паступова ў нацыянальны колер. Зараджаецца корань моцнай і шырокай арганізацыі „парыяў паміж пролетарымі“ — Бунда, каторы аформліваецца ў партыю ў 1897 годзе, адначасна з аформленьем сіонізму.

Школа на Беларусі ізноў пачынае вясьці ўпартую русіфікацыю. Для сярэдняй школы русіфікатараў дастаўляюць рускія унівэрсытэты і асабліва духоўныя акадэміі, для ніжэйшых школ адпаведных настаўнікаў — мясцовыя настаўніцкія сэмінарыі і Віленскі настаўніцкі інстытут. Для рабочых і сялян Беларусі даступны толькі ніжэйшыя школы і так званыя гарадзкія вучылішчы. Прычым, праграмы іх пабудованы так, што пасля іх сканчэньня ніяк ня можна папасьці ў гімназію і ў унівэрсытэт, каторыя такім спосабам застаюцца толькі для заможных груп жыхарства. Каб яшчэ больш загарадзіць гімназію і вышэйшую школу ад працоўных нізоў, на Беларусі сыстэматычна праводзіцца цыркуляр Дзялянава, вядомы ў шырокай публіцы пад назваю цыркуляру „аб кухаркіных дзецях“. Асноўная думка цыркуляру такая: кожны падданы імперыі павінен заставацца ў тым стане, у каторым ён радзіўся на сьвет. Калі бедны чалавек пападае ў гімназію, а праз яе і ў унівэрсытэт, то ён выходзіць з сваіх соцыяльных абставін і пападае ў новыя. Ён, жывучы сярод заможных таварышаў, на сваёй асобе бачыць клясавыя супярэчнасьці, азлабляецца і робіцца супраціўнікам існуючага парадку. Дзеля ўсяго гэтага начальнікам сярэдніх школ даецца загад, каб яны ня пускалі дзяцей беднаты ў гімназію, а для гэтай мэты рабілі ім правалы на прыёмных экзаменах. Такім спосабам школа на Беларусі адгароджана была процэнтнаю нормаю ад еўрэйства, а цыркулярам „аб кухаркіных дзецях“ — ад працоўнай масы Беларусі наагул.

Адначасна з боку Сыноду і Пабеданосцава ішоў паход на сьвецкую школу, нават у тым выглядзе, які яна мела тады. Ваяўнічае праваслаўе не здавальнялася сваёй роляю. Пабеданосцавым быў апрацаван праэкт аб перадачы ўсіх ніжэйшых школ у рукі духоўнага ведамства. Праэкт у цэлым не прашоў і быў праведзен у жыцьцё толькі часткаю выданьнем закону 1884 году. На аснове яго пад загад праваслаўнага „сьвяцейшага“ Сыноду папалі самыя ніжэйшыя вясковыя народныя школы, вядомыя пад назваю школак граматы. Пад націскам Сыноду і епархіяльных епіскапаў парафіяльныя сьвяшчэньнікі адчынілі на Беларусі шмат такіх школак. Школы граматы ўтрымваліся на сялянскія сродкі. Настаўнікі іх былі зусім нізкай кваліфікацыі. Кармілі іх сяляне па чарзе і зьбіралі ў канцы зімы ці продуктаў, ці грошай на некалькі рублёў. Настаўнікі школак на Беларусі вядомы пад назваю дарэктараў. Толькі ў канцы XIX і пачатку XX стагоддзя

Сыноду былі адпушчаны са скарбу грошы на царкоўныя пачатковыя школы. Яны на Беларусі зьявіліся ў вялікім ліку, перавышаючы лік сьвецкіх народных школ. Была ўтворана духоўная інспэктурна-парафіяльных школ. Былі адчынены царкоўна-настаўніцкія школы, каторыя выпускалі спецыяльных настаўнікаў для царкоўных школ. Яны апынуліся зусім у руках духавенства і былі часам шчырымі, а часам нявольнымі праваднікамі той рэлігійнай атруты, катораю на працягу соцень год і раней атручвалася наша Беларусь. У процівагу праваслаўным сьвяшчэньнікам ксяндзы адчыняюць патаемныя каталіцкія школы ў польскай мове. Па мястэчках і гарадох еўрэйскія абшчыны адчыняюць хэдэры, каторыя зьяўляюцца выключна рэлігійнымі школамі і атручваюць мазгі дзяцей еўрэйскай беднаты. Усе гэтыя школы, апроч таго, выхоўваюць дзяцей у нацыянальным шовінізьме—рускім, польскім і еўрэйскім.

У 1889 годзе, паводле пропозыцыі міністра ўнутраных спраў Толстога, вышла „палажэньне аб земскіх начальніках“. У гэтым-жа годзе зьявіліся земскія начальнікі і на Беларусі. У Расіі на пасады земскіх начальнікаў урадам сажаліся рускія памешчыкі „из потомственных дворян“. Што датычыць Беларусі, то тут такі прынцып назначэньня прыкладаўся толькі да памешчыкаў-дваран рускага пахаджэньня, каторых тут было ня так і многа. Паны з польскай шляхты і магнацтва, каторых на Беларусі была большасьць, ня мелі права быць земскімі начальнікамі, бо ім рускі урад ня верыў, лічачы іх, як палякоў, палітычна ненадзейнымі. Дзякуючы гэтаму, земскія начальнікі на Беларусі назначаліся найчасьцей з рускіх зьбяднелых паноў і заслужоных бюрократаў, што не перашкаджала ім падтрымліваць інтарэсы і рускіх, і польскіх паноў на Беларусі і быць пужалам для забітага беларускага селяніна. Вызвалены юрыдычна з панскай няволі ў 1861 годзе, селянін зноў папаў у новую прыгонную залежнасьць пры дапамозе інстытуту земскіх начальнікаў.

У 1890 годзе, паводле пропозыцыі таго самага Толстога, была ў Расіі праведзена „рэформа земства“. Калі і па рэформе 1864 г. земства было замаскіраванай саслоўна-дваранскай інстытуцыяй, то цяпер была скінута нават і гэтая маскіроўка. Дваране паводле новай рэформы пападалі ў земскія органы не як земляўласнікі, а проста, як дваране. Лік дваранскіх месц быў значна павялічан за кошт недваранскіх. Ідуць увесь час разгаворы, каб надарыць гэтым „рэформаваным“ земствам і Беларусь. Але заходнім губэрням імперыі не ўдалося пакаштаваць і такога земства. Расійскі урад ня верыў польскаму дваранству ў заходніх губэрнях і баяўся, як-бы яно, арганізаванае ў земскіх установах, не ўтварыла опозыцыі „искони русским началам“, каторыя пасаджваліся на захадзе імперыі. Дзеля гэтага толькі ў 1903 годзе для Бела-

русі было падарована яшчэ раз „рэформаванае“ земства. Было выдана так званае „положение об управлении земским хозяйством в 9 западных губерниях“. У лік гэтых 9 шчасьлівых губэрняў з Беларускай тэрыторыі ўвашлі толькі Магілёўская, Віцебская і Менская губэрні. На аснове „положения“ у губэрні ўтвараліся ўставадаўчыя органы, губэрскія комітэты ў справах земскай гаспадаркі. Склад іх быў бюрократычны. Старшынёю комітэту па абавязку лічыўся губарнатар. Частка членаў комітэту складалася з мясцовых земляўласнікаў, назначаных міністрам унутраных спраў, паводле прадстаўленьня губарнатара. Такім спосабам з мясцовых польскіх земляўласнікаў урад адбіраў самых добранадзейных. Другая частка членаў складалася з вышэйшых губэрскіх ураднікаў. Яны былі як-бы процівагай у вадносінах да першай польскай часткі. Усе члены комітэту носяць назву земскіх гласных. Выканаўчым органам комітэту зьяўляецца губэрская земская ўправа, которая складаецца з старшыні і трох-пяці членаў; усіх іх назначае міністар. Павятовы комітэт у справах земскай гаспадаркі складаецца з старшыні—павятовага маршалка шляхецтва, вышэйшых павятовых чыноўнікаў і некалькіх валасных старшын, па назначэньні губарнатара. Земская ўправа на павеце мае на чале таксама павятовага шляхецкага маршалка і складаецца з 3-4 гласных, назначаных губарнатарам. Баючыся вольнадумства нават такога земства, урад зрабіў пастанову, каб усе каштарысы яго па заходніх губэрнях (з даходнымі і расходнымі артыкуламі) зацьвярджаліся ў цэнтры Гасударственным Саветам.

З такім характарам „земства“ на Беларусі існавала з 1903 да 1911 году. У 1911 годзе яно ўрэшце дачакалася, што яму на абшары трох вышэйпамянёных губэрняў, урад падараваў „Земское Положение“ 1890 году. Зноў, баючыся ўплыву на мясцовае жыццё польскіх земляўласнікаў, урад даў на Беларусі выбарнае права праваслаўнаму духавенству, апроч таго, на губэрню праводзіўся адзін гласны ад вясковых вобчастваў. Зразумела, што й такое земства таксама ня мела ўплыву на разьвіццё гаспадаркі на Беларусі.

Вызваленне сялян на Беларусі выклікала малазямельле, якое павялічвалася з кожным годам, аб чым мы ўжо гаварылі раней. На 5 беларускіх губэрняў—Віленскую, Горадзенскую, Менскую, Магілёўскую і Віцебскую—лік надзельных сялянскіх зямель складае толькі 35,1 проц. ўсяго абшару, у той час, як прыватнаўласніцкія землі складаюць 55 проц. Асабліва пацярпела сялянства Меншчыны. Тут мы маем прыватнаўласніцкай зямлі 60,7 проц., а надзельнай сялянскай—толькі 25,9 проц. (лічбы мы бярем па проф. Фортунатаву). Зразумела, што селянін з такога надзелу карміцца ня можа. Ён шукае выйсьця ў арэндзе чужой зямлі. Беларускі прыватнаўласнік моцна трымаецца за

свой маёнтак і абрабляе яго цалком, стараючыся інтэнсіфікаваць сваю гаспадарку і прыстасаваць да тэхнічнай апрацоўкі сырыя продукты, дабытыя з зямлі. Дзеля гэтага дастаць у варэнду кавалак зямлі з маёнтку вельмі трудна. Дзе-ні-дзе селяніну ўдаецца дастаць арэнду з маёнтку пры умове аплаты арэнды сваёю працаю. Наадварот, моцна разьвіваецца батрацтва: прыватнаўласніцкія маёнткі на Беларусі апрацоўваюцца як пастаяннымі вяскова-гаспадарскімі рабочымі, так і сезоннымі. Але гэта ня вычэрпвае лішніх рабочых рук. Селянін за працаю ідзе ў горад. Серадняцкае сялянства запаўняе сваймі дзяцьмі танныя школы: настаўніцкія сэмінарыі, гарадзкія вучылішчы. Стыпэндый часта прывабліваюць сюды і беднату. Наплыў сялянскіх дзяцей учыняе тут такі конкурс, якога ня ведалі вышэйшыя спецыяльныя тэхнічныя школы. Сярэднія лічбы конкурсу ў настаўніцкую сэмінарыю такія: прыяжджае на экзамен 350-400 хлапцоў, а прымаецца ў школу 30-35 вучняў. Бедната з вёскі прагнецца папасьці на фабрыкі і заводы. Гарады ня могуць прыстроіць новага пролетара дзеля таго, што яны ня маюць шырока разьвінутае фабрычна-заводзкае прамысловасьці. Апроч таго, гарады і мястэчкі Беларусі набіты рамясловаю і пролетарскаю еўрэйскаю беднатою, каторую сілком сабрала сюды з аднаго боку мяжа аселасьці, з другога боку—часовыя правілы 1882 году. Перапаўненне гарадоў беднатою як еўрэйскаю, так і беларускаю, утварыла тут сыстэматычнае масавае безработьце. Трэба было шукаць выйсьця. І вось пацягнуліся безработныя з Беларусі ў далёкую Амэрыку, шукаючы там працы й лепшай долі. З кожным годам эміграцыя ў Амэрыку ўсё расьце. Апроч Амэрыкі, з 1889 году, калі быў выдан закон аб перасяленьнях, беззьямельле і малазямельле гоняць беларускага селяніна ў халодную Сібір. Да вайны ў Сібір выехала каля 800.000 перасяленцаў з Беларусі.

У 1882 годзе быў адчынен і ў 1883 годзе пачаў свае опэрацыі Сялянскі Зямельны Банк. За сваю мэту ён паставіў пашырэнне сялянскага землеўладаньня. Зразумела, што банк не памог беззьямельным і малазямельным, бо ў іх ня было грошай на гандлёвыя опэрацыі. Да банку зьвярнулася зусім малая частка беларускай сялянскай беднаты. Яны зрабілі з банкам умовы, унеслі першыя ўзносы, а потым іх землі, як землі неакуратных плацельшчыкаў вярнуліся назад у банк. Заможнае сялянства, а часам і сераднякі праз банк крыху павялічылі свае надзелы, але гэтае павялічэнне было нязначным. У Меншчыне, напрыклад, каторая мела 57,3 проц. малазямельных, праз банк было куплена толькі каля 500 дзесяцін зямлі. Банк ня столькі памог малазямельным, колькі дапамог паслаенню беларускай вёскі. Заможнае сялянства прыкупіла зямлі, а незаможнае, як і раней, ішло па шляху пролетарызацыі, павялічваючы лік тае клясы, каторая потым стала на чале рэволюцыі.

де

Беларускі рух у канцы XIX стагоддзя. *Чаго*

Беларускі рух у трэцяй чвэрці XIX ст. быў у сваёй сутнасці выяўленьнем народніцтва двух кірункаў. Адзін кірунак народніцтва выцякаў з лібэральнага шляхецкага народафільства. Ён насіў сантымэнтальна-ўтопічны характар. Тыповым яго прадстаўніком і выявіцелем быў беларускі пісьменьнік Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч. Другі кірунак народніцтва, звязаны сваймі караньнямі з рускім рэвалюцыйным народніцтвам 60-х і 70-х гадоў, насіў практычна-рэвалюцыйны характар. Ён быў поўна і яскрава прадстаўлен чырвоным дыктатарам Беларусі ў часы паўстаньня 1863 году, Кастусём Каліноўскім і яго таварышамі па зброі. І ў далейшыя часы беларускі рух зьяўляецца выражэньнем народніцтва, каторае прыме толькі новую ахварбоўку.

Спроба часу і эаномічнае разьвіцьцё Беларусі скінулі з марцінкевіцкага народніцтва сантымэнтальны утопізм. Вярнуцца да яго зноў ня было ўжо ніякай магчымасьці. Мураўёўшчына і далейшыя часы царска-дваранскай рэакцыі задушылі запал рэвалюцыйнага народніцтва эпохі паўстаньня. У далейшыя часы народніцтва пашло па сярэднім шляху паміж двума крайнімі старымі, па шляху радыкальна-дэмакратычнаму.

Народнік-беларус апошняй чвэрці XIX ст. па сваім сацыяльным палажэньні найчасьцей ёсьць зьбяднелы дробны шляхціц. Зямлі ў яго ўжо няма. Ён павінен шукаць хлеба ці шляхам атрыманьня службовай пасады, ці вольнай інтэлектуальнай працай. Гэта той гісторыка-сацыяльны тып, каторы атрымаў вядомую ўсім назву розначынца-інтэлігэнта. Ён, трэба прызнаць, умее вельмі блізка й шчыра падыйсьці да простага, працоўнага беларускага люду. Паміж ім і беларускім селянінам ужо не стаіць маёнтка. Даволі часта новы народнік зьяўляецца былым удзельнікам польскага паўстаньня 1863 году ў яго чырвоным кірунку. Ён перажыў слаўныя часы рэвалюцыі Каліноўскага, перажыў цяжкі кулак мураўёўшчыны і рэакцыі далейшых часоў. Усё гэта навучыла яго, што да селяніна трэба падыходзіць рэальна.

Селянін на Беларусі жыве ў цяжкіх умовах. Яго душыць малазямельле і беззямельле. Ён вядзе цяжкую барацьбу за сваё існаваньне ў нявыноснай беднасці, у цемнаце і несвядомасьці. У свае часы народнік у стылі Марцінкевіча быў перакананы, што прычына цяжкага стану селяніна крыецца ў надужыцьцях бліжніх паноў, аканомаў, арандароў і другіх падпанкаў. Не такія настроі і перакананьні народніка 80-х і 90-х гадоў. Ён добра разумее, што гарапашніку-селяніну жывецца на Беларусі дрэнна не ад гэтых дробных надужыцьцяў, а ад таго, што ён выносіць на сваім карку сучасны яму лад жыцьця, пабудаваны на эаномічнай эксплёатацыі і на політычным прыгняцельні працоўных

мас. Што датычыць да Беларусі, то на яе абшары эканомічная эксплёатацыя і політычны уціск моцна звязаны з нацыянальным прыгняценьнем. Папярэдняя гісторыя аставіла тут цяжкую спадчыну: соцыяльныя групіроўкі, пануючыя эканомічна і політычна на Беларусі, належаць да другіх нацый, культурна вышэйшых ад беларускай нацыі, да каторай у сваёй масе належыць беларускі селянін. Беларускі селянін эканомічна й політычна прыгнятаецца польскім ці рускім панам і рускім чыноўнікам, а разам з ім прыгнятаецца яго мова й культура. Пан і вураднік бачаць у васобе селяніна ня толькі прадстаўніка асобнай соцыяльнай групы, але й прадстаўніка асобнай нацыі. Яны душаць яго з гэтых двух бакоў. Такім спосабам народніцтва канца XIX ст. на Беларусі зноў, як і раней, павінна было паставіць радам сялянскае соцыяльнае пытаньне і беларускае нацыянальнае пытаньне. Народніцтва, такім чынам, разам з тым было й беларускім рухам. Само сабой зразумела, што народнік на Беларусі, калі хацеў блізка падыйсьці да селяніна і быць для яго зразумелым, то ён павінен быў звярнуцца да яго і пісаць аб ім у тэй мове, якой думае й гаворыць селянін. А селянін на Беларусі карыстаўся сваёй „простаў“, беларускай мовай. Калі народнік у цэнтральнай Расіі піша паруску, то для беларускага народніка абавязкова беларуская мова. Калі народніку Расіі рускай мовы абараняць ня трэба, то народніку Беларусі прыходзіцца абараняць беларускую мову, каторая уціскаецца разам з беларускім селянінам.

Тыповым прадстаўніком беларускага народніцтва, а разам з тым і беларускага руху гэтага часу зьяўляецца Францішак Багушэвіч, каторы пісаў пад псеўдонімамі—Мацей Бурачок і Сымон Рэўка з-пад Барысава (1840—1900). Радзіўся ён у Віленшчыне, у Ашмянскім павеце. Бацькі яго належалі да дробнай шляхты і жылі даволі бедна. Сярэдняю асьвету Багушэвіч атрымаў у Вільні, а для вышэйшай адукацыі паступіў у Пецярбургскі унівэрсытэт на фізыка-матэматычны факультэт. Перад паўстаньнем 1863 году пясняр кідае навуку і едзе на бацькаўшчыну. Тут ён займае пасаду вясковага настаўніка ў Дацішках і прымае дзейны удзел у паўстаньні. Пасьля адной бойкі, паранены ў нагу, Багушэвіч апынуўся ў беднай сялянскай хаце. Селянін схаваў раненага настаўніка ад рускіх жандараў і пасля доўгага лячэньня адхадзіў песьняра. Калі паўстаньне было задушана, ён зноў узяўся за навуку. Неяк яму ўдалося паступіць у Нежынскі юрыдычны ліцэй, каторы ён і скончыў у 1868 годзе. Потым пашла служба па судовых пасадах у розных кутках імперыі (Чарнігаў, Волагда і г. д.). Даволі доўга пражыў Багушэвіч на Украіне, дзе ён займаў пасаду сьледавацеля пры судзе ў Канатопскім павеце. Тут ён азнаёміўся з украінскім рухам і навучыўся гаварыць паукраінску. Толькі пад старасьць удалося яму

перабрацца на Беларусь. Тут ён працаваў у Вільні—раней як адвакат, потым—як міравы судзьдзя. Апошнія годы жыцця пясняр пражыў у сваім невялікім фальварку Кушляны ў Ашмяншчыне.

Багушэвіч пісаў у 80-ыя і 90-ыя годы. Творы яго, як і творы другіх радыкалаў-народнікаў, не маглі друкавацца ў Расіі, тым больш, што яго творы зьявіліся ў беларускай мове, каторая была забаронена ў 1867 годзе. З твораў Багушэвіча злажыліся зборнікі: а) „Дудка Беларуская“, надрукованая ў Кракаве, у 1891 годзе, пад псеўдонімам Мацея Бурачка, б) „Смык Беларускі“, надрукованы ў Пазнані, у 1894 г. пад псеўдонімам Сымона Рэўкі з-пад Барысава, в) „Беларуская Скрыпачка“ і др. рукапісы, каторыя так і не маглі ў тых часы пабачыць сьвету.

Забарона беларускага друку балюча адазвалася на творчасьці беларускіх народнікаў. Вось чаму ў першым сваім зборніку „Дудка Беларуская“ аўтар у прадмове да зборніку з болям у сэрцы ставіць пытаньне аб мове. Беларуская мова забаронена урадам, над ёю зьдзекуюцца рускія і палякі, як над моваю „мужыцкай, хамскай“; нідзе ёй няма месца, апроч сялянскай хаты. Багушэвіч тым ня менш будзе пісаць у гэтай мове свае творы і будзе бараніць яе ад усіх нападаў. „Братцы мілыя, дзеці Зямлі-Маткі мае! Вам афяруючы працу маю, мушу з вамі пагаварыць троху аб нашай долі-нядолі, аб нашай бацькавай спрадвечнай мове, каторую мы самі, да й не адны мы, а ўсе людзі цёмныя мужыцкай завуць, а завецца яна беларускай“. Далей аўтар прызнаецца, што раней і сам ён, паддаючыся агульнаму погляду лічыў беларускую мову мужыцкай, але знашліся добрыя людцы, каторыя пазнаёмілі яго з гэтай мовай і пераканалі яго ў тым, што яна—мова народу. Апроч таго, ён сам чытаў старыя урадавыя паперы і навуковыя творы, напісаныя ў гэтай мове і пераканаўся яшчэ раз, што беларуская мова такая самая, „як французская альбо нямецкая, альбо іншая якая“, што яна ёсьць ня мова толькі „мужыка“, а мова народу.

Як-жа гэта так зрабілася? Справа ў тым, што зьняважана доля беларуса, што беларус у масе ёсьць „мужык“. А калі так, то зьняважана і яго мова, якая стала мовай „мужыка“. Усе народы, нават зусім маленькія народы, нашыя пабрацімцы (харваты, чэхі, баўгары і інш.), і чужыя (еўрэі) маюць пасвойму пісанья і надрукованыя кніжачкі і газэты. Усе маюць магчымасьць учыць сваіх дзетак у тэй мове, на якой яны гавораць. „А ў нас, як-бы захацеў цыдулку ці да бацькі лісток напісаць пасвойму, дык можа-б і ў сваёй вёсцы людзі сказалі-б, што піша памужыцку і, як дурня, абсьмяялі-б“ (Прадмова). Тым ня менш Багушэвіч будзе пісаць „памужыцку“, бо ён „мужыцкі“ і разам з тым беларускі пясняр.

Цяжкое жыццё выпала на долю беларуса-селяніна. Панурая хатка яго ледзьве трымаецца. Яна— „і цячэ, і гніе, і крывая, у сярэдзіне гной і стаіць на гнаі“. Увесь свой век беларускі селянін без перарыву працуе, але ад працы яго маюць здабытак другія, а ня сам ён. „Арэ, сее усё лета, а як прыдуцца дажынкi, няма збожжа ні асьмінкі“. Вось, глядзі, стаіць высокі, аж да неба, касьцёл, узросшы на крываваым поце земляроба. Валасное праўленьне, пакрытае бляшаным дахам, пануе над сялянскімі хатамі. Калі трэба, то земляроб пакрые яго, нават, срэбрам,

Хата беднага селяніна.

бо з яго ўсё можна выбіць. А сам гарапашнік „жыве ў мокрай яме, дзьверы заткнуў анучамі“. Усё зрабіў селянін сваёю працаю, але не для сябе. З працы яго карыстаюць „разумнейшыя“, а ён, вядома: „дурны мужык, як варона“.

Глыбокая, бяздонная прорва падзяляе людзей на два процілеглыя лягеры. На адным баку прорвы стаіць працоўны люд Беларусі. Ходзіць ён у лахманах, бо яму няма ўва што апрануцца. Жыве ён у сваёй хаце, як у хлеве, разам з кароваю, сьвіньнямі і курамі. Прыдзе зіма, ён мерзьне. Звычайная яда яго—хлеб з мякінаю. На другім баку соцыяльнай прорвы стаіць заможны, багаты пан. Ходзіць ён у срэбры-золаце, мае многа пакояў, чыстых, сьветлых і цёплых. Яда яго смачная, толькі

мяса і пірог. Нічога ён на сябе ня робіць, бо на яго працуюць дзесяткі служак. Зразумела, што ад такога жыцця ён толькі таўсьцее; „рукі яго, як падушкі, як кісель дрыжыць живот“. Разам з панам знаходзіцца ўлада і царква, каторыя таксама зьяўляюцца ворагамі сялянскай беднаты: „асэсар зганяе, здзірае і муча нас досыць, а поп сабе так-жа дзярэць з нас бывала“.

Інтэлігэнт належыць таксама да соцыяльнай групіроўкі паноў. Вопратка яго панская. Ходзіць ён „у храку“, у кашулі белай, „як той сьнег, як папер“. І праца яго чыстая, ад каторай ня бывае мазалёў на руках. Тым ня менш, да гэтага інтэлігэнта аўтар зьвяртаецца ад імя селяніна, заклікаючы яго на працу для народу. Аўтар кажа: далонь мужыка пакрываюць мазолі, ходзіць ён у грубой сярмязе, у прапацелай, тыдзень нямытай кашулі; живе ён у бруднай і цёмнай хаце, каторая „і цячэ, і гніе, і крывая“. І вось дзеля ўсяго гэтага інтэлігэнт павінен ня цурацца селяніна, а падаць яму руку дапамогі, давясці да простага, торнага шляху, каб ён ня блудзіў сярод лому і тых калючак, каторыя „раняць ногі й сэрца“, раджаючы ў ім „злосьць і ненавісьць“. Ты, інтэлігэнт, „пазнаў, што ў кніжках стаіць,—а там розуму шмат ад вякоў,—і ўсё можаш па ксёнжках рабіць. А дзе-ж ксёнжка для нас—мужыкоў?“ Гэтай „ксёнжкі“, „ксёнжкі“, зразумелай для селяніна зьместам і мовай, няма. Інтэлігэнт павінен утварыць яе, а пакуль яна ня ўтворана, замяніць яе сваім вусным словам.

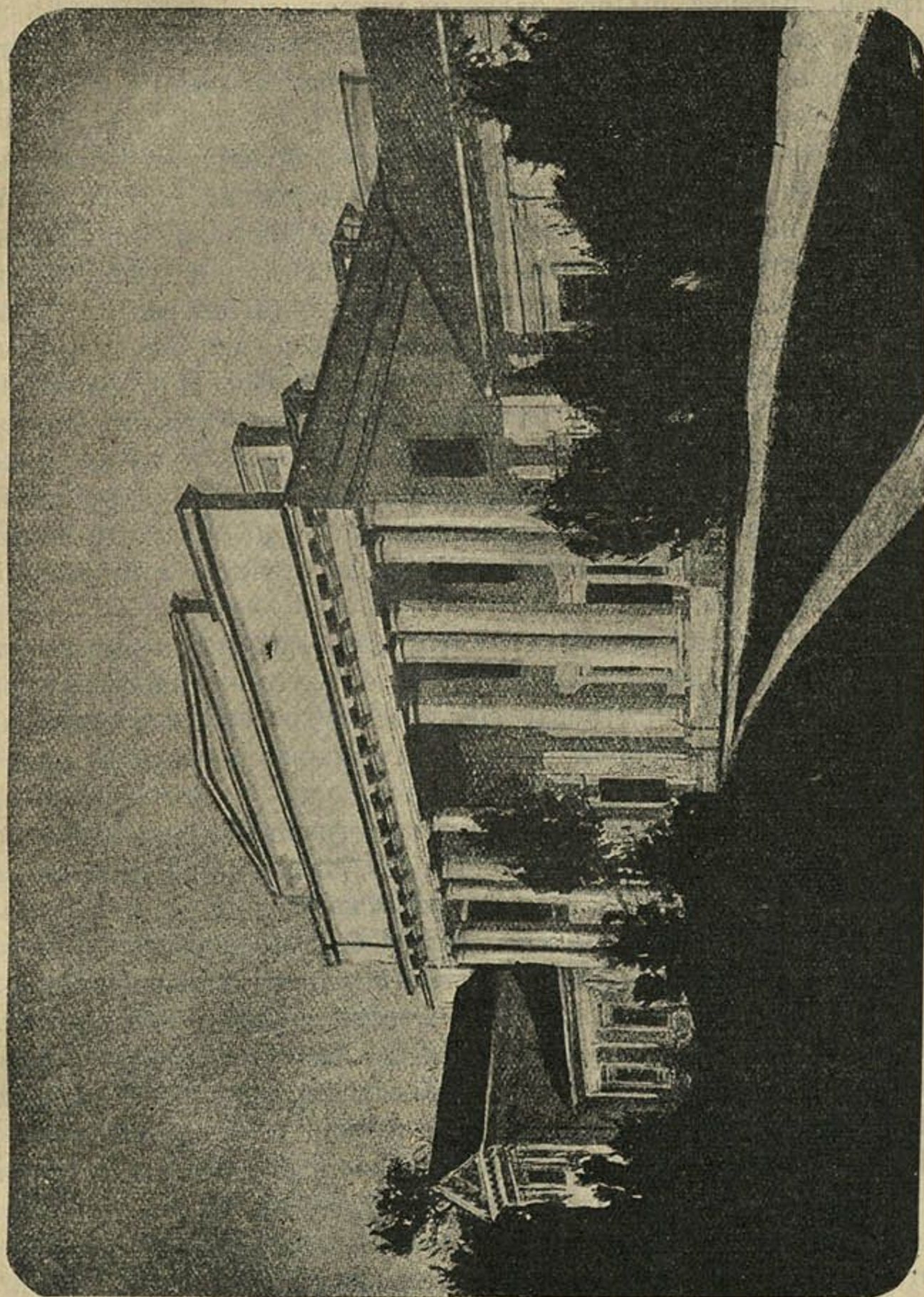
Ад цяжкай працы, ад гарамычнага жыцця ў голадзе і холадзе выраджаецца й вымірае беларускі селянін, а разам з ім вымірае фізычна й культурна беларускі народ, прадстаўлены сялянствам. Вось чаму засмучана сэрца песьняра. Вось чаму дудка песьняра ніяк ня зможа зайграць вясёлых мэлёдый. Сорак год б'ецца пясняр, як тая рыба аб лёд, і ніяк ня зьвернецца, ніяк не патрапіць на кроплю такой вадзіцы з такой крыніцы, „што як хто нап'ецца, дык вольным стаецца“. Пясняр грае на „смутнай жалейцы“, каторая як зайграе, то аж жудасна стогне зямля. Плачуць вочы песьняра, плача яго дудка-жалейка над нявыносна-цяжкай доляй народу, над яго выміраньнем. Багушэвіч зьвяртаецца да сваёй дудкі з такімі горкімі словамі:

Што дзень і што ночы
Плач, як мае вочы,
Над народу доляй,
І плач што раз болей!
Плач так да астатку,
Галасі, як матка,
Хаваючы дзеці,
Дзень другі і трэці,
Іграй сьлёзным тонам
Над народу сконам!

З выміраньнем беларускага селяніна, вымірае беларускі народ. Разам з мужыцкім народам вымірае яго мужыцкая беларуская мова. І здаецца песьняру, што калі захаваць мову беларускую, то не сканае і народ беларускі. Вось чаму у прадмове да сваёй „Дудкі Беларускай“, Багушэвіч зварачаецца да селяніна з такімі словамі: „А можа сапраўды наша мова такая, што ёю нічога добрага ні сказаць, ні напісаць няможна? Ой, не! Наша мова для нас сьвятая, бо яна нам ад бога даная, як і другім добрым людцам, і гаворым-жа мы ёю шмат і добрага, але так ужо мы самі пусьцілі яе на здзек, не раўнуючы, як і паны вялікія ахватней гавораць пафранцуску, як пасвойму... Шмат было такіх народаў, што страцілі найперш мову сваю так, як той чалавек прад скананьнем, катораму мову займае, а потым і зусім памёрлі. Не пакідайце-ж мовы нашай беларускай, каб ня ўмерлі“. Мова, на думку аўтара, ёсьць „адзежа душы“ народу. Па мове пазнаецца народ, па мове пазнаецца й тэрыторыя народу. „Можа хто спытае: дзе-ж цяпер Беларусь? Там, братцы, яна, дзе наша мова жывець: яна ад Вільні да Мазыра, ад Віцебска за малым чым не да Чарнігава, дзе Гродна, Менск, Магілёў, Вільня і шмат мястэчкаў і вёсак“.

Багушэвіч беларускую мову селяніна лічыць сваёю моваю. Ён называе яе „нашай мовай“. Ува ўсіх яго творах адчуваецца глыбокая патрэба „сайсьці ў народныя нізы“, як гаварыў яшчэ раней Марцінкевіч, працягнуць сялянскай беднаце руку, памагчымацьці зьліцца з ёю і яе пажаданьнямі.

Зусім так настроен і другі народнік апошняй чвэрці XIX ст. Янка Лучына (праўдзівае прозьвішча яго—Ян Няслухоўскі). Радзіўся ён у сям'і менскага адваката ў 1851 годзе. Пасьля сканчэньня сярэдняй школы, ён потым вучыўся ў Петраградзе, дзе скончыў тэхнолёгічны інстытут. Нейкі час служыў на жалезнай калеі на Каўказе, а потым працаваў у жалезна-дарожным тэхнічным бюро ў Менску. Няслухоўскі пісаў папольску і пабеларуску. Беларускіх твораў яго дашло да нас вельмі мала. Праўда, і польскія яго творы апісваюць беларускае жыцьцё. У 1891 годзе заганіцаю была выдадзена невялічкая кніжачка яго беларускіх вершаў пад назваю „Вязанка“. У 1903 годзе яна была выдана ў Петраградзе гуртком беларускіх студэнтаў. Кажуць, што яна прашла праз цензуру пад відам баўгарскай поэзіі. Апроч таго, некаторыя вершы Няслухоўскага неяк папалі ў кніжкі „Северо-Западного Календаря“ і ў „Минский Листок“. Вершы „Вязанкі“ малююць яскрава гаротную долю беларускага селяніна, яго думкі й пажаданьні, даюць малюнкi беларускай прыроды, жывёл, птушак і г. д. Аўтар лічыць, што ён моцнымі ланцугамі скуты з беларускім мужыцкім народам. Яго песьні ёсьць толькі выраз гаротных думак прыгнечанага беларускага народу. У вершы-прадмове да сваёй „Вязанкі“ Няслухоўскі вельмі

Панскія палацы (дв. Лагойск, Менскай акругі).

яскрава выказвае гэта. „Не я пяю,—народ божы даў мне ў песьні лад прыгожы, бо на сэрцы маю пугы і з народамі імі скуты. З ім я зліўся з добрай волі, чы то ў долі, чы ў нядолі, чы гдзе гора абзавецца,—як асіна, грудзь трасецца, чы пра радасьць чую весьці,—усё ў грудзь хаваю дзесьці. Мне гавораць вёска, хата, мне гаворыць сэрца брата. Рад, збіраю, што пачую, у грудзі сваёй нашу я, аж, як кветка на кургане, яно ўздыдзе, песьняй стане“.

Працоўныя масы беларускага сялянства выміраюць ад непамерна цяжкага жыцця. Але ёсць яшчэ непрацоўная частка жыхарства на Беларусі—гэта паны ўсякіх рангаў. Здаецца, што іх жыццё—запраўдны рай. Яны спраўляюць свае „панскія ігрышчы“, банкетуюць, п'юць, ядуць і гуляюць. Беднага, цёмнага селяніна Юрку („Панскае ігрышча“, Багушэвіча) нават завідкі бяруць, калі ён глядзіць на такое жыццё. Ён кажа: „Вось, каб гэтак мы гулялі і так пілі, і так елі“. Багушэвіч вызначае Юрцы („Адказ Юрку на „Панскае ігрышча“), што няма тут чаму завідваць. Калі ён, Юрка, гібее ад цяжкай працы, голаду й холаду, то вымірае й панства ад адсутнасці працы, абжорства і п'янства. „А што паны ядуць ласа і што смагла могуць піць: ото соляць сваё мяса, бо ўжо сталі чыста гніць“. Вымірае селянін, а побач з ім гніе і пан на Беларусі.

Прышла на беларускую вёску новая сіла—гарадзкі грашовы капітал. Народніцтва бачыць у гэтай новай сіле толькі адмоўны бок, не прыкмячаючы таго, што новая сіла нясе ў вяскованае і гарадзкае жыццё Беларусі новы творчы сацыяльны элемент у васобе пролетара. Народнік зьвяртае увагу толькі на тое, што з прыходам новай сілы зьяўляецца на вёсцы новы эксплёататар—грашавік. Новая пражэрлівая акула будзе пажыраць і прадстаўнікоў старога зямельнага капіталу. Заскача пад яго дудку ня толькі селянін, але й вяльможны пан. Вельмі часта новы тып эксплёататара быў прадстаўлен у беларускай вёсцы грашавіком-еўрэем у постаці шынкара, арандара, пактара і г. д. Не прыкмячаючы нарастаючага ў кругох беларускага еўрэйства пролетарыяту, народнік Багушэвіч бачыць на вёсцы толькі еўрэй-эксплёататара, каторага ён малюе ў сваім вершы „Жыдок“. Зьяўляецца на вёску шынкар Бэра. Ён мае ярмолку, трэпкі, цыцаль, у балахоне новы гіцаль, шэсьць дзяцей ад жонкі Рохлі, паўасьміны картоплі, столік, шафку, дзьве чаркі, карафку, паўкварты з дзьвюма днамі. Маецьць невялікая. Праз тры гады шынкараванья Бэра мае кароў з дзясатка, даволі хлявоў, хатак, коніка, павозку і г. д. Усе цяпер яго паважаюць. У яго руках уся мясцовая адміністрацыя. „Ён з судзьдзёю, ён з маршалкам, ён з пасрэднікам, як валкам, круціць імі, усё зробі: табе добра й сам заробе“. Тыпова тое, што экономічны уціск капіталістага новага тыпу для селяніна ўсё-ж такі лягчэй чым уціск пана, бо Бэра

ня зьдзекуецца з асобы селяніна; ён стрыжэ, а не дзярэ скуру, як рабіў заўжды на Беларусі фэўдальны абшарнік-пан. „У бядзе ён і пазычыць, а заробіш, ён заліча. Добры жyd, хоць грошы любіць, а згубіць зусім ня згубіць“.

Народніцтва 80-х і 90-х гадоў на Беларусі носіць ня проста лібэральны, а радыкальна-дэмакратычны характар. На такі яго характар зрабіла свой уплыў паўстаньне 1863 году сваёй чырвоною часткаю ў васобе чырвонага дыктатара Беларусі, Кастуся Каліноўскага. Яно ня мірыцца з самаўладствам Расіі, яно ня лічыць за добрае „Великие реформы“ эпохі Аляксандра II. Адсутнасьць на Беларусі земстваў падтрымвае такі яго настрой, не даючы магчымасьці народнікам на Беларусі ўліцца ў легальнае русла рускага земскага лібэралізму. Забарона беларускага друку яшчэ больш робіць моцным радыкальна-дэмакратычны кірунак беларускіх народнікаў.

Народнікаў-беларусаў зусім не здавальняе вызваленьне сялян, што нарабіла столькі лібэральнай шуміхі. Праўда, няма прыгону, няма й паншчыны з усімі да яе дадаткамі. Але вызвалены селянін ад гэтага ня вышаў на лепшы шлях жыцьця. Замест аднаго пана, цяпер іх стала яшчэ больш. „А цяпер? Ой, штосьці кепска выходзе. Цяпер ці ня болей настала паноў?! Ня надта свабодна ў гэтай свабодзе. І давай я лічыць паноў новых зноў: стараста, соцкі, пісар, старшыня, пасрэднік, вураднік, асэсар, і суд, зьезд міравы, прысуцтвы і сход... Аж паднялася ад страху чупрына, аж пальцаў ня стала на ўвесь гэты шчот... А пальцамі-ж трэба карміць гэты люд“. („Быў у чысцы“, Багушэвіча).

Рэфармаваны суд, каторым так захапляліся рускія лібэралы, таксама не здавальвае беларускіх народнікаў. Новы суд—зусім незразумелы для селяніна і па сваім процэсе, і па мове. Старое зьдзірства не прыпынілася, дзякуючы новаму суду. У вершы Багушэвіча „У судзе“ даецца яскравы малюнак адносін да суду цёмнага селяніна. Пантурка папаў у суд за тое, што ў пушчы меў патайны браварок. Акцызнік даўно ведаў пра гэты браварок і браў з Пантурка ўзяткі за маўчаньне. Потым, пабачыўшы, відаць, што з Пантурка мала можна ўзяць, напісаў на яго пратакол, і справа папала ў суд. Пантурка засудзілі ў турму, а апавяданьнік, каторы быў сьведкаю на судзе, канчае сваё апавяданьне так: „Я-ж якоесь уцалеў ад суду ў той час. Каб-жа бог не давёў на той суд другі раз“.

Да народнікаў прымыкаюць больш умеркаваныя інтэлігэнцкія колы лібэральнага кірунку. Ёх цікавіць культурная праца сярод сялянства ў легальных рамках. Лібэралы-культурнікі ў 90-ыя годы XIX ст. робяць спробы ўтварыць зусім популярную літаратуру чыста практычнага характару, каторая магла-б прасякнуць у глухую вёску і зацікавіць там

сваім зместам беларускага селяніна, як вясковага гаспадара. Выдаўцам такой беларускай літаратуры зьяўляецца багаты земляўласнік Менскага павету А. Ельскі, каторы быў опозыцыйна настроен у вадносінах да рускага ураду. Апіраючыся на свае багацтвы і сувязі ў пецярбургскіх чыноўных колах, ён робіць спробу заснаваць беларускае выдавецтва. Спроба скончылася нічым. Тым ня менш, Ельскаму ўдалося, ня гледзячы на забарону 1867 году, выпусьціць некалькі невялічкіх кніжачак у беларускай мове спэцыяльна для селяніна, напрыклад, „Аб перасяленьні“, „Аб п'янстве“ і г. д.

У 80-х і 90-х гадох у Менску і другіх губэрскіх і павятовых гарадох Беларусі зьяўлюцца невялікія гурткі вучняў. Складаюцца яны з вучняў старэйшых кляс гімназіі, рэальных вучылішч, настаўніцкіх і духоўных сэмінарыяў. Гурткі ўбіраюць у сябе больш здольную моладзь, каторай ня можа здаволіць офіцыяльная схолястыка царскай школы. Звычайна гэта моладзь трымаецца опозыцыйнага настрою і належыць да радыкальна-дэмакратычнага, народніцкага кірунку. Паміж асобнымі гурткамі розных школ вельмі часта ўстанаўліваецца сувязь і вядуцца жывыя зносіны. Поруч з рускай забароненай літаратурай, сябры гурткоў знаёмяцца з літаратурай польскай і беларускай. Пры гуртках організуюцца невялікія бібліятэчкі. Адзін з такіх гурткоў у Менску яшчэ ў 1884 годзе выдае першую нелегальную газету ў беларускай мове пад назваю „Гоман“. Газэта сваім зместам адбівае опозыцыйны настрой вучнёўскай моладзі. Газэта друкавалася на гэктографе і пашыралася сярод вучняў менскіх школ. Апроч агульна-народніцкіх думак, у гуртках вельмі часта спатыкаецца думка аб аўтономіі Беларусі.

У 1886 годзе ўтвараецца гурток з культурнікаў-інтэлігэнтаў, каторы концэнтруецца каля рускай менскай газеты „Минский листок“. Гурток складаецца большаю часткаю з лібэралаў, каторыя знаходзяцца пад народніцкім уплывам. Сябрамі гуртка зьяўляюцца М. Доўнар-Запольскі, Завітневіч, Ляцкі, Слупскі, Ян Няслухоўскі і інш. Сябры гуртка выяўляюць асаблівую цікавасьць да мясцовае культуры і навукі: гісторыі, археолёгіі, этнографіі і г. д. Свае творы яны змяшчаюць часам у газэце „Минский Листок“, часам у выдаваемых імі штогод кніжках „Северо-Западного Календаря“. Кніжкі „Календаря“ выходзяць з вялікаю труднасьцю з цэнзурных перашкод. Тым ня менш, гуртку ўдалося выпусьціць 6 кніжак календара за годы 1888-1893. На апошнія дзьве кніжкі (1892-1893 г.г.) у Менску немагчыма было атрымаць цэнзурнага дазволу, прышлося абіваць парогі цэнзурных устаноў у Маскве (каляндар за 1892 год) і Пецярбурзе (каляндар за 1893 год). Творы аб Беларусі тут друкуюцца ў рускай мове. Часам зьяўляюцца ў беларускай мове, напр., Няслухоўскага. Беларускія вершы выдаюцца за рускія, каб абыйсьці загад 1867 г., забараняючы друкаваць пабеларуску.

Вучнёўскія гурткі на Беларусі ўтвараюць контынгэнт тэй моладзі, каторая пашырае цікавасьць да Беларусі сярод студэнцкіх колаў унівэрсытэцкіх гарадоў Расіі. Для пашырэння сваёй адукацыі беларуская моладзь, скончыўшая сярэднія школы, накіроўваецца найчасцей у Маскву і Петраград, а часам у Харкаў, Варшаву, Кіеў, Адэсу і інш. гарады. Па гэтых гарадох і ўтвараюцца студэнцкія беларускія гурткі опозыцыйнага кірунку, з даволі няяснымі праграмамі як культурнага, так і політычнага кірунку.

У Маскве з'арганізаваўся беларускі гурток вельмі цікавым спосабам. У 1891 годзе пасля студэнцкіх „непарадкаў“ было заарыштавана шмат студэнтаў як унівэрсытэту, так і другіх вышэйшых школ.

Сядзячы ў Бутырках, студэнты—ураджэнцы Беларусі—арганізавалі „Беларускі Соцыялістычны Гурток“, хутчэй народніцкага, чым марксыцкага кірунку. Гурток не распаўся і пасля выхаду студэнтаў з турмы. Вынікам яго працы быў пераклад Гаршынскага „Сигнала“ на беларускую мову і выданьне яго.

У Пецярбурзе ў 1902 годзе студэнты з Беларусі заснавалі гурток пад назваю „Круг беларускай народнай прасьветы і культуры“. Гурток выдае на гэктографе невялічкія літаратурныя зборнікі—„Калядную пісанку“ і „Вялікодную пісанку“. Апроч таго, ён надрукаваў „Вязанку“ Няслухоўскага, падаўшы яе ў цензуру, як зборнічак баўгарскай літаратуры. Студэнты гэтага гуртка (браты Іваноўскія, Бурбіс, Валейка і інш.) абселіся ў вёсцы Лябёдка, Лідзкага павету і там выдалі на гэктографе газэту „Свабода“, толькі адзін нумар. Усё выданьне за выключэннем двух экзэмпляраў прышлося знішчыць пры вобыску.

Амаль што ўсе студэнцкія гурткі—больш народніцкія, чым марксыцкія. Усе носяць рэволюцыйны характар. Ужо адчуваецца наступная рэволюцыя 1905 году.

Разьвітак рабочага руху і зубатаўшчына.

10/7-2270 Калі народніцкі рух на Беларусі быў звязан з беларускай вёскай, то рабочы марксыцкі рух нашага краю быў звязан з горадам і мястэчкам, каторыя, дзякуючы „межам аселасьці“ і другім падобным законам і распараджэнням царскага ураду, былі перапоўнены еўрэйскім жыхарствам. Калі сялянства на Беларусі было прадстаўлена беларусамі, то пролетарыят і дробнае рамесьніцтва былі прадстаўлены амаль што выключна еўрэйствам. Еўрэйская буржуазія, асабліва буйная, як заможная групіроўка еўрэйства, усялякімі праўдамі і няпраўдамі вырывалася з свайго „гетто“ на вольны прастор і знаходзіць больш-менш смачныя кавалкі за межамі еўрэйскай аселасьці. Ёй лягчэй было знайсці здабычу і на тэрыторыі Беларусі. Зусім інакшым было палажэнне еўрэйскага пролетарыяту і наагул еўрэйскай пра-

цоўнай беднаты. Сьціснутая штучна ў гарадох і мястэчках Беларусі, яна задыхалася ад узаемнай конкурэнцыі і беспрацоўя. Разам з еўрэйскім рабочым душыўся ў вузкім глухім кутку пападаўшы сюды і рабочы другой нацыі. Эксплёатацыя рабочага на Беларусі даходзіць да страшэнных разьмераў. Рабочы дзень даходзіць да 14, а часам да 16 і 18 гадзін у суткі. Рабочы З. Райчук, успамінаючы аб тых часох, піша: „мне было тады ўсяго 15-16 гадоў, але працаваць прыходзілася па 17-18 часоў у суткі“ („Звезда“, 1923 г. 14, III № 59).

Само сабой зразумела, што, дзякуючы такім умовам жыцця, еўрэйскі рабочы, а разам з ім і наагул рабочы на Беларусі павінен быў арганізавацца і ратавацца ад эксплёатацыі куды раней, чым у Расіі. Рабочыя арганізацыі па гарадох Беларусі існуюць з пачатку 80-х гадоў. Гэтыя арганізацыі ў некаторых местах яднаюць шмат рабочых. У Менску, напрыклад, рабочыя марксыцкія гурткі ў 1880-2 г. г. налічваюць па 150-200 чалавек. Цікава, што, ня гледзячы на тое, што пераважнай большасьцю членаў гурткоў зьяўляюцца еўрэі, нацыянальнае еўрэйскае пытаньне тут не стаіць востра. Кіраўнікі і сябры гурткоў крываюцца як легальнай, так і нелегальнай літаратурай у рускай і польскай мовах. Інтэлігэнты, каторыя кіравалі гурткамі, лічылі сябе рускімі інтэлігэнтамі. Апроч таго, яны і ня думалі ў той час аб масавай працы сярод рабочых. Сваім заданьнем яны ставілі ўтварыць асобных інтэлігэнтаў з рабочых, каторыя потым у сваю чаргу рабілі сярод другіх рабочых тую самую працу, што й яны. Праўда абыйсьціся зусім бяз еўрэйскай мовы ўсё-ж такі было немагчыма, бо еўрэйскія рабочыя ў тыя часы яшчэ менш ведалі рускую мову, чым пазьней. Звычайна заняткі ў гуртку адбываліся так: раней чыталася кніжка паруску ці папольску, а потым размовы аб працытаным і тлумачэньні вяліся ў еўрэйскай мове.

Кіраўнікі першых гурткоў былі найчасьцей марксыстамі. Народніцтва наагул у 80-ыя годы ў гарадох Беларусі пачало губіць сваю папулярнасьць; апроч таго рабочы-еўрэй быў пазбаўлен усякай магчымасьці заняцца сялянскай, земляробскаю працаю і асесьці ў беларускай вёсцы. Ясна, што яго не здавальняла народніцтва, праграма каторага была прыстасована да інтарэсаў селяніна. Зьявілася марксыцкая літаратура, што выдавалася замежнай „Групаў вызваленьня працы“. У рабочых гуртках на Беларусі ў 80-ыя годы пачалі сваю працу многія вядомыя правадыры сучаснага камуністычнага руху. Паміж іх трэба вызначыць Шарля Рапапорта, каторы зьяўляецца цяпер адным з вядомых францускіх камуністых.

• Апроч агульна-асьветных гурткоў, у канцы 80-х гадоў сярод рабочых на Беларусі зьяўляюцца эканамічныя арганізацыі, як напрыклад, рабочыя пазычковыя касы. Такія касы былі ў панчошніц, краў-

цоў, скурнякоў і г. д. Кожная каса яднала каля сябе па некалькі дзесяткаў рабочых таго ці іншага рамясла. Тыповым для еўрэйскага рабочага руху было тое, што ў ім прымалі удзел каля 25% жанчын-работніц. Гэта залежала ад эаанамічнага стану еўрэйскай рабочай масы на Беларусі. У той час, як рабочы-беларус ня згубіў канчаткова сувязі з вёскаю і вясковай гаспадаркай, дзе ён пакідаў для хатняй працы жонку, сястру і дачку, рабочы еўрэйскага пахаджэння быў моцна прыкуты да гораду і адарваны ад вёскі на грунце „часовых правіл 1882 году“. Вёска, затрымаўшая пролетарызацыю працоўнай не-еўрэйскай жанчыны, не існавала для еўрэйскай работніцы.

Еўрэі-кажамякі.

У эаанамічных рабочых арганізацыях, каторыя шырэй і глыбей захаплялі еўрэйскую масу, чым агульна-асветныя гурткі, ужо ня можна было абыйсьціся без еўрэйскай мовы (ідыш). З пашырэннем працы еўрэйская мова займала тут усё больш і больш месца. Ужо было амаль што немагчыма чытаць кніжкі і артыкулы ў рускай ці польскай мовах. Трэба было іх перакладаць на „ідыш“. Такім спосабам, з канца 80-х і пачатку 90-х гадоў пачала зьяўляцца політычная літаратура ў мове „ідыш“, раней гэктографаваная, потым друкаваная.

З пачатку 90-х гадоў еўрэйскі рабочы рух ужо робіцца масавым рухам. Усё часьцей і часьцей пачынаюць адбывацца арганізаваныя стачкі. Узмацняецца клясавае пачуцьцё еўрэйскага рабочага, расьце разуменьне сваіх інтарэсаў, расьце яго солідарнасьць з інанацыянальнымі рабочымі Беларусі і з рабочымі ўсяго сьвету. Парываецца сувязь паміж еўрэем-эксплёататарам і еўрэем-рабочым. Клясавая барацьба выклікае арганізацыі ў розных гарадох Беларусі масавых эаанамічных гурткоў, стачачных кас. Касы добра арганізаваны і маюць падрабяз-

гова апрацованы статут. У вадным з статутаў заданьне стачачнай касы вызначаецца так: „Мэта касы—аб'яднаць рабочых, каб змагацца за лепшае жыцьцё і даваць сродкі, якія патрэбны для такога змаганьня. Нашы гаспадары прынужаюць нас працаваць 14-15 гадзін у дзень і даюць нам так мала, што немагчыма жыць палюдзку. Нам канечне трэба ўсім злучыцца і разам старацца палепшыць сваё палажэньне. Але палепшыць сваё палажэньне мы зможам толькі тады, калі будзем адзін з другім злучаны і будзем змагацца ўсе разам, робячы стачку, г. зн. усе кідаць працу і гэтым прынужаць гаспадара ўступіць нам ува ўсім, чаго мы патрабуем. Але для таго, каб зрабіць стачку, мы павінны мець сродкі, на каторыя мы маглі-б трымацца... Мы павінны ведаць і памятаць, што ніхто не дапаможа нам грашыма, калі мы будзем мець у іх патрэбу; загэтым мы павінны старацца, каб усімі магчымасьцямі адкладаць грошы хоць-бы й з невялічкай пэнсіі і заснаваць касу, бо чым меншая пэнсія, тым больш трэба змагацца; для гэтай мэты патрэбна такая каса“ (Рафес М. Очерки по истории Бунда. 1923, стр. 315—316). Статут ува ўсіх сваіх пунктах падкрэсьлівае значэньне і патрэбу солідарнасьці ўсіх рабочых і праводзіць прынцып самай сьціслай консьпірацыі. Організацыйная частка статуту пабудована на прынцыпе дэмакратычнага цэнтралізму: рабочая маса выстаўляе сама сваіх кіраўнікоў, але, выбраўшы іх, яна павінна бяспрэчна іх слушацца. Сходка асобнай касы падпарадкавана раёну, раён—агульна-гарадзкой сходцы.

Такім спосабам, да сярэдзіны 90-х гадоў на Беларусі ўтварыліся рабочыя організацыі, што абхапілі шырокія пролетарскія масы. Еўрэйскі рабочы займаў у гэтых організацыях першае месца і ў якасных і ў колькасных адносінах. Нацыянальнае пытаньне, каторае раней у іх амаль што не адчувалася, у сярэдзіне 90-х гадоў шукае для сябе выхаду. Польскія рабочыя, папаўшыя пад уплыў і кіраўніцтва нацыяналістычнай „Польскай Партыі Соцыялістычнай“ пачынаюць адрывацца ад агульна-рабочых мас. Рабочы-еўрэй гэты „парыя сярод пролетараў“, прыгнечаны царскім самаўладзтвам, таксама пачынае цікавіцца нацыянальным еўрэйскім пытаньнем. Шырокі рух еўрэйскіх рабочых, абкружаных з усіх бакоў шовіністычнай ідэолёгіяй дробнага еўрэйскага мяшчанства, сярод каторага пашыраецца сіонізм і каторае жыве ў вузкай сфэры нацыянальных інтарэсаў,—гэты рух паступова прасякаецца нейкім недавер'ем да інанацыянальных рабочых мас і пачынае ізолявацца на нацыянальным грунце. Праўда, гэтая ізоляцыя не зачыняе яго пролетарскіх вачэй зусім. Ён разумее, што ён куды больш зьвязан з рускім рабочым, чым з сваім „родным“ еўрэйскім купцом і фабрыкантам. Хоць ён і парыя мяжы аселасьці, але ён пролетары. Яскравую характарыстыку еўрэйскага клясавага рабочага руху дае

М. Я. Фрумкіна. „Нацыянальны уціск парадзіў тое хворае нацыянальнае пачуцьцё, каторае прынужала еўрэйскага рабочага ацэньваць партыі і групоўкі ня з пункту погляду іх аб'ектыўнай рэволюцыйнасьці, а з пункту погляду таго, што яны гавораць па пытаньні еўрэйскага роўнапраўя, аб суботнім адпачынку і еўрэйскай мове... Але той самы нацыянальны момант дапамагаў раньняму абуджэньню еўрэйскага пролетарыяту. Надзвычайная згушчанасьць, якую выклікалі асаблівыя гістарычныя умовы, здольнасьць да арганізацыі, залежная ад бяспраўнасьці, большая ступень эксплёатацыі,—усё гэта вытварала сярод іх (еўрэйскіх рабочых) адпаведныя умовы для разьвіцьця клясавай барацьбы і масавай арганізацыі, у той час, як такія-ж рамесьнікі, дробна-фабрычныя рабочыя і прыказчыкі ў гарадох Вялікарасіі спалі яшчэ непрабудным сном“ („Звезда“, 1923 г. 14, III № 59).

Яшчэ ў 1895 годзе ў асобных кіраўнікоў еўрэйскага рабочага руху пачалі вынікаць думкі аб утварэньні „спэцыяльнай еўрэйскай рабочай арганізацыі“, якая была-б кіраўніцаю еўрэйскага пролетарыяту ў барацьбе за эаномічнае, грамадзянскае і палітычнае вызваленьне (Рафес, то же, стр. 36). Такая арганізацыя і аформілася ў кастрычніку 1897 г. ў Вільні пад імем „Агульнага Еўрэйскага Рабочага Саюзу ў Літве і Польшчы“, каторы вядом нам пад назваю „Бунду“. Па ўспамінах Ар. Крэмера (Аляксандра) справа заснаваньня Бунду абстаяла так: „Усяго адбылося 3-4 пасяджэньні, былі справаздачи з месц, рэфэрат аб патрэбе Бунду. Ніякіх пытаньняў праграмы і тактыкі не разважалася. Дыскусія вынікла толькі наконт назовы. Джон прапанаваў назваць новую арганізацыю „Еўрэйская Соцыял-Дэмократыя“. Гэта назва ня была прынята. Думалі, што гэта назва ня выказвала-б сутнасьці арганізацыі, катора я складалася з напалову сырых яшчэ рабочых, якія часта ня мелі ніякага паняцьця аб тым, што такое соцыял-дэмократыя. Найбольшую ролю ў руху мелі тады эаномічныя касы. Ё вась згадзіліся на назьве „Агульны Еўрэйскі Рабочы Саюз“ (Алгемейнэр Ёдышэр Арбэтэр Бунд). Гаварылі паруску. Паеўрэйску гаварылі, здаецца, толькі Ліза з Коўны і шчаціншчык Абрам. Ніякіх формуляваных рэзолюцый не ўхвалілі. Зрабілі пастанову, каб „Арбэтэр Штымэ“ стаў офіцыяльным часопісам Бунду. Абралі Цэнтральны Комітэт, складзены з трох особ: Ул. Касоўскага, Глеба (Мутніка) і мяне (Рафес, то же, стр. 42).

Так проста й няпрыкметна адбыўся важны гістарычны факт заснаваньня Бунду, як соцыял-дэмократычнай арганізацыі. Ё гэта зусім зразумела, бо зьезд аформіў толькі тую арганізацыю, якая была ўжо раней і не адзін год яднала для клясавай барацьбы еўрэйскі пролетарыят. У васнове арганізацыі ляжалі, як і раней, эаномічныя гурткі, стачачныя касы, да каторых цягнула нават клясава несьведомая яшчэ

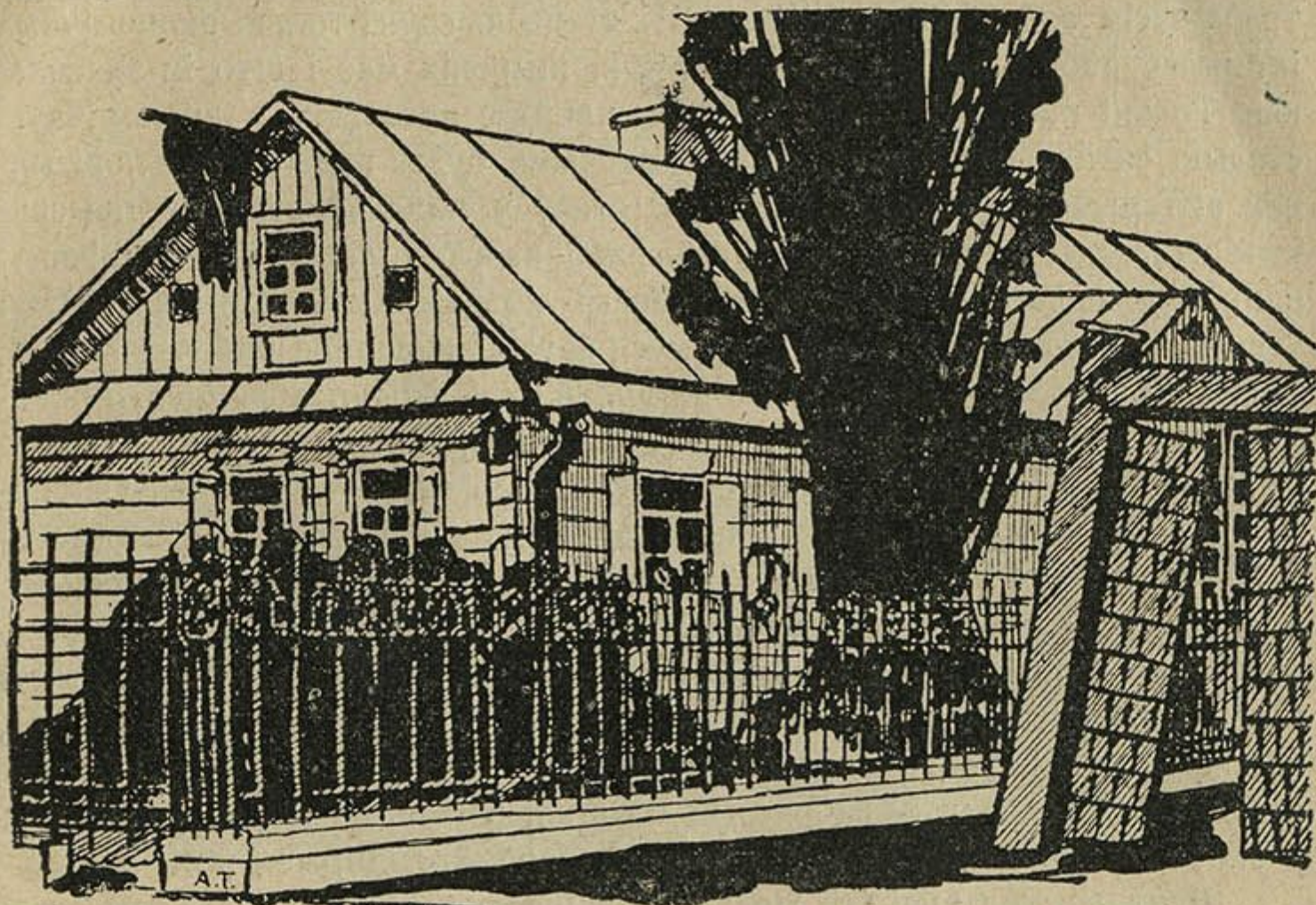
маса. Яна, аднак-жа, паступова рабілася сьвядомай, як клясава, так і політычна, знаходзячыся ўвесь час пад уплывам кіраўнікоў кас, сьведомых партыйных работнікаў. Уся бундаўская арганізацыя, як і асобныя стачачныя касы, была пабудавана на прынцыпе дэмакратычнага цэнтралізму і кожны момант была гатова вясьці барацьбу.

У той час, як Польшкая Соцыялістычная Партыя замкнулася ў нацыянальных рамках і, такім спосабам, адарвалася ад рускіх працоўных мас, здрадзіўшы лезунгам старой польскай партыі „Пролетарыят“, зьвязанай увесь час з рускім народавольствам, Бунд стаў на процілеглую пазыцыю. Ня глядзячы на тое, што ў яго колах зарадзіўся ўжо дробна-буржуазны нацыяналізм, ён цьвёрда разумеў, што яму для сваіх і агульна-рабочых інтарэсаў ня можна парываць сувязі з інанацыянальным пролетарскім рухам. Ён не замкнуўся ў працу сярод выключна еўрэйскіх рабочых мас, а вельмі часта пашыраў свой уплыў на беларускую вёску, дзе яго добра знала вясковая беларуская бедната. Такія беларускія камуністычныя сілы, як Д. Жылуновіч і Д. Чарнушэвіч былі выхаванцамі бундаўскай арганізацыі.

Бунд ня толькі удзельнічаў у заснаваньні агульна-расійскай соцыял-дэмакратычнай арганізацыі ў 1898 годзе, але быў актыўнейшым арганізатарам першага ўстаноўчага зьезду Расійскай Соцыял-Дэмакратычнай Рабочай Партыі. Гэтым і магчыма аб'ясьніць, чаму ўстаноўчы зьезд адбыўся на тэрыторыі Беларусі, у Менску, каторы быў адным з старэйшых і важнейшых цэнтраў Бунду. Такім спосабам, дзякуючы Бунду, каторы быў тэхнічным арганізатарам зьезду, Менск, сталіца Беларусі, мае гонар быць калыскаю РС-ДРП, а значыць і РКП.

Зноў ня можам прайсьці міма вельмі цікавай характарыстыкі данага моманту, зробленай вядомай рэволюцыянеркай М. Я. Фрумкінай. „Перамога соцыялізму, як момант канчатковага зьніштажэньня нацыянальнага рабства і бяспраўя, барацьба разам з рабочымі другіх нацый, як адзіны шлях да нацыянальнага вызваленьня,—гэты мотыў зьвінеў у душы еўрэйскага рабочага з першых-жа яго крокаў; і калі інтэлігэнцкі-нацыяналістычныя пабудаваньні пазьней затуманілі гэтую простую, ясную думку, то ў першыя годы еўрэйскага рабочага руху яна была пераважнаю. І ня дзіва загэтым, што, аб'яднаўшы ў 1897 годзе свае, заложаныя яшчэ з пачатку 90-х гадоў, соцыял-дэмакратычныя групы ў „Агульны Рабочы Еўрэйскі Саюз“, еўрэйскі пролетарыят ужо ў гэты момант меў перад вачыма плян утварэньня адзінае Расійскае Соцыял-Дэмакратычнае Рабочае Партыі. Пасілкі Бунду з адной стараны і Кіеўскай Групы „Рабочай Газэты“—з другой, што ўвесь час дзейнічалі ў поўным контакце, давалі да скліканьня першага зьезду РС-ДРП. Тэхнічны бок працы ўзяў на сябе Бунд, ужо меўшы практыку ў такіх справах“ („Звезда“, 1923 г. 14, III, № 59).

Такім спосабам, у Менску, па ініцыятыве Бунду і Кіеўскай Групы „Рабочай Газэты“ быў склікан устаноўчы зьезд партыі, праца каторай павінна была абхапіць і абхапіла ўсю царскую Расію. У невялікім дзеравяным доміку на ўскрайне гораду (Захараўская, 135, цяпер Савецкая, 137) няпрыкметна адбылася вялікая справа. На зьездзе былі прадстаўлены ніжэйпаданыя арганізацыі: 1) Бунд, 2) Група Кіеўскай „Рабочай Газэты“, 3) Саюзы Барацьбы: Пецярбургскі, Маскоўскі, Кіеўскі, Харкаўскі, Кацярынаслаўскі і 4) Замежны „Саюз Рускіх Соцыял-Дэмократаў“. Ад Бунду былі прысутнымі два дэлегаты: Ар. Крэмер і Гл. Мутнік. З другіх удзельнікаў зьезду мы ведаем—

Дом, у якім адбыўся першы зьезд РС-ДРП у 1898 г. у м. Менску.

Пятрусевіча, Тучанскага, Ванюскага, Радчанку і Эйдэльмана. У справе праграмы і тактыкі на зьездзе гаварылі вельмі мала. Больш прышлося абгаварваць пытаньні ў справе арганізацыі соцыял-дэмократаў на шырокай тэрыторыі Расіі. У гэтым кірунку вяліся перагаворы з літоўскімі соцыял-дэмократамі. Перагаворы не далі рэальных вынікаў. Пэпэсаў на зьезд не заклікалі. Бунд увашоў у партыю, як аўтаномная адзінка. Быў абраны Цэнтральны Комітэт партыі з 3-х асоб: Крэмера, Радчанкі і Эйдэльмана і апублікован маніфэст РС-ДРП. Часопісам Цэнтральнага Комітэту была абвешчана Кіеўская „Рабочая Газэта“.

Адразу пасля зьезду пачаліся арышты. Амаль што ўсе удзельнікі зьезду і ўвесь Ц. К. партыі апынуліся ў турме. Тым ня менш, со-

цыял-дэмократыя на Беларусі была арганізавана і магла шырока распачаць сваю працу. Па ўсёй Беларусі пачынаюць арганізоўвацца рабочыя арганізацыі як бундаўскія, так і агульна-соцыял-дэмакратычныя. Сувязь паміж асобнымі арганізацыямі мацнее і расьце. Праводзіцца больш рэзка мяжа паміж марксызмам і народніцтвам.

Пасьля арыштаў соцыял-дэмакратычныя арганізацыі хутка зноў сталі на ногі. Тым ня менш унутранае жыцьцё партыі перажывала цяжкі крызіс. У партыі вынік напрамак, вядомы пад назваю эканомізму. „Эканомістыя“ лічылі, што рабочая кляса яшчэ не дасла да палітычных інтарэсаў; што для таго, каб павясьці за сабою рабочую масу, трэба зусім адмовіцца ад палітыкі і стаць на грунт толькі эканамічных інтарэсаў рабочых, што зразумела для шырокіх мас і што іх здавальняе. Толькі пасьля таго, як рабочы пройдзе праз гэтую эканамічную стадыю свайго разьвіцьця, да яго магчыма будзе падыйсьці з палітычнай агітацыяй. Эканомізм у партыі стаяў у сьціслай сувязі з так званым легальным марксызмам, каторы рабіў на яго ўплыў. „У эканамічным напрамку выявіўся ўплыў буржуазнага лібэралізму, каторы заўсёды і ўсюды, а ня толькі ў Расіі, прагнуўся звязіць заданьне рабочай партыі, зьвясьці рабочы рух да чыста эканамічнай барацьбы, пазбавіць яго рэволюцыйнага клясавага характару“. (Батурын Н. Очерк истории социал-демократии в России. М. 1923, стр. 64). Апроч таго, умацаваньню эканамічнага напрамку ў партыі дапамагаў пад'ём у Расіі прамысловасьці ў 90-ыя годы. Фабрыкі былі завалены заказамі, асабліва скарбовымі, прадпрыемцы атрымвалі высокі даход і абараняліся урадам ад чужаземнай конкурэнцыі. Каб ня згубіць даходаў, яны пры эканамічных вымаганьнях рабочых даволі лёгка рабілі ўступкі і здавальнялі рабочых. Выкінуўшы рабочым лішнюю капейку, яны на гэтым зараблялі лішнія рублі. Зразумела, што рабочыя карысталі з гэтага і лёгка ўцягваліся ў эканамічную барацьбу з сваймі гаспадарамі-прадпрыемцамі.

Бунд на Беларусі і ў Польшчы таксама перажываў дамовы крызіс. Яго таксама залівала хваля опартуністычнага эканомізму. У той час, як загранічная група „Іскры“ (1900 г.) абараняла пазыцыю палітыка-эканамічнай барацьбы пролетарыяту з буржуазным ладам, загранічны комітэт Бунду стаў на пазыцыю чыстага эканомізму і адмежаваўся ад рэволюцыйна-марксыцкай пазыцыі іскраўскай групы.

А між тым арганізацыя Бунду ўсё больш урасталала ў масу. Вярхі Бунду мелі ў сваім складзе значны лік сьвядомых рабочых, што ўвашлі сюды пасьля доўгалетняй працы ў гуртках і касах і не парвалі сувязі з рабочымі масамі. Карані Бунду глыбока ўрасталі ў еўрэйскую рабочую і рамесьнічую гушчу. Рух захапіў такіх дагэтуль неарганізаваных рабочых, як ламавікі, плытнікі, грузчыкі і г. д. Расійскі урад павінен быў зьвярнуць на еўрэйскі рабочы рух асаблівую увагу, бо

гэта быў вельмі шырокі, добра організаваны, а загэтым вельмі небяспечны рух. Тым больш, што еўрэйскі рабочы, баронячы свае інтарэсы, ужо адважыўся выходзіць на вуліцу і выступаць проціў існуючага парадку. У 1900 годзе, 23, V, у Вільні да 500 рабочых пад кіраўніцтвам рабочага-шаўца Гіршы Лекерта адбілі ад поліцыі тры асобы, арыштаваныя за пашырэнне проклямацый. Падобныя здарэнні бывалі і ў другіх гарадох. Вось што піша аб еўрэйскім рабочым руху дэпартамент поліцыі 1—VI, 1900 г. Зубатаву, каторы канцэнтравалі ў сваіх ру-

„Катадральная плошча“ ў Менску (цяпер „Пляц Волі“) у палавіне XIX стагоддзя.

ках барацьбу з ім: „Абставіны навочна паказваюць, да чаго распушчана еўрэйская маса ў паўночна-заходнім краі і ў якой меры яна збіта з глузду рэвалюцыйнай прапагандай, каторая за апошнія годы абхапіла ўсю мяжу еўрэйскай аселясці і на тэрыторыі Царства Польскага ўжо пасьпела вызначыцца некалькімі тэрорыстычнымі актамі, а ўласна забойствам 3 рабочых, запоздраных у шпіонажы. Палажэнне, як бачыце, трывожнае і патрабуе прыняцця хуткіх і рашучых мер (Рафес, тожэ, стр. 62—63).

Першае, што зрабіў урад у вадносінах да рабочага руху на Беларусі—гэта былі рэпрэсіі. Заход Расіі быў абвешчан „на положенні усиленнай охраны“. У Вільню быў назначан губарнатарам фон-Валь,

вядомы, як староньнік рашучых мер. Поруч з рэпрэсіямі, была высунута сыстэма, каторая ад імя яе ініцыятара носіць назву „зубатаўшчыны“. Рэпрэсіі, каторыя выхоплівалі з рэволюцыйнага руху тых ці іншых барацьбітоў, дасягалі мэты толькі тады, калі рух быў гуртковы, няглыбокі і няшырокі, калі ён выклікаўся дзейнасьцю таго ці іншага інтэлігэнта. Ясна, што пры масавым руху, каторы разьвінуўся на Беларусі, мэтод рэпрэсіі ні да чаго ня прыводзіў. Трэба было скарыстаць недахваты рабочага руху, павялічыць іх і такім спосабам разлажыць рэволюцыйны рух.

Зубатаў надумаў скарыстаць для мэт дэпартаманту поліцыі эканомізм як Бунду, так і ўсёй соцыял-дэмократыі. У бундаўскіх колах, прыняўшых у свой склад вялікія масы і несвядомых рабочых, эканомізм быў вельмі пашыраны. Нават у кіруючых колах Бунду часта магчыма было спаткацца з думкаю, што політычная барацьба патрэбна толькі для таго, каб скінуць перашкоды, каторыя стаяць на шляху эканомічнай барацьбы. Апроч таго, у бундаўскіх масах пачаў выяўляцца разлад паміж інтэлігэнцкімі ў агуле вярхамі і рабочымі нізамі. Рабочым здавалася, што вярхі, каторыя клічуць іх да політычнай барацьбы, гэтым перашкаджаюць эканомічнай барацьбе за паляпшэньне быту рабочых. Зубатаўская пропаганда праводзіць сярод рабочых думку, што політычная барацьба пакірована на карысьць буржуазіі, што рабочыя павінны вясці выключна эканомічную барацьбу, у чым іх падтрымае царызм проціў буржуазіі. Такім спосабам, зубатаўшчына была крайнім пунктам эканомізму і легальнага марксызму. Гэта быў прымітыўны зародышавы фашызм нашага часу. Зубатаўшчына вучыла, што рабочыя ў імя сваіх жыцьцёвых эканомічных інтарэсаў павінны йсьці за урадам і выкінуць з сваёй гушчы рэволюцыянэраў, аддаўшы іх у рукі самаўладства.

Зубатаўшчына распачалася ў 1900 годзе ў Менску, дзе былі найлепшыя умовы для яе пашырэння. Тут у бундаўскіх колах быў вельмі пашыран эканомізм. Каб пераканацца ў гэтым, даволі пазнаёміцца з праграмаю рабочых гурткоў, каторая была зацьверджана Менскім Комітэтам Бунду. Тут ясна сказана, што рабочы ў пачатку павінен быць уцягнут толькі ў эканомічную барацьбу. Толькі пасля гэтага ён паступова ўваходзіць у стадыю політычнай барацьбы. Прычым політычная барацьба ў праграме абмяжована непасрэднымі эканомічнымі інтарэсамі рабочага. Група бундаўскіх работнікаў, што апрацавалі гэтую праграму, і выдзеліла з сябе першых правадыроў зубатаўшчыны на Беларусі, напр., Маню Вільбушэвіч, Грыгора Шахновіча і др.

Адзін з спосабаў агітацыі Зубатава быў такі. Падпольнік-рэволюцыянэр арыштоўваўся і накіроўваўся ў Маскву беспасрэдна да Зубатава. Пры дапамозе застрашваньня, падлогаў, чужых лістоў і подпісаў,

абяцанак, льгот і ўсялякіх другіх падобных сродкаў, Зубатаў прагнуўся перацягнуць на свой бок нясталых ці ўжо раней застрашаных рэволюцыянэраў. Часам гэта яму ўдавалася. Асобы, завербаваныя Зубатавым, робяцца правадырамі яго сыстэмы ў рабочых організацыях пад кіраўніцтвам ахранкі.

Трэба згадзіцца, што Зубатаў быў чалавек далёка ня дурны, уладаў красамоўствам і ўмеў блізка падыйсьці да непрактычнага чалавека. Нават добра вядомы рэволюцыянэр-тэрорысты Г. Гершуні здаўся і адзін раз даў патрэбнае Зубатаву паказаньне. Трэба было быць вельмі практычным і стойкім рэволюцыянэрам, каб не папасьціся ў яго сілкі, каторыя ён лоўка раскідаў. Вельмі часта Зубатаў рабіў так: ён вымагаў ад папаўшага ў яго кіпці рэволюцыянэра паказаньняў толькі аб яго ўласнай асобе і працы бяз выдачы таварышаў, чым разьвязваў іх вусны. Так, напрыклад, было з Г. Гершуні, А. Залкіндам і інш.

Стары практычны барацьбіт Адам, цяпер камуністы, т-ш Рудэрман, так апісвае сваю размову з Зубатавым. Праз некалькі дзён пасья арышту Адама, Зубатаў выклікаў яго да сябе ў габінэт. Зубатаў быў відны мужчына, сярэдніх гадоў і ў цывільнай вопратцы. Гаварыў спакойна, проста і, трэба прызнацца, падабаўся людзям. Ён спаткаў Адама прыветна, проста, як знаёмага, запытаўся нават аб здароўі. За гарбатаю і добрымі цыгарамі пачалася размова. Пачаў Зубатаў з газэтных навін, расказаў аб апошніх арыштах, проклямацыях і брошурах, крытыкаваў урад, апісваў яго закулісную політыку, гаварыў аб заходнім рабочым руху, а потым перашоў да сваёй мэты, даказваючы наколькі інтэлігэнцыя маніць рабочых, зацягваючы іх у політыку, каторая патрэбна толькі ім самім, і гэтым зацямяе іх бягучыя інтарэсы—барацьбу з капіталам. Адам больш маўчаў і толькі час-ад-часу адкрыта заяўляў яму, што ён Зубатаву ня верыць і лічыць непатрэбным яму адказваць. Зубатаў пратрымаў Адама ў сваім габінэце каля 4-5 гадзін. За два месяцы высідкі ў турме Зубатаў выклікаў яго да сябе на гутарку каля 6 раз. Гутаркі гэтыя скончыліся нічым для Зубатава, а т-шу Адаму яны прынясьлі высылку ў месцы „не столь отдаленные“ („Вперед“, 1923 г. № 1, стр. 95—97).

Як вынік экономізму, у Бундзе пад уплывам Зубатава ў 1902 годзе ў Менску ўтварылася „Незалежная Еўрэйская Партыя“, каторая ў сваёй тэорыі і практыцы паставіла над і кропку, каторую дагэтуль ня ставілі экономістыя. Сутнасьць сваёй ідэолёгіі партыя выявіла ў дэкларацыі такога зьместу. Еўрэйская рабочая кляса патрабуе для сябе хлеба і ведаў. Ня можна гэтыя рэальныя патрэбы рабочых прыносіць у ахвяру чужым для іх політычным мэтам. Рабочы політычна можа належыць да ўсякай партыі і ўсё-ж такі мае права абараняць свае экономічныя і культурныя інтарэсы, каторыя павінны быць мэтаю, а ня сродкам

якой-бы то ні было політычнай партыі. Партыя находзіць шкадлівым тое, што Бунд рукаводзіць эаономічнымі арганізацыямі еўрэйскіх рабочых, бо ён ёсьць політычная партыя, каторая ставіць сваёй мэтай рэволюцыянізаваць рабочых праз эаономічныя арганізацыі.

У сваёй праграме Еўрэйская Незалежная Партыя вызначае, што яе мэта зводзіцца да разьвіцьця шырокіх эаономічных арганізацый (трэд-юніёнаў, кас, клюбаў, асоцыяцый), да разьвіцьця сярод рабочых навуковых і профэсыянальных ведаў і да выхаваньня яго колектыўнага жыцьця. Далей гаворыцца, што партыя датыкаецца політычных пытанняў толькі ў той меры, у якой яны зачпляюць штодзенныя інтарэсы рабочых, што яна яднае рабочых усялякіх політычных поглядаў і, нават, зусім бяз іх.

Партыя ў Менску мела вялікі посьпех, і былі моманты, калі яна ў сваіх радох мела больш рабочых, чым Бунд. На чале яе стаялі быўшыя работнікі Бунду, падманутыя самі і падманваўшыя другіх. Пышнаю кветкаю разьвіваецца самая злосная провокацыя і данос. Па даносах зубатаўцаў ідуць арышты відных рэволюцыйных дзеячаў таго часу. Утвараецца цяжкая атмасфэра.

Але на гэтым зубатаўшчына ня спынілася. Яна скарыстала для разлажэньня рэволюцыйнага руху яшчэ і нацыянальнае пытаньне. З гэтага боку зноў было скарыстана слабое месца Бунду, каторы ў канцы 90-х гадоў паддаецца моцнаму ўплыву дробна-мяшчанскай нацыяналістычнай ідэолёгіі. Затушоўваюцца клясавыя процілегласьці і падкрэсьліваецца нацыянальная еднасьць прыгнечанага еўрэйства. Чацьверты зьезд Бунду ў 1901 годзе прымае пункт аб культурна-нацыянальнай аўтономіі. Бунд перажывае нацыяналістычны крызіс, каторы ў 1903 годзе кончыцца выхадам яго з РС-ДРП.

Зубатаў і яго староньнікі з увагай прыглядаліся да росту нацыянальнага пытання сярод еўрэйскіх рабочых. Нацыяналістычны рух яны лічылі моцнаю апораю ў барацьбе з рэволюцыйнымі настроямі. Паміж Зубатавым і Маняю Вільбушэвіч ідзе жывая перапіска па гэтым пытаньні. Зубатаў пачынае падтрымліваць сіюніцкія арганізацыі рабочых. Тут зусім выкасоўваецца, нават бундаўскі, клясавы падход да рабочай справы і замяняецца прынцыпам еднасьці нацыянальнай. У сваіх лістох да Зубатава Вільбушэвіч з захапленьнем апісвае посьпехі сіюнізму ў Менску, дзе ўжо зарадзіўся і расьце даволі хутка так званы рабочы сіюнізм (Поалей-Цыон). Зубатаў пасылае лісты сваёй карэспандэнткі Вільбушэвіч па начальству, у дэпартамант поліцыі і робіць свае увагі і прыпіскі да іх. Ён піша: „Разлучыўшыся на аснове маіх слоў з інтэлігэнцкімі забабонамі аб ненавісьці самаўладства да рабочых, уступіўшы ў рабочай справе на легальны грунт і бачачы, што дэмократызм „жыду“ нічога не дае,—мае прыцелі кінуплі полі-

тыку і завяршылі сваю легальную працу нацыянальным ідэалам. Ці ня выйгрыш гэта для нас? Ці не згаджае гэта нас з еўрэйствам у палітычных адносінах? Трэба сіонізм падтрымаць і наагул сыграць на нацыяналістычных пажаданьнях. Бліжэйшым для гэтага сродкам зьяўляецца дазваленьне жаргоннай літаратуры, якое здавальняе нацыянальны гонар“ (Д. Заслаўскі. Зубатаў і Маня Вільбушэвіч. М. 1923, стар. 51, 52, 53).

Зубатаўшчына, такім спосабам, пачала пашырацца на Беларусі, асабліва ў Менску. Зубатаўцы працавалі энэргічна, скарыстаўшы мясцовы эканомізм і нацыяналізм. Рабочыя раней ішлі за імі, дзякуючы сваёй несьвядомасьці. Забастоўкі пад кіраўніцтвам зубатаўцаў праходзілі даволі ўдачна, дзякуючы таму, што мясцовая поліцыя іх часта падтрымвала, маючы загад з цэнтру. Але хутка посьпехі зубатаўшчыны пачалі зьмяншацца.

Найперш ад усяго проціў зубатаўшчыны і Зубатава пачаў энэргічную і ўпартую кампанію Бунд. Пашыралася нелегальная літаратура: брошурны і асабліва проклямацкі. Вялася вусная прапаганда і агітацыя. Выяўлялася сутнасьць зубатаўшчыны, як сыстэмы, і роля Зубатава, як провокатара. Усё гэта рабіла, па прызнаньні самых зубатаўцаў, вялікае ўражаньне на рабочыя масы. Яны пачалі больш удумчыва адносіцца да таго, што бачылі; пачало абуджацца затуманенае клясавое пачуцьцё. Загаварыла старая ненавісьць да пагромнага рускага царызму. Вось што піша Маня Вільбушэвіч на гэтую тэму Зубатава: „Пасьля многіх з імі (рабочымі) размоў, я ўсё больш і больш прыходжу да перакананьня, што палітыка цікавіць іх вельмі мала, але яны не давяраюць і ненавідзяць урад, яны ня могуць разлучыцца з думкаю, што урад—гэта зьвер і абаронца буржуазных кляс“ (Д. Заслаўскі. Тое самае, стар. 30).

Вельмі важнай перашкодай для ўсталяваньня зубатаўшчыны была агульная палітыка царызму, каторы з зразумелых прычын ня мог не выяўляць варожых адносін да рабочага руху. Падтрымваючы адною рукою зубатаўшчыну, ён другою рукою праводзіў рэпрэсіі проціў рабочых. У Вільні палітыку рэпрэсій праводзіць фон-Валь. У красавіку 1902 году дэманстранты-рабочыя тут былі пабіты нагайкамі на Нямецкай вуліцы. На другі дзень 28 дэманстрантаў у вучастку былі высечаны. У траўні рабочы Г. Лекерт страляў за гэта ў фон-Валя, зраніў яго і быў пакаран карай на сьмерць 11 чэрвеня 1902 году. Пад уплывам рэпрэсій нарастае ў рабочых колах і ў самым Бундзе ўхіль у другі бок. Расьце лік староннікаў тэрору, як выяўленьня „арганізаванай помсты“.

Само сабой зразумела, што пры такіх умовах зубатаўшчына на Беларусі павінна прыпыніць свой далейшы разьвітак. У пачатку 1903 г.

распадаецца „Незалежная Еўрэйская Партыя“. Што датычыць да сіонізму, то ён застаецца ў дробна-буржуазных колах. Поалей-цыонізм—дзіця зубатаўшчыны і нацыянальнага прыгнечання—таксама існуе і ў далейшыя часы, але значнага пашырэння ён ужо мець ня будзе. Соцыял-дэмакратыя і Бунд на Беларусі зноў займаюць сваё звычайнае месца ў рабочым руху.

Зубатаўшчына пераносіцца на ўсход—у Маскву і асабліва ў Пецярбург. Тут яна канчаецца гапонаўшчынай і расстрэлам рабочых 9 студзеня 1905 году.

Рэвалюцыя 1905 году на Беларусі.

Як відаць з ранейшага, у пачатку ХХ стагоддзя на Беларусі існавалі моцныя рабочыя арганізацыі Бунду і РС-ДРП. Праўда, царскаму ураду ўдавалася ня раз разбіваць вяршкі гэтых арганізацый, але справа зноў папраўлялася, бо рух вырастаў з нізоў. У красавіку 1902 г. ў Беластоку збіраецца канфэрэнцыя РС-ДРП з прадстаўнікоў Бунду, Пецярбурскага Комітэту, „Паўднёвага Работніка“ і загранічнага цэнтру. Канфэрэнцыя абрала арганізацыйны комітэт для склікання другога з'езду РС-ДРП. Ня гледзячы на арышты амаль-што ўсіх удзельнікаў канфэрэнцыі, другі з'езд партыі ўсё-ж такі адбыўся ў жніўні 1903 году ў Брусэлі (Бэльгія). На з'ездзе лінія Бунду прывяла яго да выхаду з рады РС-ДРП, пасля чаго пачаў узмацняцца ў ім нацыяналістычны ўхіл. Зразумела, што РС-ДРП павінна была адразу ўтварыць на Беларусі, паралельна з бундаўскімі, свае арганізацыі, каторыя-б аб'ядналі рабочых нееўрэяў і тых еўрэяў, каторыя не стаялі на позыцыі Бунду. У 1903 годзе для Палескага абшару ў Гомлі вынікае Палескі Комітэт, а для абшару на поўначы Беларусі з пачатку 1904 году ўтвараецца Паўночна-заходні Комітэт. К пачатку рэвалюцыі соцыял-дэмакратычныя групы, падпарадкаваныя гэтым двум комітэтам, мы знаходзім амаль што па ўсіх гарадох Беларусі: у Вільні, Менску, Віцебску, Гомлі, Бабруйску, Пінску і г. д. Групы прылучаюць да сябе сотні рабочых, каторыя потым разам з бундаўскімі рабочымі стануць на чале мас, што паўсталі проці існуючага парадку.

У гэтыя-ж часы (1901 г.) арганізуецца і народніцкая Партыя соцыялістых-рэвалюцыянэраў, што вырасла з Саюзу соцыялістых-рэвалюцыянэраў. Асобныя гурткі С-Р на Беларусі з'явіліся ў 90-ыя годы. К пачатку ХХ ст. яны зліліся ў „Рабочую Партыю Політычнага Вызвалення Расіі“, каторая потым увашла ў партыю С-Р Цэнтрам РППВР быў Менск. Выдатнейшымі работнікамі партыі былі Радзівонава-Клячка (каторая потым выдала арганізацыю), Е. А. Гальперын, Г. Гершуні (будучы галава Баявой Арганізацыі С-Р), А. О. Бонч-Асмалоўскі (каторы жыве і цяпер), К. Брэшка-Брашкоўская (каторая наяджжала

ў маёнтак Асмалоўскага Блонь, пад Менскам), кровельшчык Гатоўскі і інш. У 1898 годзе Гершуні ўтварыў у Менску майстэрню варштатаў для падпольных друкавань, бюро фальшывых пашпартоў і разам з Бонч-Асмалоўскім організаваў пераправу праз граніцу як людзей, так і нелегальнай літаратуры. Попыт на ўсё гэта ў рэволюцыйных колах быў вялікі, і на Беларусь, у Менск, зьяўляліся прадстаўнікі падпольных організацый за варштатамі.

У 1900 годзе „Рабочая Партыя“ мела ў Менску, на Серабранцы, добра абсталёваную ўласную друкарню. Тут, паміж іншым, была надрукована брошура пад назваю „Свабода“, напісаная Л. М. Радзівонавай-Клячка. Зьмест брошуры меў праграмны характар. Брошура вызначае, што заданьне РППВР—дабіцца соцыялістычнага ладу. Тэрор, як сродак барацьбы з урадам, прызнаецца. Усе існуючыя ў Расіі рэволюцыйныя і опозыцыйныя групы павінны зыйсьціся ў прызнаньні бязумоўнай неабходнасьці політычнай свабоды. Прапануецца такі плян організацыі: складаецца фэдэрацыя аўтономных мясцовых груп, каторыя аб'яднаны агульнай праграмай і тактычнымі прыёмамі. Кожная група мае свой цэнтр, складзены з абраных сяброў. Мясцовы цэнтр, не адыходзячы ад агульнай праграмы, мае права прыстасоўваць організацыю да мясцовых абставін. Дэлегаты аўтономных груп складаюць вышэйшы орган, Раду партыі (С. Слетов. К истории возникновения Партии С-Р. СПб. 1917 г., стр. 98). Заканчваецца брошура так: „На соцыял-дэмократаў мы глядзімо, як на братоў: мэта адна, але шляхі розныя. Ідэя соцыял-дэмократыі атрымае права грамадзянства ў Расіі не раней, як пры існаваньні політычнай волі, а покі што мы будзем рабіць сваё, а соцыял-дэмократы хай робяць сваё... Наша партыя для Расіі—партыя цяперашняга часу. Партыя соцыял-дэмократыі—партыя наступнага за намі пэрыоду. У гэтым уся розьніца“ (Зборнік „Беларусь“. Зіміенка. Соцыялістычны рух на Беларусі. Менск. 1924 г., стр. 158). Пасьля аб'яднаньня РППВР з Партыяй С-Р у 1904 годзе была ўтворана „Паўночна-заходняя Організацыя Партыі С-Р“, якая складалася з Віленскага, Менскага, Беластоцкага, Віцебскага, Гомельскага і другіх комітэтаў.

З пачатку 90-х гадоў на Беларусі зьяўляюцца і польскія соцыялістычныя організацыі: Соцыял-Дэмократычная Партыя Польшчы і Літвы і Польская Соцыялістычная Партыя (ППС). Першая партыя стаяла на чыстым клясавым грунце і зьяўлялася строга вытрыманай марксыцкай організацыяй. На чале партыі стаялі такія выдатныя рэволюцыянэры-марксыстыя, як Роза Люксембург, Мархлеўскі і Дыкштэйн, аўтар вельмі пашыранай у свой час і вельмі каштоўнай кніжачкі „Хто чым жыве“. Зусім не такою была Польская Соцыялістычная Партыя. Нацыянальнае польскае пытаньне і вызваленьне польскага гаспадарства ад улады рускага царызму яна ставіла на першае месца. Соцыяльная яе праграма

была хутчэй народніцкая, чым марксыцкая. У ППС куды больш, чым У Бунда, адчуваецца недавер'е да рускай рэволюцыі і да рускай рабочай клясы. Дробна-буржуазны нацыяналізм гэтых партый у пачатку 1900 гадоў расьце пад уплывам нацыянальнага ўціску, каторы пануе на Беларусі.

Побач з нацыянал-соцыялізмам еўрэйскім і польскім, толькі крыху пазьней ад іх, зараджаецца на Беларусі пры дапамозе сяброў Польскай Соцыялістычнай Партыі і беларускі нацыянал-соцыялізм. Алесь Бурбіс, сучасьнік і удзельнік тагочаснага соцыялістычнага руху, так апісвае гэтае зьявішча:

„Узімку 1902 году частка моладзі соцыялістычнага кірунку разам з беларусамі (выхаванымі ў польскай культуры), працаваўшымі ў організацыях ППС на Беларусі, засноўваюць „Беларускую Рэволюцыйную Партыю“. Радзілася яна ў Менску, дзе працавалі студэнты Пецярбурскага унівэрсытэту—Антон Луцкевіч (Антон Навіна), Іван Луцкевіч, Казюк Кастравіцкі (Каганец), работнік Віктар Зелязей і інш. Адначасна ўтвараюць організацыю гэтай партыі і ў Вільні—студэнт-тэхнолёг Пранцыск Умястоўскі (Дзядзька Пранук), гімназісты Аляксандар Бурбіс (Піліп) і інш., а таксама ў Пецярбурзе—студэнт-тэхнолёг Вацлаў Іваноўскі (Вацюк Тройца), курсыстка Алёіза Пашкевіч (Цётка). Спачатку гэта партыя апрацаванай праграмы ня мела. Яна распаўсюджвала надрукаваныя заганіцай творы Ф. Багушэвіча, выразна адзначаючыя соцыяльную несправядлівасьць і клічучыя беларускія народныя масы да практычна-рэволюцыйнай працы. Яна друкуе ў Лёндоне кніжку яго твораў на папіроснай паперы пад назвай „Песьні“ з надпісам на вокладцы: „С разрешения Синодальной типографии“. Першая проклямацыя гэтай партыі была надрукована на гэктографе ў 1902 годзе і прызначалася для пашырэння сярод беларусаў-каталікоў Віленшчыны; напісана яна была папольску Лявонам Малецкім у Вільні і пачыналася словамі: „Widzieliście zapewna biedną chlopską wynędziałą szkarę“. Яна была надрукована і ў лютаўскім нумары заганічнага „Пшэдсвіту“. У тым-жа 1902 годзе партыя зьмяніла сваю назву на „Беларускую Рэволюцыйную Грамаду“. З найбольш энэргічных працаўнікоў БРГ магчыма адзначыць, апрача вышэйназваных,—Фэлікса Стэцкевіча (Аганёк), студэнта Пецярбурскага унівэрсытэту, родам з Шчучына Віленскай губэрні, Лідзкага павету, студэнта Матусевіча, студэнта Рыскага політэхнікуму А. Ёласава. У 1903 годзе адбыўся першы зьезд партыі, які прыняў агулам праграму ППС; ён пастанавіў дабівацца краёвай аўтономіі Беларусі з соймам у Вільні й культурна-нацыянальнай аўтономіяй для нацыянальных меншасьцяў на Беларусі і наказаў распрацаваць зямельную праграму на аснове конфіскацыі бяз выкупу маёнткаў паноў, казённых земляў і інш. На гэтым зьездзе БРГ пастанаўляе назы-

вацца „Беларускай Соцыялістычнай Грамадой“ (Вестник Наркомпро-са Белоруссии. 1921 год, X, № 1, стр. 6-7).

Так зьявілася першая соцыялістычная партыя на Беларусі, стаў-шая на мясцовы беларускі нацыянальны грунт і паставіўшая сабе за мэту развязаць беларускае нацыянальнае пытаньне. Царызм завастрыў нацыянальныя ўзаемаадносіны на Беларусі. Ён паставіў у палажэньне інародцаў еўрэяў, палякоў і беларусаў-каталікоў, а беларусаў-права-слаўных сілком падганяў у лік вялікарусаў. Гэта прывяло на Беларусі да ўтварэньня нацыянал-соцыялістычных партый, як Бунд, ППС і Бел. Соц. Грамада. Бунд прагнуўся абхапіць колы гарадзкога і местачковага працоўнага еўрэйскага жыхарства. Што датычыць да БСГ, то яна па-кіравалася на беларускую вёску. Тут яна пачала гуртаваць наўкола сябе вясковую працоўную інтэлігэнцыю, вяскова-гаспадарскіх рабо-чых і сялян.

У 1904 годзе на Беларусі ўтвараецца яшчэ адна нацыянал-соцыя-лістычная партыя пад назваю „Соцыялістычная Партыя Беларусі“. Партыя знаходзілася таксама, як і БСГ, пад уплывам Польскай Со-цыялістычнай Партыі. Сваю працу партыя пашырыла ў Горадзеншчы-не і заходняй частцы Меншчыны. На чале партыі стаялі ўрадженцы Горадзеншчыны, варшаўскія студэнты браты Трускаўскія, М. Фальскі, студэнт-агроном родам з Меншчыны А. Жаба і інш. Ня глядзячы на тое, што СПБР і БСГ абедзьве былі пад уплывам ППС, тым ня менш паміж імі былі нейкія прынцыповыя нязгоды, і яны працавалі кожная асобна. Устанавіць пункты супярэчнасьцяў паміж СПБР і БСГ мы ня маем магчымасьці, бо ня ведаем праграмы СПБР. Нам толькі вядома, што ў восень 1904 году з боку БСГ былі зроблены спробы згаварыцца з прадстаўнікамі СПБР наконт аб'яднаньня працы, для якое мэты вяліся перагаворы раней у Варшаве, потым у Горадні і Менску. Гэтыя перагаворы ні да чаго не прывялі, і СПБР увесь час працавала асобна ад БСГ. Партыя існавала нядоўга. З 1906 году вестак аб ёй мы ўжо ня маем.

Такім спосабам, як мы бачым з ранейшага, рэволюцыйныя сілы на Беларусі ў пачатку XX ст. ужо былі добра арганізаваны. Беларусь магла ўступіць у рэволюцыйную барацьбу разам з усёй Расіяй.

Па ўсёй імперыі адчуваецца, што стары царска-самаўладны лад перашкаджае эаномічнаму разьвіцьцю дзяржаўнага арганізму. Не га-ворачы ўжо пра сялянства і значна вырасшы пролетарыят, самаўладз-тва сваёю апекаю душыла і прамыслова-гандлёвую сярэдняю буржуа-зію. Самаўладзтвам былі незадаволены ўсе соцыяльныя групы грама-дзянства, апроч невялікай кучкі фэўдальна-дваранскай арыстократыі і буйнай буржуазіі, меўшай скарбовыя заказы і концэсіі. Насьпявала

шырокая опозыцыя незадаволеных царызмам. Набліжалася доўга гадо-
ваная рэволюцыя.

Пачалося з вайны. У самым пачатку 1904 году, дзеля выгад куч-
кі прыдворных спекулянтаў, імперыя абвясціла вайну Японіі. Царызм
спадзяваўся, што яму нічога ня будзе каштаваць разьбіць сілы малень-
кай Японіі. „Шапкамі закідаем“. А пры пабеднай вайне ўтварыцца
як-бы політычная аддушнына, праз якую выйдзе незадаваленыя урадам
і ўвойдзе падняты патрыотычны настрой. Але надзеі ураду ня спраў-
дзіліся. Вайна ад самага свайго пачатку пашла няўдачна. Ня гледзячы
на вымуштраванасьць рускага салдата, няўдача за няўдачаю падалі на
рускую армію, дрэнна з’арганізаваную і дрэнна дагледжаную. Паў-
тарылася Крымская кампанія, толькі ў большым маштабе: стрэльбы
не палілі, снарады ня ўзрываліся, вярхі кралі, як маглі і ўмелі, пілі
і распусьнічалі, а нізы ці паміралі, ці рэволюцыянізаваліся. Вайна,
такім спосабам, павялічвала рэволюцыйны настрой у імперыі.

Што датычыць Беларусі, то тут, апроч таго, вайна выклікала
прамысловы крызіс. Тавары польскай і беларускай прамысловасьці
звычайна мелі шырокі рынак на Далёкім Усходзе. Вайна заняла за-
лезныя калей на Ўсход для сваіх мэт і, такім спосабам, зачыніла ры-
нак збыту. Фабрыкі і іншыя прадпрыемствы пачалі скарачаць свой
выраб, а некаторыя і зачыняцца. Расло безрабоцьце. На гэтым фоне
ўзрастаў рабочы рух па гарадох. Крызіс у горадзе закрануў і вёску,
катарая згубіла і без таго малы заробтак. Мацней стала душыць яе
малазямельле і панская эксплёатацыя. І на вёсцы ўзрастае рэволюцый-
ны настрой. Яна глуха шуміць. Усюды пачынаюць паступаць усё чась-
цей і часьцей справы аб самавольных парубках дрэва ў казённых,
удзельных і панскіх лясох, аб самавольнай пасьцьбе быдла на панскіх
землях.

Лібэральных банкетаў, каторыя шырока хваляю абхапілі ў во-
сень 1904 году Расію, на Беларусі было вельмі мала. Тут ня было
таго земства, наўкола каторага групавалася лібэральная „банкетная“
опозыцыя ў Расіі. Што датычыць гарадскога самакіраваньня, то яно
найчасьцей групавала наўкола сябе ці польскіх, ці рускіх нацыяналістых-
чорнасотнікаў. Некалькі банкетаў утварыў „Еўрэйскі Саюз Роўнапраўя“.
У Менску лібэралы арганізавалі банкет у будынку гарадской думы.
Была прапанавана рэзолюцыя з запатрабаваньнем констытуцыі. Бан-
кет скончыўся заарыштаваньнем на некалькі гадзін аднаго з палякоў-
адвакатаў і перапіскай асоб, прысутных на банкете. Зразумела, што
ніякага ўплыву на жыцьцё ні ў Расіі, ні тым больш на Беларусі
банкеты ня мелі.

Стрэлы, накіраваныя ў пецярбурскі пролетарыят 9 студзеня
1905 году, палажылі пачатак рэволюцыі і на Беларусі. Тут пролета-

рыят адгукнуўся на гэтыя стрэлы стачкамі. У Вільні забастоўка цягнулася 3 дні і абхапіла каля 4.000 рабочых. Менск баставаў 3 дні. У Гомлі баставалі цэлы тыдзень каля 2.000 рабочых. У Крынках Горадзенскай губэрні баставалі каля 2.000 рабочых. Яны захапілі ў свае рукі мястэчка, і поліцыя цэлы дзень не магла туды ўвайсьці. У Віцебску баставалі 6 дзён 1.200 рабочых. Забастоўкі ў сярэднім ад 2 да 4 дзён адбыліся ўва ўсіх губэрскіх і павятовых гарадох Беларусі, а таксама і ў іншых прамысловых пунктах. Для аднастайнага кіраўніцтва рабочым рухам паміж рознымі соцыялістычнымі партыямі адбываліся згоды. Такія згоды вядомы, напр., у Вільні, Менску, Бабруйску і г. д.

Рух перакінуўся ў вёску, каторая пачала барацьбу з буйным і сярэднім земляўласніцтвам. Барацьба была ўпартая і зацяжная. Разгар яе падае на вясну і лета 1905 году, а цягнецца яна аж да 1907 году. Ёдзе адкрытая самавольная парубка лесу, заворваецца панская зямля. Палаюць мясцамі панскія маёнткі, стагі і г. д. Былі здарэньні забойства больш абрыдлых паноў. Тэрор проці паноў атрымаў большае развіцьцё ўва Ўсходняй Беларусі, у губэрнях Віцебскай, Магілёўскай і часткай Менскай. Там нават утварыліся па вёсках баявыя дружыны. У заходняй частцы Беларусі, Літве і Польшчы мы спатыкаемся ўжо з больш арганізаванай барацьбой, накіраванай супроць панскага земляўласніцтва. Тут, як сродак барацьбы, ужываецца стачка. Прымаючы удзел у вяскова-гаспадарскіх стачках, сялянства, з аднаго боку, руйнавала моц панскай гаспадаркі, з другога боку—павялічвала для пастаянных батракоў і падзённых рабочых зароботную плату, каторая на Беларусі была вельмі нізкаю. Малазямельце і беззямельце гналі тут селяніна прадаваць за бясцэн сваю рабочую сілу на панскім двары. Трэба адзначыць, што галоўную ролю ў сялянскім рэвалюцыйным руху гралі батракі, за каторымі йшлі ня толькі сяляне-беднякі, але й сярэдніякі. Што датычыць да заможнага беларускага сялянства, каторае за часы існаваньня сялянскага пазямельнага банку да старых надзелаў нешта яшчэ дакупіла, то яно не спачувала руху з прычын зразумелых. Разам з засьцянкаваю і фальварковаю шляхтаю яно было воража настроена да рэвалюцыі і трымала сябе пасыўна.

У жніўні 1905 году зьявілася пастанова царскага ўраду аб так званай булыгінскай Думе, надзеленай законарадчымі правамі. Усе соцыялістычныя партыі на Беларусі, апроч адных меншавікоў, абвясьцілі гэтай Думе бойкот. На чале барацьбы з Думай на Беларусі становіцца Бунд і арганізуе шырокую кампанію бойкоту выбараў у Думу. Рэвалюцыйны рух ня спыняецца. Кастрычнікавая забастоўка руйнуе булыгінскую Думу. 17 кастрычніка Мікалай II выдае маніфэст аб констытуцыі, а 21—маніфэст аб амністыі за політычныя праступствы.

У. Ігнатоўскі. Гісторыя Беларусі.

Забастоўка пракацілася па ўсёй Беларусі з маніфэстацыямі і тэрорыстычнымі актамі, каторыя былі адказам на стрэлы ў маніфэстантаў з боку мясцовай улады. Як і ў студзені, рэволюцыйны рух на Беларусі праходзіць ня толькі па гарадох; ён глыбока закранае вёску. Беларускае сялянства скідае валасную адміністрацыю, праганяе земскіх начальнікаў, стражнікаў і г. д., чакае вясны, каб захапіць панскую зямлю.

У канцы лістапада 1905 году рабочыя Пецярбургу ўтварылі Савет Рабочых Дэпутатаў, каторы 2 сьнежня выдаў свой вядомы маніфэст. У Менску маніфэст быў атрыман 5 сьнежня і надрукован для пашырэння ў ліку 5.000 экз. Вынікла пытаньне аб утварэньні Саветаў Рабочых Дэпутатаў і на Беларусі: у Вільні, Беластоку і другіх рабочых цэнтрах. Саветы ня былі ўтвораны, дзякуючы таму, што бундаўцы і польскія соцыялісты не згадзіліся на іх. Вельмі хутка самаўладства, сабраўшы ўсе свае сілы, пачало рашучую барацьбу з рэволюцыйным рухам. Пецярбурскі Савет быў заарыштован. Ува ўсе буйныя рабочыя цэнтры былі пасланы войскі, у паўсталыя вёскі—карныя атрады. Зноў пачалася забастоўка. 8 сьнежня далучыўся да яе Менск, 12 сьнежня—Вільня. Пролетарская Масква пакрылася барыкадамі. Палажэньне царызму было вельмі няцьвёрдае. Толькі неарганізаванасьць рэволюцыйных сіл дае яму магчымасьць атрымаць перамогу над рэволюцыяй. Маскоўскае паўстаньне прыпынена, рэакцыя атрымала верх як у Расіі, так і на Беларусі. Пашлі масавыя расстрэлы, арышты, высылкі і г. д. Для Беларусі рэакцыя, апроч таго, прынесла еўрэйскія пагромы (Гомель, Беласток і інш.).

Разам з політыка-соцыяльным пытаньнем, рэволюцыя на Беларусі падняла і нацыянальнае пытаньне. У 1903 годзе, як мы казалі вышэй, Бунд выступіў з радоў РС-ДРП. Рэволюцыя 1905 году зноў паставіла пытаньне аб сьціслым злучэньні ўсіх нацыянальных арганізацый соцыял-дэмократыі. Вынікала пытаньне аб злучэньні Бунду з РС-ДРП. Адна частка Бунду ня была прыхільнаю да злучэньня. За два гады асобнага існаваньня Бунду яна звыклася з такім яго палажэньнем і хацела захаваць на далейшыя часы поўную яго незалежнасьць і самастойнасьць. Былі супраціўнікі такога погляду. Яны лічылі, што Бунд павінен увайсці ў РС-ДРП з захаваньнем у складзе яе самастойнасьці сваёй арганізацыі. У красавіку 1906 году ў Стокгольме сабраўся ІV зьезд РС-ДРП. Зьезд прыняў праэкт аб'яднаньня Бунду з РС-ДРП. На аснове яго Бунд уваходзіць у склад РС-ДРП, як арганізацыя еўрэйскага пролетарыяту, неабмяжованая ў сваёй дзейнасьці раённымі рамкамі. Ён прымае агульную праграму партыі і пастановы агульна-партыйных зьездаў. У гэтых рамках па пытаньнях агітацыі, прапаганды і арганізацыі Бунд мае самастойнасьць. Ён мае мясцовыя арганізацыі, цэнтральныя ўстановы і зьезды. Арганізацыі Бунду

пасылаюць сваіх прадстаўнікоў на агульна-партыйныя зьезды і канфэрэнцыі; Бунд мае сваіх прадстаўнікоў у ЦК партыі, лік іх вызначаецца па згодзе між ЦК Бунду і ЦК партыі. На міжнародных соцыялістычных конгрэсах у дэлегацыі ад партыі павінны быць і прадстаўнікі Бунду. У верасьні 1906 году пытаньне аб аб'яднаньні з РС-ДРП было пастаўлена і на VII зьездзе Бунду. Яшчэ да зьезду гэтае пытаньне было разгледжана па організацыях Бунду і дзеля гэтага на самым зьездзе доўга над ім ня спыняліся. Зьезд большасьцю 48 галасоў проціў 20 вынес такую пастанову: зацьвердзіць прынятыя IV зьездам РС-ДРП умовы аб'яднаньня і абвясціць аб'яднаньне Бунду з РС-ДРП адбытым. У канцы пастановы ёсьць такі дадатак: „Зьезд заяўляе, што, уступаючы ў РС-ДРП і прымаючы яе програму, Бунд не зьмяняе свае програмы па нацыянальным пытаньні, і што гэта праграма, прынятая VI зьездам Бунду, можа быць пераменена ці выкасавана толькі зьездам Бунду“.

Такім спосабам, як мы бачым з вышэйпаданага, злучэньне Бунду з партыяй адбылося, але яно было толькі формальным. Аб'яднаных організацый Бунду і РС-ДРП і пасля злучэньня ня было як у цэнтры, так і на мясцох. Бунд увашоў у партыю, як самастойная організацыя еўрэйскага пролетарыяту. Адбытае аб'яднаньне было пабудована на прынцепах нацыянальнага разьмежаваньня. Поруч з тым, Бунд паступова ўсё больш і больш адходзіў ад бальшавіцкай фракцыі партыі і збліжаўся з меншавіцкаю. У 1911 годзе ён дашоў да сьціслага організацыйнага зьвязку з меншавікамі. Гэты зьвязак трываў аж да самага канца 1918 году.

Побач з Бундам, на Беларусі працуе, як мы казалі вышэй, і другая нацыянал-соцыялістычная партыя—Беларуская Соцыялістычная Грамада. Дзякуючы спэцыфічным умовам жыцьця на Беларусі, у ёй, як і ў Бундзе, віднае месца займае нацыянальнае пытаньне. Соцыялістычная частка яе програмы няясная. Партыя вядзе жывыя зносіны і мае цесную сувязь з ППС. Даволі часта па практычных пытаньнях яна контактуе сваю працу з партыяй С-Р. Пасьля спаду рэволюцыйнай хвалі, Грамада, як і ўсе другія соцыялістычныя партыі, хаваецца ў падпольле. З організацыйнага боку ўтвараюцца 2 краёвыя камітэты партыі, першы ў Менску і другі—у Вільні. Партыя выдае пры дапамозе ППС рад проклямацый у беларускай мове, разьлічаных на вясковага чытача.

У канцы 1905 году Б. С. Грамада заснавала ў Менску падпольную беларускую друкарню. Друкаром у ёй быў Ф. Стацкевіч, каторы навучыўся гэтай справе заганіцаю ў Галіцыі, куды ў свой час для гэтай мэты пасылаўся партыяй. Зразумела, што, дзякуючы гэтаму, друкарская праца Грамады значна паляпшаецца і пашыраецца. Асаблівым посьпехам сярод мас карыстаюцца вершы рэволюцыйнэркі-поэтэсы

Цёткі (А. Пашкевіч): „Мора“, „Хрэст на свабоду“, „Пад штандарам“ і інш. Адозвы і вершы, надрукованыя Грамадой, найчасьцей абходзяць соцыяльныя пытаньні і абмяжоўваюцца політычным зьместам. Першае месца займае барацьба з рускім самаўладзтвам. Кідаецца ў вочы замена лёзунгу „Пролетары ўсіх краёў, злучайцеся!“ на лёзунг „Праца вітая*) бедната ўсіх краёў, злучайцеся!“ Гэты факт гаворыць нам аб тым, што БСГ пачынае глядзець на сябе хутчэй як на сялянскую, чым пролетарскую організацыю.

Беларускаю друкарняю і беларускаю моваю карыстаюцца для сваіх адозваў і проклямацый і іншыя падпольныя організацыі краю. Беларускай мовай карыстаецца, напрыклад, нават літоўская падпольная організацыя „Драў-час“ („Таварыш“), каторая потым прымае назву літоўскай Соцыял-Дэмакратычнай Рабочай Партыі. Асабліва часта карыстаецца беларускаю моваю „аграрная група“ РС-ДРП для больш пасьпешнай працы сярод беларускага сялянства. Часам карыстаюцца беларускаю моваю звычайныя вясковыя (раённыя) організацыі РС-ДРП, каторым прыходзіцца працаваць сярод вясковага жыхарства. Вядома, напрыклад, што раённая капільская організацыя, у каторай працуе беларускі пясняр-пролетары Цішка Гартны (Д. Жылуновіч), выдае ў беларускай мове падпольны гэктографаваны журнал пад назваю „Голас нізу“. Гэтым журналам вельмі зацікавіўся ў свой час вядомы рускі пісьменьнік Максім Горкі (Пяшкоў).

Бел. Соц. Грамада імкнецца працаваць і найчасьцей працуе ў вёсцы. Ужо перамена партыйнага лёзунгу з чыста пролетарскага на працоўна-бядняцкі гаворыць аб гэтым імкненьні Грамады ў бядняцкія вясковыя колы. І трэба прызнаць, што агітатары Б. С. Грамады забіраліся вельмі часта ў такія глухія вясковыя куткі, куды дагэтуль ніякая соцыялістычная агітацыя і пропаганда не пападала. Асаблівую увагу Грамада зьвярнула на працу сярод вяскова-гаспадарскіх рабочых у маёнтках. Наўкол рабочых групавалася наагул беларуская сялянская бедната, каторая, дзякуючы малазямельлю і беззьямельлю, павінна была за бясцэн прадаваць сваю працу ў панскіх маёнтках.

Яшчэ ў сакавіку 1905 году ў Менску сабраўся першы сялянскі зьезд. Тут уплыў Грамады быў вельмі моцны. Гэта відна ўжо з таго, што зьезд, апроч пастановы, каб адабраць зямлю ад паноў, касьцёлаў, царквей, манастыроў і г. д., ухваліў патрэбу для Беларусі краёвай аўтономіі з соймам у Вільні, што бязумоўна магло выходзіць толькі ад работнікаў Грамады. Як вынік зьезду, організуецца Грамадою ў тым-жа 1905 годзе Беларускі Сялянскі Саюз, каторы організацыйна ўстанаўляе пастаянную сувязь БСГ з беларускаю вёскаю. Да нас дашла невялічкая лістовачка пад загалоўкам „Беларускі Сялянскі Саюз“,

*) Працоўная.

выданая ад імя комітэту саюзу. Тут вызначана, што Дума, якую царскі урад абяцае склікаць, ня дасьць карысьці сялянству і дзеля гэтага яму зусім непатрэбна. Усе сяляне павінны дабівацца скліканьня Ўстаноўчага Сойму з прадстаўнікамі ад сялянства. Толькі ён адзін можа здаволіць, як належыць, патрэбы сялянства. Усе землі, лясы, рэкі, вазёры і нетры павінны перайсьці ў рукі ўсяго народу. Зямлёю павінен карыстацца толькі той, хто сам на ёй працуе. Самы парадак перадачы прыроднага багацьця народу павінны ўстанавіць па справядлівасьці народныя прадстаўнікі кожнага краю.

У студзені 1906 г. адбываецца другі зьезд Бел. Соц. Грамады. На зьездзе апрацоўваецца нарыс праграмы партыі. Афармляецца дэвіз, каторы ўвашоў у карыстаньне яшчэ ў канцы 1905 году: „Працоўная бедната ўсіх краёў, злучайся!“ Пачынаецца нарыс праграмы так: „Беларуская Соцыялістычная Грамада ёсьць організацыя соцыяльна-політычная беларускага працоўнага народу; (яна) хоча раскідаць цяперашні капіталістычны парадак і аддаць у рукі ўсяго народу зямлю, сьнасьці рабочыя і ўсе спосабы камунікацыі для супольнага ўладаньня. У гэтай рабоце найбольшая завада—цяперашняя політычная няволя, загэтым БСГ за найблізшую політычную мэту мае: скінуць самаўладства ў Расіі разам з пролетарыятам усіх народаў Расійскага гаспадарства“. Зьезд асабліва дэтальна спыняецца на аграрным пытаньні, выходзячы з таго, што Беларусь ёсьць наагул краіна вяскова-гаспадарская. З боку дзяржаўнага зьезд ухваліў: Беларусь павінна быць аўтономнай рэспублікай з соймам у Вільні; як такая, яна павінна ўваходзіць у склад Расійскай Дэмакратычнай Фэдэрацыйнай Рэспублікі. Зьезд, апроч праграмы, апрацаваў організацыйную ўставу і абраў Цэнтральны Комітэт з 4 асоб: Антона і Івана Луцкевічаў, Вацлава Іваноўскага і Алеся Бурбіса.

Пасьля зьезду праца Грамады на нейкі час моцна пашыраецца Грамада закладае сувязі і з гарадзкімі рабочымі. Яна праводзіць у

Жабракі.

Менску амаль што двухмесячную забастоўку шаўцоў, забастоўку парыкмахераў і г. д., організуе культурна-асветныя рэволюцыйныя гурткі сярод вучнёўскай моладзі, напр., у віленскім настаўніцкім інстытуце, віленскай і менскай духоўных сямінарыях, віленскай, менскай, магілеўскай гімназіях і г. д. Улетку 1906 году партыя наладзіла і правяла вяскова-гаспадарскія забастоўкі. Яны асабліва ўдаліся пры зборы бульбы ў Віленскай і Менскай губэрнях (бульбяныя забастоўкі). Вядзецца праца сярод гарадзкіх і вясковых настаўнікаў.

У сьнежні 1905 году быў найвышэйшы пад'ём рэволюцыі, каторы выявіўся ў рэволюцыйнай збройнай барацьбе рабочых за ўладу ў Маскве. Паўстаньне рабочых было задушана. Рэволюцыя пачала зніжацца, каб зноў падняцца толькі ў лютым і кастрычніку 1917 году. Пачалася рэакцыя, каторая асабліва ўзмацнілася летам у 1906 годзе пасля разгону I Думы (9-VII). Зразумела, што рэакцыя перакінулася і на Беларусь. Пачаліся арышты, ссылкі, турма і катарга для ўдзельнікаў рэволюцыі, што не магло не адбіцца на падпольных арганізацыях па Беларусі. Яны аслаблі і ў колькасьці і ў якасьці. Сярод дробна-буржуазнай партыйнай інтэлігэнцыі зьяўляецца плынь так званнага легалізму і ліквідатарства. Легалістыя лічылі, што пры існаваньні падпольнай партыі цэнтр цяжасьці працы павінен легчы на скарыстаньне легальных магчымасьцяў (Дума, прэса, рабочыя клубы, профсаюзы). Ліквідатары ішлі яшчэ далей і даходзілі да думкі скасаваньня падпольных арганізацыяў. Легалізм і ліквідатарства зьявіліся ў Бундзе і ў Грамадзе. Легалізм у Грамадзе выявіўся ў заснаваньні першай легальнай беларускай газэты і ў канцэнтрацыі працы грамадаўцаў наўкол гэтай газэты.

Міжрэволюцыйныя часы (1905—1917 г. г.).

Першая легальная беларуская газэта „Наша Доля“ адчынілася ў Вільні ў верасьні 1906 году. Зразумела, што быць штодзённай газэтай „Наша Доля“ не магла, бо ня было ні сілы, ні сродкаў. Яна выходзіла раз у тыдзень і мела форму журналу з рысункамі. На чале газэты стаялі сябры Цэнтральнага Комітэту Беларускай Соцыялістычнай Грамады: Іван і Антон Луцкевічы і Вацлаў Іваноўскі. Апроч іх, дзейны удзел у газэце прымаюць А. Уласаў, Я. Купала (Я. Луцэвіч) і Я. Колас (К. Міцкевіч). Апошні супрацоўнічае ў газэце, адбываючы кару ў менскім вастрозе за тое, што належаў да настаўніцкага саюзу, які залажыўся быў улетку 1906 году ў сяле Мікалаеўшчыне Менскага павету. Вялікім цяжарам на газэту падае той факт, што яна павінна друкавацца ў двух выданьнях: адно кірыліцаю, а другое лацінкаю, каб часопісь маглі чытаць і беларусы-праваслаўныя, якія ўмелі чытаць паруску, і беларусы-каталікі, якія чыталі папольску. Як газэта легальная, яна, зра-

зумела, не магла быць і ня была газэтай соцыялістычнай па свайму зьместу. У рэдакцыйным артыкуле 1 нумару было толькі вызначана што газэта ставіць сваёю мэтаю абараняць інтарэсы вясковага люду і нясьці яму асьвету ў зразумелай для яго мове. Ня глядзячы на такую, на наш погляд, нясьмелую заяву, ня глядзячы на тое, што новая газэта ў самай рэчы была ня клясава-соцыялістычнай, а нацыянальна-дэмакратычнай, яна для тых часоў рэакцыі была занадта радыкальнаю і вельмі непакоіла адміністрацыю. На газэту адразу пасыпаліся кары, як з мяшка. З першых 6 нумароў 5 было конфіскавана, а на шостым яна зусім была забаронена.

Энэргія выдаўцоў і культурны пад'ём сярод беларускіх інтэлігэнцкіх кругоў далі магчымасьць зноў зьявіцца ў сьвет беларускаму друкаванаму слову. Праз два месяцы (у лістападзе), замест прыпыненай адміністрацыяй „Нашай Доля“, пачала выходзіць „Наша Ніва“. Увакол новай газэты згуртаваліся ранейшыя культурнікі з дадаткам новых, больш правых элемэнтаў. Дзякуючы гэтаму, новая газэта была правейшаю за „Нашу Долю“. З клясавым кірункам яна зусім парвала і стала на грунт адзінага нацыянальнага фронту. Дэвізы часопісі зьмешчаны ў рэдакцыйным артыкуле № 1 „Нашай Нівы“. Там напісана так: „Ня думайце, што мы хочам служыць толькі ці паном, ці адным мужыком. Не, ніколі не! Мы будзем служыць усяму беларускаму пакрыўджанаму народу; пастараемся быць люстрам жыцьця, каб ад нас, як ад люстра, сьвет падаў у цёмнасьць. Мы будзем старацца, каб усе беларусы, што ня ведаюць, хто яны ёсьць, зразумелі, што яны беларусы і людзі, каб пазналі свае правы і памаглі нам у нашай рабоце“. Газэта абвяшчае, што яна ня будзе служыць „адным мужыком“. Выходзіць, што, апроч пакрыўджаных мужыкоў, яна будзе служыць і „пакрыўджаным паном“, каб яны зразумелі, што яны не палякі, ня рускія, а беларусы і ў дадатак да гэтага—людзі. Бязумоўна, газэта ў апошнім выпадку далёка пашла па шляху нацыянальнага фронту і дагаварылася да абсурду. Ясна, што паны не патрабавалі абароны сваіх чалавечых праў.

У рэдакцыйным артыкуле вызначана і тая тактыка, катораю газэта будзе карыстацца, праводзячы ў жыцьцё свае лёзунгі. Там сказана, што газэта „ня будзе пісаць громка, будзе пісаць спакойна, цьвёрда, кідаючы ўсім праўду ў вочы“. Дзякуючы сваім скромным дэвізам і нягромкасьці сваіх слоў, газэта неяк праіснавала аж да вайны 1914 году, зрабіўшыся проста лібэральнай газэтай і адбіваючы на сабе ліхалецьце цяжкай эпохі глыбокай апошняй царскай рэакцыі. Трэба ўсё-ж такі прызнаць, што „Наша Ніва“ часта выходзіла з рамак сваіх дэвізаў і тактыкі. Паміж яе радкамі часта знаходзім мы здаровыя

думкі. Часта яна ня толькі громка гаворыць, нават крычыць. Але ўдары рэакцыі зноў гоняць яе ў русло лібэралізму.

Рэакцыя налажыла сваю пячатку нават на такую моцную арганізацыю, як Бунд. Еўрэйскія пагромы, каторыя пасля 17 кастрычніка пракаціліся па паўдні Расіі, перакінуліся і на Беларусь, у Магілёўшчыну, Меншчыну і Горадзеншчыну. Гэта была помста еўрэйскім працоўным масам за удзел у рэвалюцыі з боку царызму. Пагромы выклікалі шырокую эміграцыю еўрэйства ў Амэрыку. Зразумела, што і пагромы і эміграцыя найбольш закранулі бяднейшую наагул і пролетарскую ў асобку частку еўрэйства. А гэта ў сваю чаргу балюча ўдарыла па арганізацыі Бунду, каторая губіла для Беларусі сваіх сяброў, аддаючы найбольш пролетарскую сваю частку соцыялістычным арганізацыям Амэрыкі. Памалу ў арганізацыі Бунду ўсё больш і больш брала перавагу дробна-буржуазная і інтэлігэнцкая стыхія. Бунд пакаціўся па нахільнай плошчы да меншавізму і легалізму.

Бунд пачынае цікавіцца і прымаць удзел у разьвязваньні такіх пытанняў, каторыя зусім не павінны датычаць яго, як клясавай арганізацыі. Бунд, напрыклад, прыняў жывы удзел у такім пытаньні, як дзень адпачынку для еўрэйскіх прадпрыемстваў. На аснове закону 15 лістапада быў устаноўлен абавязковы адпачынак у нядзелю для ўсіх бяз выключэньня прадпрыемстваў і рабочых, да якой-бы веры яны ні належалі. Да гэтага закону еўрэйскія прадпрыемствы і рабочыя сьвяткавалі суботу, а ў нядзелю адчыняліся на 5-6 гадзін. Пасля закону ад 15 лістапада еўрэйскія прадпрыемствы папалі ў палажэньне, калі ім трэба было сьвяткаваць і суботу, на аснове закону Майсея, і нядзелю, на аснове царскага закону. Такое сьвяткаваньне двух дзён у тыдзень наносіла эканамічную страту прадпрыемцам і рабочым еўрэям і было карысна для хрысьціянскіх прамысловых і гандлёвых прадпрыемстваў, каторыя сьвяткавалі толькі нядзелю, а ў суботу ня мелі конкурэнтаў—еўрэйскіх прадпрыемстваў. Дробна-еўрэйская буржуазія разьдзьмухала пытаньне аб абавязковым дні адпачынку ў вялікае нацыянальнае пытаньне. Бунд таксама быў захоплен гэтым рухам.

У часы рэакцыі нацыянальнае пытаньне ў Бундзе пачынае займаць першае месца, адсоўваючы далёка назад клясавыя праблемы. У партыйнай бундаўскай прэсе мы знаходзім вялікі лік артыкулаў аб разьвіцьці еўрэйскай культуры, барацьбе за роўнапраўнасьць і пашырэньне еўрэйскай мовы, за культурна-нацыянальную аўтономію і г. д. Бунд прымае дзейны удзел у руху, каторы падняўся навакол пытаньня аб утварэньні сьвецкай еўрэйскай абшчыны. Бунд лічыў, што органы абшчыны, абраныя на аснове агульнага, роўнага, простага і паэтамнага галасаваньня, будуць тэю базаю, на каторай будзе будавацца культурна-нацыянальная аўтономія. Бунд паставіў сабе за мэту ўцяг-

нуць у гэты дэмакратычна-нацыянальны рух рабочых, што яму часта і ўдавалася. Шмат энэргіі было аддадзена на працу ў легальных культурных еўрэйскіх арганізацыях, як, напрыклад, літаратурна-музыкальна-драматычныя гурткі, вячэрнія рабочыя школы, „Еўрэйскае літаратурнае вобчаштва“, „Вобчаштва для пашырэння асветы сярод еўрэяў“ і г. д. Еўрэйская культура і мова, котарыя ў часы рэвалюцыйнага пад'ёму былі для Бунду сродкамі пашырэння яго уплыву на рабочыя еўрэйскія масы, цяпер зрабіліся самамэтаю. Як кажа т-ш М. Рафес, Бунд зрабіў поўны паварот да чырвонага еўрэйскага нацыяналізму. „Пачалі раздавацца галасы, што няма нічога дрэннага, калі будуць закладацца асобныя еўрэйскія больніцы; гаварылі, пісалі і друкавалі ў бундаўскіх органах, што гэта можа быць, нават вельмі патрэбна, гэта —нават зручна, бо (як пісаў адзін літаратар таго часу Літвак) хворы еўрэй, знаходзячыся ў псыхічна-цяжкім настроі, будзе сябе куды лепш адчуваць, маючы побач з сабою еўрэя, каторы гаворыць з ім у той самай роднай мове, а ня чужога, незразумелага яму хворага другой нацыянальнасці. Сьвяты жах, каторы раней бундаўцы мелі перад пашырэннем компэтэнцыі еўрэйскай нацыянальна-культурнай аўтономіі, паступова вытхнуўся. Пытаньне пачало разважацца не прынцыпова, а чыста практычна; уносіліся розныя пропозыцыі аб пашырэнні компэтэнцыі еўрэйскай нацыянальна-культурнай аўтономіі. Прынцыповая мяжа паміж Бундам і левым соцыялістычным крылом сіонізму зьнікала“ (М. Рафес. Очерки по истории Бунда. 1923, стр. 221).

Такім спосабам, і Бунд і Бел. Соц. Грамада ў часы рэакцыі падпалі моцнаму ўплыву легалізму і ліквідатарства. Клясавыя соцыялістычныя межы забываліся. Падпольная праца ўсё больш і больш аслаблялася. На першы плян была пастаўлена нацыянальна-культурная праца наўкол легалізаваных устаноў. Яна патрабавала для сябе шмат работнікаў і шмат энэргіі. І трэба прызнаць, што ў гэтым кірунку як Грамадою, так і Бундам была зроблена значная праца. Зьнік партыяц-рэвалюцыянэр, яго месца заняў нацыянальны адраджэнец.

Што датычыць гуртка грамадаўцаў, каторыя стаялі на чале „Нашай Нівы“, то яны, як зазначалася вышэй, узяліся з вялікай энэргіяй за культурна-нацыянальную беларускую працу. Трэба сказаць, што газета ў цяжкія часы рэакцыі згуртавала ўвакол сябе шмат бескарысных культурнікаў. Вельмі часта яна з лібэральнага грунту зыходзіла ў бок народніцкага дэмакратызму. У такія моманты яна кідала свой лібэральны дэвіз службы „паном і мужыком“ разам і схілялася да службы адным прыгнечаным мужыком. Дзеля гэтага газета ўсё больш і больш пашыралася і рабілася популярнаю ў вёсцы сярод настаўніцтва, вучнёўскай, студэнцкай, сялянскай моладзі, а часам пападала ў мазольныя рукі звычайнага беларускага селяніна, якому яна падаба-

лася і за сваю простую „мужыцкую“ мову. Вёска добра падтрымлівае газэту. На аснове справаздачы рэдакцыі, мы ведаем, што за першыя тры годы свайго вельмі цяжкага існаваньня газэта атрымала 960 карэспондэнцый з 489 вёсак, надрукавала 246 вершаў 61 песьняра і 91 апавяданьне 36 аўтараў. У працу газэты было ўцягнута шмат народу. „Наша Ніва“ зрабілася зьбірацелькаю дэмакратычна-народніцкай інтэлігэнцыі прадрэволюцыйнага тыпу, якая, ня гледзячы на рэакцыю, толькі што пачала нараджацца: тут пісалі народнікі-адраджэнцы, пісьменьнікі і песьняры, як, напрыклад, Янка Купала, Якуб Колас, М. Багдановіч; тут пачаў сваю літаратурную працу будучы песьняр пролетарскай рэволюцыі Ц. Гартны. Усё гэта людзі, каторыя вышлі ня з панскіх палацаў і маёнткаў, а з працоўных сялянскіх гушч, з глухіх вёсак, з курных хат. Ём ня трэба было сходзіць у нізы і прыстасоўвацца да іх, бо яны самі вышлі з нізоў і добра ведалі жыцьцё іх і іх патрэбы. Газэта „Наша Ніва“ зрабілася іх ідэёвым асяродкам, каторы яны падтрымваюць усімі сіламі: дапамагаюць сабранымі і асабістымі грашыма, працаю і нават папераю. Захопленыя ідэяю адраджэньня Беларусі, яны вядуць індывідуальную агітацыю і прапаганду, утвараюць у вёсках культурна-асьветныя гурткі, каторыя даволі часта ўваходзяць у сувязь з падпольнымі соцыялістычнымі організацыямі. Царскі урад вядзе бязупынную барацьбу з адраджэнчаскім рухам, вінавацячы яго ў сэпаратызьме і ставячы на адну дошку з соцыялістычнымі клясавымі падпольнымі організацыямі.

Пад уплывам культурна-нацыянальнага руху пачынае расьці выдавецкая справа ў беларускай мове. Дзякуючы таму, што ў Вільні вельмі цяжкія цензурныя умовы, некалькі грамадаўцаў на чале з В. Іваноўскім засноўваюць у Пецябурзе коопэрацыйную выдавецкую суполку пад назваю „Загляне сонца і ў наша ваконца“. Суполка гуртуе вакол сябе радыкальна-народніцкую беларускую інтэлігэнцыю, каторая зьвязана з пецябурскімі вышэйшымі вучэбнымі ўстановамі. Суполка знаходзіцца ў цеснай эаномічнай і ідэёвай сувязі з „Нашай Нівай“. Свае выданьні яна друкуе, як і „Наша Ніва“, лацінкай і кірыліцай. Яе коштам і працаю былі выданы з аднаго боку—ранейшыя беларускія пісьменьнікі, напрыклад: В. Дунін-Марцінкевіч, Я. Няслухоўскі, Ф. Багушэвіч, з другога боку—новыя, напрыклад: Я. Купала, Я. Колас, А. Паўловіч і інш. Апроч Пецябургу, утвараюцца беларускія выдавецтвы і ў іншых гарадох, напрыклад, у Менску. Выдавецтвам кніжак займаецца і рэдакцыя газэты „Наша Ніва“.

У траўні 1907 году, дзякуючы працы грамадаўцаў і культурнікаў-адраджэнцаў, пасья ўсялякіх перашкод, зьбіраецца першы зьезд беларускіх настаўнікаў. Ня гледзячы на сыстэматычную русіфікацыю, якая праводзілася сярод настаўніцтва урадам, на зьездзе ўсё-ж так!

набралася даволі значная група настаўнікаў-беларусаў, каторая адгукнулася на агітацыю адраджэнцаў. Яна палажыла пачатак арганізацыі „Беларускага настаўніцкага саюзу“. Саюз, як відаць з яго статуту, ставіў сабе за мэту аб'яднаць беларускіх настаўнікаў на шырокіх дэмакратычных асновах. Ён прапанаваў сваім сябром вучыць дзяцей-беларусаў у іх матчынай беларускай мове. Настаўніцкі саюз быў хутка выкрыт поліцыяй, разгромлен і больш энэргічныя сябры яго паплаціліся турмою, як, напрыклад, пясняр Я. Колас, катораму за удзел у саюзе прышлося прасядзіць у менскім вастрозе 3 гады.

Дэмакратычна-народніцкі беларускі рух зьвярнуў на сябе увагу царскай рэакцыі. Ём цікавіліся, з аднаго боку, правыя часткі ўсіх дум і асабліва сталыпінскае міністэрства, а з другога боку, польскія шляхецка-клерыкальныя колы. Утвараецца адзіны агульны фронт польскай шляхты і рускага дваранства і чынавенства, пакіраваны на барацьбу з беларускім рухам. І тыя і другія, упарта змагаючыся з ім, высунулі кожны з свайго боку „тоже“ беларускі рух. З 1909 году ў Вільні пачынае выдавацца газета ў беларускай мове пад назваю „Беларусь“. Газэта мае клерыкальны, каталіцкі кірунак. Адначасна з гэтым, у Вільні, пры дапамозе царскага ўраду, арганізуецца дваранска-чыноўніцкае вобчства пад назваю „Крестьянин“, каторае выдае ў рускай мове часопісь „Белорусская жизнь“ офіцыяльна-урадавага кірунку. Трэба сказаць, што ў сэнсе расколу беларускага руху больш зрабіла польская панска-ксяндзоўская група. Яна глыбей уцёрлася ў беларускі народніцкі рух, мела больш грошы і праз касьцёл часам пападала ў вёску. Што датычыць да руска-чыноўніцкага вобчства „Крестьянин“, то яно з сваёю „западно-русской“ орыентацыяй засталася збоку, бо было дыскрэдытавана блізкасьцю да „істинно-русских“ чорнасотнікаў. Тым ня менш увесь час ішло бязупыннае цкаваньне беларускага нашаніўскага руху з двух бакоў. Яно лягло вялікім цяжарам на нашаніўцаў. Нашаніўцы энэргічна адмяжоўваліся і адбіваліся як ад царскіх воўчых зубоў, так і ад панскага лісінага хваста.

Выбары ў Думу і праца Думы не закранулі зусім беларускай вёскі. Вёска пасылала мэханічна намечаных урадам дэлегатаў, каторыя былі земляўласнікамі, папамі і зрэдка заможнымі сялянамі. Земляўласнікі, як палякі, стаялі на варце земляўласніцкіх польскіх інтарэсаў на Беларусі. Папы і заможныя сяляне падбіраліся з „істинно-русским“ кірункам, каб яны маглі скласьці опозыцыю ў адносінах да польскіх паноў. Грамадаўцы і нашаніўцы бойкотавалі Думу. Вёска крыху ажывілася ўлетку 1906 году ў сувязі з разгонам I-ай Думы і выбарскай адозваю. Соцыялістычныя партыі на Беларусі, наперакор пажаданьням самых кадэтаў, карыстаюцца адозваю, як повадам для шырокай агітацыі сярод сялянства. Агітатары заклікаюць вёску не пла-

ціць падаткаў, не даваць рэкрутаў і шляхам збройнай барацьбы выкінуць цара разам з панамі. Такая-ж самая кампанія праводзіцца і ў пролетарскіх цэнтрах Беларусі. Кампанія ня мела водгуку ні ў горадзе ні ў вёсцы. Рэакцыя, узброеная да зубоў, моцна трымала ўладу ў сваіх руках. Па гарадох выбары ў думы выклікалі некае ажыўленьне. Бунд прымаў удзел у выбарах ува ўсе Думы, апроч першай. Яго лінія была ня клясавай, а нацыянальнай. Наогул, паўсюды выбары адбываюцца па нацыянальным курьям. Мы спатыкаемся з польскай, рускай і еўрэйскай курьямі. Руская і еўрэйская курьи часам разбіваюцца на правых і левых. З беларускай курьяй мы не спатыкаемся, бо беларусы—жыхары вёскі, каторыя адносіліся да выбараў пасыўна, апроч таго, беларускія політычныя і культурныя арганізацыі бойкотавалі ўсе Думы.

Увосень 1913 году рэакцыя, пасля амаль што двухгадовай падгатоўкі, пусьціла ў ход вядомы процэс Бэйліса. Угалоўныя праступнікі забілі ў Кіеве хлопчыка Андрэя Юшчынскага. Урад прыцягнуў да адказу еўрэя Бэйліса, вінавацячы яго ў рытуальным забойстве. У паветры запахла сярэднявяковымі процэсамі інквізыцыі. Беларусь, каторая была цэнтрам еўрэйства ў імперыі, балюча перажывала гэты процэс. Буржуазія еўрэйская абвясьціла ў дзень процэсу агульны пост і малітву. Гэты лезунг пасыўнасьці і апатыі ня мог захапіць еўрэйскіх рабочых мас. Бунд падняў пытаньне аб забастоўцы протэсту і пачаў праводзіць яе. Рабочыя масы адгукнуліся на покліч Бунду. Забастоўкі адбыліся ў Вільні, Менску, Магілеве і другіх гарадох. Ня глядзячы на шырокую чорнасотніцкую агітацыю, беларуская вёска трымала сябе ў вадносінах да злосна абвінавачанага еўрэйства вельмі спакойна. Ураду не ўдалося арганізаваць нігдзе пагрому. Ня глядзячы на тое, што міністар юстыцыі Шчэглавітаў вельмі старанна падбіраў склад суду, назначыўшы туды судзьдзяў-юдафобаў, процэс для ураду праваліўся і ні ў чым не павінны Бэйліс быў апраўдан. Урад не чакаў такога канца. Абураны няўдачай, ён абрушыўся з рэпрэсыямі на рэдактараў лібэральных газэт і адвакатаў. Як вынік процэсу Бэйліса, адбыўся вядомы процэс адвакатаў у Пецярбурзе, які скончыўся за месяц да вайны (IV, 1914 г.) асуджэньнем 25 адвакатаў.

У ліпені 1914 году рускі урад зноў утварае „аддушыну“. Распачынаецца вялікая імперыялістычная вайна паміж так званымі вялікімі дзяржавамі, на грунце эаанамічных супярэчнасьцяў паміж імі. Рускі урад сьпешна прымае ў вайне удзел. Што датычыць да Беларусі, то яна, як заходняя частка імперыі, адразу робіцца тым фронтам, на каторым ідзе крывавае бойня працоўных мас Расіі, Гэрманіі і Аўстрыі, каторыя гінуць дзеля інтарэсаў пануючых кляс гэтых гаспадарстваў. На працягу гэтай бойні ня толькі льецца кроў, але

руйнуецца ўвесь дабрабыт Беларусі наогул і асабліва заходняй яе часткі. Прыпыняецца ўся мірная праца, і край становіцца на ваенную нагу. Зямля ўзрыта акопамі і ямамі, абцягнута калючымі драцянымі загародкамі. Паляцца і руйнуюцца гарады і вёскі, пустошацца палі, лугі і лясы. Для Беларусі, апроч таго, настаюць доўгія часы добра вядомага ўсім нам бежанства, каторае лягло цяжкім крыжам якраз на працоўныя яе масы і каторае не зліквідавана яшчэ й дагэтуль. Дакладнага ліку бежанства мы ня маем, але толькі па прыблізным падліку з тэрыторыі Беларусі выехала і вышла на ўсход у Расію каля двух

Уцекачы.

міліёнаў людзей. Частка іх пачала цяжкі бежанскі шлях па сваёй уласнай ахвоце, зрушыўшыся з наседжаных гнёзд пад страхам ваеннага тэрору. Частка павінна была зняцца з месца па загаду ваеннай улады, каторая чамусь лічыла немагчымым, каб пры адступленьні рускай арміі жыхары заставаліся на пакінутым арміяй месцы. У некаторых мясцох казакі, каторыя адходзілі на ўсход апошнімі, палілі вёскі і мястэчкі і гналі беларускую і еўрэйскую масу ў Расію, дзе бежанцоў чакала горкая доля. Калі тыя, што выехалі па сваёй ахвоце, вязьлі з сабою сякія-такія рэчы, то выгнаньня сілком апынуліся амаль што голымі. Што рабілася на бежанскім шляху, ня трэба казаць. Кожны і цяпер можа пазнаць дарогі, па якім ішлі бежанцы, па тых капцох-магілах, каторыя насыпаны з двух бакоў ад дарогі.

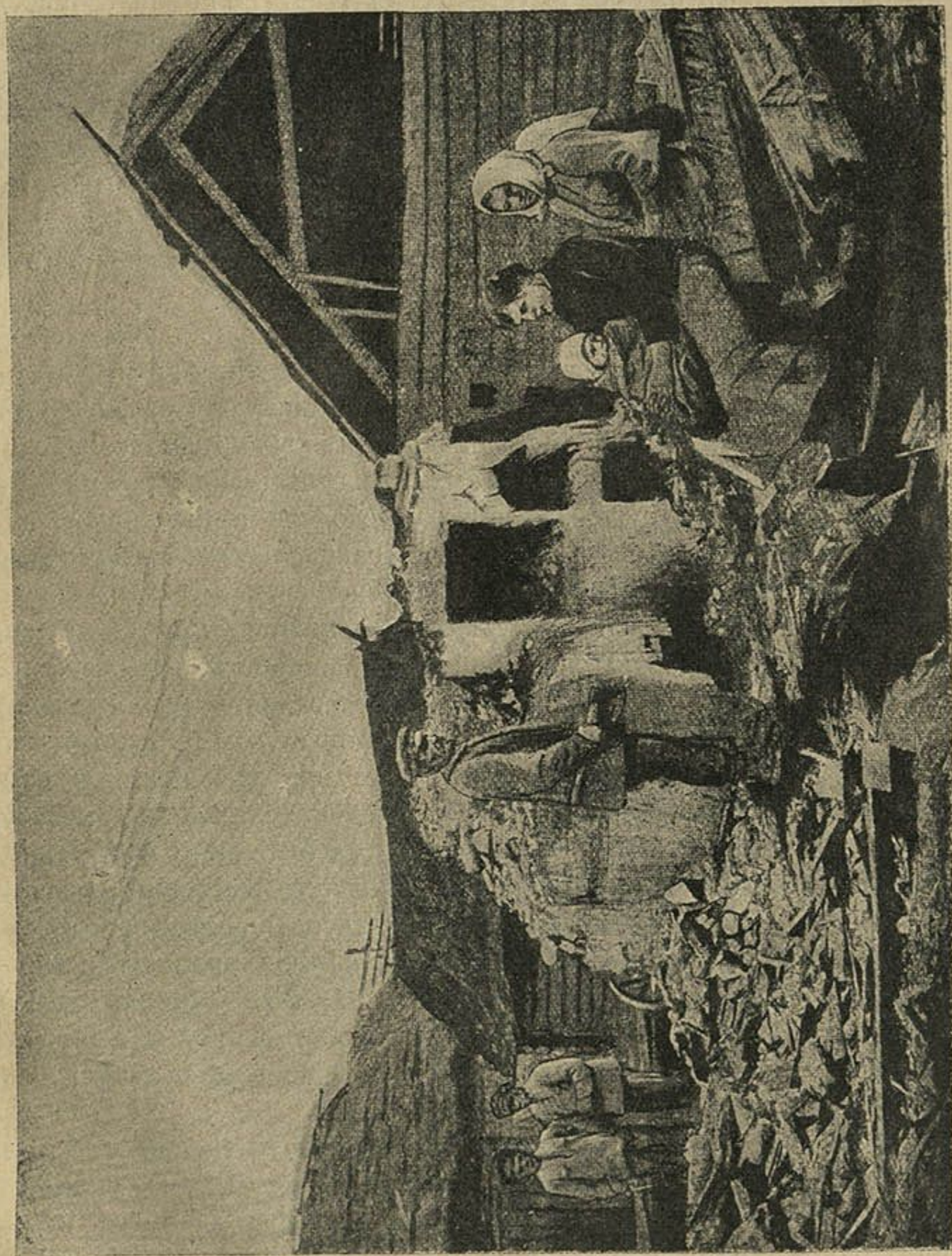
У 1918 годзе беларускі нацыянальны комісарыят у Маскве рабіў рэгістрацыю бежанцоў-беларусаў. У рэгістрацыйнай картачцы, па-

між іншым, была графа з запытаньнем аб працы, якой займаліся бежанцы, выкінутыя імперыялістычнаю вайною за межы Беларусі. Па адказам, зьмешчаным у гэтай графе, мы ўкосна можам выявіць соцыяльнае палажэньне беларускіх бежанцоў. Графа дае нам такія матар'ялы: чорнарабочымі працавала 50 проц. усёй бежанскай масы, майстравымі былі 12,8 проц., земляробствам займаліся 23,6 проц. і нясьлі інтэлігэнцкую працу 10,9 проц. З вышэйпаданых статыстычных матар'ялаў даволі ясна відаць, што бежанства пала якраз на працоўныя нізы Беларусі. Найчасьцей гэта былі сяляне, адарваныя ад зямлі, меншая частка каторых і ў палажэньні бежанцоў неяк абсажвалася на зямлі, а большасьць зарабляла хлеб чорнаю працаю.

Вайна і бежанства выкінулі на вуліцу і аставілі бяз хлеба шмат зьнішчанага, а часам і пакалечанага народу. Гэтая абяздоленая галодная маса пагражала царызму. Трэба было ўтварыць нейкія палятывы, каб зрабіць уражаньне дапамогі бежанскім масам. У розных гарадох Расіі закладаюцца бежанскія комітэты дапамогі ахвярам вайны. Будуецца для бежанцоў баракі, харчавальныя пункты, раздаюцца пайкі натурою і грашыма. Вельмі хутка бежанскія комітэты пачынаюць ахварбоўвацца ў нацыянальныя хварбы. Вынікаюць польскія, еўрэйскія, літоўскія, латыскія і інш. комітэты. Дзе-ні-дзе ёсьць спробы з'арганізаваць і беларускія комітэты. Урад і русіфікаваная беларуская чыноўная інтэлігэнцыя перашкаджаюць арганізаваць беларускія бежанскія комітэты, лічачы, што гэта ёсьць выяўленьне беларускага сэпаратызму. Зразумела, што, дзякуючы гэтаму, вельмі часта беларусы-бежанцы пападалі яшчэ ў горшае палажэньне, як бежанцы іншых нацыянальнасьцяў.

У пачатку верасьня 1915 году нямецкія войскі занялі Вільню. Руская армія пачала адыходзіць далей на ўсход, і Заходняя Беларусь папала ў раён так званай першай окупацыі. Сюды ўвашлі—Горадзеншчына, большая частка Віленшчыны і невялічкая частка Меншчыны. Кайзэраўская Гэрманія адучавала сябе ў гэты момант гаспадыняю палажэньня і вуснамі свайго канцлера абвясціла, што вызваленыя ад Расіі землі яна ня верне ёй назад. У дэмакратычных інтэлігэнцкіх колах Віленшчыны нямецкае „вызваленьне“ абудзіла незалежніцкія думкі. 19-га сьнежня 1915 году апублікоўваецца на чатырох мовах—беларускай, літоўскай, польскай і еўрэйскай—„Унівэрсал конфэдэрацыі Вялікага Княства Літоўскага“. Тут абвясчаецца, што прадстаўнікі беларускіх, літоўскіх, еўрэйскіх і польскіх арганізацый утварылі конфэдэрацыю, дабіваючыся, „абы Літоўскія і Беларускае землі, каторыя здаўна прыналежалі да Вялікага Княства Літоўскага, а цяпер апанаваны нямецкімі войскамі, станавілі пры новых гістарычных варунках нераз'ядзельнае цэла на фундаманце незалежнасьці Літвы і Беларусі“. Сябры конфэдэрацыі зьвяртаюцца да ўсіх грамадзян краю, каб яны,

забыўшы ўзаемныя крыўды і свары, у імя карысьці супольнай бацькаўшчыны, прылучыліся да конфэдрацыі (Зборнік „Наша Ніва“ 1920 г. стар. 7).

Раскіданае гняздо.

З усіх прызваў нічога ня вышла. Ламіж палякамі і прадстаўнікамі другіх нацыянальнасьцяў адразу пачаліся „ўзаемныя крыўды і сваркі“. Польскае панства мысьліць Літву і Беларусь, як складаныя непадзельныя часткі будучай Рэчы Паспалітай Польскай. Узмацня-

еца полёнізатарства. Конфэдрацыя чатырох краёвых нацыянальнасьцяй распадаецца. Тым ня менш, беларуская культурна-грамадзянская праца ў Заходняй Беларусі разьвіваецца. Адчыняюцца беларускія школы, друкуюцца кнігі, выходзіць беларуская газета „Гоман“. Існуюць беларускія арганізацыі—Беларускі Комітэт для дапамогі пацярпеўшым ад вайны, Беларускі Клюб, літаратурна-асьветнае таварыства „Золак“, навуковае таварыства, беларускі настаўніцкі саюз і інш. Як завяршэньне арганізацыі, утвараецца „Цэнтральны Саюз беларускіх нацыянальных грамадзкіх арганізацый“. Прадстаўнікі яго ў красавіку 1916 году прынялі удзел у Стокгольмскай Конфэрэнцыі народаў Расіі, дзе яны ад імя беларускага народу заявілі, што ён чакае вызваленьня з-пад ярма расійскай няволі.

У чэрвені 1916 году беларускія прадстаўнікі падаюць асобую мэморыю на трэцяй конфэрэнцыі народаў у Лёзане. Гэта мэморыя („Вольная Беларусь“, 1917 г. № 21, ст. 2-3) выкладае гісторыю Беларусі з IX ст. да 1916 году. Асаблівая увага зьвяртаецца на уціск царскае Расіі над беларускім народам. Вайна сваім цяжарам таксама найбольш душыць Беларусь. „Каля году ўжо, як армія расійская і нямецкая б'юцца на землях Беларусі і Украіны, і люд гэтых старонак мусіць цярпець усе жахі вайны, будучы выстаўлен на поўнае руйнаваньне яго эаномічнага быту і спыненьне культуры“. Канчаецца мэморыя так: „Цяпер, дзякуючы конфэрэнцыі народаў, мы маем магчымасьць першы раз за сто дваццаць гадоў заявіць цывілізованаму сьвету аб поўным браку ў нас правоў, ад каторага мы цярпелі ў дзяржаве Расійскай. Мы просім у цывілізованных народаў спягады нам і падтрыманьня, каб змусіць шанаваць нашы нацыянальныя і культурныя правы. Мы можамо мець нарэшце надзею, што які-б сабе ня быў канец вайны, эўропэйскія народы памогучь нам запэўніць Беларусі ўсе політычныя і культурныя правы, якія дадуць нашаму народу магчымасьць вольна разьвіваць свае інтэлектуальныя, моральныя і эаномічныя сілы, і што гэтыя правы дазваляць нам быць гаспадарамі на нашай уласнай зямельцы. Надзеі беларускіх дэмакратаў ня спраўдзіліся. „Цывілізованыя“ народы не маглі даць і не далі Беларусі ніякіх праў.

Між тым літоўскія нацыяналістычныя колы па-за плячыма беларусаў пачынаюць вясці асобныя зносіны з нямецкім камандваньнем і хутка зусім парываюць з беларускімі коламі. Пры дапамозе немцаў яны ўтвараюць у Літве і Заходняй Беларусі „Літоўскую Народную Рэспубліку“, на чале каторай становіцца Літоўская Дзяржаўная Рада, палітоўску „Тарыба“. Сталіцай новай рэспублікі абвешчаецца Вільня. Дзяржаўныя пляны беларускіх незалежнікаў, такім спосабам, разваліліся.

Што да ўсходняй Беларусі, што засталася ў межах царскай Расіі, го яна перажывае разам з усёю імперыяй астатнія часы перадрэволюцыйнай рэакцыі. На яе межах ляжыць паласа Заходняга фронту царскай арміі. Мясцовыя інтарэсы засланяюцца агульна-расійскімі інтарэсамі. А сярод салдат на фронце ўжо адчуваецца прыбліжэнне Лютаўскай рэволюцыі. Усходняя Беларусь цалком увойдзе ў русло вялікай рускай рэволюцыі.

Нашаніўскае адраджэнства.

Перадрэволюцыйныя часы і рэволюцыя 1905 году, хоць і прыпыненая на нейкі час царскім урадам, паднялі і ўскалыхнулі працоўныя гушчы народу як ува ўсёй Расіі, так і на Беларусі. Яны вышлі з рэволюцыі не такімі, якімі яны ўвашлі ў яе. Не гаворачы ўжо аб гарадскім пролетару і рамесніку, заварушылася і прачнулася ад векавечнага сну і беларуская вёска. Малазямельце і беззямельце селяніна, побач з вялізарнымі панскімі маёнткамі, утваралі ўняпісьменнай вёсцы той моцны эканомічны грунт, на каторым вясковая бедната лёгка і проста пераймала рэволюцыйныя ідэі і факты. Ня глядзячы на сваю нярухавасць, беларускі селянін добра зразумеў, што такое рэволюцыя, для каго яна шкадлівая рэч і для каго яна зьяўляецца вельмі карыснаю.

Як у горадзе, так і ў вёсцы ў часы рэволюцыі было пастаўлена ў першую чаргу пытаньне аб політыка-соцыяльным вызваленні пролетара і селяніна Беларусі. Але, поруч з гэтым пытаньнем, рэволюцыя паставіла і яшчэ пытаньне аб нацыянальным вызваленні прыгнечаных царскім урадам еўрэя і беларуса. У горадзе стала на парадак дзенны еўрэйскае пытаньне, а на вёсцы—беларускае пытаньне.

Да пачатку XX ст. беларуская вёска ня мела інтэлігенцыі, каторая была-б беспасрэдна звязана з інтарэсамі сялянства. Інтарэсы беларускай вёскі дагэтуль абслугоўваліся інтэлігенцыяй, якая вышла з шляхецкіх кол і якой трэба было для зразуменьня селяніна і яго многапакутнага жыцця спускацца з гары ўніз. Народніцтва ранейшай эпохі было ў сваім карані народніцтвам шляхецтва, каторае вельмі часта ўжо было ў палажэнні розначынца. Цяпер пачнецца новы тып беларускага народніцтва. Справа ў тым, што рэволюцыя ўтварыла магчымасць для выхаду ў сьвет новай інтэлігенцыі, якая вырасла з глебы працоўнай вёскі.

Зьяўляюцца прадстаўнікі гэтай новай інтэлігенцыі, сыны малазямельнай і беззямельнай „засьцянкавай шляхты“, сялян і рамеснікаў з мястэчка, уладары дум, песьняры — Янка Купала, Якуб Колас, Цішка Гартны, Зьмітрок Бядуля, Алесь Гарун, Максім Багдановіч і інш. Рэдакцыя адзінае беларускае газеты „Наша Ніва“ робіць

ца тым асяродкам, наўкол якога ўсе яны гуртуюцца. Усе яны, як мы казалі раней, так ці іначай зьяўляюцца народнікамі і, як такія, яны па свайму сьветапагляду ёсьць ідэалістыя і індывідуалістыя. Выключэньне складае толькі рабочы, гарбар па рамяслу, Цішка Гартны. Як рабочага, яго цягне да сябе марксызм з яго матар'ялістычным сьветапаглядам. Але ён у пачатку, як і другія песьняры, найчасьцей апісвае беларускую вёску, бо ён сам вышаў з сялянскай хаты. Праўда, яго з самага пачатку цікавіць ня толькі доля селяніна, але й доля вясковага пролетара.

Нашаніўскія адраджэнцы, як вышаўшыя з працоўных беларускіх гушч, найчасьцей зьяўляюцца ці соцыялістымі, ці людзьмі вельмі блізкімі да соцыялізму. Соцыялізм нашаніўцаў-песьняроў цесна звязан з нацыянальным, нават нацыяналістычным настроем; гэта ёсьць нацыянал-соцыялізм. Такая ахварбоўка іх соцыялістычных поглядаў зразумела, калі мы ўспомнім, што Беларусь перажывала нацыянальны ўціск, што беларуская нацыя была „мужыцкай“ нацыяй, беларуская мова—„мужыцкай“ мовай. Пішуць яны выключна ў беларускай мове, абараняючы яе ад нападаў царызму і абруселай інтэлігэнцы. Беларуская мова—іх матчына мова. Яна—мова таго прыгнечанага беларускага селяніна і чорнарабочага, якіх яны хочуць вучыць і абараняць.

Моцна звязаны нашаніўцы з сялянскаю Беларуссю. Уся увага іх зьвернута на сваю родную маці-старонку. Яны моцна любяць яе і за ёю ня бачаць хараства ў чужых краях. Ёсьць бацькаўшчына і ёсьць „чужая старонка“, і яны зусім не падобны адна на другую ў вачох песьняроў. Чужая старонка, куды папаў песьняр, гняце яго душу, губіць яго здароўе і спакой; яна—нялюбая, вочы песьняра ня хочуць глядзець на яе. На чужой старонцы і птушачкі не сьпяваюць, і лета там здаецца песьняру, як зіма. „На чужой староначцы ня шумяць лясы, і няма прыгожасьці ў палявой красы; замірае душачка на чужой зямлі“ (А. Гарун). Зусім ня так на бацькаўшчыне. Усё там сьпявае голасна, бадрыць і падымае настрой песьняра. „Дзе-ж вы, ніўкі родныя і дубровы шум? Засьпявайце голасна, каб пазнаў, пачуў. Ўскаланеце песьняю векавечных сноў, ўскаланеце душачку, ўскаланеце кроў!“ (А. Гарун. „Песьня“). Але калі песьняры прыглядаюцца да свайго роднага краю безадносна, не раўнуючы яго з чужой старонкаю, то „маці-Беларусь“ ужо іначай апісваецца імі. Гэта—край пануры, у ім живе люд забіты, бедны і шэры (А. Гарун. „Чаму з маленства“). Але, ня гледзячы на цяжкае палажэньне роднага краю, песьняры любяць яго моцна і шчыра, любяць толькі за тое, што ён ня чужы, а родны край. „Край лясоў і балот, і туманаў гнілых! Хоць і бедна ў табе, і у лозах тваіх вецер ў восень жудою шуміць... А люблю-ж я той край, бы яго родны сын, і па ім маё сэрца баліць“ (Я. Колас. „Палесьсе“).

Цяжкае ўражаньне робяць на чытача малюнкi Беларусі, напісаныя рукою і сэрцам песьняроў-нашаніўцаў, прыдушаных і прыгнечаных цяжарам міжрэволюцыйнай рэакцыі. Няма сілы, няма веры, няма сонца і ясных дзён. Беларусь у іх песьнях—гэта зусім бедны край. Толькі відна кругом, што „гразь, балота ды пясок“. „Туманы, як пялёнка, засьцілаюць лес і гай... Ой, ты, бедная старонка! Ой, забыты богам край!“ Поле на Беларусі не дае добрых ураджаяў. Шмат працы кладзе над ім беларускі селянін, але жыве бедна. Па краі параскіданы бедныя, нудныя вёскі, якія смутна пазіраюць наўкол сябе. Пануе нейкая ціша, як у вастрозе, як на могілках. Цішу часам будзіць песьня народу, але гэтая песьня не нясе бодрасьці і радасьці. „А як песьня панясецца, колькі ў песьні той нуды. Уцякаў-бы, бег, здаецца, сам ня ведаеш куды“. Край—сірата, яму долю дала ня маці, а мачыха. „Край наш родны! Бедна поле! Ты глядзіш, як сірата. Нудны ты, як наша доля, як ты, наша цемната“ (Я. Колас. „Наш родны край“). Над краем, уздоўж Нёмна—сына Беларусі, вісьне скарга на цяжкую долю, на беднасьць, на цемнату. Не протэст, а скарга. Усё спавіта векавечным горам у гэтым краі: „І той вецер, што дзьме з гаю, што шуміць над борами; тая песьня, што на полі жнеі засьпяваюць; тыя думкі, што да болю сэрца калыхаюць“. Зразумела, чаму Беларускі край родзіць песьні смутку, каторыя разьліваюцца плачам у сіняй далі. Яны сьпяваюцца для таго, „каб ўсе людзі ў сьвеце зналі, як нам тут жывецца“ (Я. Колас. „Родныя Песьні“). Гоні-загоны пакрыўджанай Беларусі жаляцца сьвету сваёй рунью зялёнай і сваім коласам сьпелым. Няма сілы! Незавідны народ! „Спавітыя плесьняю вёскі між пустак заселі бяссьільна, ўтуліўшыся ў цені бярозкі на вечным кургане бадзільным. А люд... ён сагнуўшыся ходзіць пад ношай зьямогі-пакуты і, роячы сны аб свабодзе, з дня ў дзень сам сабе куде путы. Так сьпіш, так жывеш мімаходам, мой край, як сьцяпная магіла, з сваім незавідным народам, з патухлай і славай, і сілай“ (Я. Купала. „Мой край“).

Цяжка на Беларусі жыць беларусу-селяніну, але не лягчэй жыць і таму, хто паставіў сабе за мэту стаць на яго абарону, даць яму асьвету, навучыць яго разумець свае правы працоўнага чалавека. Усякая абарона праў працоўнага люду моцна караецца нядрэмлючым вокам царскай рэакцыі. Абаронца сялянскай Беларусі вырвуць з яго сумнага, беднага, але люблага яму, роднага яму краю, пасадзяць у цёмныя, цесныя муры турмы ці выганяць бадзяцца па далёкай халоднай Сібіры (А. Гарун, Я. Лёсік і інш.). Зразумела, што любоў нашаніўцаў да бацькаўшчыны, неразрыўна зьвязаная з мучаніцтвам, ёсьць любоў балючая, як-бы хваравітая. Пры такім пачуцьці цяжка, нават ня можна сьпяваць яскрава-вясёлыя песьні. Вельмі зацяжкія абставіны для такіх песень. „Ня пытайце, не прасеце сьветлых песень у мяне, бо як песьню зась-

пяваю, жаль ўсю душу скалыхне. Я-б сьмяяўся, жартаваў-бы, каб вас чуць разьвесяліць, ды на жыцьце як паглянеш, сэрца болем зашчыміць“ (Я. Колас. „Ня пытайце“).

Жабрачкі.

рэзала магутныя крылы іх пяснярскай фантазіі. А калі так, то што павінен рабіць пясняр? Ён павінен знайсці ўцеху ў мінулым.

Калісь Беларусь была зусім не такою, як цяпер; зусім не такім, як цяпер, быў і беларус. Вольна, шчасліва і радасна жылося на Беларусі. Яна была магутнай і слаўнай старонкаю. „У старыну беларус, непадданы, гаспадарыў, быў сам над сабою, і далёка у сьвеце быў знаны за Літоўскай і Ляскай зямлёю. Але час прамінуў, і нядоля на народ, як-бы камень, звалілась, беларуская слава і воля адышла, адцьвіла, закацілась“. Усе, хто хацеў, прыяжджалі на Беларусь, зневажалі правы яе жыхарства і рабавалі яго маетнасць. „І зямлю, і лясы, і кілімы—ўсё забралі“ (А. Гарун. „У чатырохлецьце „Нашай Нівы“). Тое самае гаворыць чулай душы пясняра і стары вольны Нёман у час непагоды, калі „вербы і вольхі калышуцца глуха, сінія

Не знаходзячы ўцехі ў сучасным стане Беларусі, пясняры-нашаніўцы часта шукаюць яе ў мінулым Беларусі. Мінулае дзеля таго, што яно далёка ад нас, часта маніць чалавека. Здаецца пясняром, што калісь на Беларусі было лепш, чымся цяпер. І вось перад намі праходзяць творы, дзе ідэалізуецца старажытная гісторыя Беларусі, дзе мінулае ахварбоўваецца ў ружовы романтичны тон. Няма сіл у адраджэнцаў, каб даць яскравы малюнак будучай шчаслівай, вольнай Беларусі, бо няма моцнай, як загартованая сталь, веры ў яе, бо рэакцыя прыдушыла іх, бо рэакцыя пад-

хвалі шумяць і бурляць“. Нёман кажа, што яму сумна цяпер, бо калісь ён бачыў лепшыя часы і сам меў не такі жабрачы выгляд. Край шмат весялей глядзеў на сьвет, чуліся інакшыя песьні і казкі. На Беларускай зямлі шчасьце цьвіло, як макавы цьвет. „Буйным жыцьцём усё чыста кіпела, слава далёка за мора ішла“. Патаптаны цяпер народ быў панам у сябе дома і слаўным за домам, ён умеў даць кніжны ход роднаму слову. „З вольнай дружынаю князь на пасадзе вольнаму люду законы пісаў; слухалі князя, а князь што ня ўладзіў, слухаў, што ве-ча яму звон казаў“ (Я. Купала. „Над Нёманам“). Але гісторыя кажа, што зусім ня так добра жылося на Беларусі тым працоўным масам, якія складалі пераважную большасьць народу і якія ў летапісі носяць назву „меншых“ ці „подлых“ людзей. А што датычыць да „вольнага князя“, то тут нам нават і дадаваць нічога ня трэба. Які-б ён ні быў князь, ён усё-ж такі быў князь, якога вольнасьць была няволяю для працоўных беларускіх нізоў.

Але трэба сказаць, што і мінулае далёка не заўсёды дае нашаніўцам магчымасьць уцешыцца. У мінуты, калі гістарычныя дакуманты ляжалі перад іх вачыма, яны правільна адчувалі мінулае і бачылі, што ў мінулым Беларусі было шмат бяды для тых сялянскіх мас, на абарону якіх выступілі нашаніўцы. Прыгон, зьдзек над селянінам не маглі прайсьці няпрыкмечанымі перад зоркімі вачыма песьняроў-адраджэнцаў. Багаты, залаты, памастацку зроблены слуцкі пояс, сатканы на пэрсідзкі ўзор, але з беларускім радзімым васільком, дае повад песьняру Максіму Багдановічу напісаць добра вядомы верш „Слуцкія ткачыкі“. Залаты пояс будзіць у песьняра думкі не аб багатым і слаўным мінулым Беларусі, а аб цяжкім панскім прыгоне. „Ад родных ніў, ад роднай хаты, у панскі двор дзеля красы, яны, бяздольныя, узяты ткаць залатыя паясы“. Яны—гэта беларускія дзяўчаты-сялянкі. Забыўшы радасьць дзявочых сноў, у цяжкай няволі панскага прыгону, пад даглядам панскага вока, ткуць яны на ўзор, прывезены з далёкай Пэрсіі, шырокія парчовыя тканіны. Не на сябе працуюць яны. Ня ім і не вясковым хлопцам насіць залатыя тканіны. А за сьцяною прырода сьвяткуе сваё вясёлае сьвята: зьзяе ў вышыні неба, сьмяецца поле, серабрыцца сярод узгоркаў рэчка, цямнее далёкі бор, сонца залоціць хвалі збожжа, сярод яго міла сінеюць кветкі беларускай вёскі, васількі. Вочы дзяўчат мімаволі спыняюцца на гэтай роднай, прыгожай кветцы. „І тчэ, забыўшыся, рука, замест пэрсідзкага узору, цьвяток радзімы васілька“. Хто ведае? можа за гэтую „поэтычную вольнасьць“ прыгоннай дзяўчыны-ткачыкі яе чакае бізун на панскай стайні, бо яна сапсавала прывозны узор.

Часамі горкі боль поўнага адчаю абхапляе сэрца песьняроў-адраджэнцаў. Ня было долі ў мінулым, няма яе і ў сучаснасьці і ня

шукайце яе ў будучыне. „На жыцьцё як паглянеш, сэрца болем зашчыміць. Нешчасьліва наша доля, нам нічога не дала. Ня шукайце кветак ў полі, як вясна к нам ня прышла“ (Я. Колас. „Ня пытайце“).

Прыгнечана Беларусь, прыгнечана і мова беларуская, мова адраджэнцаў-нашаніўцаў і мова таго народу, з якога яны вышлі. Ёдзе зьдзек над ёю, бо яна прызнаецца някультурнаю „мужыцкаю“ мавай. Нашаніўцы, усе як адзін, выступілі на абарону гэтай „мужыцкай“, а разам з тым і сваёй уласнай мовы. Уціск і зьдзек над беларускаю моваю з боку царызму і пануючых на Беларусі кляс абвастрылі пытаньне і зрабілі яго вельмі балючым. Яшчэ Багушэвіч стаў на яе абарону, заклікаючы сыноў сваёй роднай зямелькі бараніць мову беларускую, каб не памёр народ беларускі. Таксама ставяць пытаньне аб мове і нашаніўцы. Трэба выратаваць ад сьмерці беларускі, „мужыцкі“ народ, а для гэтага трэба выратаваць ад заняпаду беларускую „мужыцкую“ мову. Часам утвараецца такое ўражаньне, што не народ творыць мову, а, наадварот, мова творыць народ. З вялікім пад'ёмам і болем у сэрцы зварачаюцца песьняры да „брата-беларуса“, каб ён „роднай мовы сваёй ня цураўся“. „Ад дзядоў і ад прадзедаў, брацьця, гэта скарб нам адзін захаваўся, у сялянскай аграбленай хаце, толькі ён незабраны астаўся“ (А. Гарун. „Ты, мой брат“). Беларускаму энэргічна абараняе ад ворагаў і Я. Купала ў сваім добра вядомым вершы „Ворагам беларушчыны“. Беларус гаворыць сваёй мовай—чужой ён ня краў. Калі ворагі зьдзекуюцца над „мужыцкай“ мовай, то гэта затым, што яны баяцца яе. Дарэмна іх лаянка і зьдзек. „Не пагасіць вам праўды яснай: жыў беларус і будзе жыць“.

Нацыянальнае баларускае пытаньне ў творах нашаніўцаў само сабой злучаецца з сацыяльным „мужыцкім“ пытаньнем. Беларусь—мужыцкая старонка, беларус у масе—сялянін. Вузенькая палоска, крывая хатка, садочак каля яе,—усё гэта тыповыя рысы Беларусі. Па жыцьцёвым шляху вагромністаю грамадою ідуць беларусы. Абутыя ў мужыцкія лапці, нясуць яны на паказ на цэлы сьвет сваю векавечную крыўду. Гора падняло іх на ногі, і хочуць яны ня так ужо многа: хочуць яны цяпер „людзьмі звацца“. Сытыя і адзетыя павінны пашкадаваць мужыка-бедака, бо ён галодны, халодны, цёмны і бясчасны. Ён цэлы сьвет хлебам корміць, а сам есьць мякіначку. Працуе ён зімой—цягне дровы ў Менск. Вясна настала—хлеба няма. „Працуй цяжка дні і ночы, пагарду цярпі. Скажаў праўду, дзяруць вочы—вось тут і жыві“ (Я. Купала). Мужык-беларус сушыць балоты, за бясцэн гэсіць панскія лугі, рые, як крот, зямлю, будуе фабрыкі і масты, але сам—„голы, як бац“. Яго мочыць раса, пячэ сонца. На зямлю ён праліў шмат поту і сьлёз. Няма ў яго цяжкім жыцьці і адпачынку. Толькі ў магіле адпачынае. „Могілка ў полі адны-адзіночкі. Праслы гнілыя на зямлю ляглі

Крыж пахінуўся, як кветка у бору. Многа іх, многа ляжыць на зямлі. Кучка бярозак, вярба ды хваінка. Вецер разьвеяў іх, дождж спаласкаў. Вось дзе ад гора мужык адпачыне, вось дзе ён думкі і сьлёзы схаваў“ (Я. Колас).

У нашаніўскім адраджэнстве знаходзіць сабе месца і беларускі пролетары. Дробная сялянская гаспадарка, ратуючы сябе ад яшчэ большага раздрабленьня, выкідае на вуліцу лішнія рукі. Такім спосабам, вынікае проле-

тары, выкінуты вёскай з гаспадаркі. Ён ужо ня мае ўласнай хаты з садочкам, ня мае ён нават вузенькага шнурочку зямлі. З голымі мазолістымі рукамі выходзіць на шлях жыцьця гэты будучы правадыр сялянства на шляху сацыяльнай рэвалюцыі. Песьняром беларускага пролетара зьяўляецца Цішка Гартны (З. Жылуновіч). Яго пролетары—

Гр абары.

„рыцар працы цяжкой“, каторы здружыўся з ёю і загартован ёю. „Я здружыўся з трудом, я ў ім рос, я ў ім крэп. Запрацованы хлеб люблю мець за сталом. Не хачу, ня прывык, склаўшы рукі, хадзіць: я—гарбар-працаўнік, я живу, каб рабіць“ (Ц. Гартны. „Песьні гарбара“).

Але ня так лёгка знайсці пролетару працу на Беларусі, каторая ня мая моцна разьвітае прамысловасьці. У халодны дажджлівы дзень галодны гарбар „шпаламі клыпае“. Ён ужо прытаміўся, баляць косьці, живот просіць хлеба, каторага няма. Ён ідзе ад хаты да хаты і просіць работы, каб зарабіць хлеба. З хат яму гукаюць, што працы няма, і гарбар ідзе далей. „З гораду ў горад блукае, клыпае. Гоніць яго холад, голад падганяе“. Гора ідзе за ім сьледам, „каб ён не дабіўся сабе лепшай долі, шчасьця не дажыўся навекі, ніколі“ (Ц. Гартны. „Гарбар на вандроўцы“).

Цяжкая рэакцыя адбілася і на настроі Ц. Гартнага. Бязвыхаднасьць і адчай часам запаўняюць сэрца і гэтага песьняра. Вось перад намі беларус-гарбар, каторы ўсё жыцьцё сваё, як крот, капае зямлю.

Ён капае зямлю не як селянін. Ня ўласны шнурочак зямлі ўзрывае ён, каб яго засеяць і зьняць ураджай. Яго нанялі капаць зямлю для інтарэсаў чужога яму капіталу. Многа яе накапаў грабар. Многа свайго поту і крыві праліў ён на гэтую зямлю. Што-ж яму дала зямля? „О, дала яна мне, ой за працу дала. З калючковых расьлін мне вяночак спляла, з медзі звонкай, цяжкой даравала шнурок, а дарогу жыцьця ухарошыла ў мрок, каб я шоў, як сьляпы, каб бяз конца ішоў, зямлю вечна капаў і дабра не знашоў“ (Ц. Гартны. „Песьня грабара“).

Цяжкі, бязвыхадны настрой наогул нашаніўцаў, выкліканы цемрай міжрэволюцыйнай рэакцыі, часам усё-ж такі зьнікае і аддае сваё месца бодрым мотывам і настрою. Пад уплывам ужо ідучай рэволюцыйнай буры 1917 году часам прыходзіць і да іх вера ў лепшую будучыну. Ня можа быць, каб не насталі лепшыя часы. Асабліва часта спатыкаемся мы з такімі бодрымі мотывамі ў творах Ц. Гартнага. Ён кліча пролетараў і селяніна, каб яны не здаваліся, не апускалі рук, ня кідалі надзеі на лепшую будучыну. „Не здавайся, гарбар, ты за працай сваёй, і на шчасьце прыход не заплюшчвай вачэй. Песьню вольную пей у дыму, ў духаце, і надзея твая няхай кветкай цьвіце. Бо дзе сіла жыве, дзе работа кіпіць, там насеньне зярня лепшай долі ляжыць“ (Ц. Гартны. „Песьні гарбара“). Часам песьняры ўжо адчуваюць у паветры нешта новае. Сярод цішы і смутку ўжо носіцца часам гарачае бурнае дыханьне няўхільнае рэволюцыі. І адраджэнцы сьпяваюць, што яны гатовы разам з ёю зламаць усе перашкоды старога жыцьця. „Чуйным ветрам вось-вось я гатоў зашугаць і сярдзітым віхром закруціць, па пуціне сваёй ўсе прашкоды зламаць і дарогу, як ток, пралажыць“ (Ц. Гартны). Песьняры прадчуваюць рэволюцыю і прадказваюць яе блізкасьць. Кругом яшчэ спакой магільнай рэакцыі, але ўжо на небасхіле зьбіраюцца невялічкія хмаркі. Вось яны ўсё растуць і растуць, чорнымі клубамі пакрываюць толькі-што спакойнае неба. Будзе бура—„змоўклі ўсе вакруг абшары, бо замысьлілі штось хмары. Ой, знаць, бура загудзе“ (Я. Колас. „Перад бурай“). Прадчуваючы буру рэволюцыі, песьняры клічуць працоўныя масы Беларусі ісьці наперад, да сонца, да зор лепшае будучыні. Праўда, бацьком дрэнна жылося, праўда, без пары ішлі яны ў цёмную магілу на адпачынак, але перад іх сынамі праясьняецца новы шлях і новая доля. „Гэй, наперад, покі сэрца б'ецца, рвецца на прастор! Годзі млеці ў паняверцы! Гэй, да сонца! Гэй, да зор!“ (Я. Купала. „Гэй, наперад!“). Песьняром часам пачынае верыцца, што настануць калісь лепшыя часы для многапакутнай Беларусі. Ня можна пагасіць сьвету яснай праўды, ня можна запудзіць і зьбіць з толку жывых людзей, каторыя столькі бяды вынеслі на карку ў сваім мінулым. Яны праб'юцца ўперад і даб'юцца лепшай долі. „К свабодзе, роўнасьці і

знаньню мы працярэбім сабе сьлед! І будзе ўнукаў панаваньне там, дзе сягонья плача дзед“ (Я. Купала. „Ворагам беларушчыны“).

Часам у поэзіі нашаніўцаў зычаць мотывы соцыяльнай барацьбы. Песьняры клічуць беднату ў рашучую соцыяльную бітву. Яснай зоркай ляціць песьняр па небе, падае па-над дахам роднай вёскі ды кліча: „Гэй, хто ёсьць тут? Люд галодны, люд пакутны! Да мяне! Станьма, брацьця, ў шых паходны,—наша гора праміне“. На прызыў песьняра падымецца бедната і пойдзе ў астатні рашучы бой. „Устануць, рушаць. Прэч з дарогі! Хто нам хоча заступіць! Мы пашлі, мы—люд убогі, усё ўзяць, ці ўсё згубіць“ (А. Гарун. „Эх, сягонья, ў гэту ночку“).

Прачуваюць часам адраджэнцы і размах будучае рэволюцыі. Гэта будзе глыбокая і шырокая рэволюцыя, каторая ўскалыхне да нізу працоўныя масы Беларусі і ўсяго сьвету. Шмат пральлецца крыві, бо, разам з рэволюцыяй, прыдзе і помста за векавечную соцыяльную крывіду. „На сьвет прыдзе многа бяды, бо за крывіду сваю адамсьціць. Сьвіньням будзе крыві не пабраць! Адамсьціць, аж зямля задрыжыць, аж віхры зашумяць, загудзяць“ (Я. Купала. „Пажалей мужыка“).

Зашумелі віхры, загудзелі. Прышла на сьвет вялікая соцыяльная рэволюцыя. Частка беларускіх адраджэнцаў адразу пазнала яе і кінулася ў яе рэчышча на барацьбу за вызваленьне соцыяльнае і нацыянальнае ўсяго сьвету, а разам з тым і Беларусі. Другая частка, ня бачачы за клясава-інтэрнацыянальным яе зьместам зьместу нацыянальнага, яшчэ прыглядалася да яе на працягу некалькіх год. Цяпер і яна ўвашла ў яе рэчышча. Беларускі адраджэнчаскі рух зрабіўся аднэй з складаных частак сучаснага вялікага руху соцыяльнай рэволюцыі, каторая вызваляе пролетараў і сялян з аднаго боку і прыгнечаныя народы—з другога боку; каторая, змагаючыся наогул з капіталізмам, змагаецца разам з тым і з вышэйшаю яго формаю—імперыялізмам.

↳ Лютаўская рэволюцыя.

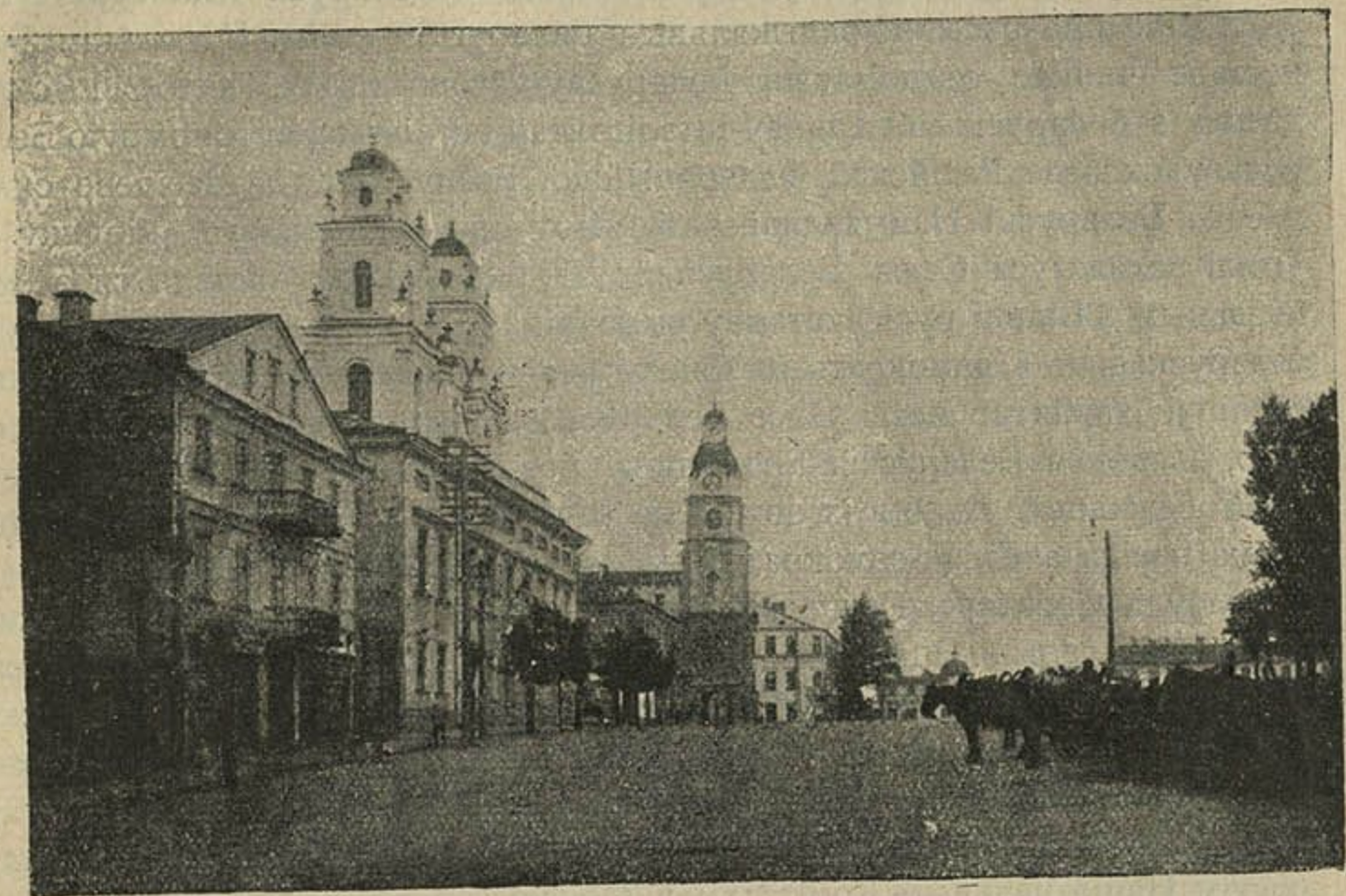
У часы Лютаўскай рэволюцыі Беларусь была парэзана на дзьве часткі: заходняя частка, як мы казалі вышэй, была пад нямецкай окупацыяй, а ўсходняя была занята заходнім фронтам царскай рускай арміі. Рэволюцыя захапіла толькі ўсходнюю Беларусь. Зразумела, што армія жыла сваім жыцьцём ваеннага часу. У яе былі свае агульна-імперскія інтарэсы і складалася яна з салдат, сабраных сюды з усёй многанацыянальнай Расіі. Для ўсёй гэтай арганізаванай масы Беларусь была ня больш, як часоваю ваеннаю стаянкаю. Армія не магла зразумець і ўвайсьці ў мясцовыя інтарэсы Беларусі, тым больш, што маса яе ня ведала, нават, што яна займае тэрыторыю Беларусі, як арганізму. Салдат ведаў Менскую, Магілёўскую, Віцебскую губэрні, як часткі

імперыі, а не як часткі Беларусі. Калі з цэнтру на захад перакінулася рэволюцыя, то яна пашла на Беларусі ў двух кірунках—фронтавым і мясцовым, бо грунт для яе і там і тут быў добры. Вельмі часта гэтыя два кірункі перапляталіся паміж сабою, але часта яны і разыходзіліся, кожны ў свой бок.

Першыя весткі аб перавароце ў цэнтры і аб утварэнні ў Пецярбурзе часовага ураду прышлі ў Менск першага сакавіка 1917 году. У гэты час на Беларусі пэўнага соцыялістычнага цэнтру няма. Царская рэакцыя папярэдняга часу моцна біла па соцыялістычным руху і значна падарвала яго; нацыянальная розьніца разьбіла рух на часткі, а імперыялістычная вайна дакончыла справу і раскідала на ўсе бакі мясцовыя соцыялістычныя сілы і сродкі. Справу ўзялі ў свае рукі інтэлігэнцкія групы лібэральнага і радыкальнага кірунку, сабраныя сюды фронтам з розных канцоў імперыі і згуртаваныя наўкол саюзу земстваў і гарадоў (Земгор). Яны ліквідавалі старую ўладу. Праз некалькі дзён (5 сакавіка) утвараецца Менскі Савет Рабочых Дэпутатаў, у каторы праз тры дні ўваходзяць ужо і салдацкія дэпутаты. Хутка пачынаюць збірацца і брацца за справу соцыялістычныя сілы. З соцыялістычных партый найбольшую сілу забіраюць агульна-расійскія партыі С-Д і С-Р, што залежыць ад прысутнасці на Беларусі заходняга фронту арміі. Першымі пачынаюць аформліваць сваю арганізацыю соцыял-дэмократы. 11 сакавіка адбываецца першы многалюдны (да 200 асоб) сход С-Д арганізацыйнага характару. На сходзе выяўляецца, што пераважную большасць С-Д складаюць меншавікі. Што датычыць да большавікоў, то яны, разам з спачувальнікамі ім, налічваюць ледзьве 13 асоб. Утвараецца аб'яднаная арганізацыя РС-ДРП, і большавікі павінны ўвайсці ў яе склад. Усю сваю увагу яны зварачаюць на агітацыйную працу ў арміі і на арганізацыйную працу ў Менскім Гарадзкім Савеце. У вёску большавікі яшчэ не прабраліся. Сярод сялянства пачынае мець уплыў толькі што абуджаная арганізацыя С-Р. Сялянства, праўда, праз салдат арміі, ужо даведлася аб большавікох і пачынае з увагаю прыслухоўвацца да іх зусім простых і зразумелых сялянскаму сэрцу лезунгаў. На першым сваім з'ездзе, у красавіку, старшынёю Саветаў Сялянскіх Дэпутатаў яны даволі аднадушна абіраюць М. А. Міхайлава-Фрунзэ.

Пачала адраджацца і Беларускае Соцыялістычнае Грамада. Зноў у розных мясцох Беларусі і Расіі (бежанцы) вынікаюць гэтыя арганізацыі. Такія арганізацыі мы ведаем—у Менску, Віцебску, Магілёве, Бабруйску, Маскве, Пецярбурзе, Саратаве і іншых мясцох. Ідуць мітынгі (Масква, Пецярбург) і дэманстрацыі (Пецярбург, Менск). 25 сакавіка ў Менску адбыўся з'езд Беларускай Соцыялістычнай Грамады, на каторым былі абгавораны адносіны да бягучага моманту, да рускіх і на-

цыянальных соцыялістычных партый, да беларускіх і рускіх грамадзянскіх арганізацый і г. д. Програма партыі пакуль што не разглядалася. Было ухвалена ў найбліжэйшай будучыне склікаць другі, больш сталы зьезд і на ім паставіць пытаньне аб праграме. Пасьля зьезду ў Менску стаў выдавацца цэнтральны орган партыі пад назваю „Грамада“. У той час, як пецярубурская і некаторыя іншыя грамадаўскія арганізацыі зьвязаліся з рабочымі беларускімі коламі і станавіліся паступова на выразны рэволюцыйна-клясавы грунт, менская арганізацыя,

Пляц Волі ў Менску.

каторая для Беларусі мела ў той час самае важнае значэньне, ня мела гэтай апоры і павінна была ўвайсьці ў зносіны з дробна-буржуазнымі нацыянальнымі беларускімі коламі і прыняць права-соцыялістычную ахварбоўку. Гэты факт меў вялізнае значэньне ў ходзе рэволюцыі на Беларусі.

З 25 сакавіка пачаўся ў Менску і зьезд прадстаўнікоў беларускіх арганізацый і партый. З розных месц сабралася каля 150 дэлегатаў. Зьезд абраў „Беларускі Нацыянальны Комітэт“ у складзе 18 сяброў. Было ухвалена перадаць Комітэту роль вышэйшай краёвай установы да выбараў у Краёвую Раду. У складзе Комітэту быў адзін земляўласнік (Скірмунт), адзін ксёндз, 14 інтэлігэнтаў і чыноўнікаў, адзін селянін і адзін рабочы. Грамадаўцаў у Комітэце было 6 асоб. Зразу-

мела, што пры такіх умовах, грамадаўцы, як меншасьць, не маглі мець ніякай моцы ў Комітэце. Гэта стала ясна з самага пачатку, калі старшынёю Комітэту быў абраны быўшы член Першай Дзяржаўнай Думы, вялікі беларускі земляўласнік Раман Скірмунт.

Пад уплывам Нацыянальнага Комітэту пачынаюць засноўвацца ў розных мясцох новыя беларускія нацыянальныя арганізацыі самых розных політычных кірункаў. У Маскве арганізуецца Беларуска-Народная Грамада. Яна мае звычайную на тыя часы агульна-дэмакратычную праграму і патрабуе аўтономіі для Беларусі. Яна гуртуе наўкол сябе прогрэсыйна-радыкальныя беларускія колы. У далёкім Туркестане вынікае арганізацыя беларусаў-аўтономістых, каторая складаецца з беларускіх бежанцаў-інтэлігэнтаў і стаіць за аўтономную Беларусь у складзе Расійскай Фэдэрацыйнай Рэспублікі. У Магілеве складаецца Беларускі Нацыянальны Комітэт руска-кадэцкага кірунку. У Гомлі залажыўся Саюз Беларускай Дэмакратыі, які складаўся з эвакуаваных з Вільні русіфікатараў-чыноўнікаў Віленскае вучэбнае акругі; беларускасьць і дэмакратызм Саюзу вельмі падазроныя. Зусім чорнасотніцкі характар насіў Саюз Беларускага Народу ў Віцебску. Апроч таго, зьявіліся Беларускія Грамады ў розных гарадох Расіі, дзе было шмат бежанцаў. Ядром іх звычайна былі бежанскія комітэты, а праграма насіла агульна-дэмакратычны характар. Такія Грамады былі ў Яраслаўлі, Саратаве, Пензе і другіх гарадох. Выніклі і хрысьціянскія беларускія арганізацыі, як, напрыклад, Каталіцкая Хрысьціянская Дэмакратычная Злучнасьць Беларусаў. Усе нацыянальныя беларускія арганізацыі воража адносіліся да Беларускай Соцыялістычнай Грамады і вялі з ёю бязупынную полеміку ў прэсе, на мітынгах, зьездах і г. д. Амаль што ўсе яны былі зьвязаны праз сваіх прадстаўнікоў з Беларускім Нацыянальным Комітэтам у Менску.

Беларускі Нацыянальны Комітэт ставіў сваёю мэтаю культурна-нацыянальнае і політычнае адраджэньне беларускага народу. Ён стаяў за ўтварэньне агульнай Расійскай Дэмакратычнай Фэдэрацыйнай Рэспублікі, прычым у яе склад павінна была ўвайсьці Беларусь, як аўтономная рэспубліка. У адозьве да жыхарства Беларусі Бел. Нац. Комітэт падкрэсьлівае сваю расійскую орыентацыю. Ён піша: „Экономічнае становішча*) і тыя шырокія магчымасьці, якія адчыніліся з рэволюцыяй перад дэмакратычнай Расіяй, зьвязвае нас з Расійскай Фэдэрацыйна-Дэмакратычнай Рэспублікай. Комітэт лічыць патрэбным перасьцерагчы ад тых людзей, каторыя, прыкрываючыся імем беларускім, вялі-б прапаганду за далучэньне да Польшчы або да якога другога гаспадарства. Гэтакіх людзей Бел. Нац. Комітэт наколькі

*) Стан, палажэньне.

яны выступалі-б ад яго імені, будзе лічыць за провокатараў“ (Адозва Бел. Нац. Комітэту. „Вольная Беларусь“, 1917 г. № 2, стар. 2). Па аграрным пытаньні Комітэт ня мае ніякай праграмы, што зусім зразумела, калі прыняць пад увагу яго склад. Ён толькі вызначае, што зямельнае пытаньне на абшары ўсёй Расіі прыцыпова павінна быць выяўлена на Агульным Устаноўчым Сойме, а дэталены разгляд гэтага пытаньня і прыстасаваньне яго да мясцовых умоў жыцьця на Беларусі павінны быць зроблены Краёваю Беларускаю Радаю.

У свой час зьезд беларускіх організацый і партый, утвараючы Нацыянальны Комітэт, абраў дэлегацыю ў складзе 7 асоб для зносін з Расійскім Часовым Урадам. Нацыянальны Комітэт, спадзяючыся на прыхільнасьць новага ўраду Расіі да беларускага руху і выпаўняючы пастанову зьезду, організаваў пасылку дэлегацыі ў Пецяярбург. Як дэлегаты паехалі—Скірмунт, Іваноўскі, Канчар і інш. Дэлегацыя хацела дабіцца ад рускага ўраду згоды на організацыю краёвай улады на Беларусі, беларускай школы, права мясцовага законадаўства і г. д. З вялікай цяжкасьцю беларуская дэлегацыя дабілася прыёму ў Часовага Ураду, але аўдыенцыя не дала ніякіх вынікаў. Дэлегацыя вярнулася ні з чым. Іншага і чакаць нельга было ад імперыялістычнага Часовага Ураду.

Прысутнасьць у Нацыянальным Комітэце земляўласніка Скірмунта і правых элемэнтаў вельмі пашкодзіла беларускаму руху і асабліва соцыялістычнаму яго крылу. Беларускае пытаньне сталі лічыць панскай інтрыгай, пакіраванай проціў сялянства і проціў зьвязку з рэволюцыйнай Расіяй. Пад падазронасьць былі ўзяты і левыя соцыялістычныя групіроўкі беларусаў. З аднаго боку беларусаў пачалі травіць гаспадары часу—меншавікі, эсэры, кадэты і правыя чорнасотніцкія элемэты, абаронцы вялікай, адзінай, непадзельнай „матушкі“-Расіі. З другога боку, з згодніцкім беларускім рухам не маглі ісьці разам ужо заложаныя бальшавіцкія організацыі. Так было на першым зьездзе сялянскіх дэпутатаў Менскай губэрні, дзе бальшавікі прыпынілі разгляд беларускага пытаньня ў прэзыдыуме зьезду, абвясціўшы яго наагул панскім рухам.

Адразу пасьяля губэрскага зьезду Сялянскіх Дэпутатаў, Менскі Гарадзкі Савет у тым самым красавіку склікае зьезд Рабочых, Салдацкіх і Сялянскіх дэпутатаў Заходняга фронту і тылу. Пад фронтам і тылам разумелася ўся пазьнейшая так званая Заходняя Вобласць, якая складалася з губэрань—Менскай, Магілёўскай, Віцебскай і Смаленскай. Сабраліся дэлегаты. Яны яшчэ зусім мала разьбіраюцца ў політыцы. Для іх кадэт-гэнэрал, эсэр-інтэлігэнт і бальшавіцкі прамоўца пакуль што роўныя велічыні. Згодніцкія партыі яшчэ маюць пасьпех. Зьезд выносіць усё-ж такі пастанову, каб у Выканаўчы Комітэт Заходняга фрон-

ту і тылу ўвашлі прадстаўнікі толькі соцыял-дэмократаў і соцыяліст-рых-рэволюцыянераў. Разам з соцыял-дэмократамі ў Выканаўчы Ко-мітэт заходняга фронту праходзіць некалькі і бальшавікоў.

Паступова лік сяброў бальшавіцкай арганізацыі пачынае расьці. Цэнтрам іх дзейнасьці зьяўляецца Менскі Гарадзкі Савет Дэпутатаў. У сярэдзіне траўня бальшавіцкая фракцыя ў Горсавеце налічвае ўжо да 40 асоб. 21 траўня абіраецца, пакуль яшчэ нягласна, Менскі Ко-мітэт бальшавіцкай фракцыі, котры концэнтруе увагу арганізацыі на шырокім разьвіцьці агітацыі сярод салдат заходняга фронту. А тут якраз наступаюць перавыбары ў Горсавет. Травеньскія перавыбары даюць бальшавіком яшчэ больш месц у Савеце. З кожным днём усё больш адчуваецца нязгода паміж Выканаўчым Ко-мітэтам Зах. фронту, дзе бальшавікоў вельмі мала, і Менскім Саветам, каторы, дзякуючы апошнім перавыбарам, зрабіўся гняздом бальшавікоў. Далейшае існа-ваньне бальшавіцкай фракцыі ў аб'яднанай С-Д арганізацыі робіцца непатрэбным, бо фракцыя ўжо настолькі моцная, што можа існаваць асобна ад меншавікоў. 4 чэрвеня адбываецца раскол паміж бальша-вікамі і меншавікамі. Утвараецца ліквідацыйная Ко-місія, каторая дзе-ліць папалам сродкі С-Д арганізацыі. Абіраецца ўжо гласны ко-мітэт бальшавіцкай партыі.

Адначасна з утварэньнем на Беларусі партыі бальшавікоў і Бела-руская Соцыялістычная Грамада занялася пераглядам сваёй праграмы і тактыкі. У Пецярбурзе, 4—6 чэрвеня адбыўся зьезд партыі, каторы прыняў праэкт новай праграмы. Новая праграма старалася прыста-савацца да ўсё лявеючага настрою мас, паднятых рэволюцыяй і, апроч таго, яна, замест народніцкіх элемэнтаў, уводзіць у сябе соцыял-дэмокра-тычны марксыцкі зьмест. Праэкт праграмы максымум быў такі: „Бел. Соц. Грамада ставіць сваёю мэтаю увядзеньне соцыялістычнага парадку цераз разьвіцьцё клясавай барацьбы і соцыяльную рэволюцыю“. Праэкт праграмы мінімум у політычным і эканамічным аддзелах па зьместу такі самы, што і ў С-Д. Па нацыянальным пытаньні зьмест праэкту праграмы такі: „Дзеля таго, што політычныя і соцыяль-ныя рэформы могуць удацца і ўмацавацца толькі пры магутным падняцьці культурнага роўню народных мас, Беларуска Соцыяліс-тычная Грамада лічыць патрэбным: 1) Шырокае разьвіцьцё беларускай культуры, як адзіная дарога да разьвіцьця грамадзкасьці і агульнага падняцьця культуры мас на Беларусі. 2) Нацыяналізацыя школы. 3) Поўнае самаўпраўленьне Беларусі з законадаўчым органам, Краёваю Радаю, выбранаю на аснове агульнага, роўнага, простага, патаемнага і прапорцыянальнага выбарнага права, для мясцовага законадаўства, распрацаваньня і разьвіцьця законаў, выданых Расійскім парламантам. 4) Адсутнасьць мытных граніц паміж Беларуссю і іншымі часткамі

Расійскай Фэдэрацыі. 5) Поўныя політычныя і эканомічныя правы для ўсіх нацый, што жывуць на Беларускай зямлі“. Гэты праэкт праграмы быў зацьверджан зьездам Грамады 14—25 кастрычніка ў Менску, як праграма. Былі зроблены нязначныя рэдакцыйныя папраўкі.

Між тым урад Керанскага падгатаўляе чэрвенскае наступленьне на немцаў. 18 чэрвеня яно абвешчана. У Менску адбылася ў гэты дзень вулічная дэманстрацыя. Побач з штандарамі згодніцкіх партый, што падтрымлівалі наступленьне, зьявіліся штандары, на якіх былі напісаны бальшавіцкія лэзунгі, якія патрабавалі ўстанаўленьня ўлады Саветаў, замірэньня з немцамі, рабочага контролю, безадкладнай перадачы зямлі сялянству і г. д. Вакол штандараў шмат дзе адбываліся бойкі паміж прыхільнікамі Часовага Ураду і прыхільнікамі бальшавікоў. Бальшавіцкія лэзунгі ў канцы канцоў усё-ж такі былі зьнішчаны. Контр-рэвалюцыя ня дрэмле. Хутка пачынаюць формавацца ўдарныя часьці, каторыя, разам з жаночкімі батальёнамі і рознымі чорнасотніцкімі організацыямі (саюз афіцэраў, саюз георгіеўскіх кавалераў і інш.), утвараюць трывожны настрой на Беларусі. На яе тэрыторыі, у Магілеве, хутка адбываецца карнілаўшчына, каторая політычна зусім дыскрэдытуе ўладу Керанскага. Бальшавіцкія організацыі вядуць упартую барацьбу як проціў карнілаўшчыны, так і проціў усёй контр-рэвалюцыі. Згодніцкія фронтавыя камітэты і камандны склад робяць масавыя арышты салдат за іх бальшавіцкі настрой, павядзеньне і агітацыю. Арыштаваных шлюць у турмы, напр., у Менск, каторы лічыць іх тысячамі. Хутка ў Менску з'агітаваная бальшавікамі варта адмаўляецца іх сьцерагчы, і арыштаваньня, разам з сваімі вартаўнікамі, вольна ходзяць па горадзе і прымаюць удзел у бальшавіцкай агітацыі і прапагандзе. Паводле пропозыцый Горсавету яны організуюцца ў асобны полк. Цяпер палажэньне Горсавету значна паляпшаецца. У яго руках маецца зброяная сіла, каторую заўсёды можна пакіраваць на сваю абарону.

Што да Беларускага Нацыянальнага Камітэту, то ён ня мае амаль што ніякага ўплыву на гэтыя падзеі. Беларускія соцыялістыя прымаюць меры, каб палажыць канец яго існаваньню і ўтварыць, замест яго, новую організацыю, больш адпавядаючую бягучаму моманту. Яны лічаць, што трэба адсунуць ад беларускага руху буржуазныя элемэнты, каторыя не адпавядаюць паглыбленьню рэвалюцыі і кладуць пляму на ўвесь беларускі рух. Згодна запатрабаваньню Бел. Соц. Грамады, Нацыянальны Камітэт склікае другі зьезд прадстаўнікоў партый і організацый, каторы адбываецца 8—12 ліпеня 1917 году. На зьездзе выніклі бурныя спрэчкі паміж Бел. Соц. Грамадою і буржуазнаю часткаю Нацыянальнага Камітэту, аб'яднанаю наўкол утворанай перад зьездам Беларускай Партыі Народных Соцыялістых. Зьезд

амаль што не сарваўся. Пасья некаторых кампромісаў з боку Бел. Соц. Грамады, зьезд выбірае, замест Нацыянальнага Комітэту, Цэнтральную Раду Беларускіх Організацый і Партый.

Першая сэсія Цэнтральнае Рады, якая адбылася 5-6 жніўня ў Менску, у прысутнасьці дэлегатаў ад 23 беларускіх організацый, апрацавала Статут Рады. Приводзім тут важнейшыя пункты з Статуту. „Адпавядальным кіраўніком і прадстаўніком усяе беларускае справы ёсьць Цэнтральная Рада Беларускіх Організацый. Рада будзецца на прынцыпах: політычным—поўнага дэмакратызму і соцыяльным—перадача ўсёй зямлі бяз выкупу працоўнаму народу і абарона інтарэсаў рабочых. Рада складаецца з дэпутатаў, якіх пасылаюць усе беларускія організацыі, гэтак сама гарады, воласьці, мястэчкі, бежанскія організацыі і ваенныя часьці, калі прызнаюць патрэбу аўтономіі Беларусі, роднай мовы і разьвіцьця беларускай нацыянальнай культуры“. Такім спосабам, Цэнтральная Рада моцна розьніцца ад Нацыянальнага Комітэту сьцісла абмяжованымі прынцыпамі. Круг яе чыннасьці значна пашыраецца. Яна завязвае зносіны з вялікім лікам бежанскіх організацый і вайсковых часьцей. Для лепшай сувязі з апошнімі на той-жа самай першай сэсіі Рада прымае „Статут Беларускіх Нацыянальных культурна-просьветных гурткоў у войску“. На аснове Статуту, у кожнай часьці вайсковыя беларусы яднаюцца ў „Грамаду“ і кіруюцца ў політычнай і нацыянальнай справе пастановамі Беларускай Цэнтральнай Рады. Вайсковыя беларусы павінны стаяць проціў усякіх цэнтралістычных кірункаў з таго ці іншага боку і дбаць аб абароне інтарэсаў рэволюцыі. „Калі інтарэсам рэволюцыі і новага рэспубліканскага ладу будзе пагражаць якая небясьпека з боку контр-рэволюцыянераў і прыслужнікаў старога самадзяржаўнага рэжыму, то беларускія гурткі і праз іх беларускія вайсковыя грамады павінны разам са ўсімі дэмакратычнымі організацыямі і прыхільнікамі рэволюцыі змагацца ўсімі спосабамі з такімі контр-рэволюцыйнымі захадамі“ (§ 5 Статуту). „Жадныя стараньні ў справе організацыі асобных беларускіх палкоў ня могуць мець месца, пакуль аб гэтым не паведаміць Цэнтральная Рада Беларускіх Організацый“ (§ 10 Статуту). Як відаць з Статуту, Цэнтральная Рада добра адчувае патрэбы моманту. Яна, падобна партыі большавікоў зварачае вялікую увагу на замацаваньне свайго ўплыву сярод збройных сіл, катарыя былі-бы для яе апораю ў будучай барацьбе. Вельмі хутка яна бярэ пад свой уплыў цэлы рад беларускіх вайсковых організацый, каторыя да гэтага часу выніклі ў розных мясцох на паўднёвым, заходнім і паўночным франтах, у Балтыцкім флоце, Гэльсінгфорсе і г. д. Скора ўсе беларускія вайсковыя організацыі злучаюцца ў адну Цэнтральную Беларускую Вайсковую Раду, каторая трымае сьціслую сувязь з Цэнтр. Радай Беларускіх Організацый і Партый.

А бальшавіцкія сілы на Беларусі ўсё растуць і растуць. Менскі комітэт робіць крокі для іх арганізацыі. Ён назначае партыйную канфэрэнцыю на першае верасня. Карнілаўскае паўстаньне было перашкодаю да канфэрэнцыі. Сабраліся прадстаўнікі далёка ня ўсіх бальшавіцкіх арганізацый. Тым ня менш прысутныя на канфэрэнцыі мелі за сваімі плячыма каля 2.500 арганізаваных членаў партыі. Замест канфэрэнцыі, была зроблена толькі нарада па арганізацыйных пытаннях, і прысутныя раз'ехаліся з тым, каб з'явіцца ў поўным ліку на канфэрэнцыю праз два тыдні. Першая Паўночна-Заходняя Абласная Канфэрэнцыя партыі бальшавікоў пачалася 15 верасня. Яна мела за сваімі плячыма больш 9.000 арганізаваных членаў і каля 25.000 спачувальнікаў. Гэта была вялікая рашучая сіла, гатовая на барацьбу. Канфэрэнцыя абгаварвала пытаньне аб збройным паўстаньні і абрала Паўночна-Заходні Абласны Комітэт партыі бальшавікоў.

У пачатку кастрычніка сабралася другая Абласная Канфэрэнцыя. Яна адзначыла надзвычайны рост бальшавізму. Канфэрэнцыя прадстаўляла 28.500 арганізаваных членаў партыі і каля 30.000 спачувальнікаў. Гэта былі ў большасьці салдаты арміі, каторыя толькі па пачуцьці былі бальшавікамі, але заўсёды былі гатовы кінуць вайну імперыялістычную і кінуцца ў вайну грамадзянскую.

Пачынаючы з гэтай канфэрэнцыі, шлях рэволюцыі ідзе ўжо проста да Кастрычніка.

Вялікі Кастрычнік на Беларусі.

У муках творчасьці праходзіла соцыяльная рэволюцыя на Беларусі. Тут супыніўся фронт імперыялістычнай вайны і падзяліў Беларусь на нямецкую і расійскую частку. Тут Кастрычнік спаткаўся з узброеным старым сьветам Заходняй Эўропы. Доўга ішла барацьба і перавага была то на тэй, то на другой старане. Апроч таго, соцыяльная рэволюцыя на Беларусі спаткалася з нацыянальным пытаньнем. Заблутанае на працягу сотак год і разбуджанае Лютаўскай рэволюцыяй, востра стала яно на парадку дзенным і павінна было развязацца ў сувязі з соцыяльным клясавым пытаньнем. Патрэбен быў час для таго, каб устанавіць гэтую сувязь і замяніць у нацыянальным пытаньні прынцып адзінага нацыянальнага фронту прынцыпам адзінага, рэволюцыйнага, рабоча-сялянскага фронту. Нацыянальны рух, які ў пачатку ішоў ня помеж з Кастрычнікам, павінен быў уліцца ў русло соцыяльнай рэволюцыі.

Тры гады ішла барацьба паміж старым і новым, каб давясць да канца мэты Вялікага Кастрычніка на ўсходняй частцы Беларусі, бо яшчэ й цяпер Заходняя Беларусь чакае рэволюцыі. Яшчэ ня прышоў

час, каб даць гісторыю Кастрычнікавай рэвалюцыі на Беларусі, тым ня менш мы адзначым важнейшыя факты.

Пачаўся Кастрычнік на Беларусі ў абставінах фронту. На чале фронту стаіць абраны яшчэ раней Фронтавы Выканаўчы Комітэт, дзе перавагу маюць згодніцкія элемэнтны. Ініцыятыву соцыяльнай рэвалюцыі бярэ ў свае рукі Менскі Гарадзкі Савет, дзе сконцэнтравалі свае сілы бальшавікі. З пачаткам Кастрычнікавай рэвалюцыі ў Пецярубурзе, па ініцыятыве Мен. Гарадз. Савету, 26-га кастрычніка ўтвараецца Ваенна-Рэвалюцыйны Комітэт Заходняй Вобласці, на старану каторага паступова пераходзяць асобныя вайсковыя часці фронту, каторы і забірае ўладу ў свае рукі.

19-га і 20-га лістапада ў Менску адбываецца тры зьезды: 1) Абласны зьезд Саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў, 2) Абласны зьезд сялянскіх дэпутатаў і 3) Фронтавы зьезд. Усе зьезды ухвалілі патрэбу на Беларусі Савецкай улады і зладжылі адзіны Выканаўчы Комітэт Саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў Заходняй вобласці і фронту (Абліскомзап). Пэрсональны склад комітэту больш адпавядае інтарэсам фронту, чым Беларусі. Беларускае вайсковыя арганізацыі засталіся за межамі яго ўплыву, ён наогул не ўвабраў у сваю працу беларускага нацыянальнага руху.

Беларускі рух сконцэнтравалася ў Менску наўкол Цэнтральнай Рады Беларускіх Арганізацый і Партый і Цэнтральнай Беларускай Вайсковай Рады, якая арганізавалася ў сярэдзіне кастрычніка. Рада стаіць на грунце адзінага нацыянальнага фронту і прагнецца сабраць наўкол сябе „ўсе жывыя сілы бацькаўшчыны“.

Сярод нацыянальных беларускіх арганізацый вынікае думка склікаць Усебеларускі Конгрэс. Гэтай думкай зацікавілася і беларуская соц.-дэмакратычная партыя бальшавікоў, якая вырасла ў Пецярубурзе з левага крыла Белар. Соцыялістычнай Грамады. Беларусы-бальшавікі хацелі скарыстаць Конгрэс для таго, каб пакіраваць рабоча-сялянскую частку яго ў бок соцыяльнай рэвалюцыі. Дзеля гэтага яны павінны былі прыбыць на Конгрэс, але спазьніліся і ня мелі ўплыву на працу Конгрэсу.

Конгрэс адчыніўся ў Менску 14-га сьнежня 1917 году. Сабралася 1.872 дэлегаты, з якіх 1.167 былі з пастанаўляючымі галасамі. У большасьці сваёй Конгрэс быў сялянскім, хоць было тут і шмат рабочых, прадстаўнікоў коопэрацыі, гарадоў, соцыялістычных партый і г. д. Як відна з асноўнага пункту агульнай рэзолюцыі Конгрэсу, ён стаў на дэмакратычную пляцформу. Пад націскам рабочых і пасавецку настроненых салдат і сялян ён прызнаў, праўда, як часовую, Савецкую ўладу на Беларусі, абраную з яго складу, і сувязь яе ў дзелавых толькі зносінах з Савецкай Расіяй. Конгрэс як-бы хацеў знайсці сярэдняе

месца паміж рэволюцыяй і контр-рэволюцыяй, стаўшы на пляцформу адзінага нацыянальнага фронту.

Пры такім настроі Конгрэс павінен быў быць прызнан мясцовай Савецкай уладай варажым для яе, бо ён ня прызнаў уладу абранага зьездам Саветаў Абласнога Выканаўчага Комітэту Зах. вобласьці і фронту. У ноч на 18 сьнежня ён быў сілаю распушчан камісарамі Абліскомзапу. Нацыянальны рух адарваўся ад агульнага рэволюцыйнага руху. Соцыяльная рэволюцыя губіць, з свайго боку, уплыў на тыя масы рабочых і сялян, якія стаялі за плячыма беларускіх нацыянальных арганізацый.

Распушчаны конгрэс пасьпеў абраць Раду Конгрэсу. Рада зышла ў падполье і абвясціла сябе суверэннай уладай беларускага народу. Усе другія беларускія арганізацыі былі ёю распушчаны, каб аб'яднаць беларускі рух у сваіх руках. Настрой на Беларусі быў напружаны. Няўдачна йшлі мірныя перагаворы ў Бярэсьці. Руская армія разыходзілася, астаўляючы граніцы Беларусі безабароннымі перад нямецкім імперыялізмам. Урэшце перагаворы прыпыніліся, і кайзэраўская армія пашла ў наступленьне. 19-га лютага 1918 г. Савецкая ўлада пакінула Менск. Рада Конгрэсу забрала ўладу ў свае рукі. Яна папоўніла сябе прадстаўнікамі нацыянальных меншасьцяў і выдзеліла з свайго складу выканаўчую ўладу, Народны Сакратарыят (1 Грамата Рады 21,11 1918 г.). Дзейнасьць новага ураду пачала разьвівацца з вялікай быстрынёй, але была прыпынена прыходам немцаў (25,II). Немцы захапілі ўсю ўладу ў свае рукі, але спачатку яны не перашкаджалі формальнаму існаваньню ўлады Рады.

Рада ўцягнула ў свой склад прадстаўнікоў земстваў і гарадоў і Устаўнай Граматай (9,III) абвясціла Беларусь Народнай Рэспублікай, у каторай законадаўчую ўладу мела Рада, а выканаўчую—Народны Сакратарыят. Сувязь з Савецкай Расіяй фактычна парвана, але юрыдычна гэты акт яшчэ не абформлен. Юрыдычна парвала сувязь з Расіяй Віленская Беларуска-Руска-Літоўская Рада, якая яшчэ 18-га лютага абвясціла аб гэтым у сваёй пастанове. Афформленьне незалежнасьці Беларускай Дзяржавы Радаю Конгрэсу адбылося ў ноч на 25, III 1918 г. (III-я Устаўная Грамата). Рада абвясчае, што „ад гэтага часу Беларуска-Літоўская Народная Рэспубліка абвясчаецца незалежнай і вольнай дзяржавай“. Пасьля акту аб незалежнасьці прадстаўнікі земстваў і гарадоў вышлі з Рады, бо Рада парушыла прынцып „адзінай, недзялімай“ Расіі. Ясна, што пад Расіяй яны разумелі не савецкую, а кадэцка-эсэраўскую Расію. Ёх месцы былі аддадзены Беларускаму Прадстаўніцтву гор. Менску, якое складалася з менскіх домаўласьнікаў, чынавенства, духавенства, панства і г. д. Рада значна правее.

Яе не здавальняе фіктыўная незалежнасьць. Некаторыя з радных высоўваюць думку зьвярнуцца да Вільгельма асабіста з просьбаю аб прызнаньні незалежнай Беларускай Рэспублікі. Магчыма, што да такога політычнага акту іх хілілі літоўскія падзеі. 23-га красавіка кайзэр асобным рэскрыптам прызнаў незалежнасьць Літоўскай Рэспублікі. 25-га красавіка Рада большасьцю галасоў ухваляе паслаць тэлеграму Вільгельму. У сваёй тэлеграме Рада дзякуе кайзэра за „вызваленьне“ Беларусі і просіць яго „ўмацаваць дзяржаўную незалежнасьць і недзялімасць краю ў зьвязку з Гэрманскай імперыяй“. Тэлеграма сьведчыць аб поўным адрыве Рады ад беларускіх працоўных мас, стагнаўшых пад цяжарам нямецкай окупацыі.

Зусім іначай пашоў беларускі рух на ўсходзе, у межах улады Саветаў. Ён сконцэнтраваны ў Пецярбурзе каля Беларускай соцыял-дэмакратычнай арганізацыі і левага крыла Беларускай Соцыялістычнай Грамады. Тут вынікае думка аб утварэньні Незалежнай Рабоча-Сялянскай Савецкай Беларусі, якая павінна ўвайсьці ў агульна-Расійскую Савецкую Фэдэрацыю. Замест адзінага нацыянальнага фронту, тут ставіцца адзіны клясавы, рэволюцыйны фронт. У пачатку лютага 1918 году пры Наркамнацы арганізуецца Беларускі Нацыянальны Камісарыят, дзе працуюць беларусы-комуністы і лева-грамадаўцы. У сакавіку Бел. Нац. Кам. пераносіць сваю працу ў Маскву і пашырае яе сярод шырокіх бежанскіх мас: склікаюцца зьезды, высылаюцца эмісары, пашыраецца літаратура ў беларускай мове і г. д. У Магілёўшчыне, Віцебшчыне і Смаленшчыне працуе Аблліскомзап. К восені 1918 году тут устанаўліваецца пэўны пагляд на важнасьць правільнай пастаноўкі нацыянальнага беларускага пытаньня.

Тымчасам соцыяльная рэволюцыя пераносіцца ў Гэрманію. Падае Вільгельм, кайзэраўская армія раскідаецца і паступова пакідае Беларусь. Чырвоная армія без вялікіх перашкод вызваляе тэрыторыю окупаванага немцамі краю. 12-га сьнежня вызваляецца сталіца Беларусі Менск. У сярэдзіне сьнежня ў Маскве зьбіраецца конфэрэнцыя беларускіх сэкцый РКП. Яе адозва, пакіраваная да рабоча-сялянскіх мас Беларусі, кліча іх ісьці ня з Радаю, а з бальшавікамі. Конфэрэнцыя прызнае канечную патрэбу стварыць вольную рабоча-сялянскую савецкую Беларусь у сьціслай фэдэрацыі з Савецкай Расіяй. Крыху пазьней, 26-га сьнежня 1918 году, у Смаленску сабралася VI Паўночна-Заходняя Абласная Конфэрэнцыя РКП. І тут таксама стала пытаньне аб Беларусі. Выявілася, што нацыянальнае беларускае пытаньне павінна быць разьвязана. Выходзячы з гэтае прадпасылкі і маючы на мэце далейшы пасьпех у барацьбе за Савецкую ўладу на Беларусі, Конфэрэнцыя абвясціла, што яна стаіць за ўтварэньне незалежнай

Беларускай Савецкай Рэспублікі. Разам з тым яна абвясціла сябе Першым Зьездам Комуністычнай партыі Беларусі (29-га, XII, 1918).

Першага студзеня 1919 году ў Смаленску адбылася ўрачыстасць абвясчэння Незалежнай Савецкай Соцыялістычнай Беларускай Рэспублікі. Утворан Часовы Урад, на чале якога быў пастаўлен вядомы беларускі працаўнік З. Жылуновіч. Другога студзеня Часовы Работніцка-Сялянскі Урад Беларусі выдае маніфэст, пакіраваны да рабочых—беднага сялянства і чырвонаармейцаў Беларусі. Зьмест яго такі: Вялікая Кастрычнікаўская Рэволюцыя ў Расіі вызваліла рабочых і сялян, гэтых праўдзівых гаспадароў жыцця. Ідзе шчасная пара і для працоўных мас Беларусі, якія „паміж народамі Расіі, Літвы, Украіны і Латвіі ад сягонешняга дня становяцца вольнымі і поўнапраўнымі гаспадарамі вольнай незалежнай Беларускай Соцыялістычнай Рэспублікі. Ад гэтага дня Беларусь—Савецкая Рэспубліка—становіцца рэспублікай працоўнага народу, рабочых, сялянскай беднаты і чырвонаармейцаў Беларусі“. „Уставайце ўсе на абарону яе“. „Да барацьбы з чорнымі грамадамі польскіх легіянераў“. Улада окупантаў ад гэтага часу лічыцца скасаванай, яе забіраюць у свае рукі Саветы. Беларуска-Рада з яе народнымі міністрамі абвясчаецца без абароны законам. Працоўныя масы ўсіх нацыянальнасцяў карыстаюцца роўным правам. „Уся зямля памешчыкаў, манастыроў, цэркваў, касцёлаў, духоўнікаў, з усім жывым і мёртвым багацьцем, а таксама ўсе лясы, воды і нетры зямлі становяцца дастаткамі працоўнага народу Беларусі“. „Уводзіцца 8 гадзін працы ў дзень без зьверхурочных гадзін“. Урад даручае Чырвонай арміі, рабочым і сялянскай беднаце Беларусі абарону заваяваньняў соцыяльнай рэволюцыі.

Крыху раней (6, XII, 1918) арганізуецца Літоўская Савецкая Рэспубліка. Націск з боку Польшчы, якая і Літву і Беларусь лічыла сваімі правінцыямі, вымусіў абедзьве новыя рэспублікі задумацца аб сваім палажэньні. Вынікала пытаньне аб злучэньні сіл тэй і другой рэспублікі для лепшай іх абароны. Злучэньне і адбылося 27/II 1919 году. Літва і Беларусь злучыліся ў адну Літоўска-Беларускую Савецкую Соцыялістычную Рэспубліку. У дэкларацыі было вызначана, што злучэньне рэспублік ня мае сваёю мэтай ніякіх ваяўнічых плянаў у вадносінах да суседзяў; што яно зроблена выключна для лепшай абароны праў рабоча-сялянскіх мас Літвы і Беларусі і для цьвярдзейшага ўсталеньня злучаных гаспадарстваў. Быў абраны агульны прэзыдыум Цэнтральных Выканаўчых Камітэтаў абедзьвюх рэспублік і зацьверджана Рада Народных Камісараў.

Імпэрыялістычная вайна, а потым окупацыя зруйнавалі край. Трэба было шмат працаваць над падняцьцем народнай гаспадаркі як у галінах земляробства, так і прамысловых. Закладаюцца саўхозы ў

вялікім ліку, што вызвала, нават, недаваленьне сялянства, якое лічыла, што панская зямля ўва ўсім яе абхваце павінна перайсьці да сялянства. Фабрыкі і заводы, спыніўшы сваю чыннасьць у папярэднія часы, пакрыху пачынаюць ажываць. Зьвернута асаблівая увага на адраджэньне скураной і дрэвавырабнай прамысловасьці. Народная асьвета пашыраецца. Першы раз на тэрыторыі Беларусі Савецкая ўлада прыступае да будоўлі школы ў шырокім маштабе на беларускай мове. Ідуць спробы ажыцьцявіць дэкрэт аб чатырох дзяржаўных мовах на Беларусі, адною з якіх і зьяўляецца беларуская мова. Шырыцца популярнае выдавецтва. Апрацоўваюцца пляны будучага беларускага дзяржаўнага унівэрсытэту; часова заданьні вышэйшай школы нясе Пэдагагічны Інстытут Народнае Асьветы. Вялікаю перашкодаю для працы зьяўляецца адсутнасьць камуністычных і савецкіх працаўнікоў, якія ведалі-б беларускую вёску. Дзеля гэтага вёска ня можа ўцягнуцца ў савецкае будаўніцтва маладой савецкай рэспублікі. Бракуе і працаўнікоў, ведаючых беларускую мову, што вельмі парашкаджае разьвязаньню нацыянальнага пытаньня. Апроч таго, яшчэ адчуваюцца вялікадзяржаўныя перажыткі сярод савецкіх працаўнікоў, што вызывае дробна-буржуазны нацыяналізм сярод мясцовых работнікаў-інтэлігэнтаў і падрывае веру да партыі і Савецкай улады ў нацыянальным пытаньні.

Далейшаму разьвітку працы ставіць перашкоды польскі імпэрыялізм. Белыя арлы белай Польшчы працягваюць свае кіпці, каб упіцца ў жывое цела рабоча-сялянскай Беларусі. Польшча, моцная капіталам Антанты і дзеючая па яе плянах і загадах, выступае проціў Вялікага Кастрычніка на Беларусі. Расія акружана з усіх бакоў; яна ня мае сілы зьвярнуць поўную увагу на заходні фронт. Адходзіць Чырвоная армія крок за крокам. Зноў наступаюць для працоўных мас Беларусі цяжкія часы окупацыі. На гэты раз, замест немцаў і Вільгэльна, зьявіліся бела-палякі з панам Пілсудзікім. Менск, сталіца Беларусі, 8-га жніўня ўжо знаходзіцца ў руках польскага гэнэрала Шэптыцкага. Польская армія дайшла да Бярэзіны. Захапіўшы Вільню, Пілсудзікі выдае 22-га красавіка вельмі цікавую адозву да насяленьня быўшага Вялікага Княства Літоўскага. Гэтая адозва ў вялікім ліку зьявілася і на вуліцах Менску праз некалькі гадзін пасля захвату гораду окупантамі. Вось зьмест яе: Беларусь шмат гадоў ня ведае свабоды; яна ўвесь час знаходзілася пад гвалтам—расійскім, нямецкім, урэшце бальшавіцкім, „гэткая бязупынная няволя, добра вядомая мне самому, як радзіўшамуся на гэтай нешчаслівай зямельцы, павінна быць урэшце спынена. Польскае войска, прышоўшае на Беларусь, нясе ўсім Вам свабоду“. „Хачу Вам даць магчымасьць разьвязаць унутраныя нацыянальныя і рэлігійныя справы так, як самі захочаце, без якога-небудзь гвалту або націску з боку Польшчы“. На Беларусі яшчэ грываць гарматы, але

ўлада з ваенных рук перададзена ў цывільны загад, у каторы будуць запрошаны мясцовыя людзі.

Мэты ураду такія: 1) даць магчымасьць жыхаром пагутарыць аб сваіх патрэбах праз абраных імі прадстаўнікоў; 2) памагчы каму трэба жыўнасьцю, памагчы ў працы вытвараючай, абяспечыць лад і супакой; 3) апекавацца над усімі бяз розьніцы веры і нацыянальнасьці. Канчаецца адозва прызвам зьвяртацца да пастаўленых улад „адкрыта і шчыра ў кожнай патрэбе і ў справах, каторыя ляжаць вам на сэрцы і цікавяць вас“.

Адозва напісана ў сентыментальна-романтычным стылю „многаглаголівага“ Керанскага. Тут і „забытая богам старонка“, і „нешчаслівая зямелька“, тут і „сэрца“, і „шчырасьць“. Але цікава тое, што ёсьць тут і „жыўнасьць“. Калі ня зробіш уплыву на сэрца, то рабі яго на жывст. У адозьве гаворыцца толькі аб „унутраных“ справах і нічога ня сказана аб агульнай незалежнасьці. Само сабой зразумела, што аб соцыяльных справах няма ні слова, бо разьвязваць соцыяльныя справы—гэта справа большавікоў, якіх так ня любіць пан Пілсудзкі; апроч таго, калі паставіць у абвестку соцыяльныя справы, тады ня можна было-б Пілсудзкаму гаварыць аб прызыве да ўлады „мясцовых людзей, сыноў гэтае зямлі“, якіх большавікі пагналі з іх беларускіх маёнткаў; гэтыя „мясцовыя людзі“ потым у самай справе былі пакліканы да ўлады, і беларускае сялянства добра памятае іх.

У канцы жніўня выдаецца абвяшчэньне № 16, якое таксама думае аб гэтых „мясцовых людзях“. Там ясна, чорным па беламу, напісана так: усякая прыватная ўласнасьць, ці будзе яна гвалтоўна захопленая ці мо' прыпадкова папаўшая, павінна быць безадкладна зьвернута ўласнікам. Уласнікі зямельнай маемасьці альбо іх правамоцныя намесьнікі змушаюцца да 10-га верасьня прыняць у сваё ўладаньне зямельную маемасьць. Зразумела, што паны-земляўласнікі, „сыны гэтае зямлі“, пасьпяшылі выканаць гэтае прадпісаньне і пачалі забіраць свае маёнткі ад пасынкаў Беларусі, якія дзе-ні-дзе ў часы большавіцкай улады захапілі панскую зямлю.

Каб здаволіць нацыянальнае пытаньне, хутка пасля захвату Менску (20-га жніўня 1919 г.) выдаецца загад № 2 аб карыстаньні беларускаю моваю. Загад абвяшчае: „Ст. I. На абшарах, занятых польскімі войскамі урадовай мовай лічыцца мова польская. Урадовыя загады будуць выдавацца ў польскай мове побач з перакладам іх на мову беларускую. Першая месца займае аснова польскай мовы. Ст. II. У сваіх зносінах з уладай насяленьне можа ўжываць побач з польскай і мову беларускую“.

Гэты загад аб мове таксама вельмі двухсмысловы. Так і нясна, што такое з формальна-юрыдычнага боку беларуская мова. Мова польская—урадовая. А беларуская? У кожным разе не урадовая. Тым ня менш яе можна ўжываць, праўда, гэтае ўжываньне паводле тэксту загаду не забясьпечана абавязковасьцю са стараны ураду „разумець“ гэтую мову.

Пры ўступленьні ў Менск Пiлсудзкі выдаў яшчэ адну адозву да беларускага насяленьня. У адозьве вызначалася доўгае сужыцьцё беларускага народу з польскім народам. Гэтае сужыцьцё намалёвана ружоваю хварбаю. Адозва вызначае, што польскія войскі, заняўшыя Менск і прагнаўшыя бальшавікоў, адчынілі зноў для Беларусі магчымасьць далейшага шчаслівага сужыцьця двух братніх народаў. Пiлсудзкі заяўляе, што ён „хацеў-бы бачыць гэты край вольным паміж вольнымі народамі“; што належыць да ўзаемаадносін з Польшчаю, то Беларусь будзе гаварыць з ёю, „як роўны з роўным і вольны з вольным“.

Сярод прыхільнікаў Беларускай Рады прыход белапалякаў падняў надзеі. Яны хацелі верыць яго адозвам і не прымячаць усёй няяснасці і адмоўных бакоў гэтай адозвы. Пакрысе зьбіраюцца сябры Рады. У тагочаснай беларускай прэсе („Звон“, „Беларусь“) вызначаецца, што польская дэмократыя павінна шанаваць незалежнасьць Беларусі, бо Польшча ў часы царызму на сваім карку вынесла шмат няволі; польскі і беларускі народ заклікаюцца да дружнага сужыцьця і працы.

У Менск сабралася значная частка радных. Польская захватная політыка вельмі хутка зрабілася яснай, што адзначылася і ў беларускай прэсе, якая пачала выражаць незадаваленьне польскай політыкай. Сярод радных утварыліся дзьве групіроўкі. Адна частка (беларускія С-Р і соцыялістыя-фэдэралістыя) лічыла, што працаваць з окупантамі няма ніякай магчымасьці, другая частка лічыла, яшчэ чакаць зьмены да лепшага ў польскай політыцы. На гэтым грунце адбыўся 13/XII 1919 году раскол старой Рады. Анты-польская эсэраўская частка ўтварыла новую Раду і свой габiнэт міністраў, каторы выехаў у белую Літву. Другая частка, назваўшы сябе Найвышэйшай Радай, яшчэ зьбіралася працаваць з окупантамі.

Як мы казалі вышэй, 8-га жніўня 1919 г. польская армія ўваходзіла ў Менск і лавінаю расшыралася па Беларусі. Армія, што й гаварыць, па надворным сваім выглядзе была вельмі бліскучая. Добрыя коні, зброя і вопратка, вялікі лік артылерыі, танкаў. За арміяй цягнуліся абозы на фурманках з запаснымі коламі і тармазамі. Вельмі часта ў абозах і артылерыі магчыма было бачыць асобую пароду коняй-цяжкавозаў з доўгімі вушмі. Фурманкі былі набіты ўсякаю „жыўнасьцю“.

Буржуазія спаткала армію з захапленьнем. Зусім не такі настрой быў у пролетарскіх колах і ў колах гарадзкой і вясковай беднаты,

Прышла армія на абарону фабрыкантаў, паноў, ксяндзоў і г. д., і чым больш яна была бліскучая, тым цямней было на сэрцы беднаты. У галовах бадзяліся думкі, зьвязаныя з страхам і адчаем. Здавалася, што ніколі ня хопіць сіл у пролетарыяту і сялянства, каб прагнаць гэтае бліскучае белапольскае войска.

Адразу пасяля ўваходу арміі, па гарадох, мястэчках і вёсках Беларусі пачаліся пагромы. Шукалі куністых, білі еўрэяў, сялян, якія спачувалі саветам. Даволі было каму-небудзь з паноў ці падпанкаў паказаць на чалавека пальцам, што гэта—бальшавік, як гэты чалавек ставіўся да сьценкі. Шмат загінула народу, нават зусім непавіннага ў бальшавізьме. Дасталося коопэрацыйным і еўрэйскім крамам, якія таксама чамусь лічыліся бальшавіцкімі і аддаваліся на грабства. Па гарадох і мястэчках найбольш цярпелі еўрэйскі пролетарыят і бедната, па вёсках—батракі маёнткаў і сялянская бедната.

Вярнуліся фабрыканты і паны. І тыя і другія пачалі шукаць і забіраць сваю маетнасць і зямлю, адабраную ў іх бальшавікамі. Пашлі ўдаваньні, вобыскі. Запоўніліся вастрогі гарадзкою і вясковай беднатою. У вастрогах для лепшага сузнання намечаных праступнікаў былі пушчаны ў ход жорсткія кары. Па вёсках разъехаліся „канаркі“—жандары, утварылі вясковыя „постэрункі“ і, разам з зьвярнуўшымся панствам, вышуквалі тых, хто быў проціў пана. Загулялі па мужыцкіх карках шомпалы і бізун. Паны паатрымлівалі вышэйшыя пасады як у цэнтры, так і на мясцох. У паведах яны сядзелі як старасты, у валасьцёх-гмінах—як войты. Моц эканомічная злучылася з уладай палітычнай. Рабочыя па гарадох і сялянства па вёсках былі зусім без абароны.

Паўсюды насаджаўся зьвярыны каталіцка-польскі шовінізм. Каталік і паляк сталі сьнонімамі. Беларусы-каталікі былі запісаны ў палякі. Назва „беларус“ была для окупантаў пудзілам. Паны бралі пачуцьцём, што беларускі рух, як рух запрыгоненага імі сялянства, ёсьць рух у корані не нацыянальны толькі, але і соцыяльны. Па гарадох прагнуліся пры дапамозе рэлігіі і нацыі разлажыць рабоча-профэсыянальны рух. Зьявіліся каталіцка-польскія і юдэйска-еўрэйскія рабочыя саюзы. Каталіцкім саюзам даваліся ўсякія прывілеі. Нават коопэрацыю разьбівалі па рэлігійна-нацыянальных прыметах. Пашла полёнізацыя школы. Падтрымваліся ўсякімі незаконнымі сродкамі каталіцка-польскія школы. Школы рускія чыноўнага і „істинно-русского“ напрамку лічыліся як магчымыя і цярпімыя. Асабліва даставалася беларускім школам. Ня выратаваліся і еўрэйскія хэдэры, хоць яны былі клерыкальнымі школам і еўрэйскіх сынагогальных вобшчын.

У вадказ на такія окупацыйныя злачынствы пачынаецца на Беларусі патаемны рух, які ў гарадох носіць амаль што выключна полі-

тычна-соцыяльны кірунак, а на вёсцы яшчэ і нацыянальна-беларускі кірунак. Найраней пачаўся рух сярод рабочых. Профсаюзы, у якіх дагэтуль меў вялікую сілу Бунд і Поалей-Цыон, ня хочуць і ня могуць ісьці за гэтымі згодніцкімі партыямі. Широка разьвіваецца тут камуністычная праца. Бунд павінен ахварбавацца ў камуністычную хварбу. Падпольная організацыя Компартыі Літвы і Беларусі з кожным днём мае ўсё больш і больш прыхільнікаў. Вельмі хутка ад агітацыі і прапаганды партыя пераходзіць да падгатоўкі паўстаньня. Здабываецца зброя, організуецца разьведка і невялікія аддзелы паўстанцаў.

Заварушылася і вясковая бедната. Дагэтуль яна мела слабую сувязь з камуністычным рухам. Раней сялянства на Беларусі было пераканана, што бальшавікоў на Беларусі няма, што яны выключна расійцы, правадыры іх жывуць у Маскве, а сюды толькі прыхаджаюць, каб змагацца з панамі. Окупанты-імперыялістыя, што праганялі Вялікі Кастрычнік з Беларусі, падтрымлівалі гэты вясковы міт аб бальшавікох.

Палітыка-соцыяльны і нацыянальны уціск надвёскай прабудзілі вясковую моладзь. І сюды прышла Компартыя і Комсамол. Побач з імі, вырастае „Беларуская Камуністычная організацыя“. Яна вырастае на каранях беларускай вёскі. Складаецца яна большасьцю з сялян і вясковых настаўнікаў. Цэнтрам організацыі зьяўляецца Беларускі Пэдагогічны Інстытут у Менску; на чале організацыі хутка ўтвараецца Комітэт пад назваю Першай тройкі. Програма організацыі зусім супадае з праграмаю Компартыі. Асаблівым сваім заданьнем яна ставіць абхапіць актыўныя элемэнты вёскі, выдзеліць там беднату, а з яе выбраць актыўнейшыя элемэнты ня толькі для рэволюцыйнай, але й для камуністычнай працы. Для гэтых мэт організацыя шырока карыстаецца „мужыцкай“ беларускай мовай. Апроч таго, організацыя ставіць сваёю мэтаю разлажыць беларускі рух, пакіраваць яго па чырвонаму руслу соцыяльнай, клясавай рэволюцыі і ўліць у інтэрнацыянальны рух пролетарска-сялянскага вызваленьня. Ня раз падымаецца пытаньне аб злучэньні організацыі з Компартыяй Літвы і Беларусі, чаго жадае і на чым настаівае організацыя. Злучэньню перашкаджаюць падпольныя умовы існаваньня. Наступае час вялікага бою; няма часу займацца аформленьнем; яно адкладзена да лепшых часоў, якія былі недалёка.

У рэзультат цяжкіх умоў жыцьця пад окупацыяй і працы камуністычных організацый вырастае паўстаньніцкі рух, які з асаблівай сілай выбухае вясною 1920 году. Працуюць ува ўсю партызанскія групы, працуюць адзіночкі-тэрорыстыя. Крывёю паноў і крывёю паўстаўшых мас пакрываецца змучаная Беларусь. Расстрэлы, турмы, шомпалы і бізуны ўжо ня могуць задушыць паўстаньня рабочых і сялян Беларусі.

А тут яшчэ пачынаюцца недахваты эаанамічнага характару ў польскай арміі. Справа ў тым, што „жыўнасьць“ у белапалякаў была не свая, а Антанты. Антанта зьменшыла порцыі жыўнасьці. Сталі падымацца цэны, стала ўніз падаць польская марка.

11 ліпеня 1920 году Чырвоная армія заняла Менск. Польская армія ўцякала ў поўным разлажэньні пры поўнай адсутнасьці дысцыпліны.

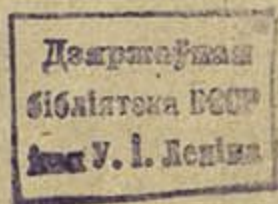
Прышоў чырвонаармеец, змучаны, галодны, часта бяз ботаў. Працоўныя масы стараліся знайсці для яго ў хаце кавалак хлеба. Спокойна, бяз шуму, бяз гвалтаў ішоў ён за працоўныя масы і разам з працоўнымі масамі Беларусі. Ішоў ён на Варшаву.

Праз некалькі месяцаў (у кастрычніку) белапольская армія, стаўшы зноў на ногі, прагнулася яшчэ раз захапіць цалком Беларусь. Яна адарвала ад уплыву Вялікага Кастрычніка Заходнюю Беларусь, але не змагла зруйнаваць Савецкай Беларусі.

Першага жніўня была зноў абвешчана незалежная Савецкая Соцыялістычная Рэспубліка Беларусі. Па гэтым пытаньні была выдадзена дэкларацыя такога зместу: Змучаная Беларусь пры дапамозе Чырвонай арміі завяршае справу свайго вызваленьня. Цяпер рабоча-сялянскі народ Беларусі можа выявіць сваю волю. Арганізаваная рабочая кляса і працоўнае сялянства Беларусі (Комуністычная Партыя Літвы і Беларусі, Беларуска-Комуністычная Арганізацыя, Агульны Еўрэйскі Рабочы Саюз—Бунд і Цэнтральнае Бюро Прафэсіянальных Саюзаў г. Менску і Менскай губэрні), грунтуючыся на волі працоўных мас, выяўленай на Першым Зьездзе Саветаў Беларусі ў лютым 1919 году ў шэрагу рэзолюцый, „у поўнай згодзе з Чырвонай арміяй і Рэвалюцыйным Ваенным Саветам Заходняга фронту, імем паўстаўшых рабочых і сялян абвешчаюць незалежную Соцыялістычную Савецкую Рэспубліку Беларусі“. „Яшчэ раз пацьвярджаецца, што права прыватнай уласьнасьці на зямлю касуецца назаўсёды“. Да скліканьня Зьезду Саветаў уся паўната ўлады на Беларусі перадаецца Ваенна-Рэвалюцыйнаму Камітэту, у які Компартыя Літвы і Беларусі дэлегуе тры прадстаўнікі, Агульны Еўрэйскі Рабочы Саюз—Бунд—аднаго прадстаўніка, Беларуска-Комуністычная Арганізацыя—аднаго прадстаўніка.

З гэтага часу пашла праца па адбудваньні зруйнаванага жыцьця на Беларусі на асновах Вялікага Кастрычніка. Будуецца цэнтр, які ў будучыне павінен аб'яднаць рабочых і сялян усёй этнаграфічнай Беларусі.

233 115

З Ь М Е С Т.

	Стар.
Градмова	3
Інкорпорацыя Беларусі ў Расійскую імперыю	5
Апошні год XVIII стагоддзя	12
Урад і яго адносіны да Беларусі ў першай чвэрці XIX стагоддзя	22
✓ Асвета на Беларусі	30
Часы кампаніі 1812 году	38
Сялянскае пытаньне	51
Пачатак мікалаеўскай эпохі	58
Паўстанне 1830-31 году	64
Русіфікацыя Беларусі	71
Ліквідацыя царкоўнай вуніі 1596 году	77
✓ Беларускі рух у першай палавіне XIX стагоддзя	84
✓ Сялянскае пытаньне ў часы мікалаеўскай эпохі	93
Урад Аляксандра II (1855—1881)	102
Сялянская рэформа 1861 году	107
Паўстанне 1863 году	117
Ліквідацыя паўстання	131
Русіфікацыя на Беларусі	144
Беларускі рух у 50-х, 60-х і 70-х гадох	152
Цікавасьць да Беларусі рускіх вучоных	162
Рэакцыя канца XIX стагоддзя	170
✓ Беларускі рух у канцы XIX стагоддзя	181
✓ Разьвітак рабочага руху і зубатаўшчына	191
✓ Рэвалюцыя 1905 году на Беларусі	204
Міжрэвалюцыйныя часы (1905—1917 г.г.)	214
Нашаніўскае адраджэнства	225
✓ Лютаўская рэвалюцыя	233
✓ Вялікі кастрычнік на Беларусі	241

W. H. Hall

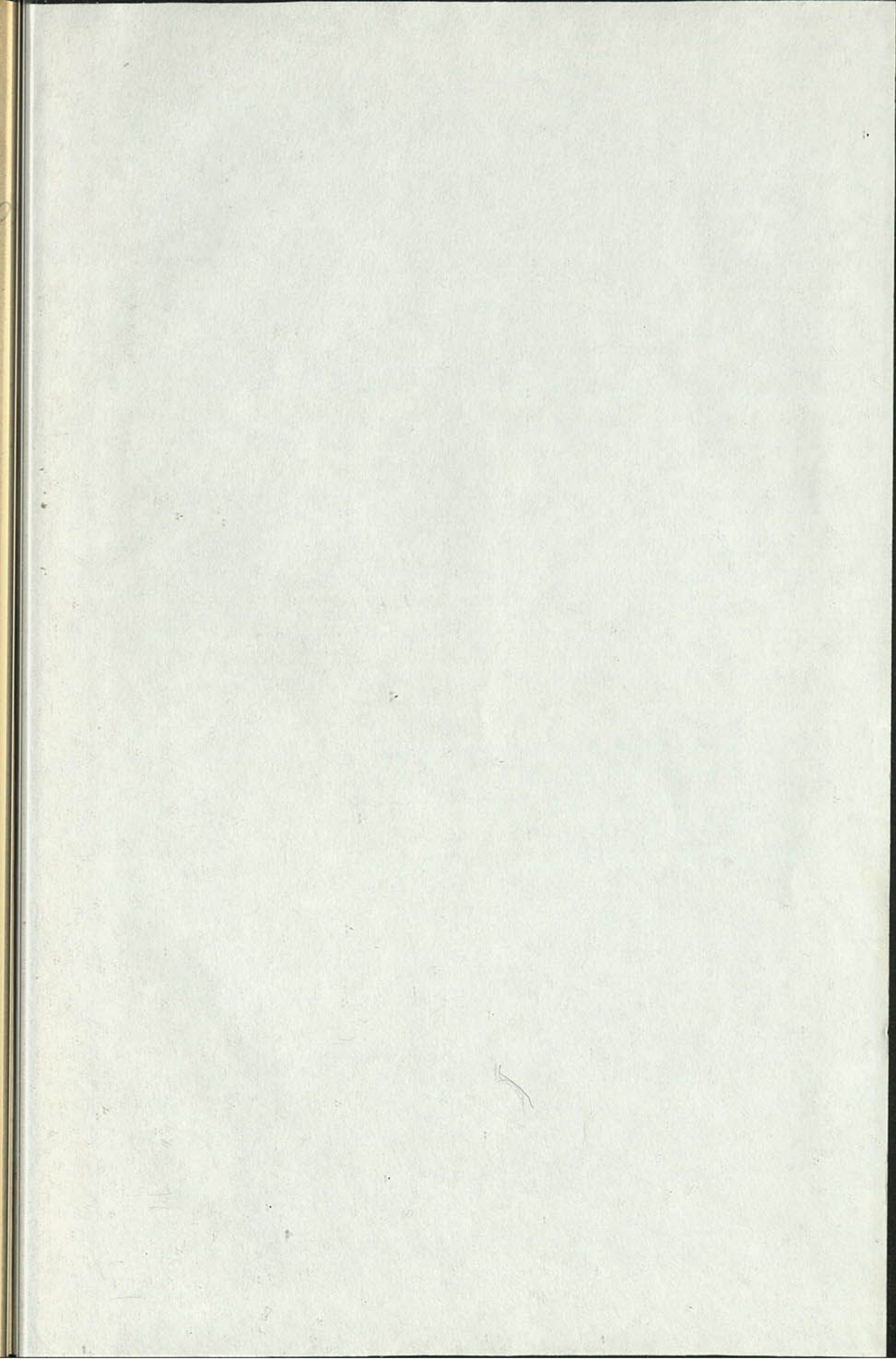
W. H. Hall

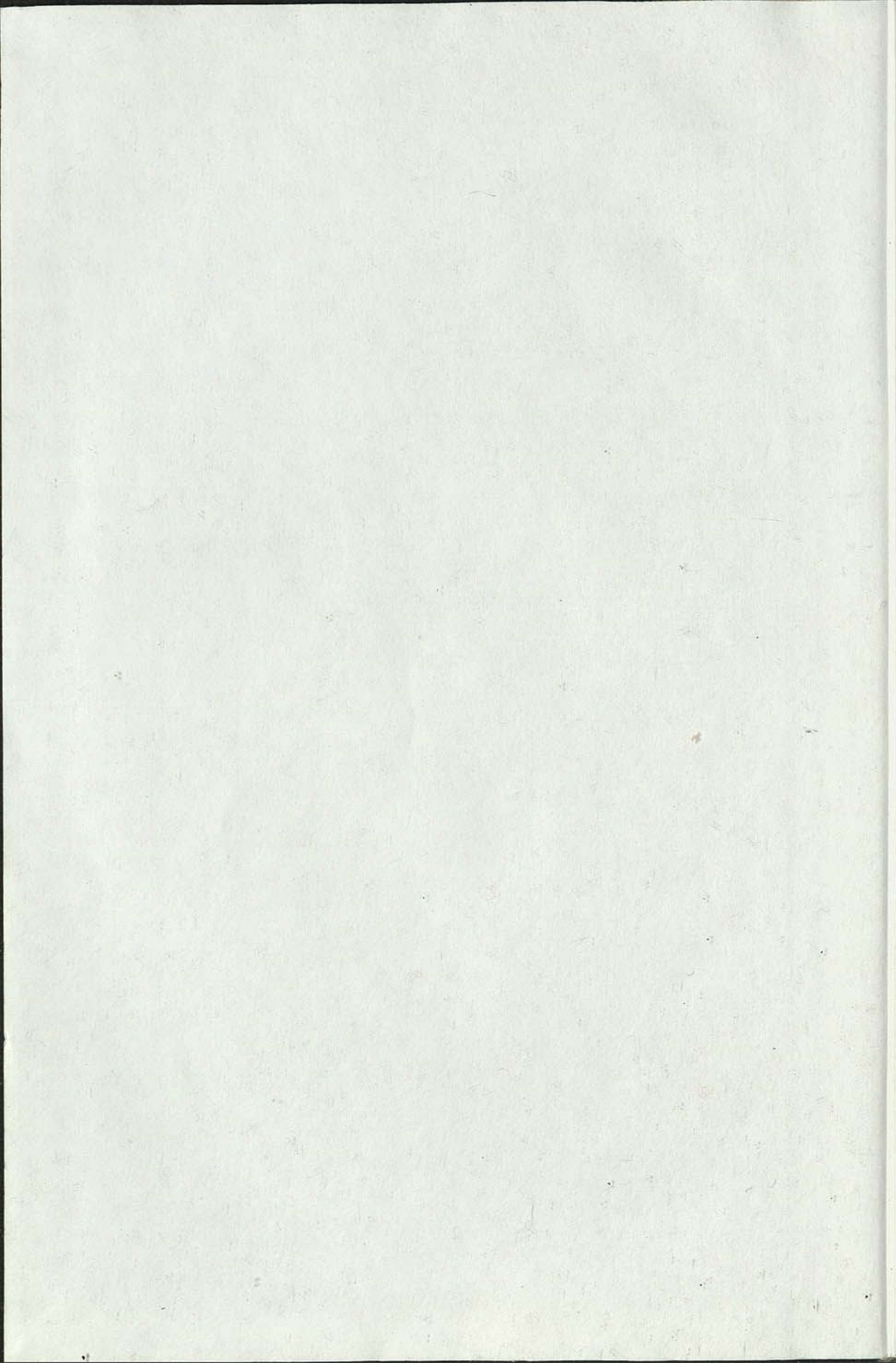
I смена

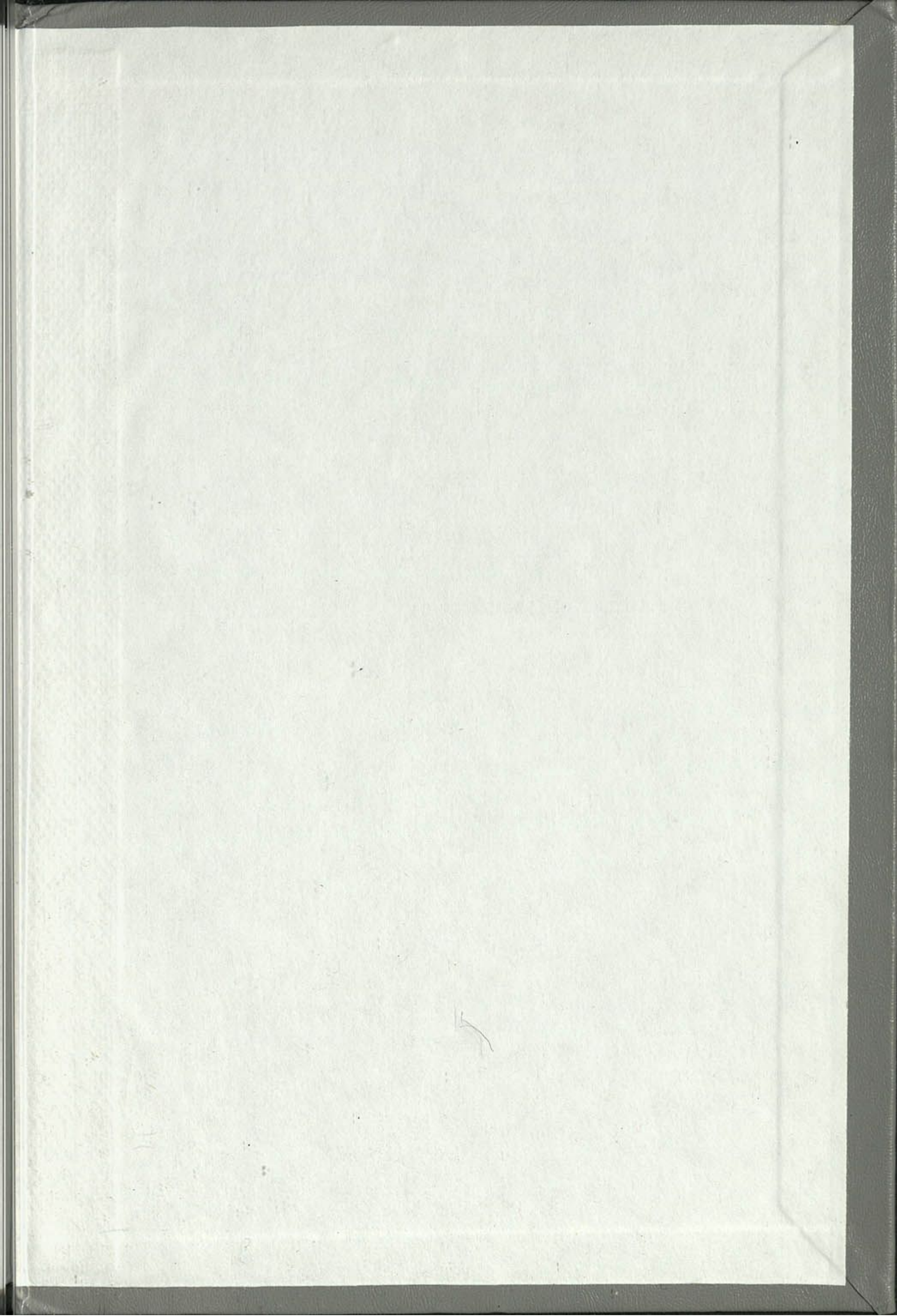
7.32	7.58	8.05 - 8.07	8.13	8.37
8.40	0.04	9.13 - 9.15	9.21	9.45

II смена

15.09	15.32	15.41 - 15.43	15.49	16.17
16.16	16.39	16.48 - 16.50	16.56	17.21
17.24	17.47	17.56 - 17.58	18.04	18.29
18.32	18.55	19.04 - 19.06	19.12	19.37
20.23	20.46	20.55 - 20.57	21.03	21.28
21.35	21.58	22.07 - 22.09	22.15	22.40
22.43	23.12	23.21 - 23.23	23.29	23.54
00.06	00.29	00.38 - 00.40	00.46	01.11

800000049 1273